

**TÜRKMENISTANYŇ MILLI MEDENIÝET «MIRAS» MERKEZI
TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTINIŇ ÝANYNDAKY
TÜRKMENISTANYŇ, MERKEZI AZIÝA WE GÜNDOGAR
HALKLARYNYŇ MEDENI MIRASY DÖWLET INSTITUTY**

Soltanşa ATANYÝAZOW

**TÜRKMEN DILINIŇ SÖZKÖKI
(ETIMOLOGIK) SÖZLÜGI**

AŞGABAT «MIRAS» 2004

UOK 800/801
A87

A87 Atanyýazow S.

Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. A.:

Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi, 2004. – 496 s.

JOGAPKÄR REDAKTORLAR
Hramow W.M., Aşyrow A.A.

REDAKTOR

B.Weýisow, *dil-edebiyat ylmlarynyň kandidaty*

TMMMM №018

TDKP №100

2004

KBK 81+81.2(Tü)

© Türkmenistanyň milli medeniýet
«Miras» merkezi, 2004 ý.
Atanyýazow S., 2004 ý.

***Garassyz we baky Bitarap Türkmenistanyň
Ilkinji we Ömürlük Prezidenti
Beyik Saparmyrat Türkmenbaşynyň
howandarlygynda neşir edilyär.***

GEÇMIŞIŇ ÝAŇY — GELJEGIŇ DAŇY

Türkmeniň ykbal asmanyndan nur saçýan Garaşsyzlyk halkymyza diňe bir Altyn eýýamyň altyn gapysyny açyp bermän, eýsem onuň asyrlaryň jümmüşinden gözbaş alýan ýol-ýörelgelerini, däp-dessurlaryny, edim-gylymlaryny täzeden dikeltmeklige, medeni we ruhy miraslarynyň il-günüň köňül ganatyna öwrülmegine hem giň mümkinçilik berdi. Bu bolsa häzirki türkmen döwletiniň berk taryhy binýat esasynda gurulýandygyny alamatlandyrýar.

Türkmen topragy münlerçe ýyllaryň dowamynda dünýä medeniýetiniň umumy taryhy üçin ähmiýetli wakalaryň mesgeni boldy. Bu toprak ekerançylyk, maldarçylyk, ylym, medeniýet we sungat sallançagy boldy. Alymlar biziň eýýamymyzdan 6 müň ýyl öň türkmenleriň ata-babalarynyň öňdebaryjy bilimleri özleşdirendigini nygtaýarlar. Irki ekerançylyk zamanasyndaky türkmen jemgyýetleri Garadepe, Göksüýri, Ýylgynly ýaly oturymly ýerleri — ajaýyp ýadygärlikleri miras goýdy. Gadymy oguz-türkmen döwleti, Parfiýa zamanasy, seljuk türkmenleriniň döreden onlarça döwletleri, osman türkmenleriniň soltanlyklary we beýleki türkmen döwletleri adamzadyň syýasy taryhynda özboluşly adalat baýdagy

bolup pasyrdady. Hut şonuň üçin hem Türkmenistany dünýä taryhynyň ösüşinde Hytaýyň, Mesopotamiýanyň, Müsüriň hatarynda goýýarlar. Ata-babalarymyz dünýä gymmatlyklarynyň arasynda özboluşly, milli öwüşgin bilen lowurdaýan ruhy we medeni baýlyklary bize miras galdyrdy.

Medeni miras — bu perzendiň üstünde kökenek gerýän türkmen enesiniň hüwdüsidir, agras türkmen gojasynyň pend-nesihatdyr. Mukaddes topragy gany bilen goran gaýduwsyz gerçeğiň iň soňky demdäki wesýetidir, naçar doganyň gerçeğiň jesedini ýuwýan aýy gözýaşdyr.

Medeni miras — bu türkmeniň şan-şöhratdan doly geçmişine buýsanjdyr, şu gününe söýgüsidadir, ertirine ynamydyr.

Medeni miras — bu gadymy hem müdimi halkymyzyň asyrlaryň dowamynda hoşalap çöplän paýhas hakydasdyr, şu gününe ygtybarly ynamydyr, ertirine ýol çelgisidir. Mahlasy, medeni miras türkmeniň geçmişidir, barlygydyr, dowamatydyr.

Türkmen halkynyň gadymdan gözbaş alyp gaýdýan edebi akabalarynyň, sungat däpleriniň adalaty, erkinligi, agzybirligi, mertligi we bitewiligi wasp etmedik döwri bolan dälidir. Bu gün şol asylyly däpler biziň beýik Garaşsyzlygymyzyň beren süýji miweleri, rõwşen ertiriniň mukaddes umytlary bilen birleşip, türkmen abraýynyň, mertebesiniň has-da belende göterilmegine hyzmat etmelidir.

Ruhnamada belläp geçişim ýaly, **«Biz türkmen halkynyň mirasdüşerleri hökmünde ata-babalarymyzyň**

taryhyň gatlarynda galan medeni, edebi gymmatlyklaryny tapmalydyrys, tüzeden jana getirmelidiris. Bu ata-babalarymyzyň önünde biziň ogulylyk borjumyzdyr». Biz ata-babalarymyzyň önündäki şol ogulylyk borjumyzy berjaý etmek maksady bilen hem Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezini döretdik.

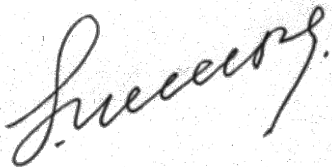
Asyrlaryň gatlaryna siňen medeni mirasymyzy düýpli öwrenmek, Ruhnamanyň ruhunda ylmy esasyda özleşdirmek, dünýäniň dürli künjeginde beýik döwletleri döreden halkymyza degişli miraslary tapmak, olary tüzeden jana getirmek, ajaýyp kitaplara öwürüp, gaýtadan halkymyza hem-de dünýä ýaýmak «Miras» merkeziniň işgärleriniň önünde duran gaýragoýulmasyz borçdur!

Eziz halkym!

Siziň eliňizde «Miras» merkeziniň taýýarlan kitaby. Bu kitabyň biziň ata-babalarymyzyň döreden ruhy we medeni gymmatlyklaryna teňne kalbyňyza teselli berjekdigine ynanýaryn. Käbelerimiz hem kyblalarymyz hakyndaky ýüreklerimiziň töründäki gyzgyn söýginiň oduny alawlandyrjakdygy mende ýakymly duýgy döredýär.

«Miras» merkeziniň çykarjak kitaplarynyň höwrüniň köp boljakdygyna ynanýaryn we oňa ak ýol arzuw edýärim.

Işiň rowaç, ýollaryň ýagty bolsun!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Saparmyrat TÜRKMENBAŞY.**

«...Sözleriň köküniň nireden gelip çykandygyny kesgitlemek meselesine ýüzleý çemeleşmäliň».

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy

«Çagaňa dili manysy bilen öwret».

Mukaddes Ruhnama, 212 sah.

SÖZBAŞY

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň öz halkyna peşgeş beren mukaddes Ruhnamasynda şeýle setirler bar: «Adamzadyň paýhasly ýaşayşy onuň aly hezretleri Kitaby – Sözi keramatlandyryp bilen zamanyndan başlanýar...

Söz – beýik Allatagallanyň ynsana eçilen iň keramatly peşgeşidir.

Söz – ynsanyň miwesi. Ýöne ol miwe adama Alla tarapyn berilýändir» (20 sah.).

Beýik Serdaryň şu paýhasly pikirlerinden ugur alynsa, adamzadyň özi ýaly ösen jandarlaryň arasyndan saýlanyp, adamlaşyp başlan uçurlarynda oňa (diňe ynsana!) Alla tarapyn sowgat berlen keramatly Sözüň hyzmaty hiç närsä bilen deňeşdirip bolmajak derejede inňän ýokarydyr. Allanyň peşgeşi bolan dildäki (sözleýişdäki) sözleri ynsanyň özi döredýär, gündelik hajatlary we zerur närseleri bilen baglanyşykly döreden şol sözleri arkaly hem ol öz taryhyny ýazýar. Hut şonuň üçin-de taryhçy we dilçi alymlar halkyň döreden sözlerini onuň taryhynyň ilkinji açary hasaplaýarlar.

Sözün taryhy halkyň taryhy bilen berk baglanyşykly bolany üçin, dildäki sözleriň gelip çykyşyny, aňladýan manysyny anyklamagyň möhüm ähmiýeti bar.

Sözün kökünü, onuň göterýän many ýüküni yzarlamagyň özi eýýäm ylmy açyşa tarap ädilen ilkinji ädim hasaplanýar. Mundan iki ýarym müň ýyl çemesi öň ýaşap geçen ýunan alymy Eflatun (Platon) «Närselere dakylan atlaryň özenini anyklap bilseňiz, ol zatlaryň özüne-de ýeňil göz ýetirersiňiz» diýip, ýöne ýere aýtmadyr. Şu işiň mowzugyna merhemetli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň eserlerinden seçilip alnan ýörelge-jümlä (epigrafa) ýene bir gezek üns beriň. Onda Beýik Serdar sözleriň asyl kökünü anyklamagyň derwaýysdygyny, bu meselä çynlakaý çemeleşmegiň zerurlygyny ýañzydýar. Dogrudan-da, münlerçe ýyly öz üstünden geçirip, şu günlere ýeten şirin labyzly ata-baba dilimiziň köklerini täzedan janlandyrmak we onuň ösüş derejesini Garaşsyzlyk eýýamymyzyň depginine laýyk getirmek üçin, bu diliň geçmiş taryhyny yzarlamak hem-de onuň galtaşan ýakyn-u-ýat dillerini anyklamak möhüm wezipedir. Bu iş ene dilimize Döwlet dili hukugy berlip, milli medeniýetimizi ösdürmekde bu diliň esasy hyzmaty ýerine ýetirýän, dilimize zor bilen girizilen orus we sowet adalgalarynyň millileşdirilýän häzirki ajaýyp eýýamynda has-da uly ähmiýete eýe bolýar.

Türkmenistanyň ilkinji we baky Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy edebi dilde geplemek we bu dili ýerlikli ulanmak babatda nusga bolmak bilen birlikde, ähli hünärmenlerden bu dile sarpa goýmagy, şu dilde suwara geplemegi, öz ugruna degişli ähli adalgalary, hatda lukmançylyga degişli durmuşa çuň ornaşyp giden latyn we ýunan sözlerini-de türkmeniň dogay sözleri bilen çalşyrmagy, millileşdirmegi berk talap edýär. Ýeňil bolmadyk bu hormatly wezipäni durmuşa geçirmek üçin, ata-babalarymyz tarapyndan

döredilen gadymy sözlerimizi aýyl-saýyl edip, kökünü anyklap, dilimize zor bilen girizilen çet diliň adalgalaryny çalşyrmaga ukyply, döwrümize kybapdaş milli sözlerimizi seçip almagy başarmak zerur.

Sözleriň kökünü yzarlamak meselesi juda irki dilçileriň hem üns merkezinde bolupdyr. Baryp Rim imperiýasynda uly rowaçlyga eýe bolan dilçilik bilimde sözleriň kökünü yzarlaýan ýörite ugur döredilip, oňa *etimologiýa* diýip at berlipdir. Bu söz *etimon* («asyl», «kök») we *logos* («söz», «taglymat») sözlerinden düzülip, «sözleriň asly baradaky ylmy taglymat» diýen manyny aňladýar. Beýik türkmen dilçisi Mahmyt Kaşgarly baryp 1068-1072-nji ýyllarda tamamlan «Türki sözleriň diwany» atly 3 jiltlik ajaýyp eserinde «sözüň asly» manysynda *kök* (söz köki) adalgasyny ulanypdyr we türk sözləriň kökünü anyklamak baradaky taglymatyň binýadyny tutupdyr. «Diwanda» köki dogry kesgitlenen sözler ýüzlerçedir.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy hem öz eserlerinde «sözüň asly» manysynda *kök* sözünü ulanýar (kitabynyň ýörelge-jümlesine üns beriň). Bizem şu uly şahsyýetleriň ýazanlaryna daýanyp, bu işde «sözüň asly», «etimologiýa» manylarynda *sözköki* adalgasyny ulanmagy makul bildik. Ýeri gelende aýtsak, türk dilinde *etimologiýa* sözünüň ýerine *kökenbilgi* («kök bilgi», «kök bildiriji») adalgasy hem ýörgünlidir.

Dil biliminiň sözköki pudagy ylmyň ir eýýamyndan häzirki güne çenli okyjylar köpçüliginiň ünsüni özüne çekýän gyzykly ugry hasaplanýar.

Sözüň kökünü anyklamagyň aňsat iş däldigini hem bilmegimiz gerek, çünki ençeme asyr, käbirleri bolsa münlerçe ýyl mundan öň dörän sözüň diňe bir daşky görnüşi däl, eýsem içki mazmuny (aňladýan närseleri) hem üýtgeýär. Olary anyklamak üçin dilimiziň dürli döwürlerde galtaşan we gatnaşyk eden garyndaş dillerindäki meňzeşräk manyly we şekildeşräk

sözleri biri-biri bilen deñeşdirip, saldarlap görmeli bolýar. Häzirki garyndaş dillerimizden kybapdaş söz tapylmadyk ýagdaýda, has irki eýýamlarda türki diller bilen bir dil maşgalany düzen, emma biri-birinden esli uzaklaşan dilleriň sözlerine aralaşmaly bolýar. Bir mysal. Adamyň we haýwanyň eşi diş synasynyň ady gadymy türki dillerde *kulgak*, *kulak* görnüşlerde ulanylypdyr. Mantyga görä, bu sözüň *kul* (*gul*) bölegi «eşidýän», «ses tutýan» manysynda bolmaly. Bu söz şeýle manyda türki dillerde duş gelmeýär, emma ir eýýamda Altaý dilleri (şol sanda türki diller) bilen bir dil maşgalany emele getiren Ural (fin-ugor) dillerinde ol bize gerekli manyda häzirem ýörgünli. Meselem, mari dilinde *kol*, mansilerde *hol*, hantylarda *hul* sözi «eşitmegi» we «sesi» aňladýar. Diýmek, *gulak* sözünüň kökünü anyklamak üçin ony fin-ugor dilleriniň kökdeş sözleri bilen deñeşdirmek gowy netije berýär.

Şu işiň dowamynda köki derňelýän sözleriň Altaý we Ural dilleriniň meňzeş sözleri bilen ýygy-ýygydan deñeşdirilýänligi üçin, bu dil maşgalalary bilen okyjylary gysgaça tanyşdyrmak zerur. Mälim bolşy ýaly, mundan takmyn 10-15 müň ýyl öň Altaý (şol sanda türki) diller bilen Ural dilleri bir umumy dil toparyny düzüpdir. *Ural-Altaý dil maşgalasy* diýip at alan bu topar soňra ikä – Ural we Altaý dil toparlaryna bölünýär (bölünen wagty doly anyk däl). Ural dil topary ýukagir, samoýed (Orsyýetiň demirgazygynda ýaşayan nenes, selkup, saam, nganasan ýaly kiçi halkyýetleriň dilleri), eskimos, fin-ugor (fin, majar, hanty, mansi, mari) dillerini, Altaý dil topary hem türki, mongol, tungus-manjur, koreý, ýapon ýaly dilleri öz içine alýar. Türkşynas alymlar Altaý dil maşgalasyny emele getiren bu halklar öz döwründe şol bir dilde (ýa-da şol bir diliň şiwelerinde) gepleşip, biri-biri bilen gowy düşünişendir diýip çaklaýarlar. Muňa türki, mongol, tungus-manjur, hatda ýapon we koreý dillerindäki umumy sözler, sözleriň şol bir biçimde

ýasalyşlary, meňzeş goşulmalar, sesler, sözlemiň düzüliş tärleri ýaly zatlar hem tassyklaýar.

Eýsem, Altaý dil maşgalasyna giren we ýokarda ady sanalan diller biri-birinden aýrylyşyp, haçan özbaşdak ösüş ýoluna düşdülerkä? Bu soraga taryh göni jogap bermeýär, şol irki dil gatnaşyklaryna degişli ýazuw çeşmeleri hem saklanmandyr. Ýöne weli dilçi alymlar özara gatnaşykda bolan dilleriň ençeme müň ýyllary üstünden geçiren we häzire çenli saklanyp galan gadymy sözleriniň belli bir mukdaryny deňeşdirmek arkaly dil hadysalarynyň senesini anyklamagyň aňsat usulyny oýlap tapdylar. Dil biliminde **glottohronologik** ýa-da **leksika-statistik** diýlip at berilýän bu usuly ulanmak arkaly dilçi Samuýel E.Martin ýapon we koreý dilleriniň Altaý dil maşgalasyndan aýrylan döwrüne 1966-njy ýylda goşmak-aýyrmak 379 ýyl tapawudy bilen 4632 ýyl dolandygyny anyklady. Bu senäni arheologik barlaglar hem tassyklady.

Sene kesgitleýşiň şu usulyndan peýdalanyp, türk dilçisi, professor O.N.Tuna Altaý dil birligine giren beýleki dilleriň bu maşgaladan çykan we özbaşdak dil hökmünde dörän senesini şeýle hasaplaýar: gözbaş tungus-manjur dili – 5872 ýyl mundan ön (hasap 1966-njy ýyldan önki döwri öz içine alýar), gözbaş mongol dili – 7112 ýyl, gözbaş türki dil – 8352 ýyl.

Dilçi alymlaryň sene kesgitlemekde gelen bu netijeleri beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen halkynyň we onuň diliniň azyndan baş müň ýyl ýaşandygy baradaky pikiriniň hakykata dogry gelyändigine aňry ýany bilen güwä geçýär. Şu uzak döwrüň içinde türkmen dili dünýäniň ösen dilleriniň birine öwrüldi. Beýik Serdarymyzyň sözleri bilen aýtsak: «Türkmen dili örän baý dil, dürli manylary aňlatmaga ukyply dil» (Ruhnama, 256 sah.). Türkmenistan öz Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, ene dilimiziň hem alnyndan Gün dogdy, «Garaşsyzlygyň ilkinji aýlaryndan başlap, türkmen

diliniň şireliliginiň, many goýazylygynyň, duýgy örüsiniň artyp ugrandygy tötänleýin zat dälidir. Garaşsyzlyk diňe bir türkmen halkyna däl, eýsem türkmen diline-de azatlyk berdi» (Ruhnama, 175 sah.).

Garaşsyzlykdan soňra azat we erkana ösüş ýoluna düşen ene dilimiziň 2100 çemesi sözünüň gelip çykyşyny, aslyny anyklamakdan başga-da, okyjylaryň dykgatyna hödürlenýän bu sözköki sözlügiň türkmen diline zor bilen girizilen ençeme keseki sözüň öz jana-jan sözlerimiz bilen çalşyrylmagyna, ene dilimiziň arassalygyny gorap saklamaga, ulanylyşdan galan we unudylan sözlerimiziň täzedan janlanmagyna ýardam etjekdigine berk ynanyars. Bilesigelijiligi kanagatlandyrmakdan başga-da, bu sözlük okyjylarda söz mülküne gyzyklanma we ony içgin öwrenmäge höwes döreder diýen tamamyz bar.

GIRIŞ

Dildäki sözler tötänleýin däl-de, kanunalaýyklyk esasynda döreýärler. Meselem, dürli zatlaryň, närseleriň, hadysalaryň atlary olaryň hyzmatyna, durmuşda niýetlenen ugruna, matlabyna laýyklykda dakylýar. Hereket aňladýan sözler (işlikler) hem şol hereketiň ýerine ýetirýän hyzmaty bilen baglydyr. Diýmek, sözleriň ummasyz mukdary olaryň aňladýan närseleleriniň adam aňynda döredýän we göz önünde «janlandyrýan» alamatlary hem-de şol närsä mahsus bolan häsiýetli aýratynlyklar bilen berk baglanyşyklylykda döräpdir. Muňa mysal hökmünde adamyň käbir synalarynyň öz hyzmatlaryna, diňe özüne mahsus bolan aýratynlygyna görä at alandygyna ünsi çekmekçi: *dil* – esasy hyzmaty geplemek, sözlemek, şonuň üçinem onuň adynyň manysy «diýiji», «gepleýji», *oňurga* – sagaçepe we arkan-ýüzin egrelip bilmek (omrulmak), *diş* – çey-nemek, *göz* – görmek, *burun* – ys almak, *barmak* – närseleri tutmak, *aýak* – ädimlemek we ş.m. Bu synalary aňladýan sözleriň köki, gönezligi hem şol närseleleriň hyzmaty, ýerine ýetirýän işi bilen gönüden-göni baglydyr.

Ylymda dürli zatlary, hadysalary öwrenmeklik ilkinji nobatda olara dakylan ady anyklamakdan, onuň manysyny, kökünü ýüze çykarmakdan başlanýar. Azyndan 5-6 müň ýyly öz üstünden geçiren türkmen (türki) sözleriniň çylşyrymly ösüş ýoluny, kökünü, kabul eden we soňra öz düzümine siňdirip,

bitişip giden goşulmalaryny, ösüşiniň dürli basgançaklarynda aňladan manylaryny anyklamak sözlükçiden uly tagallalary talap edýär. Sözleriň uzak ösüş ýoluny, kabul eden goşulmalaryny, garyndaş dillerdäki dürli şekillerini we many öwüşginlerini gowy öwrenmezden, olaryň kökünü ýüze çykarmak (sözköki sözlügin düzmek) mümkin hem däl. Türki dilleriň sözlükçilik işiniň Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanyndan» (mundan tas 1000 ýyl öňki eýýamdan) gözbaş alýandygyna we şu döwür içinde türki diller, onuň şiweleri babatda iki hem-de köpdilli, düşündirişli we gaýry sözlükleriň münlerçesiniň düzülendigine seretmezden, sözköki sözlükleriň sanynyň örän azdygy hut şeýle sebäplere görädir.

Türki dilleriň sözköki sözlüginin ilkinjisi majar alymy Hermann Wamberiniň galamyna degişlidir, ol 1878-nji ýylda Leýpsigde çap edildi. Wamberi bu sözlüğe girizilmeli sözleri şol döwre çenli türki dillere degişli az sanly sözlüklerden, ylmy işlerden, şeýle-de geçen asyryň 60-njy ýyllarynda Türkiýä, Eýrana we Merkezi Asyýa ýurtlaryna eden töwekgelçilikli ylmy sapary döwründe öz ýyganan maglumatlaryndan alýar. Bu işde sözlük makalalaryny düzýän kökdeş sözleriň sany jemi 232-dir. Wamberi işiň girişinde çagataý we osman (türk) dilleriniň sözlerini derňemegi maksat edinýändigini bellese-de, bu sözlük aýdylan çygyrdan çykyp, türkmen, altaý, gazak, gyrgyz, tatar, çuwaş, ýakut we käbir beýleki türki dilleriň ençeme sözlerini-de öz içine alýar (ser. *Vambery*, 1878).

Sözlükde sözler bogunlarynyň ses (harp) sanlary, bogunlary we manylary boýunça toparlara bölünip derňelýär, işiň soňunda görkezgiç hem getirilýär.

Wamberiniň sözlügi türki dilleriň hiç biriniň sözköki sözlük düzmek üçin doly işlenmedik, olaryň dilleri boýunça deňeşdirme sözlükleriň we ylmy işleriň entek ýeterlik däl döwründe düzülip, çap edildi. Şonuň üçin-de, mundan bu ýana

düzülmeli şeýle sözlükler üçin bu işiň ýol görkeziji ähmiýeti uly bolmady.

Wamberiniň sözlüğinden bir asyr çemesi soň, 1969-njy ýylda M.Räsäneniň sözlügi Helsinkide çap edilip, ol türkî dilleriň XIII asyra (mongol çozuşlaryna) çenli ulanylan sözleriniň kökünü ýüze çykarmaga bagyşlanýar (ser. *Räsänen*, 1969).

Sir Jerard Klosonyň işi sözköki sözlük diýlip atlandyrylsa-da, ol köplenç taryhy sözlük görnüşinde bolup, XIII asyra çenli ýazylan türkî çeşmelerden alnan sözleri teswirleýär, ol sözleriň köki barada-da degerli maglumatlar getirilýär (biz bu sözlük bilen ol barada ýazylan synlaryň we E.W.Sewortýanyň sözlüğindäki oňa salgyylanmalaryň üsti bilen kem-käsleýin tanyşdyk).

Öňki Sowet Soýuzynda türkî dilleriň sözköki sözlüklerini düzmek barada kem-käs işleriň edilendigini bellemelidiris. Aýry-áýry türkî dilleriň şeýle sözlüğini düzmekden başlanan bu işde baýry çuwaş dilçisi W.G.Ýegorowyň hyzmaty has uly boldy (*Ýegorow*, 1964). Onuň uzak wagtyň dowamynda sünnäläp düzen we orus dilinde çap etdiren bu sözlüğünde 2600 çemesi çuwaş sözi beýleki türkî dilleriň şeýle sözleri bilen deňeşdirilip, olaryň köki yzarlanýar.

W.G.Ýegorowyň işi bilen bir döwürräkde çap edilen «Gazak diliniň gysgaça etimologik sözlügi» (*Kazak*, 1966) dilçi alymlaryň onusy tarapyndan düzülip, onda jemi 338 sany gazak sözüniň köki yzarlanýar.

Türkî dilleriň ählisinde (hiç bolmanda, aglabasynda) duş gelýän esasy sözleri öz içine alýan umumytürkî sözköki sözlük taýýarlamak barada moskwaly orus türkşynaslaryň tagallalary dil biliminiň bu pudagyna önjeýli goşant goşdy (ser. *Sewortýan*. ESTÝ). Bu tutumly işiň agramly bölegi E.W.Sewortýanyň baştutanlyk etmeginde alymlar topary tarapyndan amala aşyryldy we onuň çekimli harplar (A, E, Ä, I, O, Ö, U, Ü, Y)

bilen başlanýan sözlerini öz içine alýan I jildi 768 sahypalyk göwrümde 1974-nji ýylda çap edildi. Soňra neşir edilen II jilt B (1978, 350 sah.), III jilt W, G, D (1980, 390 sah.), IV jilt J, Ž, Ý harplary (1989, 294 sah.) bilen başlanýan sözleri öz içine alýar. E.W.Sewortýanyň ýogalmagy (23.III.1978) bu ähmiýetli sözlügi düzmek we çap etdirmek işiniň arasyny kesdi.

Bellenmeli zat: sözlük makalalarynda sözün şekilleriniň türki dillerdäki görnüşleri ýeke-ýekeden sanalýar, şunda ol sözleriň **türkmen dilindäki** şekili makalanyň baş sözi edilip alynýar. Türkmençe baş sözün yzyndan ol sözün beýleki türki dillerdäki şekilleri şeýle tertipde getirilýär: türk, azerbaýjan, gaga-uz, krym-tatar, karaýym, gumuk, garaçaý-balkar, gyrgyz, no-gaý, garagalpak, tatar, başgyrt, özbek, uýgur, saryg-ýugur, sallar, lobnor, altaý, hakas, tywa, ýakut, çuwaş (jemi 24 dil we şiwel).

Soňky döwürde türk dilçileri hem sözköki sözlükleriniň ikisini düzüp neşir etdirdiler. Ismet Eýuboglundyň (ser. *Eýuboglu*, 1991, 782 sah.) we Hasan Ereniň (ser. *Eren*, 1991) «Türk diliniň etimoloži sözlüğü» diýen şol bir atdaky sözlükleri türk diliniň münlerçe sözünüň kökünü anyklaýan tutumly işlerdir.

Şu derňewden görnüşi ýaly, türki diller boýunça çap edilen sözköki sözlükleriniň sany köp däl, bary-ýogy 8 sany sözlügiň deň ýarysy aýry-aýry türki dilleriň sözleriniň, galan bölegi hem türki diller üçin umumy sözleriň kökünü yzarlamaga bagyşlanypdyr.

Biz bu işimizde sözleriň seçilip alnyşy, teswirlenişi, makalalaryň gurluşy, aňladýan manylary we ş.m. babatda bu işlerden geregiçe peýdalandyk. Ýöne sözleriň aňladýan manylary barada olarda aýdylýan pikirlere döredijilikli çemeleşdik, nädogry teswirlenen ýa-da köki ýeterlik anyklanmadyk onlarça, belki-de ýüzlerçe sözler barada öz şahsy pikirlerimizi orta

atdyk. Emma biz sözleriň köki we manysy barada öz hödürän netijelerimizi mizemez we üýtgeşsiz hasaplamalarys.

Sözlük üçin sözleri seçip almakda biz, birinjiden, olaryň türkmen diline mahsusdygyndan, geçmişde ýa-da häzirki döwürde şol sözün ýörgünli ulanylan ýa-da ulanylýandygyndan ugur aldyk. Häzir türkmeniň öz sözi ýaly bolup giden we dilde giňden ulanylýan alynma sözleriň hem käbiri sözlüğe girizildi. Ikinjiden, köküne göz ýetirilen ýa-da manysy, köki barada öz çaklamamyzy hödürleýän sözlerimiz seçilip alyndy. Manysy görnetin anyk sözlerden hem gaça duruldy.

Sözlügiň gurluşy hakynda

Sözlük üçin seçilip alnan sözler elipbiý (abeçe) tertibinde baş harplar bilen berildi. Sözler köplenç ýekelikde getirildi, emma käbir ýagdaýlarda şol bir kökden dörän ýakyn manyly we manysy biri-birinden daşlaşan sözleriň bir sözbaşyda yzly-yzyna getirilen halatlary hem boldy. Sözbaşa esas edilip alnan (reýestr) sözleriň çekimlisi uzyn aýdylýan bolsa, ol söz ýaý içinde setir harpy bilen gaýtalanyp, uzyn çekimliniň yzyndan iki nokat (:) goýuldy. Çekimlilerdäki uzyn-gysgalygyň sözün manysyna göni täsir edýändigini üçin, zerur ýagdaýlarda sözlük makalalarynyň içindeki (sözbaşy däl) sözlerde-de uzynlyk bellendi.

Sözün kökünü ýa-da gurluşyny anyklamaga kömek eder diýip hasap edilen käbir makalalarda deňeşdirmek üçin sözün türki dillerdäki şekilleri sanalyp, olaryň yzlaryndan ýaý içinde degişli dilleri görkezildi.

Giň okyjylar köpçüligine niýetlenendigi we sözlük makalalaryny çylşyrymlaşdyrmazlyk üçin, salgylanmalar ulgamyny az ulandyk, diňe käbir pikirleriň degişli çeşmesini ýa-da şahsyny görkezmegi zerur hasaplan ýagdaýymyzda, şol şahsyň famili-

ýasyny ýaý içinde getirdik (pikiriň haýsy çeşmeden alnandygyny we kime degişlidigini sözlügiň yzynda berilýän çeşmeleriň görkezgijinden bilmek mümkindir).

Şol bir sözüň manysy ençeme sözlük makalasynda teswirlenýän bolsa, bir aýdylany köp gezek gaýtalamazlyk üçin, ýaý içinde onuň degişli makalasyna salgylanma berildi.

Sözüň dilde ulanylyş gerimini ýa-da onuň manysyny has anyklamak maksady bilen käbir sözüň sözlemde ulanylyşyna degişli mysal hem getirildi. Delil üçin berlen bu mysallar köplenç nakyllardan, atalar sözlerinden we degerli gadymy çeşmelerden alyndy.

SÖZLÜK

– A –

Abraý – «Köpüň ynamyna giren», «hormatly, sylagly» manysyndaky bu söz pars-täjikleriň *ab* («suw») we *ruý* («ýüz»)– adamyň ýüzi) sözlerinden ybarat bolup, sözme-söz manysy «ýüzi suwly» diýmekdir. Şahyr Gaýyby bu sözi *abruý* görnüşinde ulanypdyr: *Meni ol ahyret abruýy diýrler* («32 tohum kyssasy»). *Abruý* sözi soňra *abraý* görnüşine geçipdir.

Adam [a:dam] – Ilki arap, soňra pars we olardan hem yslam dininiň üsti bilen türki dillere geçen bu sözüň asly sanskrit dilinde «ynsan» manysyny aňladan *adamas* sözündendir, ýöne *adam* sözi türki dillere «ynsan» däl-de, «erkek adam» manysynda geçipdir. Häzirem türkmenler *adam* sözünü köplenç «erkek», *aýal*, *zenan* ýa-da *aýal adam* sözlerini bolsa «aýal» manysynda ulanýarlar.

Agaç – Köpýyllyk uly ösümlikleri, pürsi, oduny aňladýan bu sözüň asly *ýagaç* bolup, başky *ý* sesiniň täsiri bilen onuň yzyndan gelýän *a* sesi *y* sesine öwrülipdir: *ýagaç*–*ýygaç*. Uygur dilinde bu söz häzirem *ýagaç* görnüşindedir. «Diwanda» we «Kutadgu-biligde» ol *ýygaç* görnüşinde duş gelýär. Garaçaý alymy M.Habiçew *agaç* sözünüň *ýagaç* şekilinden ugur alyp, bu sözi işligiň *ýag/ýak* («ýakmak», ýagny «odun») kökünden we *-aç* goşulmasyndandyr çaklaýar.

Agöýli [a:göýli] – Bu adalga Merkezi Asyýada we Eýranda geçmişde höküm süren hanlyklarda dowam eden harby-syýasy däp bilen baglanyşykly ýüze çykydyr. Hanlar öz basyp alan ýerleriniň ilaty goşun gaýdyp gidensoň baş göteräýmesin diýip, basyp alan ýerlerine bellän hökümdarlarynyň we ýerli ilatyň görnükli wekilleriniň ogullaryny öz paýtagtyna göçürüp getirip, olara täze (ak) öý dikip beripdir. Girew (zamun) alnyp gelnen şeýle toparlara-da *agöýli* diýipdirler. Bardy-geldi basylyp alnan ülke şerti bozup gozgalaň edäýse, öňi bilen şol agöýlüler jezalandyrylypdyr. Ürgenç şäheriniň ýakynynda Agöýli diýen türkmen urugy hem bar. Ol urug XVIII–XIX asyrlarda Hywa hanlarynyň Mary topragyna eden köp sanly çozuşlary döwründe Marydan we Ýolötenden äkidilen agöýlüleriniň nebereleri bolmaly. Bu ýerde harby-syýasy adalga bolan *agöýli* sözi wagtyň geçmegi bilen tire adyna öwrülip gidipdir.

XIX asyrdaky ýaşap geçen änewli Dosmämmet şahyryň «Herkaýan gitdi» diýen goşgusynda Hywa hanlarynyň (ähtimal, Muhammet Emininiň) geçen asyrdaky diňe Änew obasyndan Hywa äkiden on agöýlüsiniň atlary sanalyp, derejeleri hem görkezilýär (goşguda ady tutulýan Orazmämmet diýen adam şahyryň doganydyr). Ýnha, şol goşgudan bölek:

On agöýli aldy, onusam Rüstem,
Olar ne Rüstemdir, bir-birden üstem,
Agalar, şu derde beýhudam, sustam,
Sust eýlemän, jeset gitdi, jan gitdi.

Alyhan beg ganymlaşini seren,
Pirmämmet kethuda märeke gören,
Ymamberdi aga maslahat beren,
Akyly, kemally hordadan gitdi.

Ysmaýyl işandyr derýa göwheri,
Seýit, özem seýitleriň serweri,
Orazmämmet – dagyň şiri, aždary,
Gözlerinden ýaş ýerine gan gitdi.

Kethuda ogludy ol Rejepguly,
Ümmetnazar – atasynyň bilbili,
Garaoglan neresse – bakjanyň güli,
Boýnun burup, zary perişan gitdi.

Dosmä(he)mmet diýer nowhany baglap,
Gardaşyn ugradyp, jigerin daglap,
Il-uluslar tamam zary-zar aglap,
Il gerekli sütün Mämiş han gitdi.

Agöýli adalgasy geçmişde Ahal we Hazarýaka türkmenleriniň arasynda hem ýörgünli bolupdyr (bularda *Agöýli* diýen adam atlary hem duş gelýär). Ýöne bu ülkelerde *agöýli* adalgasynyň ýüze çykyşy biraz üýtgeşik bolup, ol girewi aňlatman, eýsem taýpanyň, urugyň ýa-da tutuş obanyň ýagy çozajjak ýerlerinde galkan hökmünde goýlan ýaş ýigitleri – garawullary aňladypdyr. Meselem, çozup gelýän duşmany ilki bolup garşy almak üçin, Ahala gelýän dag ýollarynyň agzyna öýlenmedik ýaş ýigitleri göçürip getirip, olara gala salyp beripdirler, ýaşamaklary üçin bolsa ak öý tutupdyrlar, olara-da *agöýli* diýlipdir. Bu agöýlüler bir urugdan däl-de, goraljak uruglaryň hersinden deňeçerräk ýygnaýypdyr. Bu garawullar soňra gatylyp-garylyp, çaga-çugaly bolup, uly obalary, soňra bolsa agöýli diýip atlandyrylan tireleri we uruglary emele getiripdirler.

Agşam – Gündiziň gutaryp, öz ornuny ýaňy gijä beren, heniz ýagtylygyň doly tümlüğe geçip ýetişmedik wagtyna *agşam* diýilýär. Ol reňki bildirýän *ak* diýen türki we *şam* diýen

pars sözləriniñ birikmegindən emele gəlir. *Ak* (a:k) we *şam* (ša:m) sözlərindəki uzyn *a* sonra gysgalydyr.

Agta – «Biçilen» manysyndaky bu söz azərbaycan, özbək, uıgır dillərində *ahta*, gazak, qaragalpak, gyrgyz dillərində *akta*, türkmen dilində hem *agta* şkilində ulanylyp, ol pars dilindəki *ahten* («biçmek») işligindən emele gəlir.

Agy [a:gy], **agyry** [a:gyry] – Bu sözləriñ *ag* köki «azarlanmak, yza, ejir çekmek» ýaly manydadyr, -y we -y+-r bolsa goşulmalardyr. Bu sözlərdə, şeýle-de «zäher» manysyndaky *awy* (a:wy) sözünde *a* sesləriniñ uzyn aýdylýandygyny we manylaryndaky ýakynlygy nazara alsak, olaryñ bir kökden döränligini çaklamak mümkin.

Agyl [a:gyl], **howly** – Daşy gabsalan mal ýatagyny aňladýan *agyl* we daşyna haýat aýlanan öýüñ ady bolan *howly* sözləri şol bir kökden ýaýran adalgalarydyr. Türki dillərdə *agyl* sözi *ail*, *aul*, *awla* görnüşlərdə duş gelip, «agyl», «daşy gabsalan malýatak», «germew», «howly», «oba» ýaly manylarda ulanylýar. Stawropol türkmenleriniñ gepleşiginde *oba* sözüne derek *agyl* sözi ýörgünlidir. Türk dilçileri *agyl* sözüni «tor» (balyk tutulýan tor) manysyndaky *a:k* sözünden we -yl goşulmasýndan emele gelen söz hasaplaýarlar: «daşy torlanan, gabsalan mal ýatagy». Şu pikir hakykata ýakyndyr. Edil türkmen dilindəki ýaly, *agyl* sözüniñ «mal ýatagy» manysy ilki döräp, sonra ol «howly», «oba» ýaly düşüñjeleri aňlatmaga başlapdyr. *Agyl* sözüniñ türk, gazak we beýleki käbir dillərdə duş gelyän *awla*, *awly* görnüşindən *howly* sözi döräpdir (Budagow). Edil *armak-harmak*, *erek-herek*, *áýyt-haýyt* sözlərində bolşy ýaly, *awly* sözüniñ önünden *h* sesi artdyrylypdyr, *w* sesiniñ täsiri bilen *a* sesi hem *o* sesine öwrülipdir: *awly* < *hawly* < *howly*.

Agyr – «Ýeñil» däl, köp agramly» manysyndaky bu söz *ag* (a:g) kökünden we -yr goşulmasýndan durýar. Manysy – «agramy çenden geçen, aňry agan». *A* sesindäki uzynlyk *agdyk*

(a:gdyk) sözünde saklanypdyr, emma *agram*, *agras*, *agyr* sözlerindäki *a* sesi soňra gysgalypdyr.

Ahar, ajar, pet – Täze matadan (esasan, nahdan) tikilen eşik entek ýuwulýança gatylygyna saklanýar. Ony şeýle saklaýan närsä edebi dilde *pet*, ärsary şiwesinde *ahar*, sakar şiwesinde hem *ajar* diýilýär. Surhy we olam şiweleriniň wekilleri «täze», «nowça» manysynda-da *ajar* sözünü ulanýarlar. Matany petlemek, aharlamak, ajarlamak, ýagny täzelemek üçin ony azajyk maýda un sepilip gaýnadylan suwda saklaýmaly.

Agyzdyryk – Aty öz meýliňe tabyn etmek, ony boýun egdirmek üçin uýana berkidilip, atyň agzyna salynýan demriň *agyzdyryk* diýen ady türki dillerde şeýle şekillerde duş gelýär: *gem* (türk), *gäm* (azerb.), *awyzjyk* (başgyrt), *awyzdyk* (gazak), *oozduk* (gyrgyz), *suwluk* (özbek), *awyzlyk* (tatar), *egizduruk* (uýgur), *sulyk* (garagalp.), *suluk* (altaý) we ş.m. Lebap şiwelerinde-de agyzdyrygyň ady *suwlukdyr*. *Agyzdyryk* sözi *agyz* sözünden we *-dyryk* goşulmasyndan durýar. E.W.Sewortýan *-dyryk/-duruk* goşulmasy goşulan sözleriň iş malyny tabyn ediji esbaplaryň adydygyny belleýär. Meselem: *boýuntyryk*, *burundyk* (aslynda *burundyryk* – düýäniň burnuna ötürilýän taýajyk), *agyzdyryk* we ş.m. Ýene-de ser. *Suwluk*.

Ahyra [a:hyra] – Lebapdaky raýşy belent noburlar el bilen gazylan döwürlerde, noburyň düýbünden laýy bir batda raýyşdan aşyryp zyňmak mümkin bolmadyk halatlarda, raýşyň ýüzünde atylan laý saklanar ýaly uzaboýuna bir, iki, kä noburlarda üç ahyra edilipdir. Aşakdan güýçli gazyçynyň birinji ahyra zyňan laýyny ejizräk adamlar (uruş ýyllary – aýallar) ol ahyradan oňa zyňyp, gazy gazypdyrlar. Aşakdan zyňlan laýy saklamak üçin niýetlenen şol basgançaklara-da *ahyra* diýlipdir.

Akgum [a:kgum], **garagum**, **gyzylgum** – Bu sözler çägäniň, gumuň görnüşlerini aňladýan adalgalarydyr. *Akgumlar* üsti ösümliksiz, şonuň üçin hem uzakdan (ylaýta-da, uçardan)

syn edeniňde agaryp görüňýän gumlardyr. Türkmenler üsti ösümlikli, şonuň üçinem garalyp ýatan gumlara *garagum*, gyzygt çägeli gumlara *gyzylgum*, çägesi tolkunyp, бүркүлдäp ýatan çägelere hem *näzçäge* ýa-da *näzligum* diýýärler. *Garagum* we *gyzylgum* adalgalary uly çöllükleriň has ady hökmünde-de ulanylýarlar.

Akmak – «Akylysz», «samsyk» manysyndaky bu arap sözüniň asly *ahmak* bolup, ilki pars diline, ondan hem türk dillere geçipdir.

Alaçyk [a:laçyk] – Iňňän gadymy döwürlerde «gara öý» manysynda ulanylan bu türk söz, biziň pikirimizçe, «a:ly (a:lny, öňi) açyk» sözlerinden bolmaly, çünki gara öýlere öň gapy edilmän, oňa derek galyň matadan, keçeden, kilimden, halydan tuty gabsalar bejerilipdir. Ençeme türk halklar, şol sanda türkmenler hem gara öýe öň *alaçyk* diýipdirler. Meselem, XI asyrdan Maňgyslaga birbada baş mun alaçykly türkmeniň göçüp gelenligi barada maglumat bar. Majar alymy G.Wamberi *alaçyk* sözüni «türkmeniň gara öýi» diýip düşündiripdir. *Alaçyk* diýen türk söz *alaçuk* görnüşinde pars diline we *laçuga* görnüşinde orus diline hem aralaşypdyr.

Alahöwren [a:lahöwren] – Diňe Türkmenistanda we Özbekistanda duş gelýän iňňän zäherli bu ýylanyň ady *ala* we *höwren* diýen iki sözden ybarat bolup, onuň *ala* bölegi bu janawaryň arkasynda atanak şekilli ak tegmilleriň bardygy, *höwren* sözi bolsa onuň gözleriniň çendenaşa owadanlygy bilen baglydyr. Arap dilinde *huwr-el-eýn* ýa-da gysgaça *huwr-eýn* sözleri «hüýr gözli» diýen manyny aňladýar. *Huwr-eýn* hem soňra *höwren* görnüşine geçipdir. Türkmenistanyň dürli ýerlerinde alahöwreniň dürlüçe atlary bar. Meselem, Ahalyň ilaty oňa *keseýörä:n* diýýär, çünki üstüne howp abananda, alahöwren ýarty köke şeklinde düýrlenip, kellesini yza öwürýär-de, göwresini keseligine taşlap, gaçmak bilen bolýar. Balkanda bu ýylana *hažlawuk*, Lebapda *haşyrdawuk* diýýärler.

Bu at ýylanyň agzyndan çykýan ses bilen däl-de, düýrlenip, ýagysyndan gaçýan ýylanyň endamyndaky ownujak teňňeleriň biri-birine süýkeşende eşidilýän haşyrdy bilen baglydyr.

Alaka, alaňňyrt – Sähralyk, baýyrylyk, gyrlyk ýerlerde hinde ýaşaýan gemriji haýwanyň *alaka*, *alaňka* diýen atlary onuň *alaňňyrt* (alaň gurt, ýagny alaň gurdy, möjegi) diýen adynyň gysgalan görnüşleridir. Lebap şiwelerinde we özbek dilinde bu zyýankeş haýwanyň *ýumrangazyk* (ýagny somalyp duran gazyk), azerbaýjan dilinde *sünbülgyran*, türk dilinde hem *tarlasyçan* (ýagny ekinçi syçan) diýen atlary bar.

Alaşa – Türkmen dilinde tohum at bilen tohum däl baýtaldan önen nesle *alaşa* diýilýär. Türki dilleriň köpüsinde *alaşa*, *alaça*, *alaşa at* görnüşlerinde ulanylýan bu adalga aglaba tohum atlary däl-de, iş, ýük, sürüm, döwek üçin ulanylýan pesräk hilli ýa-da ortaça atlary aňladýar. Alymlaryň pikiriçe, tatar we çuwaş dillerinde ilkinji *a* sesi taşlanyp ulanylýan bu söz (*laşa* ýa-da *laşa at* sözi) orus dilindäki *loşad* sözünüň döremegine sebäp bolupdyr.

Albasdy [a:lbasdy] – Mifik jyn-arwahyň bir ady bolan *al* (a:l) sözünden we *basmak* işliginiň öten zaman şekilinden emele gelen bu söz düýşde gara basanda göze görünýän hyýaly mahlugy aňladýar. Şu söz düzümleri arkaly *albasdy* sözünüň aslyna göz ýetirmek has aňsat: *a:l çalmak*, *al kakmak*, *a:l* (gara) *basmak*, *al-arwah*.

Alkyş – Ýagşylyk üçin aýdylýan minnetdarlygy, gowy arzuwlary aňladýan bu söz *al* kökünden we *-k* (-yk) hem-de *-yş* goşulmalaryndan durýar. *Al* köki *ýalkamak* (ser.) işliginiň *ýal* köküniň *ý* sesi düşen şekilidir (*ýal –a:l*) : *ýal+yk+yş* < *alykyş* < *alkyş*. *Ý* sesi diňe bir *ýüz-üz*, *ýüzük-üzük*, *ýüp-üp/ip* ýaly dar çekimlili däl, eýsem *ýa:ýmak–a:ýmak*, *ýeňse–eňse* ýaly giň çekimlili sözlerde-de düşüp bilýär.

Alma – Altaý dil maşgalasynyň fin-ugor dilleri bilen bir topary düzen döwründe (mundan takmynan 10 müň ýyl öň) bu

topara sanskrit dilinden aralaşan *alma* (*elma*) sözi «turşy» manysynda bolup, ol ilki ýabany almany aňladypdyr. Mahmyt Kaşgarly kâbir türki taýpalaryň bu sözi *almyla* görnüşinde ulanýandygyny belläp, oňa degişli şu nakyly getirýär: *Atasy açyg* (ajy) *almyla ýese* (iýse), *oglunyň tişi kamar* (gamaşar). *Alma* sözünüň fin-ugor dillerindäki şekilleri şeýle : *ulmo* (udmurt), *olma* (fin), *ulme* (komi), *olma* (mari), *alma* (majar) we ş.m.

Almaz – Kristal görnüşli tebigy gyraňlary bolan mineral daşa – göwhere geologlar *almaz* diýip at berýärler. Bezeg üçin köp ulanylýan bu daş özi ýaly daşlaryň içinde iň gymmatlysy we berkligi, çydamlylygy, gatylygy babatda iň ýokary hillisi hasaplanýar. Beýleki daşlary almaz bilen kesip bolýan bolsa-da, almazy başga daşlar bilen kesip ýa-da owradyp bolmaýar. Şonuň üçin hem zergärleriň arasynda «*Almazy almaz bilen keserler*» diýen aýtgý ýörgünlidir. Ýeri gelende aýtsak, sakgal syrmaşda ulanylýan iňňän ýiti we ýukajyk iki ýüzli päkilere-de il arasynda *almazpäki* diýilýär.

Almaz (almas) sözi beýleki dillere araplardan geçipdir. Araplar bolsa ony ýunan (grek) dilinden alypdyrlar. Ýunança *adamas* (ýagny almaz) sözi «owralmaýan», «döwüp, bölüp bolmaýan» ýaly manylarda ulanylýar.

Alp – Gadymy türki dilde «pälwan, gahryman, batyr» we «mergen» ýaly manylary aňladan bu sözün aslyny A.N.Kononow *al* (almak) işligi bilen baglanyşdyrýar («alyjy»). Emma, biziňçe, bu sözün «belent, ýokary» we «öň» manylaryndaky *al* sözi bilen bagly bolmagy mümkindir. Bu söz dünýä dilleriniň ençemesiniň bir dil maşgalasyny emele getiren irki eýýamynda döräp, ol dillere şol ýa-da ýakyn manyda aralaşan bolsa gerek. Meselem, arap-pars dillerinde *a:li* sözi «ýokary», «beýik», türki dillerde *a:l* sözi «belent» (*al-asman*) we «öň» (*alyn*), hindi-e dillerinde *alp* sözi «belent dag» (Alp dagy), *alpinizm* - «beýik daga dyrmaşmak sporty» manysynda we ş.m. *Alp*

sözünüň garagalpak, gazak, gyrgyz, tatar, çuwaş dillerindäki «örän uly», «äpet» manysy hem onuň esasy manysyndan onçakly uzaklaşmandyr. *Alp* sözünüň köki baradaky bu çaklama hakykata ýakyn hasap edilse, onda *alp* sözünüň yzyndaky *p* at ýasaýjy gadymy goşulma saýylmalydyr. Deň. *gurp* (*gur+up*), *gorp* (*gor+up*). Türki dillerde *alyp* sözünüň uzyn *a* sesi soňra gysgalypdyr.

Altmyş, ýetmiş – Bu türki sanlar goşma söz bolup, olaryň birinji bölegi *alty* we *ýedi* sanlaryndan, ikinji bölegi bolsa *myş*, *miş* sözünden durýar. Soňky sözün asly barada türkşynas alymlaryň pikiri dürli. Olaryň bir topary ony «köp» manysyndaky *mas* diýen pehlewî we awesta sözi bilen baglanyşdyrýar. Ýöne beýle pikiriň nädogrudygyny, bu sanlardaky *myş*, *miş* sözünüň aslynda türki sözdüginini bellemegimiz gerek. Bu babatda professor Z.B.Muhammedowanyň gelen netijesi has ynançly. Ol *myş* sözünü gadymy türki dilde «on» manysynda ulanylan *mel* sözi bilen baglanyşdyrýar we *hekgal* diýen türkmen oýnunda sanalýan sanawaçda «on» ýerine hut *mel* sözünüň aýdylýandygy bilen pikirini delillendirýär. Bu deliliň üstüni ýetirmek üçin, käbir türki dillerde *altmyş*, *ýetmiş* ýerine ýakutlar (sahalar) *alta uon*, *sättä uon*, hakaslar *alton*, *çiton*, tywalar *aldan*, *çädän*, altaýlar *altan*, *çeten* diýseler, çuwaşlar *utmal*, *sitmel* görnüşde aýdýarlar.

«On» manysyndaky *mel* sözi türki dilleriň Ural-Altay dil maşgalasyna giren döwründe *mes* görnüşinde ulanylypdyr. Muny azyndan 8-10 müň ýyl öň şol dil maşgalasynyň bir agzasy bolan Perm dilinde *mes* sözünüň hut «on» manysynda saklanyp galandygy, ol sözi ýerli alymlaryň (meselem, K.Ý.Maýtinskaýanyň) türki alynma söz hasaplaýandygy tassyklaýar. Ýnha, şu *mes* sözi *alty*, *ýedi* sözleriniň yzyna goşulyp, onuň yzyndan *s* sesi hem ş sesine öwrülip, *altmyş* (*alty-mes-altmys-altmyş*), *ýetmiş* sözlerini emele getiripdir.

Altyn – *Gyzyl, tylla, zer* sözleri bilen manydaş bolan *altyn* sözi iňňän gadymy türki adalga bolup, onuň birinji *al* bölegi gyzgylt reňki bildirýär. Bu söz şol manyda häzir hem ýörgünlidir: *al ýaňak, al reňk*. Umuman, *altyn* sözünüň *al* böleginiň reňk bilen bagly dörändigine şek ýokdur. Muny ýakut (saha) dilinde altyna *kysyl kömüs* («gyzyl kümüş») diýilýändigini aýdyň subut edýär. *Al* sözi *alyý* görnüşinde orus dilinde-de türki dillerden geçipdir. Daşlaryň ýüzüne köwölüp ýazylan gadymy oguz Orhon ýazgylarynda-da *altyn* sözünüň *altun* şekilinde duş gelýändigini nazara alyp, alymlaryň bir topary onuň *tun* bölegini «mis» manysyndaky türki söz hasaplaýar. Meselem, çuwaş dilinde *tun* sözi hut şol manyda ulanylýar. Eger şeýle bolsa, onda *altyn* sözünüň «gyzgylt mis» manysy bar. Ýöne wel *altyn* sözünüň *tyn* böleginiň «pul» manysyndaky *tin, tiýin* (serediň: Teňne, tiýin) sözünden bolaýmagynyň hakykata has ýakyndygyny belläp geçeliň. Bu çözgüt derňelýän adalganyň onuň reňki bilen bagly dörändigine mantyk (logiki) taýdan hem ynam döredýär: *gyzyl pul, kümüş (ak, akja) pul*. Oruslar hem geçmişde *altyn* pula *çerwones* («gyzyl pul»), onuň üç köpüklük görnüşine-de *altyn, altynnik* diýipdirler. Soňky sözler (*altyn, altynnik*) türki dillerden alnan adalgadyr. Eger *altyn* sözünüň asly *al tiýin* sözleriniň birleşmeginden dörän bolsa, onda ol ilki «gyzyl reňkli (gyzgylt) pul» manysynda ýüze çykan bolmaly.

Altyn Orda – Çingiz hanyň agtygy Batýý han (1208-1255) tarapyndan düýbi tutulan we Günbatar Sibiri, Horezmi, Wolga boýlaryny, Gazagystany, Demirgazyk Kawkazy, Krymy, Wolga we Dunaý aralygyndaky giň düzlügi eýeläp, XIII-XIV asyrlarda rowaç bolan bu döwletiň Altyn Orda diýen ady «altyn» («zer») hem-de «orda» sözlerinden durýar. Soňky söz «ýygyn», «harby topar» we «şol toparyň düşlän ýeri» ýaly manylary aňladýar. Soňra *orda* sözi «merkez», «paýtagt» manylaryny hem öz içine alýar. Ol gazak dilinde häzirem şol manyda ulanylýar.

Alymlaryň pikirçe, Altyn Orda adynyň döreýiş taryhy şeýle. Çingiziň gazaply neberelerine ýaranmak üçin Hytaý bogduhanlary (imperatorlary) olara gymmatly zatlar bilen birlikde, altyn-zerden tikilen bezemen çadyrlary hem sowgat edipdirler. Hili pesrāk zer çadyrlar wezir-wekillere-de ýetipdir. Her düşlenen ýerde han we onuň emeldarlary şol çadyrlary dikipdirler. Täze dogup gelýän Günüň şöhesine bu çadyrlar ýaldyrap, Ýýalkym saçyp, uzakdan gözi gamaşdyrar eken. Şonuň üçin ilki şol çadyrly düşelgelere *Altyn Orda* diýen at galýar. Soňra bu at hanyň ýaşayan şäherine (paýtagta) we tutuş döwlete ýaýraýar.

Alyn [a:lyn] – «Ýüz tarap, öň, ileri» manysyndaky bu söz *a:l* («öň») kökünden we *-yn* goşulmasyndan durýar. Şeýle sözlere ýene mysallar: *boýun, burun, bykyn, garyn* we ş.m.

Anna (adna, anda, arna, aýna) [a:nna] – Birinji bogundaky *a* çekimlisi uzyn aýdylýan bu sözler türkmen dilinde we şiwelerde hepdäniň 5-nji gününü, ýagny yslamyň ýaýran döwletlerinde dynç alynýan, toý-baýram edilýän günü aňladýar (oruslarda woskresenýede bolşy ýaly). Şatlyk-şagalaň günü bolany üçin, araplar bu güne *yawm az-zine*, ýagny «zynat günü, bezenilýän, şaý-sep dakynylyýan, täze eşik geýilýän gün» diýip at dakypdyrlar. Ulanylyşda bu at gitdikçe gysgalyp, *az-zine, azna* görnüşine geçipdir. Käbir arap sözlerindäki *z* sesiniň türki dillerde *d* sesine öwrülýändigini üçin, türkmenler *azna* (*a:zna*) sözünü *adna* (*a:dna*) görnüşinde ulanypdyrlar. Şonuň üçin bu dilde *A:dna, A:dnagül* ýaly adam atlary hem köpdür. Şahyr Mätäjiniň «Meňzär bagyň gülüne» (ýa-da «Teşnit») diýen goşgusyndan alnan şu bende üns beriň:

«Elip» – med, «dal» – astyn, «nuna» – howala,
 «Käbe» – otur, bolar «lamdan» soň läle,
 Mätäji diýr, ismi geler kemala,
 Kätip ýazar galam alyp goluna.

Bentdäki arap harplaryny birleşdirsek, olaryň jeminden *Adnagül* diýen at «kemala gelýär» (elip-A, dal-D, Nun-N, Howala-üstün-gysga A, kâp-G, otur-gysga Ü, lam-L).

Garadaşly şiwesinde *a:dna* sözi *a:nda* (*A:ndagül*, *A:ndamyrat*), saryk şiwesinde bolsa *a:rna* (*A:rnagül*, *A:rnamyrat*) ýaly ulanylýar. Türkmen nusgawy edebiýatynda (meselem, «Gorkut atada») *anna* sözünüň *a:ýna* ýaly ýazylyşyna-da düş gelinýär.

Anna sözi bilen manydaş ulanylýan *juma* (arapça *jum'a* – «jemlenilýän, metjide üýşülýän gün») sözi-de durmuşda we adam atlarynda gaty ýörgünlidir.

Ant – Türki hem mongol dilleriniň bir dil umumylygyny emele getiren we entek onçakly aýrylyşmadyk eýýamynda *ant* sözi «dogan, ganybir dogan» manysyny aňladypdyr. Häzirem mongollar myhmana «Hoş geldiňiz» ýerine *anda* («Sen meniň eziz doganym») diýýärler. Geçmişde-de türki we mongol halklarynda *antlaşmak* («dogan okaşmak») däbi bolupdyr. Munuň üçin doganlaşmak isleýän dürli taýpalaryň wekilleri tenini dilip, ondan akan gany süýde ýa gatyga garyp içipdirler. Şondan soňra dogan okaşanlaryň hak-hukugy we borçlary hiç bir babatda hakyky doganlaryňkydan tapawutlandyrylmadyr. Şu ant içip, dogan okaşmak däbi ilimizde häli-häzire çenli saklanýar, ýöne ant sözünüň manysy häzir giňelip, ol «kasam etmek» düşünjesini aňladýar.

Aňňyrmak – Eşegiň sesini aňladýan *aňňyr* (şiwelerde *haňňyr*) sözi *aň/haň* ses meňzetmesinden we *-yr* goşulmasyndan durýar. Soňra bu sözünň *ň* sesi goşalanypdyr.

Aňry – *Bäri* sözüne garşylykly many aňladýan *aňry* sözi gadymy türki dillerde «ol, hol» manyda ulanylan *an* görkezme çalyşmasyndan we ýöneliş düşümiň *-garu* goşulmasyndan ybaratdyr: *angaru*<*aňaru*<*aňru*<*aňry* (şiwelerde bu sözünň *na:ry* görnüşi hem bar: *angaru*<*anaru*<*naru*<*nary*).

Apelsin [apelsi:n] – Asly mekany Günorta Hytaý bolup, ol ýerden hem XIX asyrdaky portugallar tarapyndan Ýewropa getirilen bu sitrus ösümligine we onuň ýokumly miwesine dürli atlar dakylpdyr. Ilki portugallar tarapyndan ýaýradylandygy üçin, Ýewropada oňa *portukal* diýipdirler. Türkiýede häzirem bu miwäniň ady *pyrtykaldyr*. Fransiýada bolsa oňa *Pomme de Chine* (Pomme – «alma», *Chine* – «Hytaý», ýagny «Hytaý almasy») diýip at dakypdyrlar. Fransuz dilinden nemesler ol ady öz diline terjime edip, *apfelsine* (nemesçe *apfel* – «alma», *Sine* – «Hytaý») diýipdirler. Miwäniň nemesçe ady Orsyýete we onuň täsiri ýeten ýurtlara ýaýrap, olarda hem *apelsin* sözi ulanylmaga başlapdyr.

Apgyrt – Aýakgabyň ökjäniň daşyndan aýlanýan gaty ýerini aňladýan bu söz, biziňçe, «epilen, egreden» manysyndaky *epik* we «yz, ökje» manysyndaky *a:rt* sözleriniň goşulyp bitişmeginden hem-de birnäçe ses üýtgeşmelerine sezewar bolmagyndan emele gelipdir. *Art* sözündäki uzyn *a* öňdäki sözüň inçe we gysga çekimlilerini özüne uýdurypdyr, özi-de soňra gysga *y* sesine öwrülipdir. Bu sözüň ösüş ýoly şeýle: *epik a:rt* < *epigart* < *apygart* < *apgyrt*.

Arassa, arçamak, arlyk, artmak, aruw – Bu sözleriň esasy düzýän we çekimlisi gysga aýdylýan *ar* gadymy türki dillerde «päk, tämiz, sap, goşantsyz» ýaly manylary aňladypdyr. Ýokarda sanalan 5 sözüň ählisiniň esasy düzýän *ar* sözünüň yzyndan gelýän goşulmalar: -assa (pars goşulmasy), -ça, -lyk, -t, -uw söz ýasaýjy goşulmalardyr.

Araşan – Ilki dörän uçurlarynda «mukaddes suw», «mineral suwly çeşme», «şypaly bulak» manylaryny aňladan *araşan*, *arşan* diýen gadymy adalga dünýäniň köp dillerine meňzeşräk tarzda aralaşypdyr. Meselem, mongollar bu sözi *arşan*, manjurlar *araşan*, gyrgyzlar *arasan*, Demirgazyk Kawkazda ýaşaýan halklar *narzan*, ermeniler *arzni* görnüşlerinde ulanypdyrlar. Hindi dilinde-de *raşýany* sözi «Hudaýyň içgisi» diýen many-

dadyr. Biziň pikirimizçe, *Arçman* diýen mukaddes mineral çeşmäniň we meşhur kurortyň ady hem şu söz bilen baglanyşyklydyr.

Arça – Serwiler maşgalasyndan bolan we hemişe gök öwsüp duran ösümligiň *arça* diýen ady türki *art* sözünden we kiçiligi, söýgini bildirýän *-ça* goşulmasýndan durýar, çünki dik ösýän, başy al-asmanda howalap duran serwilere seredende, arçalaryň boýy gysgarakdyr. Arça diýen adyň esasy sözi *art*, *artmak*, *arçamak*, *arassalamak* sözleri bilen asyldaşdyr. Ol bu agajyň Gündogaryň köp halklarynda arassalaýjy, päkleýji serişde hökmünde ulanylýandygy, hatda arça tokaýlarynyň howany ýokary derejede arassalaýandygy bilen baglanyşykly dakylpdyr.

Arçyn – Häzir obanyň ýerli häkimiýetine *arçynlyk*, onuň başlygyna *arçyn* diýilýär. Geçmişde bu söz «bölüg», «mülk» ýaly manyda ýüze çykan bolsa gerek. Baryp «Babynamada» *orçyn* şekilinde duş gelýän bu sözün Syrderýa-Amyderýa sebitlerinde *tümen* manysyndadygyny L.Z.Budagow belleýär. W.W.Radlowyň ýazmagyna görä, gyrgyzlar köp adamly, güýçli, uly obalara *orçun* diýipdirler. Yöne *arçyn* sözünüň hakyky köki belli däl.

Argaç – Aşaky we ýokarky erişleriň aralygyndan geçirilip, olar bilen dolaşýan, argaşýan ýüplük. Bu adyň *arga* sözi *arka* bilen kökdeşdir (çünki ol erişleriň arkasyndan aýlanýar), *-ç* – goşulma. Şeýle sözlere ýene mysallar: *arkaç*, *erkeç*.

Arpyşdak – Matanyň gyrkylan tarapy çypyrylmaz (ýagny ýa argajy, ýa-da erşi söküp aýrylmaz) ýaly, onuň gyrasy ýörmelýär. Şu ýörmemäniň Ahalda *arpyşdak* diýen ady bar (bu tikiniň orusça ady – *awerlok*). Ahalda ilki bir tarapa, soňra onuň üstünden beýleki tarapa ýörmelip edilýän keşdä-de *arpyşdaklamak* diýilýär.

Arslan – «Türkmen diliniň sözlüğünde» (1962) inňän güýçli bu wagşy haýwanyň ady «Pişikler maşgalasyndan bolan

gytyk sary tüýli, erkekleriniň boýny tüýlek wagşy haýwan, şir, peleň, ýolbars» diýlip düşündirilipdir. Magtymguly adyndaky TDU-nyň professory Baýýa Orazgulyýew muny has takyklaýar: «Arslan – derisi sary ýa garamtyl-sary, ýol-ýol barsyň (leopardyň) erkegi».

Sözüň kökünü derňeýän türkşynaslar bu haýwanyň adyny iki bölege bölýärler:

1. *Ars* – birinji çaklama görä, ses meňzetmesi – *arlamak* bilen bagly söz, başga bir pikire görä bolsa ol «wagşy», «örän gaharjaň», «güýçli» manysyndaky *arsyl* sözündendir (hakas dilinde şu manyda ol söz häzirem ýörgünli). Adyň *lan* bölegi «haýwan» manysyndandyr. 2. Ý. Nemet, A. Ş. Şerbak ýaly alymlar *arslan* sözünüň *arsyl* bölegini «goňur», «*an*» sözünü hem «ýabany haýwan» diýip düşündirýärler. «Gaharjaň, güýçli, haýwan» we «ýabany goňur haýwan» manysyndaky bu çaklamalar biri-birine has ýakyn bolup, gadymy türki kowumlaryň barsy onuň tebigatyna kybapdaş söz bilen atlandyrandygyna güwä geçýär.

Arşyn – Türki dilleriň aglabasynda, şeýle-de orus we mon-gol dillerinde geçmişde ýörgünli bolan we 71.12 santimetre deň uzynlygy aňladan *arşyn* diýen sözi alymlar «tirsek» many-syndaky *arş* diýen pars sözi bilen baglanyşdyrýarlar. Emma *arş* sözi türki dillere-de ýat däl. Meselem, türkmen dilinde arabanyň öň tigirlerinden araba goşulýan malyň iki gapdaly bilen onuň boýnuna çenli uzalyp gidýän uzyn agaçlaryna, türk dilinde bolsa tirsekden orta barmagyň ujuna çenli aralyga *aryş* diýilýär. Bu sözüň yzyna goşulan *-yn* hem türki goşulmadyr. Ol *boýun, orun, burun, garyn, odun* ýaly sözlerde-de duş gelyär.

Ary – Çakýan, uçýan, şeýle-de bal getirýän möjejigiň *ary* diýen ady, köp alymlaryň pikiriçe, arap sözüdir. Araplar balarynyň önümi bolan bala *ary* diýipdirler. Mahmyt Kaşgarly şeýle diýýär: «*Ary* – bu söz arapçadyr. Araplar bala *ary* diýýärler, türklerde bu at baly öndürijini aňladýar. Çigil türklerinde

balarynyň ady *bal*, balyň ady bolsa *bal ýagydyr*» («Diwanyň» türkçesi, 1 jilt, 87 sah.). Türkşynas alymlaryň başga bir topary *ary* sözünü «päk, tämiz» manysyndaky *ar* (ser. *Arassa...*) adalgasyndan dörän hasap edýärler, çünki arylar (ylaýta-da balarylar) iňňän arassaçyl jandarlardyr.

Aryk [a:ryk] – Ähli türki dillerde duş gelýän we olaryň köpüsinde «ýap, kanal», käbirinde «arym», «garym», gadymy türki dillerde «derýa», «çeşme», «bulak», manjur dilinde «akyn», ýakut, hakas dillerinde bolsa «tokaý», «ada», «tokaýly ada» ýaly manylary aňladýan bu söz gaty gadymy bolup, ol türki dilleriň mongol we majar dilleri bilen bir umumylygy emele getiren eýýamynda ýüze çykydyr (bu söz şol dillerde-de ýörgünlidir). *Aryk* sözünüň köki *ar* sözünden emele gelipdir, ol söz bolsa *arym*, *arna*, *arçamak*, *aral* ýaly sözleriň düzüminde-de duş gelýär.

Aşöý – Türkmen diliniň şiwelerinde (günbatar ýomut şiwesinde, Astrahan we Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde) öýde nahar bişirilýän, azyk-owkat we gap-çanak goýulýan jaýa *aşöý* diýilýär.

Aşyr [a:şyr] – 1. *Aşyr atmak* – bökende kelläniň üstünden aşyrylyp, aýak üstüne düşmek. *Aşyr* sözi *aşmak* işliginiň *aş* kökünden we *-yr* goşulmasyndan durýar (deň. *agyr*, *bükür*, *sokur*). 2. Kamary günsanaryň muharram aýynyň ikinji ady, şu aýda doglan çagalara dakylýan at (köplenç, goşma adyň birinji ýa ikinji sözi). Bu *aşyr* «onluk» manysyndaky *aşura* diýen arap sözünüň gysgalan görnüşidir. 680-nji ýylda Arap halypatynyň hökümdary Muawiýa ölerden soň, tagt ugrunda ýiti göreş başlanýar. Alynyň ogly, Muhammediň agtygy Hüseyin tagty basyp almak üçin paýtagta hüjüme ugraýar, emma muharram (häzir Garaşsyzlyk) aýynyň 10-nda Yrakdaky Kerbela obasynyň ýakynynda gabawa salnyp ýok edilýär. Alynyň tarapdarlary (şäýylar) bu günü her ýyl ahy-perýat bilen bellemäge başlaýarlar. Öň diňe muharram aýynyň onuna ýa-da 1-nji ongün-

lügine *aşura* diýlen bolsa, soňra bu aýa tutuşlygyna *aşura/aşyr* diýen at galýar.

Atabeg – Bu söz geçmişte birnäçe manyda ulanylypdyr: 1. Gadymy oguz türkmenlerinde ilň arasyndan saýlanyp çykan atly-abraýly, akylyly şahslara, aksakgallara, serkerdelere *atabeg* diýen hormatly at berlipdir. 2. Ýakyn Gündogar ýurtlarynda ýaşan türkmenler türk gullarynyň içinden çykan serkerdelere *atabeg* diýipdirler. 3. *Atabeg* sözi *atalyk* manysynda-da ulanylypdyr (*atalyk* sözüne serediň). 4. Hywa hanlygynda beýleki halklara däl-de, diňe türkmenlere berlen emel, çin.

Atal – Gadymy türkmen dilinde we käbir şiwelerde «oňaý», «pursat», «amat» manysynda ulanylýan *atal* sözi *at*-işliginden we *gural*, *yatal* («ýatgyn ugry»), *sökel*, *tükel* ýaly sözlere goşulan *-al* goşulmasyndan durýar. Mysal: «*Ataly gelende, ataňam bolsa at*» (nakyl. Manysy: Sözde utmaga pursaty gelse, ataňam bolsa atyp, aýdyp gal).

Atalyk – Geçmişte bu adalganyň iki manyda ulanylandygy belli. 1. Hywa hanlygynda diňe türkmenlere berlen emel ady, çin. Şu emeli alanlaryň iň görnüklisi Atamyrat atalykdyr. 2. Türki şalyklarda we hanlyklarda şazadalary, begzadalary, hökümdarlaryň, wezir-wekilleriniň ogullaryny doglandan tä 12 ýaşyna ýetýänçä atarman-çaparman edip taýýarlaýan we terbiýeleýän abraýly şahs. Hindistandaky Beýik Mogollar imperiýasynyň iň meşhur imperatory Ekberiniň atalygy beýik türkmen serkerdesi we şahyry Muhammet Baýram handyr.

Ataman – Slawýan (orus, ukrain) we käbir beýleki Ýewropa dillerine aralaşan bu söz *ata* diýen türki sözden we sözlere güýçlendirmek ýokundysyny berýän hem-de *kirpikmen*, *guýrukman*, *gabakman* ýaly ençeme türkmen sözleriniň düzüminde duş gelýän *-man/-men* goşulmasyndan emele gelip, «toparyň, ordanyň, urugyň ýolbaşçysy», «öňbaşçy» ýaly manylary aňladýar.

Atdar [atda:r] – *Atyr* sözi bilen kökdeş bolan bu adalga ysly ot-çöplerden we dürli närselerden hoşboý ysly önümleri, atyry, dürli dermanlary taýýarlaýan hem-de şolar bilen keselleri bejerýän adamlary aňladypdyr. Ýasan önümlerini ýerleşdirmek üçin olar ululy-kiçili dürli gutulary ulanypdyrlar. Köpçülikde ilden çyka bir iş eden adama «Seniň bu eden işiň atdaryň gutusyna sygjak zat däl» diýilmesi hem şol gutular göz önünde tutulyp aýdylypdyr.

At güýji – Maşynlaryň kuwwatlylygy at güýji bilen ölçelýär. Eýsem, bu güýç näme we onuň ady nireden gelip çykypdyr?

Uniwersal ýylylyk ýöregini (dwigatelini) oýlap tapan inlis alymy Jeýms Uatt (1736-1819) piwo ýasaýan baýyň talaby boýunça oňa bug maşynyny ýasap bermeli bolýar. Ol maşyn suwy belende sorup çykaryjyny işletmeli eken. Öň bu suw sorujy at güýji bilen herekete getirilipdir. Piwoçy baý bug maşynynyň güýjüni atyňky bilen deňeşdirmek isläpdir we atlaryň in daýawyny saýlap, 8 sagatlap dynman işledipdir. At janawar şol wagtyň içinde 2000 tonna suwy ýokarda ýerleşen gaplara akdyrypdyr. Sorujynyň we belentde oturdylan gaplaryň aralygyny hem-de ýokary çykarylan suwuň agramyny ölçäp, 8 sagada bölüpdirlir. Netijede bu atyň bir sekuntda 75 kilogram suwy bir metr ýokary galdyrandygy anyklanypdyr. Şu wakadan soň, şertli suratda 75 kg. ýüki bir metr ýokary götermäge ukyply güýç *bir at güýji* diýlip atlandyrylmaga başlaýar.

Näme üçin piwoçy baý in daýaw aty saýlap, ony çalt we arakesmesiz işlemäge mejbur etdikä? Munuň sebäbi düşnükli: ýerli ilatyň atlaryny hakyna tutup, olaryň ählisine deňeçer, belli bir mukdarda pul töleýän baý Uattyň ýasan bug maşynyna onuň näçe atyň ýerini çalşyp biljekdigine görä nyrh kesipdir. Gamçylanyp haýdadylan daýaw at arakesme bilen işleýän ejiz atlaryň ikisiniň etjek işini ýerine ýetiripdir. Diýmek, piwoçy baý bug maşynyny ýarym bahasyna satyn alypdyr.

Atlyk – Hywa hanlygynda uruşgan, batyr türkmen ýigitlerini nöker edinmek üçin, hanlykdaky beýleki halklaryň däl-de, diňe türkmen halkynyň wekillerine bölünip berlen ýer ölçegi (bu hakda Hywanyň taryh muzeýinde ýörite ýazylyp goýlupdyr). Türkmen ilatyny tabynlykda saklamak üçin we olar hana baş göteren halatynda suwuny kesmek aňsat bolar ýaly, türkmenlere uly kanallaryň aýak çetlerinden atlyk ýerler berlipdir. Bir atlyk ýer, ýeriň hiline görä, 10, 20, 30, hatda 50 tanapa deň bolupdyr (bir tanap ýer – 0,4 gektar). Bir tanap ýer üçin türkmenleriň 5-7 hojalygy birleşip, Hywa hanyna bir atly nöker bermeli bolupdyrlar. Atly nöker üçin berlen ýerlere-de *atlyk* diýen at galypdyr. Daşoguz ülkesinde bu sözün gatnaşmagy bilen ençeme ýer-ýurt atlary hem döräpdir. Meselem, Görögly (öňki Tagta) we Gubadag etraplarynda *Başatly*, *Bäşatlyk* obalary, Görögly etrabynda *Dördatly* diýen oba we ýap, Akdepe etrabynda *Ýediatlyk* obasy, Boldumsazda *Onatlyk* obasy, Akdepe etrabynda *Sekizatlyk* obasy we başgalar.

1873-nji ýylda Hywa hanlygy Orsyýet tarapyndan basylyp alnandan soň, ýer üçin nöker däl-de, salgyt bermek düzgüni girizilýär.

Atoglan – Daşoguz we Balkan etraplarynda ýaryşa goşulan atlary çapýan çapyksuwarlara *atoglan* diýilýär. Bu adalga arassa türkmen sözlerinden emele gelen aňlatmadyr.

Atyr – Hoşboý ysly suwuklygy aňladýan bu söz araplaryň *ytr* sözündendir. *Ytr* – «ysy ýakymly, bedene çalynýan ýag; hoşboý ysly ot (gül) şiresi» ýaly manydadyr.

Aý [a:ý] – Ýer togalagynyň hemrasy bolan asman ýagtylgyjynyň ady *ak* (a:k) diýen reňk ady bilen kökdeş bolup, ol «ýagtylanýan», «ak öwüşginli» diýen manydadyr. *Aý* we *ak* sözleri biri-biriniň ýerini çalşyp hem bilýär: *ak ýüzli* – *aý ýüzli*.

Aýa [a:ýa], **aýmak** [a:ýmak] – Açylan elniň tekiz ýeriniň ady bolan *aýa* sözi «açmak», «ýazmak» manysyndaky *a:ýmak* işliginiň *a:ý* köküne *-a* at ýasaýjysynyň goşulmagyndan hasyl

bolupdyr. Manysy – «açylan (el)». Ýumlan elin *ýumruk*, açylan elin (ýagny aýanyň) hem türkmen şiwelerindäki *a:ýryk* we *a:ýrym* diýen atlary bu pikiriň dogrudygyna güwä geçýär. Gadymy *a:ý* işligi *a:ýdyň*, *a:ýa:n* sözlerinde, şeýle-de «*Şatärimleri a:ýmaly we işiksöýä berkitmeli*» sözleminde «ýazmak» manysynda ulanylan *áymak* işliginde saklanypdyr.

Aýak – Janly-jandaryň ýöremäge hyzmat edýän synalarynyň *áyak* diýen ady inňän irki döwürlerde *azak*, ondan öň bolsa *adak* görnüşinde eken. Bu söz çagany áyaklandyrmak üçin ulanylýan kiçijik, dört agaç tigirli arabajygyň *adagaraba* diýen adynda saklanypdyr. *Adak* sözi aslynda «oklamak, taşlamak, atmak (öňe atmak), ätlemek» manysyndaky *ad (at)* diýen düýp işlikden we at ýasaýjy *-ak* goşulmasýndan durýar (deňeşdiriň: *guç-gujak*, *gon-gonak*, *ýat-ýatak*).

Aýal [aýa:l] – «Çagaly zenan» manysyndaky *áýal* adalgasyynyň asly arapça bolup, ol «çagany» aňladýan *áýlil* sözünün köplügi bolan *iýal* («çaga-çuga») sözündendir. Soňra bu sözün başky *i* sesi *a* sesine geçip, «maşgala», «aýal» manysyny aňlatmaga başlapdyr. Ýusup Balasagunlynyň «Kutadgu-bilig» eserinde *áýal* sözi «çaga-çuga» manysynda gelýär:

*Ogul-gyz esizi atadan kedin,
Atamaz atasyn, anasyn adyn.
Bu ýañlyg iýaldan kaçan bar wefa.*

Terjimesi:

*Ogul-gyz erbedi atadan keýin,
Ýatlamaz atasyn, enesiniň adyn.
Beýle ogul-gyzdan haçan bar wepa.*

Gadymy türkler *áýal* sözüne derek *hatyn*, *uragut*, *tişi* sözlerini ulanypdyrlar. Balkarlar bolsa aýala *tişuruw* (*tişi urug*, ýagny urugy dowam etdirýän urkaçy) diýipdirler.

Aýazbaba [Aýazba:ba] – Ýewropa ýurtlarynda, şol sanda Orsyýetde we öňki Sowet Soýuzynyň ähli ülkelerinde milady günsanarynyň täze ýyl gijesinde ýolkanyň daşynda şadyýanlygyň bekewüli we Täze ýyl sowgatlaryny paýlaýan ak emeli sakgally, ak possunly, eli taýakly, egni sowgat salnan torbaly ýaşula *Aýazbaba*, orusça Ded Moroz, käbir Ýewropa we Amerika ýurtlarynda bolsa *Santa Klaus* diýilýär. Onuň ýanynda şagalaňy alyp barmaga kömekleşýän şadyýan we owadan gyzyň ady türkmençe *Garpamyk*, orusça hem *Sneguroçkadyr*. Bu atlar orus dilinden terjime edilip alnan sözlerdir.

Aýbogdaş [a:ýbogdaş] – Dyzlary ýazyp, dabanlary baldyrlaryň aşagyna salyp oturmagy aňladýan bu söz «ýazmak» manysyndaky *aý* (ser. *Aýa*) we *bogdaş* sözlerinden durýar. Soňky sözünň asly *bagdaşdyr*. «Kitaby dädem Gorkutdan» alnan şu mysallara üns beriň: *Gayrata geldi, gurady, gyzyň ba:gdamasyn aldy... Bu gez (gezek) Birek gyzyň inçe biline girdi, ba:gda-dy* (1995, 53 sah.) (aglabasymynda şiwelerde-de *aýbogdaş* sözi *aýbagdaş* görnüşinde ulanylýar). Kaşgarly *badga* sözünü *badak* görnüşinde ulanypdyr: *Ol anyň aýagyn badgady* (*badak saldy*). «Kutadgu-biligde» *bagdaş* sözi «aýbogdaş» manysynda gelýär. Diýmek, *bagdaş bag* sözünden we *-da* hem-de *-ş* goşulmalaryndan durýar.

Aýdym – Türkmen edebi dilinde saza goşup, labyzly heň bilen aýdylýan goşga *aýdym* diýilýän bolsa, Astrahan we Stawropol türkmenleri şu manyda *yr* ýa-da *ýyr* sözünü ulanýarlar. Bu türkmenleriň gepleşiginde *aýdym* sözi hem bar, ýöne ol «ýasda aýdylýan agy» diýen manyny aňladýar. *Aýdym* sözünüň köki şeýle: *aýt* (düýp işlik) + *-ym* (goşulma).

Aýdyň [a:ýdyň] – «Ýagty, açyk» we «anyk» manylarynda ulanylýan *aýdyň* sözi *aý* we *tün* («gije», «tümlük») sözleriniň goşulyşyp, kebşirlenip gitmeginden hasyl bolupdyr. *Ý* we *ü* sesleriniň aralygyndaky dymyk *t* sesi soňra açyklaşypdyr: *aýdün*. Uzyn *a* çekimlisiniň täsiri bilen inçe *ü* sesi hem *y* sesine

geçipdir: *aydyň*. Bu söz türki dilleriň aglabasynda hut şu şekildedir. Türkmen dilinde onuň ahyrky *n* sesi *ň* sesine öwrülipdir. Beýle ses gezekleşmesi türkmen dilinde kân duş gelýär. Meselem, *kirşen*, *tozan*, *palaň*, *gyraň* ýaly sözler şiwelerde *kirşeň*, *tozaň*, *palan*, *gyran* görnüşlerinde hem ulanylýar. *Aýdyň* sözünüň aslynyň aýtündigine bu sözünüň, köplenç, *ay-aydyň* söz düzüminde ýörgünlidigi, uýgur dilinde bolsa onuň *aydun* şekiliniň saklanandygy güwä geçýär.

Aýmak – «Türkmen diliniň sözlüğine» girizilmedik hem bolsa, dilimizde bu söz üç manyda ulanylýar: 1. *Aýtmak* sözünüň gadymy görnüşi. Ol köne türkmen edebiýatynda, meselem, Azadynyň eserlerinde *aymak* görnüşinde duş gelýär:

*Aýaýyn bilşim waspyň, eý ýar,
Hyrydary gerek, açyldy bazar.*

Aýmak sözüne soňra işligiň ýükletme derejesiniň *-t* goşulmasy goşulypdyr we wagtyň geçmegi bilen ol asyl söz bilen bitişip, kebşirlenip gidipdir. 2. «Ýaýratmak», «ýazmak», «arasyny açmak» manysynda (ser. *Aýa*, *aymak*).

Aýna [a:ýna] – Kvars çägesi eredilip alynýan dury jisimiň we ondan ýasalýan önümleriň *ayna* diýen ady parsalaryň «demir» manysyndaky *ahen* (*ayen*) sözünden we at ýasaýžy *-a* goşulmasyndan durýar. Ilki demriň ýüzüne dury aýna ergini çalnyp bejerilen ýüz görülyän aýnalara şu at berlip, soňra bu at şol dury erginden edilen önümleriň ählisine ýaýrapdyr.

Aýran – Türki dilleriň köpüsinde ulanylyp, meňzeşräk many aňladýan *ayran* sözi «çal», «suw goşulan gatyk», «uýan süýdün goýy gatygy däl-de, onuň gök suwy», «gatygyň süzgekden geçen, süzülen turşy suwy» ýaly manylary aňladýar. Bu sanalanlardan soňky iki many *ayran* sözünüň *ayrylmak* işligi bilen kökdeşdigini anyk subut edýär. Muňa delil hökmünde Köneürgenç türkmenleriniň orta asyr ýazuw ýadygärliklerinden

alnan şu bendi ýatlalyň: *Gatygyň aldym-da, gaýmagyn iýdim, aýrany galanda, siziňki diýdim.*

Aýran sözüniň kökünü anyklamakda düýe süýdünden taýýarlanýan *çalyň* (suwuk, gök reňkli turşy içginiň we *agaranyň*) (onuň goýy gatygyňyň) atlary has degerli subutnamadyr.

Aýtgy – Asyrlaryň syntgy eleginden geçip, heniz nakyla öwrülip ýetişmedik, emma aýdyljak pikiri delillendirmäge hemäýat edýän aňlatmalar bolýar. Ýaşulular olara *aýtgy* diýýärler we öz sözlerini «Gadymkylardan galan aýtga görä», «Köneden gelýän şeýle bir aýtgy bar» diýip söze başlaýarlar. Diýmek, *aýtgy* sözi nakyl, atalar sözi ýaly adalgalar bilen manydaşrakdyr.

Azman – Edebi dilde «4 ýaşyna ýeten teke» manysyndaky *azman* sözi şiwelerimizde biçilen maly aňladýar. Jyns mazine zeper ýeten erkek mallara-da *azman* diýilýär. *Azman* sözi *az* kökünden we *-man* goşulmasyndan durýar (goşulma *edermen, iýermen* ýaly sözlerde-de duş gelýär). *Az* köki aslynda *ýaz* bolup, ol erkeklik mazineň sogrulyp alynmagy, ýa:zdyrylmagy, ýagny biçilmegi bilen baglydyr. Bereket (öňki Gazanjyk) sebitlerinde höwürden çykybam gysyr galan inenlere *ýa:zan düýe* diýilmegi hem *az* we *ýaz* sözleriniň şol bir kökdendigine güwä geçýär. Daşoguz welaýatyndaky ilat we Stawropol türkmenleri biçilen düýelere *atan* diýýärler. Bu söz *atmak* işliginiň kökünden we *-an* goşulmasyndan durýar (ýagny erkeklik mazine *ýazdyryp*, sogrulyp *atmak* bilen bagly). *Atan* sözi «Diwanda-da» duş gelýär: *Atan ýüki aş* (galla) *bolsa, açka az körünür* (nakyl).

Azyk [a:zyk] – Iýilýän önümleriň *azyk* diýen ady *az* sözünden we *-yk* ýasaýjysyndan durýar. *Az* sözi *agyz* (*awuz - az*) sözüniň gysgalan we netijede *a* çekimli uzynlyk alan görnüşidir. Diýmek, *azyk* «agyz (ýagny iýmek, çeynemek) üçin taýýarlanan närse» diýen manydadyr.

Babaly [ba:ba:ly] – «*Ýüzüňi babaly görsün*» diýen gargyşda getirilýän *babaly* sözi adam ady däl-de, «öli ýuwýan» diýen manydadyr. Köne kitaplarda bu söz köp duş gelýär. Akademik M.Söýegowyň ýazan gazet makalasyndan alnan şu jümlä üns beriň: «*Piriň babala (öli ýuwýana), müridiň bolsa ýuwulýan jesede meňzeşdigi hakda ýörgünli deňeşdirme bar*».

Babyl – Mesopotamiýada (Yragyň paýtagty Bagdadyň ýakynynda) ýerleşen we gadymy Türkmenistan bilen ýgy gatnaşykda bolan bu taryhy şähre Asyýada *Babyl*, Ýewropada bolsa *Wawilon* diýýärler. Alymlaryň çaklamalaryna görä, munda 3,5-4 müň ýyl öň Wawiloniýanyň döwletiniň paýtagty bolan bu şähre dili, edebi we ruhy medeniýeti boýunça türk halklara has ýakyn bolan *babyl* diýen halkyýetiň ady dakylpdyr. Magtymguly (Garrygala) şäherçesiniň ýakynynda ýerleşen Babaly diýen çeşmäniň we onuň ýakasyndaky gadymy öwlüýäniň adyny ýerli ilat şol babyllar bilen baglanyşdyrýar, hatda öwlüýädäki bişen kerpiç düşelen köne ýoly şolaryň salandygy barada rowaýat hem bar.

Bag [ba:g] – «Türkmen diliniň sözlüğinde» görkezilenlerden daşary bu sözüň başga manylary hem bar. Gadymy türk dillerde ol etnik birliги, tiräni, halkyň dürli toparlaryny aňladypdyr. *Baga*, *bagaja*, *bagly*, *bäşbagly* (ýagny 5 tireden durýan il) ýaly türkmen urug-tireleriniň ady sözüň hut şol gadymy manysy bilen baglanyşykly döräpdir. Etnik adalga hökmünde şu manyda *top*, *desse*, *küde*, *depe* sözleriniň hem ulanylýandygy, orlan otuň, bugdaýyň hem ýaýrap, dagap ýatanyna däl-de, *desse* edilip, bili daňlanyna *bag*, *bogy*, ýüpüň, ýüplügiň hem ýeke gatyna däl-de, gatlap бүkdүrilenine *bag* diýilýändigini ýatlasak, gadymy *bag* sözüniň «topbak», «jem», «topar» manysynda ýüze çykanlygyna düşünmek kyn däl. «Miweli bagu» (agaçlar toplumu), «seýilgäh» manysyn-

daky *bag* sözi hem şu adalgadan emele gelipdir, çünki derýa boýlarynda daragta baý ýerlerde ýaşaýan ilat bir ýa iki agaja *bag* diýmeýär, «nahal oturdym» aňlatmasynyň ýerine «bag ekdim» söz düzümi hem olara ýatdyr. *Bag* diýip at almak üçin ösümlikleriň giden hataryndan emele gelen medeni «tokaý» bolmaly. Aslynda ata-babalarymyz diňe üzüm bagyna *bag* diýen bolmaga çemeli, çünki «*Üzümini iý-de, bagyny sorama*», «*Bagynda tutsaň, tägiňden* (üzüm agajyndan) *as*», «*Atasy ogluna bag gyýar, ogly atasyna salkym gyýmaz*» diýen nakyllar bagyň şu manysynyň tarapyny tutýar. Türkmenistandan Türkiýä giden arkadaşlarymyzyň dilinde hem *bag* sözünüň diňe «üzüm agajy» manysy saklanypdyr. Sözün şu manysy türkmen dilinden pars diline-de geçipdir. Diýmek, *bag* diýen türki sözün ähli manylary «topar», «topbak», «jem» diýen manydan gaýdýar.

Bagşy – Akademik W.W.Bartoldyň ýazyşyça, sanskrit dilinde «budda ruhanysy» manysyndaky *bhikṣu* sözünden bolan bu adalga mongollaryň agalygy döwründe türki we pars dillerine aralaşyp, ol ilki «mürze» diýen manyny aňladypdyr. Mongollar bu sözi «tebip», «hirurg» manysynda kabul edipdirler. Hindistandaky Beýik Mogollar imperiýasynda harby hasabaty ýöredýän we esgerlere aýlyk töleýän emeldara *bagşy* diýlipdir. Häzirki döwürde galmyklar, mongollar we manjurlar «uly ruhany», gyrgyzlar «porhan», türkmenler bolsa «halk aýdymyny aýdýan aýdymçy» manysynda *bagşy* sözünü ulanýarlar. Bellemeli zat: gyrgyz bagşylary (porhanlary) hem kesel bejerende öz zikirlerini saza (kobuza) goşup aýdýarlar.

Türkmenlerde *bagşy* sözünüň ikinji manysy hem bar. Hywanlygynda *beg*, *wakil*, atalyk ýaly emeller bilen bir hatarda, türkmen kethudalary *bagşy* diýen emel (çin, titul) bilen sylaglanypdyr. Şeýle emeldaryň ili soňra *bagşy ili*, *bagşyly*, *bagşy* ýaly atlara eýe bolupdyr.

Bagyrtlak – Ylmy ady *Pterocles oriýentalis* bolan bu aw guşunyň ady bagryny ýere berip ýatýanlygy bilen baglanyşykly dakylpdyr.

Bahary – Lebap welaýatynda, şeýle-de Özbekistan we Täjigistan türkmenleriniň gepleşiginde *yazlyk* (bugdaý) adalgasy bilen birlikde, *bahary* sözi hem ýörgünli ulanylýar. Bu söz *bogara* («düme») görnüşinde orus diline-de geçipdir.

Baka – Türki dillerde ýerde-suwda ýaşaýan haýwanlaryň (gurbaganyň we pyşbaganyň) umumy ady *baka* bolup, ol käbir türki alymlaryň pikirine görä, *bak* (*pak-pak*) ses meňzetmesinden emele gelipdir. Türkmen şiwelerinde çekimlileri gysga aýdylýan *gurbakga*, *pyşbakga* sözleriniň *bakga* bölegi sözüň aslyna has ýakyndyr. Ýöne soňra onuň *g* sesiniň düşmegi bilen birinji *a* uzynlyk alýar: *gurbakga-gurba:ga*. Gurbaganyň ady aslynda «gurlap ses edýän bakadyr». *Baka* sözünden dörän pyşbaganyň adyny iki hili düşündirýärler: 1. Pyşlap ses edýän ýa-da pyş-pyşlap agras ýöreýän baka. Halk döredijiliginden alnan şu setirlere üns beriň: *Pyşdyl, pyşdyl pyşbaga, pyşdyllap gider daga*. 2. *Pyşt* (*puşt* ýagny «ýumurtga») sözünden, çünki pyşbaga ýumurtga guzlaýar. Pyşbaganyň *pyşdyl* we *ta:şbaka* («daş örtükli baka») diýen atlary hem bar.

Bakam, bakan – Lebap şiwelerinde howzuň, guýynyň düýbünde 50-60, hatda ondan hem köp ýyl palçyga ýörite gömlüp goýlan tut agajyna *bakam* ýa-da *bakan* diýilýär. Tut suwda çüýremeýär, gaýtam ol wagt geçdigiçe plastmasa ýaly ýaldyrawuk, garamtyl goňur reňkli owadan we örän berk närsä öwrülýär. Ondan gamçynyň, gylyjyň, hanjaryň, pyçagyň sapy, gowanyň çiligi ýaly zatlary ýasaýarlar. Osmanly türkler (Türkiýe türkmenleri) odunyndan, çöpünden gyzyly boýag alynýan we köplenç *brazil agajy* diýlip at berilýän kösükli ösümlige *bakam* diýipdirler (bu ösümligiň latynça ylmy ady *Hayematochylon campechianum*). Olar şol agaçdan ýasalan başmaga (ýelkene) hem *bakanak* diýýärler. Türk dilinde

goşatoýnakly haýwanlaryň her toýnagyna «geýdirilen» gaty gapjagazlaryň – tyşnaklaryň hem *bakanak* diýen ady bar. Türkmen dilinde atyň toýnagy bilen topugynyň aralygynda duşak ýüpüniň sypyrylman saklanmaga oňaý ýeriniň *bakan* diýen adyny hem sözün şu köki bilen baglanyşykly dörän hasaplaýarys. Türkmen şiwelerinde *a:jyldan* diýen aşyk oýnunyň ikinji ady bolan *bakan* sözünüň derňelýän söz bilen kökdeşligine delilimiz bolmasa-da, gowa çiliginiň *bakan* diýen ady, gazak, gyrgyz we garagalpak dillerinde gara öýüň tüýnügini galdyrmak, üzükleri öýüň üstüne çykaryp ýazmak üçin berk agaçdan edilen syrygyň, şeýle-de uly agyrlyklary götermäge niýetlenen sütünleriň *bakan*, çowdur şiwesinde degirmeniň süýbegine ildirilip, ýokarky daşy göterýän berk taýajygyň *bakalak* diýen atlary derňelýän *bakan* sözi bilen bir kökden döräp, soňra olaryň manysy biri-birinden azda-kände uzaklaşandyr hasaplaýarys. Muny ol sözleriň aňladýan närseleleriniň örän berk agaçdan, süňkden ýa başga zatdan edilendigi hem tassyklaýar.

Bakar, bakdajy – Türkmen dilinde *bakar* sözi «çopan» manysynda ulanylýar. Muny «*Suw berseň, akary bilen, mal berseň, bakary bilen*» diýen nakyl hem tassyklaýar. Lebap şiwelerinde ýokardaky manyda *bakdajy* sözi duş gelýär. Oňa şu nakyl güwä geçýär: «*Bakdajyň özünden bolsa, çykdaýyň kem bolar*».

Bakyr – Gadymy türki *bakyr* sözi diňe bir misi aňlatman, eýsem çerkeziň küli gaýnadylyp alynýan gyzgylt suwuklygy hem bildirýär. Ol ýüň boýalanda, reňki uzak wagtlap üýtgetmän saklamak üçin boýaga goşulýar. Saryk şiwesiniň wekilleri çay gaýnadylýan uly metal çäýnege *bakyr* diýýärler.

Bal I. – Bal arylarynyň gülleriniň şiresinden alýan datly önüminiň ady bolan *bal* sözi aslynda balyň däl-de, ony öndürýän aryynyň adydyr. Muny 8-10 müň ýyl öň türki diller bilen bir dil maşgalasyny düzen koreý dilinde «ary» manysynda

saklanyp galan *pal* sözi hem tassyklaýar. Şol döwürde *pal/bal* sözi aryynyň ähli görnüşlerini däl-de, diňe bal arylaryny aňladypdyr. Aslynda «ary» manysyndaky *bal* we Hytaý dilindäki *pat* sözleri bir kökden dörän söz hasaplanýar. Wagtyň geçmegi bilen *bal* sözi bilen ugurdaş *ary* sözi döräp, bu iki söz bilelikde bal arysyny aňlatmaga başlaýar, onuň önümi bolsa *aryýagy* diýlip atlandyrylýar. Türkler häzir hem *bal* we *aryýagy* sözlerini deň ulanýarlar. Irki eýýamlarda *bal* sözi *mel* görnüşinde latyn diline-de geçýär. Türkmen şiwelerinde «bal» manysynda *asal*, *hesel*, *balary* ýerine *balsiňek*, *balçybyn* (çy:byn –«siňek»), *balzammyr* (*zammyr* – «ary») sözleri hem duş gelýär. Soňky döwürlerde türkmen dilinde *bal* sözünüň manysy has giňelip, ol örän süýji zatlary, suwly ýerleriň atларында bolsa içmäge ýaramly we süýji suwly guýulary, çeşmeleri hem aňlatmaga başlapdyr (*Balguýy*, *Baleýşem* – süýji suwly guýularyň we demir ýol menzilleriniň atлары).

Bal II – Bu söz, şeýle-de onuň bilen kökdeş *pal*, *bul* sözleri iňňän irki eýýamlarda «batga», «suwly ýer», «sazlyk» ýaly manylary aňladypdyr. Altaý dil maşgalasyna giren mongol we türki dilleriň aglabasynda ýörgünli bolan bu söz mongol dilinde *bal* («palçyk»), çuwaşça *palka*, gyrgyz-gazakça *balç/bylç* («palçyldamak»), çagataý dilinde *balk* («sazlyk, batgalyk») ýaly sözlerde duş gelýär. *Bal* (*pal*, *bul*) köki bilen gelýän türkmen sözlerine mysal getireliň: *Balkyldamak* (suwjaryp, nemlenip ýaldyramak – göz hakda), *palçyk* (suwly batga, laý), *balkaş* (gadymy türki söz: «batgaly köl»), *bulak* (çeşme), *bulduramak*, *bulut* (asmanda ýygnanýan bug, suw), *buljum* (suwly, gamyşly ýer, sazlyk) we ş.m.

Bala [ba:la] – Türkmen dilinde we şiwelerinde ilkinji *a* sesi uzyn (*ba:la*) we gysga (*bala-çaga*) ulanylýan bu söz aglaba türki dillerde ýaş çagany aňladýar. Ilki döräýen uçurlarda bu söz diňe bir ynsanyň däl, eýsem dürli öý we ýabany haýwanlaryň, hatda guşlaryň kiçi çagalaryny hem aňla-

dypdyr. Sözün gadymy «kiçi», «kiçijik» manysy azerbaýjan dilindäki *balaja*, türkmen we aglaba türki dillerdäki *bala-çaga* («kiçi çaga») sözlerinde, şeýle-de *ba:ldyz* («gelniň adamsynyň kiçi uýasy»), *balaban*, *balaguş* (aw guşy, aw guşunyň jüyjesi) sözlerinde saklanypdyr. Orus dilindäki *malýý* («kiçi») we *malçik* («oglanjyk») sözleriniň *ma:l* köki hem *bal* sözündendir çaklaýarys: *b ~m: ba:l-ma:l*.

Balaban [balaba:n] – Türkmen dilinde bu sözün iki manysy duş gelýär. I. Aglaba türki dillerde bolşy ýaly, köne türkmen dilinde hem elguşuň bir görnüşine *balaban* diýlipdir. Magtymgulynyň «*Garga ýiter boz balaban jeňinde*» diýen sözlerine üns beriň. Ýaş, güýçli guşy (elguşy) aňladýan bu sözün kökünü alymlar *bala* («çaga», «guş çagasy») sözi bilen baglanyşdyrýarlar. Bu söz mongol dilinde-de bar. 2. Farap etrabyndaky kyraçlaryň gepleşiginde *balaban*, gökleň şiwesinde bolsa *balaman* (çekimlileri gysga aýdylýar) sözleri suw gamşyndan edilen dilli tüýdügi (umuman, kiçi tüýdükleri) aňladýar. Bu söz «Görogly» eposynda-da hut şol manyda ulanylypdyr. Biziň pikirimizçe, *balaban* diýen sazşynaslyk adalgasy ses meňzetmesinden emele gelipdir. Dilçi alymlar M.Fasmeriň we M.A.Gaffarowyň bellemeklerine görä, orus dilindäki *baraban* sözi hem türki *balaban* sözündendir.

Balbal – Baryp Orhon we Ýeniseý türki ýazuw ýadygärliklerinde (VI-VII asyrlar) duş gelýän bu sözi alymlar Hytaý dilinden geçen adalga hasaplaýarlar. Ol adam sudurynda ýonulyp, mazarlaryň üstüne ýa-da başujuna dikilýän daş heýkelleri aňladýar. Günbatar Türkmenistanda olara *dikildaş*, Stawropol türkmen gepleşiginde hem *başpetik* diýilýär.

Balçybyn [balçy:byn] – Şiwelerimizde balarynyň dürli atlaryna duş gelýäris. Stawropol we Astrahan türkmenleri oňa *balçybyn* (bu ýerdäki *çybyn* sözi «siňek» manysyndadyr) diýse, gökleňlerde *balsiňek*, lebaply hataplarda bolsa *balzammyr* (*zammyr*, *zambyr* «ary») adalgalary ýörgünlidir.

Baldyr – Mahmyt Kaşgarly bu sözi dagyň çömmekleriniň, çünk bolup çykyp duran ýerleriniň ady hökmünde ulanydyr.... Kilifiň gündogarynda, Özbekistanyň Surhanderya welaýatynda bir türkmen obasy şeýle dagyň eteginde ýerleşdigi üçin, *Baldyr* diýip at alypdyr (özbek we orus dillerinde bu at Boldyr görnüşinde ýazylýar).

Balgabak [balga:bak] – Stawropol türkmenleri palawkäda *balgabak* diýýärler. Bu goşma adyň ikinji bölegini düzýän *gabak* sözi türki dillerde «kädi» manysyndadyr. Diýmek, *balgabak* «bal ýaly süýji kädidir».

Balkan – Gadymy türki *balkan* sözi «dag», «üsti ösümlikli dag ulgamy» ýaly manylary aňladypdyr. Bu söz türk dilinde häzir hem şol manyda ulanylýar. *Balkan* sözünüň hut şu many-syndan ugur alyp, türk dilçisi Hasan Eren Balkan diýen ady «suwly, batgaly, ösümlikli, otly-çöpli, sazlyk» manysyndaky gadymy türki *bal*, *balyk* sözleri bilen baglanyşdyrýar (ol sözler barada ser. *Bal II*). Geografik adalga bolan *balkan* sözünden dörän dag atlary hem köpdür. Horasan daglarynyň bir böleginiň *Akbalkan*, Türkmenistanyň günbataryndaky ululykiçili iki dagyň *Uly Balkan* we *Kiçi Balkan*, Gökdepede Köpetdagyň bir belent gerşiniň hem *Belken* diýlip atlandyrylmagy munuň aýdyň mysalydyr.

X-XI asyrlarda biziň Balkan dagymyzyň töwereklerinden Eýranyň üsti bilen Kiçi Asyýa göç eden türkmenler Bolgariýadaky Stara Planina (ýunança Hemus) diýlen daglarda öz Balkanlarynyň adyny geçiripdirler. Akademik W.W. Bartoldyň belleýşi ýaly, 10-dan gowrak ýurdy öz içine alýan Balkan ýarym adasyna-da şol dagyň ady dakylpdyr. Orus alymlary Ýewropadaky we Türkmenistandaky atdaş Balkanlary biri-birinden tapawutlandyrmak üçin, bizdäki Balkany *Balhan* diýip, *h* harpy bilen ýazmaga başlaýarlar.

Balkaş – Köne türki dillerde *balkaş* sözi «batgalyk», «tümmejikleri bolan batgalyk ýer» ýaly manylary aňladypdyr.

Häzirki gazak dilinde batgaly, üstünden basanda maýkyldap duran, seresap bolmasaň ýuwdubam bilýän köllere *balkaş* diýilýär. Orus dilinde Balhaş görnüşinde nädogry ýazylýan Balkaş kölüniň ady hut şu gadymy türki sözden emele gelipdir.

Balta, palta – Agaç çapýan guralyň ady hökmünde türki dilleriň oguz toparynda *palta*, gypjak toparynda, şeýle-de türkmen diliniň Farap etrabyndaky gepleşiklerde *balta* sözi ýörgünlidir. Paltanyň *áypalta* (geçmişde sapy uzyn, demri täze dogan aý ýaly söweş ýaragy, häzir odun çapýan gural), *etpalta*, *taraşapalta* (odun ýarýan agyr we galyň palta) ýaly görnüşleri bar. Bu guralyň adynyň *bal*, *pal* bölegi gaty irki bolup, ol türki we mongol (umuman, altaý topar) dilleriniň köpüsünde duş gelýär. Bu söz «palta» manysynda, *balag*, *balg* görnüşinde mundan 6 mün ýyl çemesi öň türki diller bilen medeni (belkide, gan) gatnaşykda bolan mesopotomiýaly sümerleriň (şumerleriň) dilinde-de ulanylypdyr. *Bal* sözünüň -ga, -ka at ýasaýjy goşulmasyny kabul eden *balga*, *palka* görnüşi gypjak topar türki dilleriň bir böleginde «tokmak», «çekiç», beýleki toparynda hem «ýüzi palta, ýeňsesi (möhresi) çekiç hökmünde ulanylýan gural» manysyny aňladýar. Mongol we ewenk dillerinde uýy tommaýly taýaga-da *palka*, *paluka* diýilýär. Sözün şu manysy orus dilinde-de geçipdir: *palka* - «taýak», palitsa - «uzyn saply, uýy tommaýly söweş taýagy». Ýeri gelende aýtsak, *baljak*, *baldak*, *baldyr* sözleriniň birinji bölegi (*bal*) hem sözün şol gadymy kökünden gaýdýar. Wagtyň geçmegi bilen, derňelýän sözün *balga*, *palka* görnüşleri çekiji, *balta*, *palta* bolsa çapýan guraly aňlatmaga başlapdyr.

Balyk – Çekimlileri gysga aýdylyan bu gadymy söz geçmişde «şäher», «gala» ýaly manylary aňladypdyr. Orhon-Ýeniseý türki ýazuw ýadygärliklerinde (VI-VIII asyrlar) *Başbalyk* we *Hanbalyk* diýen şäher atlary duş gelip, olar hut şu türki sözün gatnaşmagy bilen emele gelipdirler. Alymlar *balyk* sözüne esas bolan *bal* köküni *palçyk* sözünüň *pal* köki bilen

asyldaş hasaplaýarlar we «şäher» manysyndaky *balyk* sözüni «kerpiçden bina edilen ýurt» diýip düşündirýärler. Dogrudanda, şäher jaýlary palçykdan guýlan çig we bişen kerpiçden salynýar. Türk dilçisi Zeki Eýuboglu bolsa *balyk* sözünüň «töweregi palçyk diwar bilen gurşalan ýurt, gala» diýen manysynyň tarapyny tutýar.

Balyk [ba:lyk] – Suwda ýaşayan oňurgaly haýwanyň *balyk* diýen adynyň *bal* kökünü türkşynaslaryň bir topary «palçyk, suw» manysyndyky *bal* sözi bilen asyldaş hasaplaýarlar (ser. *Bal II*).

Banka – Deňizçilige degişli bolan bu adalga golland sözi bolup, ol deňziň saý ýerini aňladýar. Mälim bolşy ýaly, deňiz düýbünüň çuňlугy birsydyrgyn däl. Onuň ortasynda-da saý, ýalpak ýerleri bolýar. Şeýle ýerlere we şol ýerlerde gurlan desgalara köplenç *banka* diýilýär. Deňizçilikde bankalaryň çuňlугy 20 metrden az bolsa, ol gämileriň ýüzmegi üçin howply hasap edilýär. Hazaryň Türkmenistana degişli aýtymynda hem *banka* sözi bilen atlandyrylan ýerler bar.

Barak – Häzirki türkmen dilinde awlanýan deňiz guşuna (sakarbaraga) *barak* diýilýän bolsa, geçmişde tüýlek haýwanlaryň käbirleri (gürjüler, düýeler.....) *barak* diýip at alypdyrlar. Gadymy türki eýýamda ite *barak* diýlipdir. It toteminden emele gelen *barak* atly urug-tireler Türkiýede, Siriýada, Yrakda, şeýle-de özbekleriň, gypjaklaryň düzüminde, Nurata we gökleň türkmenleriniň arasynda-da duş gelýär (şu ýerde *köpek*, *ganjyk* diýen tireleriň atlaryna-da üns beriň). XIII asyr alymy Reşideddin *barak* diýen türki taýpanyň adyny *itbarak* görnüşinde ulanypdyr. Bu ýerde goşma adyň iki sözi hem manydaşdyr.

Barhan – Gadymy türki dillerde, häzirki döwürde bolsa Orenburg töwereginde ýaşayan türki ilatyň gepleşiginde çäge aklaňlaryna (şemalyň ugruna ondan-oňa süýşüp ýören ýalaňaç ak ýa-da gyzgylt çägelere) *barhan* diýilýär. Bu söz «süýşýän»

manysyndaky *bargan*, *baragan* diýen söz bilen kökdeş bolsa gerek. Ol türki dillerden orus diline, onuň üsti bilen bolsa dünýä dillerine hem aralaşypdyr. Üçajy-Türkmenabat aralykda, Garagumuň jümmüşinde ýerleşen *Barhany* diýen demir ýol duralgasynyň ady bu adalgadan däl. Ol *Balhana* diýen guýy adynyň orus dilinde ýoýlan görnüşidir.

Barmak – Eliň (we aýagyň) uçlarynda ýerleşip, adam bedeniniň derwaýys hem-de iň köp işleýän synasy bolan barmagyň ady türki dilleriň mongol, koreý, ýapon, tungus-manjur dilleri bilen bir umumylygy düzen döwründe, belki-de ondan hem has öň dörän adalgadyr.... Onuň «tutmak», «garbamak» manyda ýüze çykandygyna mongol dilinde «tutujy» manysynda ulanylýan *bar*, *bary* sözi güwä geçýär. Adyň ikinji (*mak*) bölegi nämälim işligiň *-mak* goşulmasy däl-de, ol *garbak* (ýagny «çeňňek»), *dyrmyk*, *dyrnak* sözleriniň yzky sözünü düzýän *bak*, *myk*, *nak* sözleri bilen asyldaşdyr. Diýmek, *barmak* sözi ilki döreýän uçurlarda «tutujy», «alyjy», «gysaç» ýaly manylary aňladypdyr.

Barsagelmez – Barmasy ýa-da üstünden geçmesi kyn ýerlere – deňziň adalaryna, dagyň geçmesi kyn jülgelerine, gumuň jümmüşine, tokaýda, jeňňelde ýerleşen obalara gepleşik dilinde, köplenç, *Barsagelmez* diýýärler. Balkan dagy bilen Hazar deňzi aralygyndaky çägelik, Gazagystanda hem bir gum hut şu geografik adalga bilen atlandyrylypdyr.

Basaga – Deňziň ýalpak kenaryna uly gämileriň gelip bilmeýänligi üçin, kenardan biraz uzakda, suwuň çuň ýerinde deňziň düýbüne kakylan sütünleriň üstünde tagta sekiler edilýär. Ol balyk kabul etmek, ýükläp-düşürmek we bejermek üçin meýdança hökmünde ulanylýar. Hazarýaka ilat oňa *basaga*, Astrahan türkmenleri bolsa *bataga* diýip at berýärler.

Basamak – Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde merdiwana *basamak* (käyerlerde *basanak*) diýilýär. Bu türki adalga *ýaganak*, *guýanak* ýaly atlaryň biçüwinde ýasalyp,

ýokary çykamak we aşak düşmek üçin ulanylýan köp basgançakly enjamy aňladýar. Daşoguz ülkesinde oňa *üzeňňi* (ýa-da *zeňňi*) diýýärler. Gadymy geçmişde ýokary (meselem, galanyň üstüne) zyňmak aňsat bolar ýaly, ýüpden edilen merdiwanlara *zeňňi* diýlipdir. Edebi dilde bu türki adalgalaryň ýerine parsalaryň *merdiwan* (asly *nardywan*) sözi ulanylmaga başlaýar. Soňky sözi Lebap welaýatynyň ilaty *na:rba:n* görnüşinde gysgaldyp aýdýar. Şiwelerde merdiwanyň basgançaklarynyň atlary hem dürli-dürli: *basgyç*, *zi:ne*, *pille* we ş.m.

Basmaçy – Sowet häkimiýetiniň ilkinji ýyllarynda Orta Asyýada onuň eden-etdiliklerine garşy çykan watançy güýçler (meselem, Jüneyit han, Eziz han, Burdalykly Salyr Düzzi we ençeme beýlekiler hem-de olaryň yzyna eýerenler) sowetler tarapyndan *basmaçy* diýlip atlandyryldy we olaryň garşysyna gazaply göreş yglan edildi. Bu syýasy adalga *basmak*, *basyp almak* işliginden döräpdir.

Bassyрма – Günden we ýagyşdan goranmak üçin üsti basyrylyp, töweregi açyk goýlan jaýyň *bassyрма* diýen ady aslynda *basdyрма* bolup, ol *basmak* işliginiň *bas-* kökünden we *-dyr* hem-de *-ma* goşulmalaryndan durýar.

Basuw – Diňe Daşoguz welaýatynda duş gelip, ekerançylyk bilen baglanyşykly dörän bu adalga garadaşly şiwesinde suwarylman düme ekilýän ýerleri, ýomut şiwesinde bolsa daşgyn wagty suwuň basan giňişligini aňladýar. Akademik W.W.Radlow beýleki türki dillerde *basuw* sözüniň «şüdügär», L.Z.Budagow hem «ekilýän ýer» ýaly manylaryny belläpdirler. Bu adalga *bas* işliginden we at ýasaýjy *-uw* goşulmasýndan durýar (suwuň basýan, çykýan ýeri). Daşoguz ülkesinde bu söz *Basuwýap*, *Basuwboýly*, *Basuwlyburunjyk*, *Sarybasuw* ýaly ýer-ýurt atlarynyň düzüminde-de duş gelýär.

Başga – Özgäni, kesekini aňladýan bu söz «kelle», «öz» manysyndaky *baş* sözünden we *-ga* goşulmasýndan durýar.

Käbir dilçileriň pikirçe, *-ga* – ýöneliş düşümiň goşulmasy bolup, işiň netijesini, ady tutulýan zady öz başyndan başga birine geçirmegi aňladýar. Ýene-de ser. *Özge*.

Başsaka – Uly kanallaryň derýadan baş alýan ýerlerindäki sakalar. Bu sakalara gözegçilik edýänleriň obalaryna-da şu at berilýär.

Batar – XI asyra degişli «Kutadgu-bilig» diýen gadymy türkmen ýazuw ýadygärliginde bu söz «günbatar» manysynda ulanylypdyr.

Batgak – Türki dillerde, şol sanda köne türkmen dilinde hem *batmak* işliginden emele gelen *batgak* sözi maýkyldap duran we ahmal bolsaň özüne çekýän, «ýuwudýan» batgalyklary aňladýar.

Batyr [ba:tyr] – «Arslanýürek, gorkmazak» manysyndaky bu sözüň asly *bagatyr* bolup, ol türk-mongol dil umumylygy döwründe we ondan öň hem ýörgünli eken. Bu sözde *g* sesiniň düşmegi bilen iki *a* birleşip, bir uzyn *a*: sesini emele getiripdir: *bagatyr* < *baatyr* < *ba:tyr*. Mongollar bu sözi *baator* görnüşinde ulanýarlar, bu söz olaryň paýtagty Ulanbatoryň adynda hem bar. Biziňçe, *bagatyr* sözüniň *bagat* bölegi gadymy Altaý sözi bolup, «baý, döwletli», «bagtly» ýaly manylary aňladypdyr. Bu söz *baýat* diýen oguz-türkmen taýpasynyň adynda-da duş gelýär. Sözüň yzyndaky *-yr* bolsa ýasaýjy goşulmadyr. *Bagatyr* sözi *bogatyr* görnüşinde, «pälwan», «güýçli» manysynda orus diline-de giripdir.

Baýdak – Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanynda» *badruk* we *batrak* görnüşlerinde getirilýän bu sözi orus türkşynaslary *bagdak* (*baýdak*), ýagny *ba:g* (baglamak) sözünden we *-dak* goşulmasyndan hasaplaýarlar hem-de ony «ujuna ýüpek mata (öň atyň gily) baglanan taýak» diýip düşündirýärler. Ýöne *ba:g* sözünde *a* sesiniň uzynlygy, *baýdakda* bolsa onuň gysgalygy beýle pikiriniň şübhelidigini görkezýär. Kaşgarlynyň ýatlanan işinde «urar, kakar» manysynda *badar* sözüniň ula-

nylandygyny nazara alyp, ilki nagara, tebil ýaly söweş depreklerini kakmakda peýdalanylan we ujuna atyň gyly, ýüpek mata ýaly närseler dakylan taýaklara *batrak* diýlendir çaklaýarys. Soňra bu adyň söweş tuglaryna, baýdaklaryna geçen bolmagy mümkindir. Sözüň ösüş ýoly şeýle: *batrak* < *badrak* < *baýrak* < *baýdak*. Sözüň *-dak* bölegi goşulmadyr. Deňeşdiriň: *bogdak*, *galdak*, *düwdek*. Aslynda baýdak harby nyşan bolup, esgerleriň dürli toparlaryny biri-birinden tapawutlandyryjy närsä hökmünde ulanylypdyr. Soňra ol bir zadyň araçägini, ýollary (meselem, suw ýollaryny) görkezýän çelgi hyzmatyny hem ýerine ýetiripdir. Soňky manyda *baýdak* sözi *maýak* görnüşinde hindi-e dillerine hem geçipdir.

Baýram – Bu gadymy türki adalga «şatlyk, şagalaň, toý» manysyndaky *baý/paý* (çekimlisi gysga) sözünden we *ram* (*yram*) goşma goşulmadan durýar. *Baý* sözünüň iňňän gadymy *paý* görnüşi hakas we şor dillerinde saklanypdyr. *Baý* we *paý* sözleri türkmen diline-de ýat däl. Meselem, «ýeňijiniň sowgady» manysyndaky *baýrak* sözünde ol sözüň *baý*, «at çapyşygy» adalgasynyň geçmişdäki *paýga/peýga* diýen adynda hem *paý* görnüşi duş gelýär.

Beçe, beçgi – Lebapda däneli ekinleriň, ylaýta-da, jöweniň düýbünden çykýan goşmaça ösüntgilere *beçe* diýilýär. Ýeri zor we yzgarly bolanda, her jöweniň düýbünden iki-üç *beçe* çykyp, olar hasylam getirýär. Ekerançylyk adalgasy bolan *beçe* sözi, ähtimal, «çaga» manysyndaky *beçe* sözünden emele gelen bolsa gerek (*beçgelemek* – «çagalamak»).

Bu sebitde *beçgi* sözi hem bar. Pagsa jaýlaryň düýbi gorlanda, önler diwaryň gorlan ýeri gyrlyp, laý ýa kerpiç örülip berkidilýärdi. Oňa-da *beçgi* diýilýärdi. Bu sözüň manysy hem *beçe* sözünüňki bilen birdir çaklaýarys.

Bedene – Türki dil diýip Altaý dil maşgalasynda döwri (belki, ondan hem ön) dörän bu söz türki dilleriň aglabasynda,

tungus-manjur dillerinde *bedene*, mongol dillerinde *bödöne*, *bödnö*, *büdne* görünüşlerinde ulanylypdyr. Dilçileriň bir topary bu sözi «menekli», «alabeder», «çypar» manysyndaky *büädän* sözünden hasaplaýarlar (burýatlarda şu söz ýörgünli). Türki dilleriň käbirinde bu guşuň *petpeldek* (çuwaş), *bytbyldyk* (tatar, başgyrt), *pitpildik* (özbek), *bytbydyk*, *bildirçin* (türk) we ş.m. atlary hem bar. Bu sözler ses meňzetmesi (bedenäniň saýrandaky sesi) esasynda döräpdirlir. «*Aş pyçagyň gany bolmaz, bytbyldygyň – hini*», «*Bedenäniň öýi ýok, nirä barsa – bytbyldyk*» diýen nakyllardan çen tutsaň, *bytbyldyk* sözi geçmişde türkmen dilinde-de ulanylypdyr.

Beglik – «*Saglyk bolsa, beglik bolar*» diýen nakyldaky manysyndan başga-da, bu adalga käbir türki hanlyklarda, meselem, Buhara emirliginde döwleti dolandyrmagy ýeňilleşdirýän belli bir çygyrda ýerleşen ili, ölkäni, ýurduň belli bir ölçegdäki üleşlerini aňladypdyr (Çärjew begligi, Burdalyk begligi, Kerki begligi, Kilif begligi). Mahmyt Kaşgarlynyň «*Diwanynda*» we «*Kutadgu-biligde*» (XI asyr) duş gelýändigini nazara alsak, bu adalganyň gadymy türk eýýamynda-da ýörgünli bolandygyny tassyklap bileris. Diýmek, *beglik* «bir begiň soraýan ili», «ýurduň bir üleşi» diýen manydadyr.

Bek, berk –Diňe türkmen diline mahsus bolan bu geografik adalga iki düşüňjani aňladýar. I. Üstünden geçmesi kyn bolan çägeli, daşly ýa gür agaçly ýer. Şu manyda ol aşakdaky ýer-ýurt atларыnyň düzüminde duş gelýär: *Bellibek*, *Hanberki*, *Azalberki*, *Halylberki*, 2. Berk gala, töweregi gurşalan oý, dere, jülge, daşyna berkitme aýlanan ýer. Sözün bu manysy hem ýer-ýurt atларыnda şöhlelenipdir: *Bekbent*, *Bekdere*, *Beksuw*, *Bekzaw*, *Bekçeşme*, *Berkköw*, *Garaberk*.

Bekçi – Ýatkeş, eşidenini bek belleýän, aňynda bekläp saklap bilýän adama il içinde *bekçi* diýilýär. Taryhçy we aýdym-saz öwreniji alym Aman Ylýasowyň «*Batyr gagşal*» (Aşgabat, 1998) eserinden alnan şu mysala üns beriň: *Bagşy*

halky köpüň arasynda diňe aýlanyp ýören adam däl-de, synçy, beki, ile täzelik baryny ýetirýän adam.

Beket – Diňe Halaç etrabynda duş gelýän bu söz «uly ýap», «kanal» manysynda ulanylýar. Onuň orus dilinde uzynlyk ölçegini aňladýan *piket* sözünden emele gelen bolmagy ähtimaldyr. Aslynda *piguýet* diýen fransuz sözünden bolan *piket* sözi poçta menzilgählerini, ýadaw ulaglaryň çalşyrylýan nokatlaryny, demir ýoluň, uly nowhanalaryň belli bir nokadynda goýlan ölçeg belliklerini aňladýan adalgadyr.

Bekewül – «Türkmen diliniň sözlüğine» girizilmändigine seretmezden, bu sözün birnäçe manysyny bellemek mümkin: 1. Toýuň, märekäniň beýemçisi, ekabyry, ýolbaşçysy. Bu sözün şu manysy has ýörgünlidir. Nusgawy edebiýatdan mysal: *Uly toýuň bekewüli, häkimi,*

Bölek-bölek myhman çekenler hany? (Mätäji). 2. Geçmişde: Handan ön onuň iýjek naharyny dadyp görýän adam; köşkde aşhana işleriniň baştutany.

Bel – Häzirki türkmen dilinde özbaşdak ulanylmaýandygyna seretmezden, *bel* sözi *belgi*, *belent*, *belli*, *bellemek*, *bellik* ýaly sözleriň esasyňy düzýär. Bu sözün «tagma», «nyşan», «alamat» ýaly manylary bar. Türkmen dilinde geçmişde *bel* kökünden ýasalan we «belentlik», «beýik depe» ýaly manylary aňladýan *belek* sözi hem bolupdyr. Bu söz Balkan welaýatynyň ýer-ýurt atlarynda köp duş gelýär: *Belek* (demir ýol menzili), *Akjabelek*, *Gyzyljabelek*, *Belekdepe*, *Belekgyr* we ş.m.

Belen – Türkiýe türkmenleri üstünden ýol geçýän dag garişlerine *belen* diýýärler. Bu söz hem *bel* adalgasyndan emele gelipdir.

Belik – Gadymy türki dilde çuňlugy (meselem, guýynyň çuňlugyny) ölçemek üçin ulanylan gurala *belik* diýipdirler (Mahmyt Kaşgarly). Bu sözün köki belli däl.

Berdejiz [berdeji:z] – Stawropol türkmenleri ýazyň ýelli, ýagys-ýagmyrly on gününe *berdejiz* diýýärler. Bu ýerde «*Gyrda bol-da, oýda bol, berdejizde öýde bol*» diýen nakyl hem ýörgünli. Ýöne sözüň asyl köki belli däl.

Bereketkesek – Çaç edilen (elekden geçirilen) dänäniň çür depesinde onuň bereketli bolmagyny arzuw we yrym edip goýulýan ýumruk ýaly arassa, gaty kesek. Ol çuwala ýa ura däne bilen bile gapgarylýar.

Bertik – Türki dilleriň aglabasynda «çykyk», «ýara», «gypjynma», «döwük» ýaly dürli manylarda ulanylýan *bertik* sözi türkmen dilinde beden sünkleriniň ujunyň zor görmek, gaňrylmak, agram düşmek netijesinde ýerinden gozganmagy, gypjynmagy bilen bagly yzaly azary aňladýar. Ol «*Döwükden bertik ýaman, ölümden –horluk*» diýen nakyllda hem duş gelýär. Sözüň asly «dömmek» manysyndaky *börtmek* (börtüp çykmak) we *berçikmek*, *berçin* sözleriniň *ber*, *bör* kökleri bilen birdir.

Berzeňni – Köne türkmen dilinde *zeňni* we *berzeňni* sözleri poslan («zeňlän») demriň reňkindäki närseleri, ynsan babatynda bolsa garaýagyz adamlary aňladýar, nusgawy edebiýatda negrlere-de *gara berzeňni* diýilýär. Aşgabat şäheriniň bir bölegi bolan Berzeňni şäherçesine käriziň ady dakylpdyr, kärizi bolsa negr ýaly garaýagyz adam gazyypdyr.

Berekella [berekella:] – Alkyşy, öwgini, hoşallygy bildirýän bu söz arap dilindäki *bereke* (bereket) we *Alla* sözlerinden ybarat bolup, «Alla bereket ýagdyrsyn!» diýen manyny aňladýar.

Beýçe – Çandyr we esgi türkmenleri uly aýal doganlaryna *beýçe* diýýärler. Bu adalga *beg eje* (*beg eje* < *beý eje* < *beýçe*) sözleriniň gysgalyp bitişen şekilidir.

Beýle, şeýle – *Bu hili, şu hili* sözleriniň bitişip gysgalmagyndan we biraz üýtgeşmä sezewar bolmagyndan emele gelen bu sözleriň ösüş ýoly şeýle: *bu hili* < *bö ili* <

böýle < *beýle* (şeyle sözünde-de ýagdaý şunuň ýalydyr). Şiwe-
lerimizde bu sözler *böýle*, *şöýle* ýaly terzde hem ulanylýar.

Bezeme – Täjigistan (Jylyköl) türkmenleri *ekzema* diýen
deri keseline *bezeme* diýýärler. Bu söz ses meňzeşligi esasynda
dörän adalga däl. Il içinde erbet haýwanlaryň, keselleriň
hakyky adyny tutman, olary gowy, ýakymly sözler bilen
atlandyrsaň, bu ýakymsyz zatlaryň rehimini inip, ýoluny
sowmagy, degen keselleriň hem çalt gutulmagy mümkin diýen
yrym bar. Şol yryma görä, bedendäki uly we gara madda
(tegmile) *täç* (şalaryň täji), onuň goňras reňklisine *nar* (süýji
miwe), göze düşýän ak tegmile *gül* (ylmy ady *leukoma*),
süýjini, apelsin, mandarin ýaly miweleri köp iýen çaganyň
ýüzüne öryän suwjuk ýara ärsary şiwesinde *süýjülik* diýlip at
dakylmagy munuň aýdyň mysalydyr. *Bezeme* diýen kesel ady
hem şeýle yrym bilen bagly dörän atdyr.

Bezemek – Aslynda *beze-* işliginiň köki *bez* sözüdir.
Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde ol *bediz* görnüşinde,
«nagys», «keşde», «bezeg» manysynda ulanylypdyr. *Bediz* sözi
ýasaýjy *-e* (*-eg*) goşulmasyny kabul edip, şeýle ses
üýtgeşmelerine sezewar bolupdyr: *bediz-e* < *bedze* < *beze*.

Bezirgen – Adam ady we «kerwende gatnap söwda edýän
adam» manysynda ulanylýan bu söz pars-täjik dillerindäki
bazargan («bazarçy», «täjir») sözünüň biraz türkmençe-
leşdirilen görnüşidir. Ol *bazar* we *-çy*, *-çi* at ýasaýjysynyň
hyzmatyny ýerine ýetirýän *-gan* goşulmasyndan durýar.

Bäbek [bä:bek] – Täze doglan çagalary aňladýan bu at ses
meňzetmesi esasynda (çaganyň sesine meňzedilip) dakylpdyr
(*bä-bä*, *bä-be*). Geň ýeri: başga dil maşgalalaryna degişli diller-
de-de *bäbek* sözi bilen manydaş we aýdylyşy boýunça şol söze
ýakyn sözler bar. Meselem: *bebe* (ispan, fransuz), *babu* (iňlis),
pupus, *pupa* (latyn), *püppe* (nemes) we ş.m.

Bäbenek [bä:benek] – Gözüň ortasyndaky garajygyň
(garagyň) ady bolan bu söz «bäbek», «gözüň bäbegi» diýen

manydadyr. Muny garagyň türk dillerdäki atlary-da tassyklaýar: *közbebegi* (türk), *göz bābāyi* (azerb.), *küz bābāge* (tatar, başgyrt), *kös palazy* («göz balasy, çagasy», çuwaş) we ş.m. Türkmen dilinde «çaga» manysyndaky *bābek* sözünden tapawutlandyrmak üçin, garagyň (garaçygyň) *bābek* diýen adyny *bābenek* («bābejik») görnüşinde ulanmaga başlapdyrlar.

Bāri [bā:ri], **bārik** [bā:ri:k] – Tarap görkezýän *bāri* sözi *bārik* sözünüň, öz gezeginde, *bārik* sözi hem *bu ýerik* sözleriniň gysgalan görnüşidir. *Bu ýerik* sözleriniň bitişmegi bilen iki çekimliniň arasyndaky *y* sesi düşüp galypdyr, onuň iki tarapyndaky *i* we *e* sesleri goşulyşyp, uzyn *ä*: sesini emele getiripdir: *bi ýerik* < *bi erik* < *bārik*. *Bāri* sözünüň hut şu tär bilen emele gelendigine Lebap şiwelerinde ýörgünli bolan *bō:r*, *şō:r* sözleri güwä geçýär, olar hem *bu ýer*, *şu ýer* sözleriniň gysgalmagyndan hasyl bolupdyr: *bu ýer* — *bō:r*, *şu ýer* — *şō:r*.

Biçmek, biçen, pyçak, pyçgy, piçen – Bu sözleriň köki «kesmek» manysyndaky *biçmek* işligindendir. Türkmen dilinde bu işlik eşik, başgap, aýakgap tikmek üçin ölçelip kesilen mata, deri ýaly närseleri, şeýle-de erkek maly biçmekligi (erkeklik māzini kesip aýyrmaklygy) aňladýar. Bu manylaryň ikisi-de kesmek hereketi bilen baglydyr. Dürli zatlary kesmäge niýetlenen *pyçak* (*byçak*, *biçak*), agaç kesýän *pyçgy*, *byçgy* ýaly gurallaryň adyna esas bolan hem *biç* sözüdir. Türk dilleriň ençemesinde, şeýle-de Stawropol, Astrahan türkmenleriniň gepleşiginde «orlan (kesilen) ot, bede» manysynda ulanylýan *piçen*, *biçen* sözünüň köki hem şu söze syrygýar. Ýokardaky sözlerde *pyç/biç* sözlerine goşulan *-ak*, *-gy* we *-en* söz ýasaýjy goşulmalardyr.

Bike [bi:ke] – Aýal-gyz ady we «öý bikesi», «öýüň aýal hojaýyny» ýaly manylarda ulanylýan *bike* sözi *beg* we *eke* sözleriniň goşulyşyp bitewileşen we biraz üýtgeşmä sezewar bolan görnüşidir: *beg eke* < *beý eke* < *beýke* < *bike*. Bu sözün döreyşi öňde tesirlenen *beýçe* sözünüňki bilen meňzeşdir.

Bildir – «Geçen ýyl» manysyndaky *bildir* sözi *bir ýyldyr* sözleriniň birleşip bitişmeginden emele gelipdir. Munda *bir* sözündäki inçe *i* sesi yzdaky sözünň ýogyn *y* seslerini özüne uydurypdyr. Türk dilinde tersine, yzdaky çekimliler öňdäki sesi özüne boýun egdiripdir: *byldyr*.

Bile, bilen – Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerde *birle* görnüşinde duş gelýän bu söz *bir* diýen san sözünden we *-le* goşulmasyndan durýar. Manysy «bir etmek», «birlemek». Häzir sözsoňy hyzmatynda gelýän *bile* sözünüň yzyna *-n* goşulyp, ondan ýene şol manydaky söz ýasalypdyr.

Bilezik – Aýal-gyzlyryň bilegine dakynýan şaý-sepiniň ady bolan bu söz *bilek* we *ýüzük* sözleriniň goşulyşyp bitişmeginden emele gelipdir: *bilekýüzük* < *bileýizik* < *bilezik*. Onuň gadymy aslyna ýakyn görnüşü özbek dilinde saklanýar: *bilaguzuk*, *bilekzük*.

Bir – Türki dilleriň inňän irki eýýamynda, hatda Altaý we beýleki käbir dil maşgalalarynyň bir dil toparyny emele getiren döwründe döräp, ençeme dillere meňzeşräk terzde ýaýran *bir* sözi şol dillerde «öň», «başlangyç», «ilkinji» ýaly kybapdaş manylary aňladypdyr. Bu sözünň käbir dillerdäki şekiline syn edeliň: *pari* (sanskrit), *peri*, *pre* (ýunan), *pro*, *pri* (latyn), *premyer* (fransuz), *perwyý* (orus, «birinji» manyda) we ş.m.

Bitik, bitikçi – Entek *hat* diýen arap sözi türki dillere ýat döwründe, baryp VI-VIII asyrlaryň gadymy Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde *bitig*, *bitmek* sözleri ulanylypdyr. Türkşynas alymlar Şiratoriniň we W.W.Radlowyň pikirlerine görä, bu sözünň köki bolan *bit*, *pit* sözleri hytaý dilinde-de bar. Ol dilde ýazuw guralyna (galama) *pit* diýilýär. Majar (wenger) dilinde bolsa «hat» ýerine *betii* sözi ulanylýar. Gadymy türki dilleriň ählisinde «hat», «ýazgy», has soňraklar bolsa «resmiyat» (ýagny dokument), hatda «kitap» manylarynda-da *bitik* sözi ýörgünli bolupdyr. Bu dilleriň käbirinde yslandan soň *bitik* sözünü *hat* sözi gysyp çykaran bolsa-da, ol dillerde *bi-*

tik sözi degerli yz galdyrypdyr. Meselem, türkmen dilindäki «daşa biten ýaly», «ýüzüne bitip oturmak» (*haçan görseň, ol meniň ýüzüme bitip oturandyr*) ýaly aňlatmalarda *bitmek* işligi şol gadymy manysyny saklapdyr. *Hat-petek* diýen goşma sözün iki sözi-de şol bir manyny aňladýar: *hat* – arap sözi, *petek/bitik* – türki söz. Türkmen şiwelerinde gaty ýa-da daşly ýeri gazmak üçin ulanylýan külün ýa-da kerki diýen gurala *metin* hem diýilýär. Onuň *met* köki *bet/bit* sözi bilen asyldaşdyr, *-in* bolsa goşulma. Ilki daşyň ýüzüne hat ýazmakda ulanylýan çekije *metin/betin* diýlip, soňra bu at hojalyk guralyny †– kerkini hem aňlatmaga başlapdyr.

Göktürkmen imperiýasynda *bitikçi* diýen emel hem bolupdyr, ol emeliň eýeleri döwletiň ýazuw işlerini ýöredipdirler. Bu emeliň ady ilkinji gezek XI asyryň türki ýazuw ýadygärligi «Kutadgu-biligde» duş gelýär. *Bitikçi* diýen wezipäni onuň ady bilen birlikde Çingiz hanyň guran döwletleri kabul edýär. Olarda pars dilinde ýazuwy ýöredýänlere *mürze*, türki dilinde gadymy uýgur hatynda ýazýanlara bolsa *bitikçi*, *ulug bitikçi* diýlipdir. Farap etrabynda *Bitik* diýen oba-da bar. Ähtimal, emiriň ýa-da Çärjew beginiň bitikçisi şu obadan çykan bolsa gerek.

Biý – «Türkmen diliniň sözlüğünde» bu söze «Her bir zady bilýän parasatly adam» diýip düşündiriş berilýär. Mundan başga, *biý* sözünüň ýene iki manysyny bellemek mümkin. 1. Buhara emirliğinde emel, dereje ady. Biziň pikirimizçe, bu syýasy adalga *beg* sözi bilen asyldaşdyr. Muny Hywa hanlygynda *beg* diýen emel adynyň *biý* ýerine ulanylandygy hem tassyklaýar. *Biý* sözi ýer-ýurt atlarynda-da duş gelýär: *Biýgala* (Garabekewülde şahyr Seýdiniň döwürdeşi Soltannyýaz biýiň galasy), *Biýdepe* (Seýdi şäherçesiniň ýakynyndaky Iswaz obasynda haýsydyr bir biýiň saldyran garawulhanasy). 2. Ärsary şiwesinde uly we iň zäherli möýe *biý* diýilýär. Aslynda *möý* we *biý* sözleri bir kökden dörän adalgalarydyr. Bu *biý* sözünüň ösüş

ýoly şeýle: *bög<böý<biý*. *Bö* sözi barada ser. *Möý, Möjek, Bökelek*.

Biýa – Bu könelişen söz gulunlan baýtaly, özbek, gazak, garagalpak ýaly türki dilleriň gypjak toparyny düzýän dillerde bolsa umuman baýtaly aňladýar. Bu söz Daşoguz welaýatynyň Gubadag etrabyndaky *Gulabiýa* obasynyň adynda hem şöhlelenýär. Ol adyň *gula* («küle») sözi gypjak dillerinde «gara guýruk, gara ýal, semendi» (orusça sawrasyý) diýen manydadyr. Ýerli ýaşulularyň aýtmagyna görä, bu oba ýabyň ady dakylpdyr. Ýaby gazdyran we oňa miraplyk eden adamyň *gula* (küle) *biýa* münenligi üçin hem ýaba şeýle at galypdyr.

Biýlew – Stawropol türkmenleri aýak oýunlaryna, tansa *biý*, tans edýänlere bolsa *biýlewçi* diýýärler. Olaryň bir toý aýdymynda «*Biýlesin, gyzym, biýlesin, nabat yrlaryn söýlesin*» diýen setirler hem bar.

Biz [bi:z] – Ädik, köwüş tikilende deşik deşýän ýiti uçly demir guralyň *bi:z* diýen ady aglaba türki dillerde we türkmen şiwelerinde *bigiz* görnüşinde ulanylýar. *Bigiz* sözünüň *bi* bölegi gadymy türki dillerde «tyg» manysyny aňladan sözdür. Ol *pyçak* (*biçak*), *biçmek* («kesmek»), *bilegu* («çalgydaş»), *bilemek* («çalmak», «ýiteltmek») sözleriniň düzüminde saklanýar. *Bigiz* sözünüň *giz* bölegi bolsa «mis», «metal» manysyndaky *giz* (*ýiz, ýez*) sözündendir. Ulanylyşda *g* sesiniň düşmegi bilen onuň iki tarapyndaky *i* birleşip, uzynlyk alypdyr: *bigiz<biiz<bi:z*.

Biz, siz – Türki dilleriň Altaý dil birligine giren eýýamynda (belki, ondan hem öň) *men, sen* at çalyşmalarynyň yzyndaky *-n* goşulmasy ulanylmandyr, *men* sözi *be/bi*, *sen* sözi hem *se/si* görnüşlerinde bolupdyr (*men* ýerine türk dilinde häzir hem *ben* aýdylýar). Şol *bi* we *si* sözleriniň yzyna köplügi (ýada jübütligi) aňladýan *-z* goşulmasynyň goşulmagy bilen hem *biz* (*bi+z* – «menler») we *siz* (*si+z* – «senler») sözleri emele gelipdir (bu ýerdäki *-z* goşulmasy *omuz, göz, dyz, buýnuz* ýaly

goşa synalaryň atlarynyň, şeýle-de *ekiz*, *aldyňyz*, *geldiňiz* sözleriniň düzüminde-de duş gelýär).

Bodul, botdarmak – Ärsary şiwesinde «ýüzi açyk» manysyndaky *alçak* sözüne garşylykly many aňladýan söz *boduldyr*. Bu ilde «*Bodul b.... iýer, alçak aş*» diýen nakyl hem bar. *Bodul* diýen isimden ýasalan we «ýüzüni gamaşdyrmak, gaharlanmak, hyýrsyzlanmak» ýaly manylary aňladýan işligede *botdarmak* diýilýär. Biziňçe, «nejis», «haýyn» manysyndaky *podlyý* diýen orus sözi hem *bodul* diýen türki sözden emele gelipdir.

Boga, bogmaç – Aýallaryň dürli we ençeme ýaglyk boglup edilen börükleriniň olam şiwesinde *boga*, ärsarylarda bolsa *bogmak*, *bogmaç* ýaly atlary bar. Bu adalgalar «daňmak», «saramak», «oramak» manysyndaky *bog* (bogmak) sözündendir, *-a*, *-mak*, *-maç* bolsa at ýasaýjy goşulmalardyr.

Bogak – Jöweniň başlamaga duran, daşyna ýaprak oralan başynyň hem ýumralyp başlan döwrüne we şol ýumra *bogak* diýilýär. *Bogak bog* kökünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. Biziňçe, *bogak* «göwreli» manysyndaky *bogaz* sözi bilen kökdeş bolup, şekil meňzeşligi esasynda döräpdir. Ser. *Bogaz-II*.

Bogalyk – Müsürde XIII-XV asyrlarda Memluk soltanlygyny düzen türkmenleriň gepleşiginde suwunyň tagamy üýtgän, suwy bozulan guýulara *bogalyk* diýlipdir. Sözüň köki belli däl.

Bogaz – I – «Bokurdak», «damak» manysyndaky bu söz türki dillerde *bogaz*, käbirinde hem *boguz* görnüşinde ulanylýar. Ol işligiň *bog-* kökünden we gadymy at ýasaýjy *-z* (*-az*) goşulmasyndan durýar. Manysy: «iýip-içilýän zady bogup, gysyp goýberýän, içinden geçirýän». Şeýle sözlere ýene mysallar: *ýalňyz*, *gowuz*.

Bogaz adalgasy göçme manyda iki deňzi (ýa köli) birleşdirýän inçejik suw ýoluna-da dakylpdyr: «suwuň gysylp geçýän ýoly, suwuň bogazy».

Bogaz – II – «Göwreli», «içinde düwünçegi (çagasy) bolan» manysyndaky bu sözün gurluşy ýokardaky söze (*Bogaz* – I) meňzeşdir, ýöne onuň *bog* sözi düýbünden başga manydadyr. Alymlar gadymy türki dillerde bu sözdäki *bog* kökünüň *dog* («dogmak») sözi bilen manydaşdygyny çaklaýarlar we bu pikire şol eýýamda türki diller bilen bir dil maşgalasyna giren tungus dilinde «dogmak» manysynda *bogi* işliginiň ulanylandygyny delil getirýärler.

Bogy – Ärsary şiwesinde ýabyň suwuny peseltmek üçin çöp-çalamdan boglup, suwuň önüne basylyp edilýän pásgele *bogy* ýa-da *çöpböwet* diýilýär. Böwediň çöp-çalamdan edilmeginiň sebäbi ýabyň aýagyna-da suwy az mukdarda syzdyryp geçirmek üçindir.

Bomba – Partlaýjy ýaragyň ady bolan bu söz ýunanlaryň *bombeo* («gümpöldemek») sözünden (ses meňzetmesinden) döräpdir.

Bor [bo:r] – Köne türki, häzirki döwürde bolsa gypjak topar dillerde *bor* (ýa-da *mor*) sözi heki aňladypdyr. Bu söz Lebap şiwelerine-de ýat däl. Hatda uruş ýyllarynda-da mekdepde ýazuw tagtasyna hat ýazmakda ulanylan heke *mor* diýlerdi. Bu sözün *bor* diýen gadymy görnüşi Darganata etrabynyň Lebap şäherçesindäki *Borly* (*Bo:rly*) diýen ýeriň, Kerkiçe şäherçesiniň ýakynyndaky *Borugçy* (*Bo:rugçy*) diýen obanyň, demir ýol menziliň we dagyň atlarynda saklanyp galypdyr (ýerli gepleşikde *borugçy* «hekçi» diýmekdir). Bu ýerleriň ikisindenem häzire çenli hek alynýar.

Boran [bo:ra:n], **boramak** [bo:ramak] – Çapgyn ýelli howada köwsarlap ýagýan ýagşa, syrgynly gara *boran* ýa-da *boragan* diýilýär. Bu adalga «köwsarlap ýagýan gar» manysyndaky *bora* işliginden we at ýasaýjy -n goşulmasyndan durýar. Şiwelerde *bora* işliginiň *pora* görnüşi hem duş gelýär. *Pora* işliginiň manysy eýýäm aslykysyndan biraz üýtgäp, «çaň (tozan) ýagmak», «tozamak» ýaly düşüňjäni aňladýar. *Bora*

sözünüň *bura* şekili tungus-manjur dillerinde saklanypdyr. On-dan ýasalan *purga* («boran», «gaý» manysynda) sözi, şeýle-de *boran* sözünüň özi *buran* görnüşinde orus diline-de geçipdir. Türki dillerdäki *boran* sözünü parsılar *ba:ra:n* şeklinde, emma biraz üýtgeşik – «ýagyş», «ýagmyr» manysynda öz dillerine kabul edipdirler. Yeri gelende aýtsak, ýagyş-ýagmyryň piri hasaplanýan Burkut atanyň ady hem gadymy türki *bor*, *bur* (*burk*, *pürk*) sözünden emele gelipdir.

Borana – Türkmenistanyň käbir etraplarynda bişirilen ysmanagy jazlap, ýaga gowurmyşlap, gatyk bilen iýilýän iýmite *borana* diýilýän bolsa, Ahalyň ilaty aşyň bir görnüşine *borana* diýip at berýär, Bu ülkede «Aş gowusy *borana*, goýlar *myhman barana*» diýen aýtgy hem bar. Sözüň köki belli däl.

Borç – «Yzyna gaýtarmak şerti bilen alnan närse, karz» manysyndaky bu sözüň asly sogdlaryň *porç* sözündendir.

Bordaky [bo:rdaky] – Lebapda бага bakylýan mala *bordaky* (käbir obalarda *bo:rdeki*) diýilýär. Bu söz «semiz», «ýagly» manysyndaky gadymy türki *borda* ýa-da *bardak* sözündendir. *Borda* sözi gypjak toparyna girýän türki dillerde häzir hem şol manyda ulanylýar.

Bordaň [bo:rdaň] – Garagumda ýaşaýan we zähmet çekýän maldarlar içmäge çala ýaramly ýogyn suwlara we şeýle suwly goýulara *bordaň* diýip at berýärler. Gum içinde *Bordaň*, *Porhatbordaň* atly guýular hem bar. Sözüň köki belli däl.

Bortuldak – Türkmen dilinde we onuň şiwelerinde yzgarly, öl yeriň ýokarky ýuka gatlagynyň aşagyny köwüp ýöreyän uly kelleli uzyn möjejigiň *buzaw*, *buzawaş*, *mürzebaşy* ýaly atlary bar. Mukry şiwesiniň wekilleri oňa *bortuldak* diýýärler. *Bortuldak* «müňzemek» manysyndadyr.

Bosaga – Edebi dilde we türki dilleriň aglabasynda *bosaga* görnüşindäki bu söz şiwelerde we käbir türki dillerde *basaga* şeklinde duş gelýär. Sözüň asly soňky (*basaga*) görnüşü bolsa gerek, çünki öýüň gapysynyň aşak tarapynda ýerleşen

bosagadan girilen-çykylanda basylyp, ätlenip geçilýär. Diýmek, *bosaga* sözi işligiň *bas-* kökünden we *-a* hem-de *-ga* goşulmalaryndan hasyl bolupdyr. Muňa türk diliniň şiwelerinde *bosaga* manysynda *basak* sözünüň ulanylyşy şaýatlyk edýär. Türkmen şiwelerinde *bosaga* manysynda *basamak* sözi hem bar (manysy – «merdiwan»). Zinelerine basylyp çykylýandygy üçin, oňa şeýle at berlipdir.

Bossan [bossa:n] – Aslynda *bu:sta:n* bolan bu söz gül çemenliginiň adydyr. Ol pars-täjik dillerindäki *bu//buý* («ys») we *stan* («ülke») sözlerinden emele gelip, «hoşboý ysly gülzarlyk» diýen manyny aňladýar.

Bota – «Türkmen diliniň sözlüğünde» ýokdugyna seretmezden, bu söz türki dilleriň aglabasynda, hatda mongol dilinde-de «köşek» manysynda ulanylýar. Köne türkmen dilinde *bota* sözi ýörgünli bolupdyr. Mahmyt Kaşgarly ol söze degişli «*Inen (düýe) yñrasa, bota bozlar*» diýen nakyly getirse, Döwletmämet Azady «Wagzy-Azat» kitabynda *bota* sözünü «köşek, çaga» manysynda ulanyp, şeýle ýazýar:

*Bolsa özüňden ulug, sangyl ataň.
Bolsa kim senden kiçig, sangyl botaň.
Ger seniň birle barabar bolsa ýaş,
Bil, dogan saýgyl, gözün üstünde gaş.*

Lebap şiwelerinde (ylaýta-da olamlarda) *bota* sözi ýörgünli bolup, ol *Bota*, *Akbota*, *Nerbota* ýaly erkek atlarynda-da duş gelýär. Türkmen dilinde *bota* sözi *bo:tlamak* (köşeklemek), botlag (*bo:tlag*, ýagny düýäniň botlamagy üçin amatly ýaýla), *botlagçy* (*bo:tlagçy*, ýagny botlajak düýelere gözegçilik edýän adam) ýaly sözlerde saklanypdyr.

Türkşynas alymlar derňelýän sözün «çaga» manysyndan, ýagny käbir türki dillerde diňe bir düýe däl, eýsem gäwmiş, doňuz, hatda towşan we pişik çagalaryna-da *bota*, *botak*, *butak*

diýilýändiginden ugur alyp, «ösümlik şahasy» manysyndaky *pudak* (*butak*) sözüniň hem şol bir kökden dörändigini nygtaýarlar.

Botakesek – Köýtendag sebitlerinde we onuň eteklerinde ýaşayan türkmenler metal eredilýän we erän metaly guýmak üçin ulanylýan uly, gyzgyna çydamly keseg *botakesek* diýýärler. Olam şiwesiniň wekilleri uly, harsaň keseklere *botan* (*bota:n*) diýýärler. *Botan* sözüniň hakyky, asyl manysy, köki anyk däl.

Boý – Köplenç, Daşoguz welaýatynda ýaşayan türkmenleriň gepleşiginde ýörgünli bolan bu adalga «akynyň (derýanyň, ýabyň) boýy, kenary» ýaly manylary aňladypdyr. Bu söz ençeme ýer-ýurt atlarynyň düzüminde hem duş gelýär. Amyderýanyň gadymy akan ugruna *Uzboý* diýilýär. Ol «Uzuň (ýagny Üňzüň, derýanyň) boýy» diýen manydadyr. Daşoguz topragynda bolsa *Boý*, *Rozumboý* («Rozum ýabynyň boýy»), *Söhbetboý* («Söhbetýabyň boýy»), *Suwboýy*, *Şamyratboýy* («Şamyratýabyň boýy»), *Badaýapboýy* ýaly oba atlary bar.

Boý [bo:ý] – Bu gadymy türki söz geçmişde şu manylarda ulanylypdyr: I. «Taýpa», «urug». Türklerde häzirem bu söz hut şol düşüňjäni aňladýar. Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde *boý* sözi *bod*, *boz* görnüşlerinde bolup, ondan emele gelen we «halk», «taýpa» manysyny aňladýan *bodun*, *budun* sözleri hem duş gelýär. Biziňçe, *bo:ý* sözüniň asly *bod* bolup, ol «aýak» manysyndaky *bu:t* bilen kökdeşdir, çünki *boý* sözi halkdan bölünip çykan bir ülşi, onuň bir pudagy, taýpasyny aňladýar (edil aýaklaryň göwreden iki pudak bolup çykyşlary ýaly). 2. «Bap», «kitabýň bir bölümi, şahasy» manysynda. «Gorkut ata» eseri 12 boýdan ybaratdyr. Şu eserde dessanyň bir baby, kyssasyny söz bilen, goşgusyny saza goşup aýtmaklyga-da *bo:ý bo:ýlamak* diýilýär. Bu ýerdäki *boý* sözi hem ýokarda derňelen bilen meňzeş bolup, «tutuş närsäniň (eseriň)

bir bölegi, pudagy, bölümi» manysyndaky *bu:t* sözünden gelip çykypdyr (ser. *But*).

Boýa – Bu söz aslynda *boýag* sözünüň gysgalan görnüşi bolup, ol Balkanyň ýanyndaky *Boýadagyň* adynda duş gelýär (Boýadagdan boýag alynýar). Türkmenistanyň suwly ýerlerinde ýaşayan ilat sary we gyzyly *boýag* alynýan ösümlige-de *boýa* ýa-da *çöpboýa* diýýär.

Boýçy – Käsä guýlan çäýiň ýüzünde dikligine ýüzüp ýören we öýe myhman geljegini habar beriji alamat hasaplanýan çäý çöpi. Ol dikligine ýüzýänligi üçin *boýçy* diýip at alypdyr.

Boýun – Aglaba türkşynaslar bu sözi *boý* kökünüň yzyna *-n* (*-un*) goşulmasynyň goşulmagyndan emele gelen at hasaplaýarlar. Ýöne biz *boýun* sözünü *bogun* sözünüň üýtgän görnüşi hasaplaýan alymlaryň pikirini goldaýarys, çünki boýny emele getirýän süňkler oňurganyň ýokarsynda bogun-bogun bolup ýerleşendir.

Boýuntyryk – Goş öküzleriniň boýnuna atylýan enjamyň *boýuntyryk* diýen ady aslynda *boýunduruk* bolup, onuň *duruk* sözi işligiň *dur* kökünden we *-uk* goşulmasyndan ybaratdyr. Tutuşlygyna bu at «boýun egdirýän» «dur diýen ýerinde duruzýan» diýen manydadyr. Ýene-de ser. *Burundyk*.

Böke – «Türkmen diliniň sözlüğünde» «Ýelkenli nawyň düşegi» diýlip düşündirililen bu sözünň şiwelerde başga-da birnäçe manysy bar. Günbatar ýomutlar ony «pälwan», «güýçli» ýaly manylarda ulanýarlar, hatda ýerli gepleşikde «*Ýykylsaňam bökeden ýykyl*» diýen nakyl bar. Gökdepe etrabynda we Balkan welaýatynda Bökedaş diýen ençeme ýer bolup, ol ýerlerde agramy 70-den 150 kilograma çenli daşlar («pälwany saýlaýan synag daşlary») duş gelýär.

Ärsarylar uly ýola, şaýola *böke* diýýärler. Etrek töwereklerinde üstünden ýol geçýän deräniň *Bök* diýen ady

hem *böke* sözünüň soňky manysy bilen baglanyşykly bolsa gerek.

Bökelek – Gögeýin ýaly çakýan we uçýan möjejigiň *bökelek* diýen adynyň onuň mallary çakyp bökdürýänligi bilen baglanyşygy ýok. Bu adyň *bö* bölegi gadymy türki dillerde «mör-möjek», «içýan», «möý» ýaly zäherli möjejikleri aňladypdyr. *Bö* diýen atdan işlik ýasamak üçin, ol sözün yzyna gadymy *w* (*g,ý*) goşulmalary goşulypdyr: *böw* < *bög* < *böý*. *Bö* sözünüň *b~m* ses çalşygy netijesinde dörän *mö* görnüşi *möjek* sözünde, *böý* sözünüň *möý* görnüşi *möý* diýen zäherli möjejigiň adynda, onuň *biý* görnüşi bolsa Lebap şiwelerinde has zäherli möýi aňladýan *biý* diýen sözde saklanypdyr. *Bök/böke* sözünüň yzyndaky *-lek* goşulmasy *bö* sözünüň «möjek» manysy unudylandan soň, bu sözden ýasalan *bök/böke* sözi *bökmek* bilen baglydyr öýdülip goşulypdyr: *bökelek* – «bökejeň», «bökeled-ýän».

Bölüg [bö:lüg] – Orta asyr türkmen dilinde, ylaýta-da Tejen we Abywert (Kaka) sebitlerinde birnäçe obany öz içine alýan ili aňladýan adalga hökmünde *bölüg* sözi ulanylypdyr. Ol «uly ilin kiçi bölegi» diýen manydadyr. Bu gadymy türkmen sözi täzeden *okrug* diýen orusça adalganyň ýerine ulanylyşa girizildi.

Börek – Türkmen edebi dilinde ýaýylyp kesilen hamyryň içine dogralan et, gök ýa-da ýumurtga salnyp, gaýnadylyp bişirilýän nahara *börek* diýilýär. Lebap boýunyň ilaty bu nahary *düşbere*, somsany (gutaby) bolsa *börek* diýip atlandyrýar. *Börek* sözi *bürmek* işliginden ýasalypdyr: *bür* – *bürek* – *börek* (deňeşdiriň: *süz* – *süzek*, *böl* – *bölek*, *ýör* – *ýörek* – *ýürek* we ş.m.), ýagny içine et ýa başga närse dykylan hamyryň gyralaryny ýapysdyryp, «bürüp» suwa atylan, ýaga bişen ýa tamdyra ýapylan tagama *börek* diýlipdir. Tatar ýa başgyrt dilinden bu sözi oruslar *pirog* görnüşinde öz dillerine kabul

edipdirler. Orus aşpezlik däbine görä bişirilýän *pirožok* diýen gutaba meňzeş ýymitiň ady hem *pirog* (*börek*) sözündendir.

Böri (bö:ri) – Gadymy ata-babalarymyzyň uly sarpa goýan mukaddes haýwany (oňony), meşhur türkmen itleriniň gan garyndaşy bolan dogumly ýyrtyjynyň – gurduň, möjeginiň in irki saýylýan *böri* diýen ady hem tabu (adyny agzamaga gadaganlyk) esasynda dakylan atdyr. Onuň *bö* bölegi *möjek*, *möý*, *bökelek* sözleriniň birinji bognuny düzýän *bö*, *mö* sözleri bilen asyldaş bolup, «mör-möjek» manysyndaky gadymy türki sözden durýar. *Bö* diýen isimden işlik ýasamak üçin onuň yzyna *w*, *y* (*möý*), *k*, *g* (*bök-elek*) ýaly goşulmalar goşulypdyr. *Böri* sözünüň ahyrky *i* bölegi bolsa at ýasaýjy goşulmadyr (*durdury*, *gat-gaty* sözlerinde bolşy ýaly). Diýmek, gadymy oňonumuz bolan haýwanyň ähli atlary ata-babalarymyzyň geçmişdäki dünýägaraýyş yrym-ynamlary bilen bagly dakylan tabu atlardyr: *böri* («mör-möjek»), *möjek* (*böri* sözi bilen kökdeş we manydaş söz), *gurt* («gurçuk», ýagny mör-möjek). Ýene-de ser. *Bökelek*, *möjek*, *möý*, *biý*.

Türki dillerde böriň gadaganlyk esasynda dakylan atlary örän köp. Käbir mysallar: *agzygara* (azerb.), *gök garak* («gök göz»), *gyzyl garak* (tywa), *uzun huzurug* («uzyn guýruk» – hakas), *kuduruktah* («guýrukly»), *tanyrahtah* («dyrnakly»), *hallan uola* («gögün ogly»), *taňara uola* («Taňrynyň ogly» – ählisi ýakutça), *tukmak* («tokmak»), *tukmak hürä* («tokmakguýruk»), *piğambar ýitti* («pygamber iti») – ählisi çuwaşça) we ş.m. (Şerbak).

Börtme, börtmeç – Edebi dilde gowrulýan etiň şora duran wagtyna *börtmeç*, şiwelerimizde bolsa etden, bagyrdan ýumşakdan gaýnadylyp taýýarlanan nahara *börtme* diýilýär. Bu adalgalaryň bör sözi türki dillerde «çala bişen» (miwe, et), «ýumşak», «çiş» (çişmek) ýaly manylary aňladýar, sözün *-t* bölegi – işligiň yükletme derejesiniň goşulmasy, *-me* we *-meç* bolsa at ýasaýjy goşulmalardyr.

Börük [bö:rük] – Häzirki döwürde «tahýa», «başgap» manysynda ulanylýan *börük* sözi ir eýýamda telpegi aňladypdyr. Häzir hem Stawropol, Astrahan türkmenleri, şeýle-de hasarlylar *börük* diýip diňe telpege düşünyärler. Gadymy türkler gymmat derili haýwanlaryň, şol sanda öz oňony (totemi) bolan böriň derisinden telpek geýipdirler. Şeýle telpege-de *börük* diýlipdir. Bu söz *böri* sözünden we *-k* goşulmasýndan durýar. Ata-babalarymyz bolan gunlar böri neslindendigini güjeňläp, gurduň derisinden tikilen telpeklerini we onuň *börük* diýen adyny Ýewropa getiripdirler. Ýöne ýewropalylar *börük* sözünü biraz üýtgedip, *parik* görnüşinde kabul edipdirler. Soňra bu ýerde *parik* sözi «emeli saç», *parikmaher* (*parik master*) sözi hem «dellek, sertaraş» ýaly manylara eýe bolupdyr.

Börük sözünü *bürek* (büremek, ýagny kelläniň üstüne bürelýän örtgi) sözünden hasaplaýan alymlar hem bar.

Böten – Gazak, garagalpak dillerinde ýörgünli bolup, Daşoguz welaýatynda we käbir türkmen şiwelerinde hem seýregräk ulanylýan bu söz «keseki», «özge», «başga», «başga ýerden gelen», «ýat» ýaly manylary aňladýar. Köneürgeňç we Akdepe etraplarynyň çygryndaky Bötendag diýen dagyň ady hut şu sözden emele gelipdir. Tekiz düzlükde sopbaş özi howalap duran bu daga şeýle at dakylpdyr. Türkmenler şeýle ýekelikde ýerleşen depeleri aňlatmakda *ýetim* sözünü hem ulanýarlar: *Ýetimbaýyr*, *Ýetimdag*, *Ýetimek'apy*, *Ýetimjeçulba*, *Ýetimjylga* we ş.m.

Böwet, bökdemek, beklemek – Şu ýerde gürrüňi ediljek manyda *böw/bök* sözi häzir özbaşdak duş gelmeýän hem bolsa, geçmişde ol *böw*, *bök*, *bek* görnüşlerinde türkmen we türki dillerde ýörgünli eken. Manysy: «bent», «böwet», «päsgel». Dürli goşulmalaryň kömegi bilen bir kökden dörän *böw*, *bök*, *bek* sözlerinden şu adalgalar ýasalypdyr: *böw-et*, *böw-e*, *bök-de*, *bek-le*.

Buga – Edebi dilde «öküz», «höwür ökü» manysyndaky *buga* sözi türki dilleriň Altaý dil maşgalasyna giren döwründe, belki, ondan hem öň döräp, türki, mongol, tungus-manjur, hatda fin-ugor we hindi-e dillerine-de giň ýaýrapdyr: *bika* (majar), *byk* (orus), *boga* (bolgar), *bowgaç* (ýunan) we ş.m. Bu sözüň, şeýle-de aglaba türki dillerde «höwür erkek» manysyndaky *bugra*, *bugur*, «sugunyň, maralyň erkegi» manysyndaky *bugu* sözleriniň köki bolan *bug* (*buh*, *byk*) köki irki eýýamda eldeki iri (gara) mallaryň höwür erkeğini aňladýan söz hökmünde ýüze çykypdyr. *Buga* sözüniň yzyndaky *-a* at ýasaýjy goşulmadyr.

Buganak – Farap sebitlerinde ýaşaýan ilat ümürli, dumanly howany *buganak* diýip atlandyrýar. Bu adalganyň asly *bug* sözi bilen baglanyşyklydyr, *-anak* (*-a+nak*) – goşma goşulma.

Bugdaý – Iýmit üçin ulanylýan esasy dänäniň adyny aňladýan bu sözüň türki (umuman, altaý) dillerindäki şekilleri şeýle: *bugdaý* (türkmen, türk, özbek, uýgur), *bugda* (azerb.), *bogdaý* (karaýym), *budaý* (tatar), *bidäý* (gazak), *biýdaý* (nogaý, garagalpak), *buýzaý* (başgyrt), *pugdaý* (altaý), *byda* (tywa), *bo:daý* (gagauz), *bugudaý* (mongol), *mugi* (ýapon) we ş.m. Türkşynas alym L.W. Dmitriýewanyň pikiriçe, *bugdaý* sözüniň asly *bogdaý* bolup, ol «bogy», «bogun» manysyndaky *bog* sözünden, işligiň ýükletme derejesiniň *-yt* we at ýasaýjy *-aý* diýen goşulmalardan durýar. («Sowetskaýa türkologiýa», 1973, № 6). Däneleriniň bogun-bogun bolup ýerleşendigi (belki-de, pahalynyň bogun-bogundygy) üçin, *bugdaý* şeýle at alypdyr.

Bugra, bugurçy – Edebi dilde iki örküçli düýäni, aýryny aňladýan *bugra*, üç ýaşan iş malyny aňladýan *bugurçy* sözleri ýokarda derňelen *buga* sözi bilen kökdeşdir. Aslynda bu sözler hem «höwür erkek» manysynda bolupdyr (ser. Buga). *Bug* sözüniň yzyndaky *-ra* (aslynda *-ur+-a* we *-urçy* (*-ur+-çy*) goşulmalary at ýasaýjylardyr.

Bujak [bu:ʃak] – *Gyrak-bujak* diýen tirkeş sözde we *tulумыň bujagy* diýen söz düzüminde duş gelýän *bu:jak* sözünüň *bu:ç* köki häzirki türkmen dilinde özbaşdak ulanylmaýan bolsa-da, geçmişde ol «gyra», «tutuş nârseden aýrylyp çykan bölek, pudak» görnüşinde ýörgünli eken. Şu manysyndan ugur alyp, biz *buç* sözünü «aýak» manysyndaky *but* sözi bilen asyldaş hasaplaýarys (ser. *But, Boy*). *Buç-but* sözlerindäki ç~t ses gezekleşmesiniň türki dillere mahsusdygyny bellemek bilen, muňa türkmen dilinden aşakdaky mysallary getireliň: *gatyр – gaçyr* (soňkusy šiwe sözi), *çöňňe – töňňe*, *gyýçak – gy:tak, kertmek – kerçemek* we ş.m.

Dürli döwürlerde Merkezi Asyýadan Gara deňiz kenarlaryna göç eden oguzlar (gagauzlar, türkmenler) Moldowadaky Bessarabiýa ülkesine *Bujak* diýip at dakypdyrlar. Bu at hem «Türki dünýäniň çeti, gyrasy» diýen manyda bolup, *buç* sözünden emele gelipdir. Geň ýeri: *Bujak* diýen oba Lebap welaýatynyň Saýat etrabynda-da bar. Onda ýaşaýan *bujakly* diýen etnik topary orta asyrlarda Türkmenistandan Bujaga (Bessarabiýa) geçen we soňra kem-käsleýin yzyna dolanyp gelen il hasap edýärler.

Bukja – Aýal-gyzlaryň özlerine degişli zatlaryny salmak üçin ýörite tikýän gaby. Bu söz «düwünçek», «ýola taýýarlanan we boglan, daşy saralan ýük» manysyndaky *bog, bogy* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-ja* goşulmasyndan hasyl bolupdyr. Muny Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanynda» «bukja» manysynda getirilýän *bog*, türk we gumuk dillerindäki *bogça*, uýgur we nogaýlardaky *bogçä*, gyrgyzlardaky *pokço* sözləri aýdyň subut edýär.

Bul, buljum – Gadymy türki dillerde «suwly ýer» manysynda ulanylan *bul* sözi ýekelikde türkmen dilinde häzir duş gelmeýän hem bolsa, onuň geçmişde ýörgünli bolandygyna *bulak, bulut, bulamak, bulduramak, buldurçyn* (garyň ýüzünde buldurap görüňän ýyldyrawuklar), *buljura* (guýynyň aşagyna

we agzyna goýulýan agaç ýa daş halka) ýaly türkmen sözleri güwä geçýär. Seýrek duş gelýän *buljum* sözi hem şu hatara girýär. Ata Gowşudowyň «Perman» eserinden alnan şu sözlemlere üns beriň: *Buljum ýerlerde bukulyp, ýol saklaýardylar* (171 sah.). *Özüniň dagyň buljum ýerinde bolan tebigy galasyna Gaçybatar diýip at goýupdy* (388 sah.). Ýeri gelende aýtsak, *bul*, *buljum* (*buldum*) sözleri suwly ýerleriň has atlarynda-da duş gelýär: *Buldumgassap* (Sarahsda öň töweregine suw goýberilen gala), *Buldumsaz* (Boldumsazda we Köneürgençde suwly sazlykda ýerleşen köne galalar), *Bulmujur* (Tüwerdagda suwly oý), *Bulseňir* (Köpetdagyň günbatar bölekleriniň biri) we ş.m.

Ýokardaky sözleriň *bul* köki türki dilleriň Altaý dil maşgalasyna degişli döwründe şol toparyň ähli dillerinde ýörgünli eken. Muny häzirki tungus-manjur dillerinde *bulkiw* sözünüň «tolkunlamak», «çyrypynmak», *bule* sözünüň hem «palçyk», «batgalyk» ýaly manylarda ulanylmagy tassyklaýar. Ýene-de ser. *Bal* -2.

Bulamak – Suwuk zadyň içine çemçe ýa taýak sokup garjaşdyrmagy aňladýan *bula* düýp sözi, biziňçe, «suw», «suwuklyk» manysyndaky *bul* kökünden (ser. *Bul*, *Buljum*) we işlik ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar (edil *suwamak*, *çyrşamak*, *gatamak* sözlerindäki ýaly), çünki *bulamak* sözi, köplenç, suw we suwuklyga degişli hereketi aňladýar. *Ýürek bulamak*, *el bulamak* ýaly aňlatmalardaky manylar bolsa *bulamak* sözünüň manysynyň giňelmegi netijesinde soňra döräpdir.

Bulan – Türki dilleriň gypjak toparynda goşatoýnaklylar – sugunlar maşgalasyna degişli bolan we agramy tas 600 kilograma ýetýän ýabany haýwana *bulan* diýilýär (orusça ady *los* ýa-da *sohatyý*). XI asyr dilçisi Mahmyt Kaşgarly bu haýwan barada şeýle ýazýar: «Bulan – gypjak ülkesinde awlanýan bir ýabany haýwandyr. Onuň ýokary çykyp duran içi köwek

buýnuzyna (şahyna) gar we ýagyş suwy ýygnaýar, urkaçysy dyzyna çöküp erkegine, erkegi hem urkaçysyna suw içirýär». Bu haýwanyň *bulan* diýen ady türkmen diline-de ýat däl. XVI asyryň başynda bu ülkede Hindistandaky Beýik Mogollar imperiýasynyň düýbünü tutan Zahyreddin Muhammet Babyryň (we, ähtimal, onuň serkerdebaşysy şahyr Baýram han-hanan Türkmeniň) bulan awlandygy barada maglumat bar. Türkmenistanda bulanlaryň ýaşandygyna Gäwerse degişli bir obanyň *Bulanlyk*, Kaka etrabyň Duşak obasyndaky *Hojabulan* diýen ýerleriň atlary hem güwä geçýär. Garrygalanyň dag derelerinde bulanlar hut ýaňy-ýakynlara çenli hem awlanypdyr, ýöne bu ýerde bulana *deresygyr* diýipdirler.

Türkşynas alymlar *bulan* sözünüň iki sözden: «sugun» manysyndaky *bugu* we hytaýça «ýekeşah» manysyndaky *len*, *lan* sözleriniň gysgalyp bitişmeginden durýandygyny çaklaýarlar. Has ir döwürlerde bu söz *bölen* görnüşinde majar (wengr) diline-de geçipdir. Manysy: «ilkidurmuş öküzi», «bizon».

Bulut – *Bul* (ser.) sözünden we inňän gadymy *-t* (*-ut*) at ýasaýjy goşulmasyndan ybarat bolan bu söz asmanda toplanan suw buglarynyň adydyr. Şeýle tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *süýt*, *geçit*, *içit*, *öwüt*, *ýogurt*, *umyt*, *gurt*, *salgyt* we ş.m. Bu mysallarda *-t* goşulmasy aglaba düýp işliklere goşulypdyr. Bu ýagdaý *bulut* sözünüň *bul* kökünüň diňe bir adyň däl, eýsem şol bir wagtyň özünde işligiň hyzmatynda hem ulanylandygyny görkezýär.

Burda [bu:rda] – Lebap şiwelerinde, şeýle-de Özbegistanda ýaşayan türkmenleriň gepleşiginde häzir seýregräk ulanylýan bu söz ýaplaryň, akynlaryň sowmalaryny (ýagny böwetlenen ýaplaryň aýagyna-da az mukdarda suw akdyrmak üçin, bendiň gapdalyndan aýlap gazylan sowgutlary), derýalaryň arnalaryny aňladýar. Bu söz Hojambaz etrabyň *Burdalyk* obasynyň adynda saklanyp galypdyr. Bu ýerde Jeýhunýň

Adamhorarna, 1-nji, 2-nji we 3-nji arna ýaly ençeme aranalarynyň bardygy üçin bu taryhy ýer şeýle at alypdyr.

Burkmak – Eliň, aýagyň we oňurga sepişekleriniň zor görmegi ýa-da çendenaşa agram düşmegi netijesinde burulmagyna, çykmazdan biraz ýerinden gozganmagyna *burkmak* (käbir şiwelerde bolsa *gypjynmak*) diýilýär. Bu sözüň asly *burulmak*, *burukmak* işligindendir. Halk tebigçiliginde burkan ýeriň her ýaşa bir gün agyramalydygy nygtalýar.

Burma – Adamyň depesinde bir, seýrek ýagdaýda iki, käte üç ýerde saçyň ösüş ugruny görkezýän merkezler bolýar. Olara *burma* diýilýär: *bur* (düýp işlik) + *-ma* (goşulma).

Burun – Ys alyş synamyzyň *burun* diýen ady gadymy türki *bur* sözünden we *-un* goşulmasyndan hasyl bolup, «ys alyjy» diýen manyda ýüze çykypdyr. Şu tär bilen ýasalan sözlere adam synasynyň atlaryndan ýene mysallar: *alyn*, *bykyn*, *boýun*, *erin* we ş.m. Gadymy türki dillerde (käbirlerinde häzirem) *bur* sözi «ys» manysynda ulanylypdyr we ulanylýar. Meselem, Kaşgarlynyň «Diwanyndan» alnan *Ýýpar burdy* («ýýpar, ýagny müşk kokady, ys saçdy»), *bur* («ysga»), *burmak* («ys saçmak», ählisi uýgur dilinden alnan) ýaly mysallarda, şeýle-de türkmen dilindäki *burugsy* («burnuňa urýan tüsseli ýiti ys») sözünde getirilen *bur* sözüne üns beriň. Has gadymy döwürde *bur* sözi *por* görnüşi-de ulanylypdyr. Muny uýgur dilinde «ys» manysynda ulanylýan *pur/purak* sözleri, türkmen dilinde «ysly» manysyndaky *porsy* sözi, *porsuk* (serediň: Torsuk) diýen haýwanyň ady, şeýle-de ärsary şiwesinde «tozamak, aňkamak» ýaly manylarda ulanylýan *poramak* sözi tassyklaýar. Burnuň ýerleşýän orny we şekili bilen bagly soňra onuň goşmaça manylary hem ýüze çykýar: 1. «Öň, owal». *Saglygyň gadryny bilgil, hasta bolmasdan burun* (Magtymguly). Bu many burnuň ýüzde öňe çykyp durandygy bilen bagly döräpdir. 2. Seňňer, depe, burun. Seňňeriň kert bolan ýeriniň burna meňzeşdigi bilen bagly.

Burundyk – Betlik etmezligi we idegde aslyşmazlygy üçin düýäniň burnuny deşip, oňa ötürilýän haçjalyja agaçjyga *burundyk* diýilýär. Stawropol türkmenlerinde göläniň enesini emip bilmezligi üçin, onuň burnunyň üstüne daňylýan çiteneكليje demriň *buruntyk* (burundyk) diýen ady bar. *Burundyk* sözi *burun* we *duruk* sözlerinden durýar. *Duruk* sözi işligiň *dur* kökünden we *-uk* goşulmasyndan ybaratdyr. «Ýuwaş» many-syndaky *burny deşilen ýaly* meňzetme – söz düzümine üns beriň. Ýene-de ser. *Boýunturyk*.

But [bu:t] – Häzir aýagyň dyzdan çatalba çenli aralygyny aňladýan *but* sözi gadymy türki dilde diňe «aýak» manysynda gelýär. Bu söz häzir dürli dil maşgalalaryny düzýän dilleriň ir eýýamda umumy dil birligini emele getiren döwründe döräp, olaryň köpüsine şol bir ýa-da ýakynrak manyda ýaýran bolsa gerek. Muny *but* sözünüň garyndaş däl dillerde meňzeşräk şekilde duş gelşi tassyklaýar. Meselem, sanskritçe *puta*, iňlisçe *foot*, ýunança *podion* we ş.m. (ählisinde «aýak» manyda). Orus dilinde *but* (*bot*) sözünden ýasalan sözler aýagyň özüni däl-de, dürli aýakgaplaryň atlaryny aňladýar: *botinki*, *boty*, *butsy*, *botfordy*..... Hatda bu dilde «aýakgap» manysyndaky *obuw* (gadymy şekili *obuth*) sözi-de *but* sözünden emele gelipdir. Ýene-de ser. *Boý*, *Pudak*, *Bujak*.

Buza – Türki dillere araplardan geçen *buza* (ýa-da *boza*) sözi üzüm, dürli miweler, süýt, arpa ýaly närseleri ajadyp taýýarlanýan sämediji içgini aňladýar. Türkmenleriň käbir toparlary geçmişde bu içgini taýýarlapdyrlar. Çowdurlaryň *bozajy* (ýagny «boza ýasaýanlar») diýen urugynda bu içgi häzir hem duş gelýär. Şol bozajy türkmenleri öň Maňgyslakda, Hazaryň ýakasynda uly ýarym adada ýaşaýdylar. Şonuň üçinem ýarym ada Bozajy (kartalarda Buzaçy) diýen at galypdyr. Biziň pikirimizçe, *buza* sözi *Büzmeýin* (häzirki Abadan) şäheriniň adynda-da duş gelýär. Bu adyň *büz* sözi *buza* sözünden bolmaly; Ahal türkmenleriniň gepleşiginde *meýim* üzümü

aňladýar. Diýmek, *Büzmeýin (buza meýim)* – «üzüm çakry» (ýagny «üzümden buza taýýarlaýanlar») diýen manyda ýüze çykypdyr. Bu çaklama taryhy nukdaýnazardanam hakykata laýyk gelýär: Nusaýdan tapylan humlar we ýazgylar Parfiýa döwründe-de bu ýerde köp mukdarda çakryň taýýarlanandygyna, hatda ýerden alynýan salgydyň hem çakyr görnüşinde ýygnaandygyna güwä geçýär. Häzir hem Ahalyň gara üzüminden taýýarlanýan çakrylaryň dünýäde taýynyň ýokdugyny sözümiň üstüne goşalyň.

Her niçik bolsa-da, kelläni sämedýänligi üçin, türkmen jemgyýetiniň öňde baryjy wekilleri buzanyň garşysyna çykypdyrlar. Beýik Magtymgulynyň aşaky setirlerine üns beriň:

*Ne tama bar hamr içen gedemden,
Buzahor peýdany, asy näbilsin?*

Buzaw – Kābir türki dillerde, şeýle-de türkmenleriň Astrahan we Stawropol ölkelerinde ýaşayan böleginde sygryň gölesine *buzaw* diýýärler. Bu türkmenlerde «*Bukanyň (öküziň) haramzadasy buzawyň arasynda ýatar*» diýen nakylam bar. Sözüň kökünü yzarlaýan türkologlaryň bir topary *buzaw* sözünü *bozlamak*, beýlekiler hem «dogurmak» manysyndaky gadymy türki *buzagu* sözleri bilen baglanyşdyrýarlar.

Byçgy – Agaç, demir kesiji guralyň *byçgy* diýen ady «kes-» manysyndaky *byç (biç, pyç)* sözünden we at ýasaýjy -gy goşulmasýndan durýar. *Byç/biç/pyç* köki *pyçak, biçmek* sözlerinde-de duş gelýär.

Çabga – Güýçli ýagşy, jalany aňladýan bu sözüň asly *çagba* bolup, ol *ý* sesi bilen başlanýan sözleri (*ýyl*, *ýyldyz*, *ýaz*) *j* sesi bilen aýdýan gazak, nogaý, gyrgyz ýaly türk dillerden geçipdir. Türkmen dilinde bu sözüň başky *j* sesi *ç* sesine öwrülipdir, ortadaky *gb* sesleri hem orunlaryny çalşypdyr (*bg*, ýagny *çabga*). Şiwelerde bu sözüň *çagba* görnüşi ýörgünlidir. Diýmek, türkmen dilinde *ýagma* bolmaly *çagba* sözi *çag* (*ýag*, *ýagmak*) kökünden we *-ba* (*-ma*) at ýasaýjysyndan durýar.

Çabyt – Aýallaryň geýýän bezegli donuny aňladýan *çabyt* sözi *çap* kökünden we *geçit*, *içit*, *öwüt* ýaly sözlerе goşulan *-yt* at ýasaýjysyndan durýar. *Çap* sözi *sap* (*sapmak*) sözi bilen bir kökden döräp, iki zady biri-birine sapmagy, birleşdirmegi aňladýar. Dürli matalardan guralyp, a:şyry, çapy, boýunýaka, ýa:n, ýeň, sapy (ýeňsapy) diýen 6 bölekden durýan çabytlar guramalaryň we şol bölekleriň biri-birine sapylp tikilmegin-den ybaratdyr. Çabydyň *çap* kökünüň *sap* sözi bilen asyldaşdygyny sanalan 6 bölegiň atlarynyň arasynda *çapy* we *sapy* diýen atlaryň ikisiniň-de gelýändigini tassyklaýar. *Çap* we *sap* sözlerindäki *ç(j)~s* ses gezekleşmesi türk (türkmen) dillerine mahsus hadysadyr. Mysallar: *satan-çatan*, *çozma-sozma*, *çüýşe-süýşe* we ş.m.

Çadyr [ça:dyr] – Günden we ýagyşdan goranmak üçin mata gerlip edilýän wagtlaýyn ýeňil jaýyň ady bolan bu parsça söz, «otag», «öý» manysyndaky *çader* sözündendir,

Çadyrmum [ча:дырму:m] – Çomujyň baldagyndan çykýan şireden gatap emele gelýän muma meňzeş bu derman närse käbir kesellerde (meselem, sarygetirmede we garnagyryda) em hökmünde ulanylýar. Onuň ady «çadyr ýaly kölegeli çöl ösümliginiň mумы» diýen manydadyr.

Çag [ча:g] - «Wagt», «zaman», «pelle» manysyndaky bu söz hytaý dilinden alnypdyr. Hytaýça *tsay*–«ýyl» diýmekdir.

Çagaryk – Mongol dilinde «tüýnük», «gara öýüň depesindäki tegelek», «tigir» manysynda bolan bu söz türkmen diline «tüýnügiň içine atanaklaýyn goýulýan agaçlar» diýen manyda geçipdir.

Çagan, çagat, çagşyk – Türkmen dilinde we onuň şiwelerinde ekmäge ýaramsyz, daşly, çagyly, çägeli, şor ýa-da tekiz däl ýerlere *çagan ýer* ýa-da *çagat ýer* diýilýär. Ýokardaky sözler bilen bir kökden dörän *çagşak* sözünü Mahmyt Kaşgarly «dagyň daşly, çagyly ýeri» manysynda ulanyp, oňa degişli «*Çagşak üzre ot bolmaz*» diýen nakyly getiripdir. Ilki daşly ýerlere şeýle atlaryň dakylandygyny nazara alsak, onda olaryň *çagşyldy* diýen ses meňzetmesine ýakynrak sözden emele gelendigini çaklamak mümkindir.

Çagyl – Suwuň ýylmap emele getiren ownuk daşlarynyň toplumy ses meňzetmesi, ýagny biri-birine degip, jagyrdap, çagşyldap ses etmegi netijesinde şeýle at alypdyr. Sözüň yzynyndaky *-yl* at ýasaýjy goşulmadyr.

Çakga, çakylgak, şakgylgak – Türkmen şiwelerinde bu sözler «kakadylan erik», «kişde» ýaly manylary aňladyp, bu närnelere silkelände çykarýan sesi bilen bagly at dakylapdyr.

Çakgy – Tygy açylyp-ýapylýan we jübüde götermek üçin niýetlenen kiçijik keseriň *çakgy* diýen ady, biziňçe, daşdan ot çykarýan çakmagyň adynyň bir görnüşidir. Çarwa ejdatlarymyz mydama jübüsünde çakmak we gury gow (tutaşdyrlyk) göteripdirler. Bir tarapy kesmek, beýlekisi urmak üçin niýetlenen çakmaklar hem bolupdyr. Şolara *çakgy* («çakgyç, ýagny ot ýakýan pyçajyk») diýlen bolmagy mümkindir. Ýene-de ser. *Çakmak*.

Çakmak – Daşa urup ot alynýan demir urgujyň, häzirki döwürde bolsa çilim otlagyjyň *çakmak* diýen ady, şeýle-de *kükürt çakmak*, *ýyldyrym çakmak* ýaly söz düzümlerindäki *çakmak* işliginiň asly *çak* kökünden we at ýasaýjy *-mak* goşulmasyndan durýar. Bu sözlerdäki *çak* köki *ýak* (o:t *ýak*)

sözi bilen asyldaşdyr. *Çak* we *ýak* sözlerindäki ç~ý ses çalşygy türki (türkmen) dillerinde köp duşýar. Ser. *Çabga. Çayla.*

Çakryk – Awlanýan togdarypisint guşuň *çakryk*, şiwelerde *jakryk, jakyrryk* diýen atlary bu guşuň çykarýan sesi (jakyrdysy) bilen baglanyşykly dakylpdyr.

Çakrym – Edebi dilde 1.07 km deň bolan uzynlyk ölçeginiň ady bolan bu adalga aslynda *ça:gyrym* diýen iş adyndan emele gelip, çagylanda (gygyranda) sesiň ýetäýjek aňrybaş aralygyny aňladypdyr. Käbir şiwelerde, şeýle-de Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde bu ölçeg birligine häzirem *ça:gyrym* diýilýär.

Çakyr - «Meý» manysyndan başga, gadymy türki dillerde *çakyr* sözi çüýi, tiken, syhlary (çakgyjy) daşynda sömelişip duran nârseleri aňladypdyr. Meselem, döwür uçlary çykyşyp duran kelle süňküne *çakyr süňk*, bürmek, ýapysak, demirtiken ýaly daşy tikenli tohum getirýän ösümlüklere *çakyr tiken*, bütürsüdür ýere-de *çakyr-çukanak* diýilýär. Çakyr tikeniniň (demirtikeniniň) il arasyndaky ady *çopançökerendir*. Ýapragy we tikenekli tohumy köp kesellere bire-bir em bolýan bu dermanlyk ösümlige oruslar *ýakorsy* diýýärler. Bu sözün *ýakor* bölegi hem *çakyr* sözünüň sähel üýtgedilen görnüşidir. Türki dilleriň käbirinde suwuň aşagyna taşlanyp, gämini bir duran ýerinde saklamaga hyzmat edýän agyr aranyň (labyryň) hem *çakyr* diýen ady bar. Bu türki söz *ýakor* görnüşinde orus dilinde geçipdir. Ýeri gelende aýtsak, *çakyr (jakyr)* – *ýakyr* sözündäki ç~ý ses gezekleşmesi türki dillere mahsus hadysadyr. Muňa türkmen dilinden hem mysal tapmak mümkin. Meselem, manylary biri-birinden onçakly daşlaşmadyk *çaymak-ýaymak, çaykamak-ýaykamak, çakmak-ýakmak* (kükürt barada) we ş.m. Diýmek, *ýakor* sözi çakry *ýakyr* görnüşinde ulanýan tatar ýa-da azerbaýjan dillerinden orus diline geçipdir.

Çalgy – I – Lebapda *mäşewe* ýa-da *çalkama* diýen aşyň ady *çalgydyr*, çünki ol mäşiň gaýnan suwuna azajyk un çalnyp

bişirilýär. Düýp işligiň yzyna -gy, -gi goşulyp ýasalan atlar başga-da köp: *algy, bergi, urgy, duýgy, söýgi...*

Çalgy – II – Ösgün oty dik durup ormakda ulanylýan uzyn saply oragyň ady bolan bu söz «ormak», «ýolmak» manysyndaky *çalmak* işliginiň *çal* kökünden we -gy goşulmasyndan durýar. «Or, ýol (ýolmak)» manysynda aglaba türki dillerde *ýol*, emma uýgur dilinde *jul*, hakaslarda *çul*, sary uýgur, azerbaýjan, balkar, garaçay, gumuk, türkmen dillerinde *çal* (ot çalmak), çuwaş dilinde *sal* we *sul* sözleri ulanylýar. Türkmen dilinde malyň kellesini kesmeklige-de *çalmak* diýilýär.

Çalma - «Oramak dolamak, gatlamak» ýaly manylary aňladýan *çalmak* sözünden emele gelen bu adalga köne türkmen dilinde tahýanyň daşyna oralýan selläniň, peşiň ady hökmünde ulanylypdyr. Kelläniň daşynda maşynyň tigri ýaly ýasy tegelegi emele getirýän çalma şekilli kädä-de Lebapda *çalmakädi*, Daşoguz welaýatynda bolsa *peşkädi* diýýärler.

Çalmak – *Çalmak* (ýel hakda) we *çalykmak* sözlerine esas bolan *çal* sözi türki dilleriň Altaý dil maşgalasyna giren döwründe (belki, ondan hem öň) «şemaly», «ýeli», «öwüsmini» aňladypdyr. Bu sözün şol manysy ýatlanan dil maşgalasyna giren tungus-manjur dillerinde saklanypdyr. Meselem, ewenkler ýele *çalaň* diýýärler. *Çal* sözi soňra käbir türki dillerde *ýel* görnüşinde geçipdir. *Çal* we *ýel* sözleri şol bir kökden dörän sözlerdir. Olardaky ç~ý ses gezekleşmesi türki (türkmen) dillerine mahsus hadysadyr: *ýa:ý-ça:ý, ýag-çagba, çakmak-ýakmak* we ş.m.

Çalmar, çaly – Çölde çopanlaryň zatlaryny goýmak, içinde oturmak we çörek, nahar bişirmek üçin odun-çöp örüp bejerýän agyl ýaly tegelek, üsti açyk düşelgesiniň *çalmar* diýen ady *çalmak* işliginden bolup, ol bir närsäni (ýüpi, çybygy, çöpi) beýlekileriniň aralaryndan geçirip örmegi, dokamagy aňladýar. Meselem, *jähek çalmak* – bir eliň barmaklaryndaky erişleriň bir syrasyny beýleki eliň barmaklaryndaky erişler bilen

çalyşdyryp, arasyna argaç geçirip, donuň ýakasyna jähek tutmak, *barmaklary çaljaşdyrmak* – elleriň barmaklaryny biri-biriniň arasyndan geçirip oturmak we ş.m. Odun-çöp çalnyp ýasalan agyllar hem bolýar. Oňa Lebap welaýatynda *çaly* hem diýilýär. Bu sözüň köki-de *çal* işligidir, -y – at ýasaýjy goşulma.

Çanak [ça:nak] - «Okara» manysyndaky *çanak* sözünüň *čan* köki *çzan* diýen hytaý sözünden bolup, ol çakyr ýa ýag guýulýan okarajyklary aňladýar. Yzyna türki -ak at ýasaýjysy goşulyp, ol türkmen we türki dillere «agaç okara» manysynda kabul edilipdir. *Çan* sözi «suwuklyk saklamaga niýetlenilen uly göwrümlü agaç ýa demir çelek, lar» manysynda orus we onuň üsti bilen türki dillerine-de geçipdir.

Çaňňyl – Ýatdan çykaňkyrlan bu türki söz adam bedenindäki süňkleriň jemini (skeleti) aňladýar. Deňziň kenaryndaky şakyrdaşyp ýatan balykgulaklaryň, şeýle-de pagtasy ýygılan köregiň daş gapyrjagynyň *çaňňalak* diýen atlary hem şu söz bilen asyldaşdyr. Haýwan bedenindäki süňkleriň *gaňňyl* diýen ady *çaňňyl* sözünüň ç~g ses çalşygy netijesinde dörän görnüşidir (deňeşdiriň: *golak-çolak*, *gygyrmak-çygyrmak*, *gyzyl-çyzyl* we ş.m.).

Çara – Awçylaryň awlanýan haýwanlary ürküzmezlik üçin önüne tutýan mata germewli çarçuwasyny aňladýan *çara* sözi *çar* kökünden we at ýasaýjy -a goşulmasyndan durýar (çaranyň boýy 2, ini 1-1,5 metr çemesi bolup, onuň tekiz ýa-da egmegräk çarçuwasynyň ýüzüne ýukajyk mata germelýär). Çaralaryň ýüzüne geçmişde deri tutulan bolmaga çemeli. Muňa *çar* sözünüň *ýary* («deri») sözi bilen kökdeşligi güwä geçýär. *Çar* sözi *sar* (*saryg*) sözi bilen hem asyldaşdyr: ç~ý, ç~s. *Çara* sözi häzir özbaşdak ulanylyşdan galyp, sözlüklere hem girizilmändir. Emma ol *başyňy çaramak* söz düzüminde saklanypdyr (manysy – «durmuşyňy dolamak», «üst-başyňy oňarmak»). Ýene-de ser. *Çaryk*, *ýary*.

Çarbag [ça:rba:g] – Türkmen diliniň şiwelerinde we dessanlarda «howly», «haýat», «mellek» manylarynda ulanylýan bu söz aslynda «dört bag» manysynda ýüze çykypdyr. X-XI asyrlarda Merkezi Asyýa hökümdarlarynyň çarbagy, dogrudan-da, dört bölekden durýan eken: köşkden, miweli bagdan, saýaly bagdan (çemenlikden) we gülzarlykdan (bossandan). Käbir çarbaglarda keýik, sülgün, towşan, sugun, dürli guşlar ýaly awlanýan haýwanlar hem saklanypdyr.

Çarçuwa [ça:rçuwa] – Äpişge aýnasy, surat we ş.m. oturdylyan agaç ýa plastmassa gözenekleriň *çarçuwa* diýen ady parsalaryň *çar* (*çehar*-«dört») we gadymy türki *çuw* (ser. *Çybyk*) sözlerinden hem-de pars at ýasaýjy -a goşulmasyndan emele gelip, «dört agaçdan ýasalan esbap» diýen manyny aňladýar. Bu söz parslardan alnan sözdür.

Çardere [ça:rdere] – Geçmişde Lebap howlularynda myhmanhananyň üstünde tomusda dynç almak üçin gurulýan ýeňil jaýa *çardere* diýlipdir. Şemal geçip durar ýaly onuň dört tarapynda açylyp-ýapylyan ullakan gapy ýa dereçe (tagta äpişge) goýulýanlygy üçin, oňa pars-täjik dillerinde *çardere*, ýagny «dört gapyly» diýip at dakylapdyr (*çar* ýa-da *çehar* – «dört», *der* – «gapy», -e – *goşulma*).

Çarşak – Dört dişli oba hojalyk guralynyň *çarşak* diýen ady pars-täjikleriň *çar* (*çehar* - «dört») we *şak* («bölek», «diş») diýen sözlerinden emele gelipdir. Onuň türkmençe ady *yabakdyr* (ser. *Yabak*).

Çarwa – Pars-täjik dillerindäki *çar* (*çehar* - «dört») we *pa* («aýak») sözlerinden emele gelen bu söz «dört aýakly» manysynda bolup, ol öý haýwanlaryny aňladypdyr. Türkmen we käbir türki dillere *çarpa* sözi *çarwa* görnüşinde sähel üýtgedilip kabul edilipdir. Manysy: «maldar», «göçüp-gonup ýören maldar».

Çaryk – Esasan, çarwalaryň geýýän aýakgabyňyň *çaryk* diýen ady «elde eýlenen deri» manysyndaky *yaryk* sözündendir

(ç~ý). Çaryk şeýle deriden tikilýär. Bu sözüň dürli öwüşginlerindäki ç~ý ses gezekleşmesi türki (türkmen) dillerinde köp duş gelýär: *ýaýla-çaýla*, *ýaýmak-çaýmak* we ş.m. Aýaga deri geýilýänligi (saralýanlygy) üçin, *çaryk* sözüni *saryk* («sargy») sözüne syrykdyrýan alymlar hem bar.

Çasaran – Farap sebitleriniň ilaty owunjak miwesinden dermanlyk ýag alynýan ösümlige hem-de onuň miwesine *çasaran*, Daglyk Altaýda ýaşaýan türki halk bolsa *çaçrana* diýýär (bu ösümligiň orus dilindäki ady *oblepiha*). *Çasaran* we *çaçrana* sözleriniň şol bir kökden emele gelendigine göz ýetirmek kyn däl. Biziňçe, bu sözler aslynda «syçragan», «saçylyan» manysyndaky söz bilen bagly bolmaly (*çasyran* – *syçran*), çünki çasaranýň çybyk we baldaklarynyň gabygyna düzülip ösýän mäs ýaly sary reňkli düzümdüzümi miweler ýyglanda, olar köplenç ýarylyp, şiresi ele we üstbaşa syçraýar. Hut şonuň üçin altaýlylar oňa *sarygat* («sary şire») diýip, başgaça at hem beripdirler. Ýeri gelende aýtsak, orus dilindäki *oblepiha* diýen adyň hem «ýapyşagan» manysy bar.

Çat – «Çatryk» we «çatalba» manylaryndan başga-da, türkmen dilinde bu söz iki akynyň (derýanyň, çeşmäniň, ýabyň) biri-birine goşulyşýan, goşandyň uly derýa guýýan ýerini aňladýar. Bu söz «çatylmak», «goşulmak» manysyndadyr. Etrek etrabynda Etrek we Sumbar derýalarynyň goşulyşýan ýerine we şol ýakyndaky oba hem *Çat* diýen at dakylýdyr. Türkiýe türkmenleri ikä bölünýän derýa gollarynyň aralygyndaky ýere *çatlak* diýýärler. *Çat* sözi bilen manydaşrak *çatal* sözi hem bar. Ol baýryň, dag gerşiniň iki aýrylyan ýerini aňladýar, ýolaýyrtlara, hatda haçjaly agaçlara-da *çatal* diýilýär. «*Çatal gazyk ýere girmez*» diýen gadymy türkmen nakylynda bu sözüň hut şu manysy getirilipdir.

Çatan, satan – Asly bir kökden dörän bu sözleriň manysy soňra biraz tapawutlanypdyr. *Çatan* – çatalba we ondan aýrylyan iki aýagy bilelikde aňladýan bolsa, *satan* – çatalbadan

aşak gaýdyňan diňe bir aýagyň adydyr. Şonuň üçin hem häzir sözlemde *çatan* we *satan* sözleriniň ornuny çalşyp ulanmak mümkin däl. Mysallar: *Satanlak at. Çatanyň arasy açygrak. Çatan sözi çat işliginden we -an goşulmasyndan durýar.*

Çatma – Gara öýüň tärimleri aýrylyp, diňe uklaryndan edilýän oraçany aňladýan bu söz aslynda dikilen agaçlaryň başy çatylyp, daşyna çöp-çalam saralyp bejerilen kümeleriň adydyr. Agaçlardan çatylyp edilen şeýle jaýlara-da *çatma* ady galypdyr (*çat* – düýp işlik, *-ma* – goşulma).

Çaw [ça:w], **çawuş** [ça:wuş] – «Ýañ», «dabara» manysyndaky *çaw* sözi we pyşyrdap, gulaga aýdylýan habaryň *çawuş* diýen ady gadymy türk dillerde «söz», «gep» manysyny aňladýan *sab/saw* sözünden durýar, *-uş* – goşulma. *Çaw/saw* sözlerindäki *s~ç* ses çalşygy türk/türkmen dillerine mahsusdyr: *sozma* – *çozma*, *satan* – *çatan*, *sy:gyr* – *çy:gyr* we ş.m. Ýene-de ser. *Sawçy*.

Çaýjogap [ça:ýjoga:p] – Lebap türkmenleriniň gepleşik dilinde buşukmaga *çaýjogap* diýilýär. Manysy: «Içilen çaýyň jogaby».

Çaýkel [ça:ýkel] – Şiwelerde *kelçay* görnüşinde-de ulanylýan bu guşuň gadymy ady *çay* bolup, kellesi persizligi, ýalaňaçlygy üçin onuň adyna *kel* sözi soň goşulypdyr. Uly ýyrtjy guşlaryň *ça*, *çag*, *çay* diýen atlary bir kökden dörän söz bolup, ol türk dilleriň Altaý dil maşgalasyna giren döwründe-de ýörgünli eken, ýöne ol dillerde bu söz bürgütler maşgalasyndan bolan dürli guşlary aňladypdyr. Türkmen dilinde-de *çay* sözi bilen asyldaş bolan *çag* sözi *çagry* we *çakyr* sözlerinde duş gelip, ol «laçyn» manysynda ulanylypdyr.

Çaýla [ça:ýla] – Esasan, Özbekistan, Täjigistan we Owganystan türkmenleri tarapyndan «dynç alynýan kölegeli jaý», «meýdan düşelgesi» manysynda ulanylýan bu söz *ýazlag* diýen sözüň bir görnüşidir. *Ýaz*, *ýazlag* sözleriniň *ýaz* köki käbir türk dillerde *ýay* görnüşindedir. *Ýaýla*, *ýaýlag* diýen

türkmen sözleri hem aslynda *ýaz* sözünden emele gelipdir. *Ýaz* – *ýaý* sözlerindäki *z~ý* ses çalşygyna *áýak* sözünüň gadymy türki dillerde *azak*, *çaýan* (içýan) sözünüň *çazan*, bu sözlerdäki *ç(j)~ý* ses çalşygyna türkmen dilindäki *ça:ýmak* - *ýa:ýmak* (metalyň ýüzüne altyn çaymak / *ýa:ýmak*), şeýle-de *ýyl*, *ýylan*, *ýaş* ýaly sözleriň gazak, garagalpak, nogaý dillerinde *jyl*, *jylan*, *jas* görnüşlerinde ulanylyşy mysal bolup biler. Diýmek, *çaýla* sözünüň ösüş ýoly şeýle: *ýazlag* < *ýaýlag* < *ýaýla* < *çaýla*.

Çaýtarmak – Ärsary şiwesinde her aýagyňy bir ýana taşlap oturmaklyga, ýatmaklyga *ýa*-da durmaklyga *çaýtarmak* diýilýär. Bu ilde «Guýlunyp (düwölüp, tegelenip) *ýatan* *ýylandan*, *çaýtaryp ýatan çyýandan* (içýandan) *Alla saklasyn*» diýen dileg hem bar. *Çaýtar* sözünüň *çay* köki *ýaý/ýaz* sözi bilen asyldaşdyr, *-tar* bolsa *-yt* we *-ar* diýen goşulmalaryň birikmeginden durýar.

Çaýteýi – Lebapda çaydan öň iýilýän azajyk nahara, iýmite *çaýteýi* diýilýär.

Çeburek – «Gazanda, tabada ýaga bişirilýän gutap» manysynda dürli dillere, şol sanda orus diline-de geçen bu türki söz aslynda *içbörek* bolmaly sözüň biraz üýtgän görnüşidir. *Içbörek* bolsa «içli börek», ýagny içine dogralan et (*ýa*-da kartoşka, kelem ýaly zatlar) gaplanan börek diýmekdir. Ýöne bu iýmitiň adyndaky *börek* sözi suwa atylyp bişirilýän nahary (peleni) däl-de, gutaby aňladýar. *Içbörek* sözünüň biraz üýtgedilen *çeburek* görnüşi gaýtadan orus dilinden türki dillere, şol sanda türkmen diline-de geçdi.

Çeçek – Türk dilinde we türki dilleriň käbirinde «gül» manysynda *çeçek* sözi ýörgünlidir. Parslaryň *gül* sözi gysyp çykarýança, bu söz türkmen dilinde-de ulanylypdyr. Nusgawy edebiyatdan mysallar: *Jerenler çeçeklerden otlap ýörer erdi* («Leýli-Mejnun»). *Ýarym ki hyýal etmiş, başyga çeçek sanjar* (Gaýyby). *Gül-çeçek* diýen söz düzüminde we ärsarylardaky *Çäjek*, *Gülçäjek*, *Aýçäjek* ýaly gyz atlarynda bu söz häzire çenli

saklanýar. Aslynda *çeçek* sözi *çeç* (seç) kökünden we at ýasaýjy *-ek goşulmasyndan* hasyl bolup, «açylan, çözülen, seçelenen gunça» diýen manyny aňladýar.

Çekiç – Käbir zatlary ýençmek, urup ýukaltmak, çüý kakmak ýaly işler üçin niýetlenen bu ussaýylyk guralynyň ady «ýençmek», «urmak» manysyndaky *çek* diýen düýp işlikden we *-iç* goşulmasyndan hasyl bolupdyr (*dulugyna çekmek*) *-iç* goşulmasy bolsa *açgyç, deşgiç, çapgyç, gyrgyç* sözlerinde dolulygyna ulanylýan *-gyç, -giç* goşulmasyynyň gysgalan görnüşidir. Muny *çekiç* sözünüň käbir şiwelerde *çekgiç* görnüşinde ulanylmagy hem tassyklaýar.

Çekildek, çekirdek – Käbir türki dillerde we türkmen şiwelerinde igde, çylan, hurma ýaly miweleriň şaniginiň ady bolan bu söz gadymy *çek* sözünden we *-il+-dek, -ir+-dek* goşma goşulmalardan durýar. Manysy – «tohum». Bu söz bara-da ýene-de ser. *Çigildem, Çigit*.

Çekir – «Hökümdaryň howlusyny, mülküni goraýan nökär, garawul» diýen manyda ulanylan we Merkezi Asyýada irki eýýamlarda dörän bu taryhy adalga, aslynda, «serheti, çägi goraýjy» («çäkçi») manysynda ýüze çykan bolsa gerek. Arap basybalyslaryndan has ön hem bu sebitiň hökümdarlary ýörite çekirler saklapdyrlar, olara ýaşamak üçin çarbagyň daşyndan ýer bölüp beripdirler. Çekir saklamak däbini araplar Merkezi Asyýadan öwrenip, bu ýeriň ilatynyň *çekir* sözünü hem *şakir* görnüşinde öz dillerine kabul edipdirler (arap dilinde *ç* sesi ýok). Merkezi Asyýada çekir gullugy oruslaryň agalygyna çenli dowam edipdir. Meselem, XIX asyryň ahyrlarynda-da lebaply uly baýlar öri meýdanlaryny goramak üçin hakyna tutma çekirler saklapdyrlar. Halaç we Atamyrat (önki Kerki) etraplaryndaky Çekir atly obalaryň, Çekirarygyň, şeýle-de *çekir* diýen uly urugyň atlary hut şol garawul çekirler bilen baglydyr. Ýeri gelende, aglaba çekirlileriň ökde awçy we ezber mergenlerdigini hem ýüzugra belläp geçeliň.

Çekirtge – Gök ot-çöpleriň ganyň duşmany bolan bu möjejigiň ady «bökmek» manysyndaky *sekirtmek* sözünden emele gelipdir. Bu at çekirtgäniň öz göwresinden onlarça esse uzak aralyga böküp bilýänligi bilen bagly ýüze çykyşdyr. Gyrgyz, gazak, altaý, özbek we ençeme beýleki türk dillerde, şeýle-de Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanynda» *sekirmek*, *sekirtmek* sözleri «bökmek» manysynda ulanylýar. Bu söz türkmen dilinde-de ýat däl. Dagyň başgançak-başgançak bolup duran (ýokardan aşak «böküp» düşülýän) sekmerlerine (terraslaryna) *sekirtme* diýlip, ol Köpetdagda we Köýtendagda dag gerişleriniň has atlary hökmünde saklanyp galypdyr. Magtymgulynyň «Ýar senden» goşgusyndaky «*Şerap içip, serhoş bolup segresem*» diýen setirinde we *Görogly Gyratyny segredip orta çykdy* sözleminde duş gelýän *segremek* sözleri hem aslynda *sekirtmek* sözünüň biraz üýtgän görnüşi bolup, «bökjeklemek», «oýun etmek» ýaly manylarda ulanylypdyr. Ýnha, çekirtgäniň «bökmek» manysyndaky *sekirmek* sözünden emele gelen ady *segertkiş* görnüşinde altaý dilinde saklanan bolsa, sözün başyndaky *s* sesiniň *ş* sesi bilen çalşan görnüşi (*şegirtke*, *şegertki*) gazak, garagalpak, nogaý dillerine, *ç* sesi bilen başlanýan *çekirtge*, *çegertgi*, *çekirge* görnüşleri bolsa ençeme beýleki türk dilleremahsusdyr.

Bökejeňligi bilen bagly at alan möjejik diňe bir çekirtge däl. Altaý diliniň teleut we kumandy şiwelerinde *çegertgiş*, hakas dilinde bolsa *segirtkiş* sözleri çekirtgeden başga büräni hem aňladýar.

Çelpek, çalpak – Bu iýmitiň ady «suwuk hamyry, laýy bir zadyň ýüzüne çalmak, guýup ýaýratmak» manysyndaky *çelpe* düýp işliginiň yzyna *-k* at ýasaýjysynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr. *Çalpak* sözi hem şu söz bilen asyldaşdyr.

Çemçe, çömüç – *Çemçe* sözünüň asly *çömüç* (*çomuç*) bolup, ol *çöm/çüm* (çümmek, batmak) işliginiň yzyna *-üç* goşulmasy goşulyp ýasalypdyr (deňeşdiriň: *çek-çekiç*). Häzirki

döwürde şiwelerimizde ýörgünli bolan *çömüç* (*çomuç*) sözi gazandan çanaga nahar guýmakda ulanylýan susaklary, saplawlary aňladýar. Bu guralyň nahar iýmek üçin zerur bolan kiçi görnüşleriniň adyny bildirmek üçin *çömüç* sözünüň yzyna -*çe* diýen kiçilik goşulmasy goşulypdyr: *çömüççe*. Bu sözünň ösüş we özgeriş ýoly şeýle: *çömüççe* < *çömçe* < *çümçe* < *çimçe* < *çemçe*. Şu ýerde edebi dildäki *çemçe* sözünüň *çimçe* we *çümçe* görnüşleriniň şiwelerimizde ýörgünlidigini hem ýatlalyň.

Çeňňek – Balyk tutulýan gaňyrçakly esbabyň *çeňňek* diýen ady «dyrnak», «bir zady berk tutmak üçin niýetlenen uýj egri gaty närise» ýaly manylary aňladýan *çeňk* sözünden we at ýasaýjy -*ek goşulmasyndan* durýar. Döwlen zatlaryň böleklerini ýa-da iki tagtany biri-birine berk seplemek üçin ulanylýan burçly ýaý ýaly iki uýj egri çüýlere-de *çeňk* diýilýär.

Çeňňel – «Penje, gysym» manysyndaky *çeňňel* sözi *çeňk* kökünden (ser. *Çeňňek*) we -*el goşulmasyndan* durýar. *Çeňňel* we *çaňňal* sözleri şol bir kökden dörän adalgalarydyr.

Çeper – «Uz, el işine ezber, ussat», şeýle-de «nepis, özüne çekiji» ýaly manylary aňladýan bu sözi mongollaryň *çeber* diýen manydaş sözünden hasaplanýarlar. Ýöne weli bu söz diňe bir Altaý dil birliginde däl, eýsem fin-ugor dillerinde-de ýörgünlidir. Bu ýagdaý *çeper* sözünüň inňän gadymdygyndan habar berýär. Bu sözünň Ural-Altaý dil birligine giren dillerdäki görnüşleri we manylary şeýle: *çiper* (çuwaş), *çibär* (tatar) – «görmegeý, gelşikli»; *sibär* (başgyrt), *çäbär* (altaý, teleut, uýgur, kumandy) – «arassa, tämiz, tertipli», *şäbär* (gyrgyz) – «ussa, ussat», *çeber* (mongol), *säbär* (burýat) – «gözel, owadan», *çäbär* (udmurt), *çeber* (komi-permyak), *çewer/sewer* (mari) – «owadan», «al reňkli»; *sebär* (mokşa) – «göze ýakymly, görmegeý» we ş.m.

Çepras [çepra:s], **çapraz** – «Çabydyň ýakasyna dakylýan şaý» manysyndan başga-da, *çapraz* sözi «garşylykly pikir»

manysynda ulanylýar (*Toýuň sähedi barada iki maşgalanyň pikiri çapraz geldi*). Çapraz sözi bolsa byçgy, ary ýaly agaç kesýän gurallary agaç gapjamaz ýaly, olaryň dişlerini başaşa saga we çepe gysartmaklygy, ýagny olaryň dişlerini öz galyňlygyndan has artygrak arany kesip gider ýaly etmekligi aňladýar. Aslynda bu sözleriň ikisi-de pars-täjik dillerindäki *çep* we *rast* («sag») sözlerindendir.

Çermek, çermemek – Bu sözleriň *çer* köki köne türki dillerde «düýrmek», «toplamak» manysyndadyr, *-me*, *-k* we *-mek* – goşulmalardyr. Häzir *çermek* sözi balagyň uçgur, rezin ötürilýän, agzyny ýygnaýan, toplaýan ýerini aňladýar. Orus türkşynaslarynyň sanskrit dilindäki *kṣatrika* sözünden hasaplaýandygyna seretmezden (DTS), biz «goşun» manysyndaky gadymy türki *çerik* sözünü hem şu *çer* sözünden we at ýasaýjy *-ig* (*-ik*) goşulmasýndan hasaplaýarys. Manysy – «nökerler topary», «ýygyn». Ýene-de ser. *Goşun*.

Çeten – Köne türkmen dilinde agyly aňladýan bu sözüň *çet* köki «dokamak», «örmek», «biri-biriniň arasyndan geçirmek» ýaly manylardaky gadymy türki sözdür. Daşyna çybyk, çöp-çalam örülip edilen agyllara *çeten* diýilýär. Bu sözi Magtymguly hem ulanypdyr: *Ne ýurt galar, ne çeten*.

Çetir – Gaharjaň düýeleriň bir görnüşini aňladýan *çetir* ýa *çitir* sözi, biziňçe, gadymy *tit* sözünden we at ýasaýjy *-ir* goşulmasýndan ybaratdyr. *Tit* sözi *tiýt* sözünüň irki görnüşidir. Kaşgarly bu söze *Ol et titti* («ol et dogrady») sözlemine mysal getirýär. «Kutadgu-biligde» *titir bugrasy* söz düzümi «örän öçli, ýamanlygy ýatdan çykarmaýan, ar alyjy» manysynda gelýär. Diýmek, doly güýjüne giren dörtýaşar gaharjaň düýäniň *çetir* diýen ady aslynda *titir* bolup, bu düýe öz göwnüne degeni maýy gelende tüýt-müýt edýänligi, gazaply öç alýanlygy bilen bagly dakylpdyr.

Çeýe – «Maýyşgak» manysyndaky bu söz *çiy* kökünden we at ýasaýjy *-e* goşulmasýndan durýar. Aslynda, *çiy*

maýyşgak baldakly, sebet, çypda (düşek) örmek üçin amatly ösümligiň adydyr (ser. *Çyg*). Öz gezeginde, *çiý* adynyň aňyrsy *çyý* bolup, ol çaykanmak, ýaýkyldamak sözleri bilen kökdeşdir. Maýyşgaklygy üçin bu ösümlige şeýle at dakylpydyr.

Çeýnemek – Agza salnan iýmiti dişleriň arasyna salyp ýençmegi, owratmagy aňladýan bu işligiň *çeý* köki «ýenç, döw, owrat» manysyndaky gadymy türki *çek* sözündendir (ser. *Çekiç*), *-ne* – goşulma. Sözüň ösüş ýoly şeýle: *çek* < *çeg* < *çeý*. Häzir *çeý* (*çek*) sözi özbaşdak ulanylmaýar. Ýene-de ser. *Diş*.

Çäkmen [çä:kmen] – Ýüňden dokalan içliksiz daşky geýimiň *çäkmen* diýen adyny gazak dilçi-şahyry Olžas Süleýmenow aglaba dünýä dilleriniň bir umumy dil maşgalasyny düzen döwründe dörän adalga hasaplaýar, bu sözüň latyn dilinde «ýapynja», «geým», «ýorgan» diýen üç manyda ulanylan we inedördül galyň matany aňladan *tekementum* sözüniň *tekmen* görnüşinden emele gelendigini belleýär: *tekmen* < *çekmen* < *çäkmen*. *Tekmen* sözüniň *tek* (*çek*, ýagny üste çekmek) köki şol eýýamda «ýapmak, örtmek» manysynda ulanylypdyr (Süleýmenow, 1998).

Çärdek [çä:rdek] – Aslynda dört gümmezli binany, söz manysynyň giňelmegi bilen hem dört sütüniň üstüne pürs atylyp, daşy çöp-çalam, kepbe bilen gabsalyp bejerilen wagtlaýyn ygyşgany, düşelgäni aňladýan bu söz parslaryň *çar* (*çehar*) – «dört» we *tag* – «gümmez» sözlerinden emele gelipdir (TDS-de bu sözüň orus dilindäki *çertag* görnüşi alnyp, ol «jaýyň ýapyk üçegi» tarzde düşündirilipdir). L.Z.Budagowyň ýazyşyça, Bolgariýadaky Balkan (bolgarça *Stara Planina*, ýunança *Hemus*) dagynyň iň belent gerşine-de *Çartak* (Ça:rta:g) diýilýär, çünki bu ýerde dört sütüniň üstünde gurlan gümmezli garawulhana bar. Türkşynas alymlar «Görogly» şadessanynda agzalýan Çardagly Çandybiliň *Çardag* sözüni hem şeýle çartagyň ady bilen baglanyşdyrýarlar.

Çäýnek [çä:ýnek] – Gündelik ulanylýan bu gabyň ady orus dilindäki *çaynik* sözünden däl, eýsem «Hytaý gaby» manysyndaky *Çin ayak* diýen goşma sözdendir (*çin ayak* < *çinyak* < *çiýnak* < *çäýnek*). Muny käbir türki dillerde (meselem, altaýlarda) farfor we faýans gap-gaçlaryň umumy adynyň *çinayakdygy* bilen delillendirmek mümkin. Mälim bolşy ýaly, çäýnek-käse edilýän ak palçygy oýlap tapanlar we ondan ilkinji bolup gap-gaç ýasanlar hytaýlylardyr. Bellemeli zat, ol-da *ayak* sözünüň gadymy türki, şol sanda türkmen dillerinde «gap, bada» manysynda ulanylanlygydyr. Mysal: *Saky pyýalany, doldur aýagy* («Saýatly-Hemra»).

Çig [çi:g] – «Bişmedik», «ham» manysyndaky *çig* sözi *çiý* sözünden we at ýasaýjy *-ig* (*-ik*) goşulmasyndan durýar. *Çiý* sözi aslynda örän çeyä, baldagyndan sebet, boýra (düşek) we ş.m. örülýän ösümligiň adydyr (*çiý* sözi barada ser. *Çyg*). Çala bişen etiň dişiň arasynda sozulyp, çekişip duranlygy üçin, onuň şol çeyä ösümlige (*çiye*) meňzedilmegi netijesinde ilki çala gowrulan et, soňra bişmedik ähli zatlar *çig* (*çiýig*) diýip at alypdyr. Şu tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *köýük, açyk, anyk* we ş.m.

Çigildem – Kökünde soganyňky ýaly tohum getirýän gülüň ady bolan bu söz *çig* kökünden we *-il* we *-dem* diýen goşulmalardan durýar. *Çig* sözi «düwmek» manysynda bolup, tohumy aňladýar. Ýene-de ser. *Çigin, Çigit*.

Çigin – «Türkmen diliniň sözlüğünde» bu sözün iki manysy bellenipdir: 1. Düwün; 2. Tirsek bilen gerdeniň aralygy, egin. Bulardan başga, *çigin* sözünüň ýene iki manysy bar: 1. Şalynyň içinde gögerýän haşal ot we onuň gaty dänesi (bu otuň dänesine *kürmek* hem diýilýär. 2. Lebap welaýatynda az suwy çişirmek we belent ýere çykarmak üçin, ýabyň içine birnäçe gazyk kakylp, olaryň önüne çöp-çalam we ot basylp edilýän bent, böwet (olaryň il içindäki beýleki atlary – *çöp-böwet* we *do:ldarga*). Şeýle böwetlerde ýabyň suwy doly

ýapylman, onuň yzyna-da syzyndy suw akyp durýar. *Çigin* sözi «düw», «bir ýere ýygna» manysyndaky *çig* kökünden we *-ün* goşulmasyndan durýar. Aslynda *düw* (*tüg*) we *çig* şol bir kökden dörän sözlerdir. Bulardaky *d(t)~ç* ses gezeleşmesi türki dillere mahsusdyr: *töňňe-çöňňe*, *tüwdür-çüwdür* we ş.m.

Çigit – Bakja ekinleriniň, günebakaryň we ş.m. tohumyny aňladýan *çigit* sözi «düwmek» manysyndaky *çigmek* işliginiň *çig* kökünden we at ýasaýjy *-it* goşulmasyndan emele gelip, «çiglen, düwlen närise», ýagny «tohum» manysynda ýüze çykypdyr. Şu goşulmanyň kömegi bilen ýasalan sözler başga-da bar: *geçit*, *içit*, *öwüt*, *aşyt*, *uçut* we ş.m. Ýene-de ser. *Çigildem*.

Çigit sözünüň «tohum» manysyny asly şol bir kökden dörän *çig* we *düw* (*tüg-düg-düw*) sözleriniň «tohumlamak», «nesil baglamak» ýaly manyda gelip bilýänligi hem tassyklaýar. Meselem: *Gawun düwüpdür. Gelnimizem bir närise düwäýen ýaly, aş saýlaýar.*

Çile [çi:le] – Çaga 40 günlük bolýança tutulýan yrymlar (ýakyn garyndaşy ýa-da juda kalby päk, arassa adam bolmasa, çagaly öýe ýat adamy goýbermezlik, çagany başga bir täze çagalan gelne ýa-da ýas tutýana görkezmezlik, çagaly otaga et, ýumurtga ýaly närseleri getirmezlik we ş.m. Çile bilen bagly dörän yrymlaryň we edim-gylymlaryň käbiri bilen tanşalyň.

Çileden çykarmak – Çileli, ýagny doglanyna heniz 40 gün bolmadyk çagany gorap saklamak möhletiniň gutarmagy bilen baglanyşykly bäbegi we onuň enesini çile suwuna ýuwundyrmak (bu döp çaganyň doglanyna bir hepde we kyrk gün bolandan soň iki gezek berjaý edilýär).

Çile düşmek – Täze doglan bäbek 40 günlük bolýança tutulmaly däpler berjaý edilmedik halatynda, oňa degýän keseller: iglilik, ýüz-gözünüň ýaralylygy we ş.m. Ýaş bäbege göwreli aýalyň, şol bir aýda çagasy bolanyň, öýünden öli çykanlaryň, ýasdan gelyänleriň, erbet adamlaryň çilesi düşýär

diýip yrym edilýär. Şeýle çile düşmeleriň hersiniň dürli etraplarda biri-birinden biraz tapawutlanýan bejeriliş usullary bar. Meselem, Tejende çileli çagany Çileliöwülüýä zyýarata äkidýän bolsalar, Kerkçe-Köýtendag sebitlerinde onuň emi başga hili: bäbege çagasy öleniň çilesi düşendir diýip güman edilse, onda ol çyrçykly çaga merhumyň üstüne eltilýär (onuň öýüniň daşyndan aýlanýar ýa-da gölegçileriň önünden çykarylýar). Yryma görä, çile düşen çaga çyrçykly, aglak, ýaraly bolýar. Igli, hor we aglak çileli çaga *gury* (gu:ry) *çile*, ýaraly, endamy düwürtikli çilelilere bolsa *ýaraly çile* diýilýär.

Çile suwy – 7 hem-de 40 günlük çagalary we onuň enelerini ýuwundyrmak üçin ýörite taýýarlanýan suw (tüňçä, kündüge ýa-da taňka suw guýlup, oňa üzärlük, duz, ýumurtganyň gabygy, halallyk üçin iki sany kümüş teňňe (däp berjaý edilensoň, teňňeler garyndaş oganlara berilýär), garlawajyň höwürtesiniň bölekleri, öýdäki dürli närseler: bir çüm-mük tüwi, däne, ýag, gutluga getirilen matalaryň gyýkyndyklary ýaly zatlar atylyp gaýnadylýar. Çaga ýedi günlükde ýuwundyrylanda, şol garyndydan ýedi çemçe, kyrk günlükde-de 40 çemçe guýlup, olar suwa düşürilýär. Garyndydan galan suw öýüň daşyna aýlap dökülýär.

Çilik, çilep, çilmek – Türkmen diliniň sözlüklerine «atanak etmek», «bir zady beýlekisiniň üstüne keseligine goýmak», «närseleri biri-biriniň içinden ötleşdirmek» manysyndaky *çilmek* işligi alynmadyk bolsa-da, onuň *çil* diýen düýp sözünden emele gelen adalgalar gaty ýörgünli. Meselem, «çilik» diýen meşhur türkmen oýnunyň adyna iki tarapy ýonulyp çiş edilen we taýak bilen şol çişniň üstünden urlanda, atanak (çilik) bolup ýokary bököň bir tutam ýaly taýajygyň ady sebäp bolupdyr. Şiwelerimizde çöpür egrilýän atanaga we atanak şekilli ikbaşlara, şeýle-de örümli guýularyň in aşagyna tut, erik, arça ýaly berk agaçlaryň galyň tagtalaryndan atanaklaýyn (häzirki döwürde altyburçluk edilip) goýulýan

çöwlüğe hem *çilik* diýilýär (umuman, *çöwlük* we *çilik* sözleriniň kökdeş bolmagy hem mümkindir). Iki ýoluň çatrygyna *çilik* diýlip at berlişine Garagumdaky *Ýolçilik* guýusynyň ady güwä geçýär. Göreş ýaryşynda garşydaşyň aýagyna badak salmagyň *çiliş etmek*, aýbogdaş gurlanda aýaklaryňy ötleşdirip, eliň barmaklaryny biri-biriniň içinden geçirip oturmaklygyň hem *çilşirmek* diýen atlary hut şol *çil* sözünden emele gelipdir. Bu söze ärsary şiwesinde ulanylýan *çilep* (ýagny matany, kagyzy atanaklaýyn epmek) sözünde-de duş gelyäris. Dörtburç närseleriň burç we taraplarynyň dogrulygyny barlamak üçin, onuň garşylykly burçlaryny çilepleýin (diagonallaýyn) epläp, üçburçluk emele getirýärler. Şol üçburçluga *çilep* diýilýär. Ýene-de ser. *Çylşyrymly*.

Çilim – Temmäkiniň zyýanly tüssesini iče sormak üçin niýetlenen dürli närseleriň *çilim* diýen ady baryp türki dilleriň Ural-Altaý eýýamynda dörän söz bolup, ol şol topara giren dillerde *çilim* (türkmen, çagataý, uýgur), *şylym* (gyrgyz), *çelem* (tatar, çuwaş), *silem* (erzya, mari), *çilim* (udmurt) we ş.m. görnüşlerinde ulanylypdyr. Ol «lüle, turba» (tüsse sorulýan näre) ýaly manylary aňladypdyr. Biziňçe, *çilim* diýen söz *çil* kökünden we at ýasaýjy *-im* goşulmasyndan durýar (deň. *geým*, *bilim*, *aýdym*). *Çil* sözi bilen manydaş we ses taýdan ýakyn *sil/şil* sözleri türkmen şiwelerinde «sormak, syryp-süpürmek» ýaly manylarda ulanylýar. Ser. *Silmek*.

Çille – *Tomus çillesi* (25.VI – 5.VIII aralygy we *gyş çillesi* 25.XII – 5.II aralygy) diýen iki kyrkgünlük, möwsüm, möhlet (öz gezeginde bu ikisiniň hem hersi *uly* we *kiçi çille* diýen iki bölekden ybarat). *Çille* sözi pars-täjik dillerindäki *çehl* («kyrk») sözi bilen baglanyşykly bolsa gerek.

Çit – Häzir diňe «ýukajyk nah mata» manysyndaky bu söz aslynda hem isim, hem işlik hyzmatynda bolup, biri-biri bilen ötleşen, çyrmaşan, dolaşan, örülen närseleri aňladypdyr. Muny edebi dilde we şiwelerde ulanylýan aşakdaky sözler aýdyň

delillendirýär: *çit* – inçe ýüplügi (erşi we argajy) biri-biriniň arasyndan geçirip dokalan mata (onuň ady *sites* görnüşinde orus diline-de geçipdir); *çitim* – halynyň erşine dolanyp kesilýän ýüp; *çitenek* – syhlary dürli tarapa taýzaryp duran tikenli ösümlik, sim (meselem, serhet simi), *çitik* – endama çümýän köp dyrnaçakly penje; *çeti* – tikenekli gyrymsy ösümlik; *çeti:n* – «kyn» (asyl manysy – «bulaşyk, çolaşyk närses»); *çytmak* (gaş barada) – ýüzüni бүрүşdirip, gaşyny bir ýere ýygymak we ş.m. Türki dillerde *çit* sözünüň ulanylyşy we manysy şeýle: *çitleh* (çuwaş), *çitlek* (tatar) – «simden örülen ketek» (guş üçin), *sitlek* (başgyrt), *sitlik* (türk) – çöp-çalam örülip edilen agyl; *çeten* (köne türkmen dili), *çitän* (tatar), *sitän* (başgyrt), *çatan* (çuwaş) – örme (närses), örüm we ş.m. *Çit/çet* sözi fin-ugor (mari, udmurt) dillerinde-de türki dillerdäkä ýakyn manyda ulanylýar.

Çiý, çyý – Kaşgarlynyň «Diwanynda» bu sözleriň ikisi-de «nem», «yzgar», «ö:l», «çy:g» ýaly meňzeş manyda ulanylypdyr. Şol bir sözün šiwe görnüşleri bolan bu sözlerden türkmen dilinde aşakdaky sözler ýasalypdyr: 1. *Çiý* sözünden: *çi:sñi* – pürküp ýagýan ownuk ýagyş. Bu söz «nem» manysyndaky *çiý* sözünden we *-is* (deň. *göwüs, remis*) hem-de *-ñi/-gi*, deň. *bergi, algy*) goşulmalaryndan durýar: *çiý* + *is* + *ñi* < *çi:sñi*; *çi:sñemek* – çisňäp ýagmak. Şiwelerde *çisñe* sözi *çi:sge* görnüşinde-de aýdylýar; *çiş-çiş* – aýaga tutulan çagany buşukdyrmak üçin aýdylýan söz. Kaşgarly aty buşukdyrmakda-da şu sözün ulanylýandygyny ýazýar. Türkmen şiwelerinde *çiş-çiş* ýerine *çüşş* sözi hem ýörgünlidir. 2. *Çyý* sözünden: *çy:g* – «nem, yzgar, der» manyda. Bu söz *çyý* kökünden we *-yg/-yk* goşulmasýndan durýar: *çyýyg* < *çy:g*. Kaşgarly *çy:lanmak* sözünü «derlemek», *çy:kmak* sözünü hem «nemlenmek» manylarynda ulanypdyr.

Çog [ço:g], **çoý** [ço:ý] – «Közün ýiti gyzgyny» we «oda tutup ýylat» manysyndaky bu sözler *g ~ ý* ses çalşygy esasynda

şol bir kökden döräpdir (deň. *taga – daýy, ege – eýe, beg – bey* we ş.m.). Aslynda *çog* sözi hem isim, hem işlik hyzmatynda ulanylyp, şu kökden soňra «köz» (isim) manysynda *çog*, «çöý-mak» (işlik) hyzmatynda hem *çoy* sözleri aýrylyp çykydyr.

Çoh, çok, çokul, çogmak – Gadymy türkmen wagtda azerbaýjan we türk dillerinde *çok*, azerbaýjan dilinde *çoh* sözi «köp, artyk, zyýat» ýaly manylardadyr. Seýregräk ulanylýan *çok* sözi hem *çoh* bilen asyldaş bolup, onuň manysy soňra biraz parhlanydyr. Ol häzir «gür, topbak, çogdam» (ösümlik, saç, sakgal, tüý babatda) ýaly many aňladýar. Muňa *çokga* (sakgal), *çugdam* (boglan her bir närse), *çokul* (depede ýa ýeňsede goýulýan gulpak) ýaly sözler, şeýle-de Hasardagdaky *Çokagaç* diýen dagyň (bu ýerde topbak ösýän we zeper ýeten ýerinden gyzgylt suwuklyk çykarýan gür agaçlyk bar), Etrek etrabyndaky gür gargyly *Çokgamys* diýen çeşmäniň, Halaç etrabyndaky *Çohpetde* obasynyň adyna sebäp bolan gür toraňňyly (petdeli) ýabyň, Galkynyş (öňki Dänew) etrabyndaky *Çokjünnewüt* (*jünnewüt* – çybygyndan sebet örülýän söwüt ýaly jeňnel ösümligi) diýen iki obanyň atlary güwä geçýär. Bular-dan başga-da, *çok* sözünüň şu manysy bilen baglanyşykly dörän ýene birnäçe söz bar: *çogda* – düýäniň boýnunyň aşagynda, örküjinde *çogda* bolup ösýän we olardan *çogda* çäkmenlik mata dokalýan ösgün tüýler, *çoky* – Günbatar Türkmenistanda konus şekilli dik depeler, *çokmar* – uýy tokga, tomatayly taýak we ş.m. *Çok* sözi «märeke», «ýygyn», «köpçülik» ýaly manyda-da gelýär. Meselem, «*Çopan adam çoka bolmaz*» (nakyl). Ýeri gelende aýtsak, orus dilindäki *gogol* (guşlaryň depesindäki hüpük) we ukrainleriň il arasyndaky ýörgünli ady bolan *hohol* (erkekleriň depede goýulýan gulpagy) sözleri hem türki *çokul*, *kekil* adalgalaryndan emele gelipdirler.

Çokaý – Çarwalaryň teletinden tikilýän ökjesiz, emma berk aýakgabynyň *çokaý* diýen ady gadymy *çok* sözünden we - *aý* goşulmasyndan durýar. *Çok* sözi mongol we irki türki

dillerde «çukur», «oýuk» ýaly many aňladypdyr. Diýmek, *çokaý* – «aýak üçin gapdyr».

Çokrak – Türki we gadymy türkmen dillerinde «gaýnag», «çeşme» manylaryndaky bu söz *çokra* diýen düýp sözden we at ýasaýjy *-k* goşulmasyndan durýar. *Çokra* sözünüň özi hem aslynda gaýnaýan suwuň sesini (jokurdamagy) aňladýan *çokur/jokur* sözünden we işlik ýasaýjy *-a* goşulmasyndan ýasalypdyr. Gaýnap çykýan çeşmeleriň *çokrak* diýen ady Günbatar Türkmenistanda häzirem ýörgünli. Bu sebitde *Çokrak* atly köl (Bereket etraby), çeşmeli dagjagaz (Hazar ýakasy), çeşmeli dere hem bar. Tüp yssy howa-da *jokrama* diýilýär («beýniňi gaýnadyp barýan yssy»).

Çokrama – Aşa gyzgyn howany bildirýän bu söz *çokur* sözünden we *-a* hem-de *-ma* goşulmalaryndan durýar. *Çokur* ýa-da *çokra* «gaýnamak» manysynda bolup, gaýnaýan suwuň sesine meňzedilmek esasynda dörän sözdür. Bu söz şol manyda Kaşgarlynyň «Diwanynda» hem duş gelýär.

Çolak – «Aýagy şikesli, agsak» manysyndaky *çolak* sözi *çol* kökünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. *Çol* (*çola*) sözi aslynda *dol* (dola) sözi bilen bir kökden gaýdyp, ýörelende aýagy bir gapdala dolap almagy, ýemşertmegi, gyşartmagy aňladýar. Gadymy türki dilde *çolak* sözi diňe bir aýak däl, eýsem bedeniň ähli maýyp agzalaryny bildiripdir. Türk dilinde häzirem *çolak* («aýagy maýyp») we *golak* («eli maýyp») ýerine diňe *çolak* sözi ýörgünli. Bu dilde çep (sol) eli şikeslilere *solak* diýilýär. *Çol* sözi barada ýene-de ser. *Çolpy*, *Çoluk*, *Dolak*.

Çolpy – Çybykdan örülip bejerilen süzgüç-susagy aňladýan bu söz «dola» manysyndaky *çola* işliginiň *çol* kökünden we *-py* goşulmasyndan durýar (şeýle goşulmaly sözlere ýene mysallar: *çyrpy*, *salpy*, *törpi*, *sölpi* we ş.m.). *Çolpy* senedi suwuklygyň içinde ýüzüp ýören nárseleriň önüni gabsap (çolap, dolap) alýanlygy üçin, oňa şeýle at berlipdir. Ýene-de ser. *Çolak*, *Çoluk*, *Dolak*.

Çoluk – «Çopanyň kömekçisi» manysyndaky *çoluk* sözi *çol* kökünden (ser. *Çolpy*) we at ýasaýjy *-uk* goşulmasyndan durýar. Sözün manysy: «Sürini yza gaýtaryjy, öňüni dolaýjy». Ser. *Çolak, Çolpy, Dolak*.

Çomak – «Ujy tommakly taýak» manysyndaky bu gadymy türki söz uruş ýaragynyň ady hökmünde ujuna demir şar berkidilen ýa-da ujy tokga taýagy aňladýar. Şaryň ujuna köplenç çiş, töweregine-de kiçi çişler berkidilipdir. Ýylmanak şarly çomaklar hem bolupdyr. Bu söz *çom* («tommarçak») sözünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. *Çomak* sözi «Gorkut atada-da» duş gelýär: *Çalabilen ýigide ok ile gylyçdan bir çomak ýeg*. «Zöhre-Tahyr» dessanynda aşyklaryň arasyna düşýän näkesiň *Garaçomak* diýen lakamy hem şu tagaşyksyz we gorkuly ýaragyň ady bilen baglanyşyklydyr.

Çomry – *Çarwa* sözünüň garşylygy bolup, «oturymly topbak il» manysyndaky *çomry* sözi *çom* («topbak») kökünden we *-ry* (*-ur* + *-y*) goşulmasyndan durýar. *Çom* sözi barada ýene-de ser. *Çomak, Çomuç*.

Çomuç – Bu sözün *çom* köki *çommalmak, çomak* («taýak»), *çomry* sözlerinde-de duş gelip, ol somalyp duran dikilgazyk zatlary aňladýar, *-uç* bolsa goşulmadyr (deň. *çekiç, dynç, sakgyç* we ş.m.). Çomuç we onuň gurandan soňky gamagy dürli ot-çöpleriň arasynda taýak ýaly somalyp duranlygy üçin şeýle at alypdyr. Ýene-de ser. *Çomry*.

Çorba [ço:rba] – Etli suwuk naharyň *çorba* diýen ady araplaryň «içmek» manysyndaky *şurb* sözündendir. *Çorba* sözünü parsalaryň *şor abe* («şor suw») sözünden hasaplaýanlaryň pikiri ýalňyşdyr. Bu söz arap dilinden pars, onuň üsti bilen hem türkmen diline geçipdir.

Çowdary – Gara çörek bişirilýän däneli ekiniň we onuň hasylynyň ady bolan *çowdary* sözi «däne» manysyndaky *çow* (ser. *Jöwen*) we *dary* (ser.) sözlerinden emele gelipdir. Türkmen şiwelerinde bu ekine *garabugdaý* hem diýilýär

(orusça *rož*). Türki we mongol dillerinde *çowdary* sözünüň şekilleri şeýle: *çawdar* (türk), *çowdar* (azerb.), *žawdar* (özbek), *garabugdaý* (garaçaý, balkar, gyrgyz), *kara biýdaý* (gazak, garagalpak), *hara bugudaý* (mongol), *gök taraa* (tywa), *aryş* (altaý, başgyrt, tatar), *sulli* (garagalpak) we ş.m.

Çozma, sozma – Asly şol bir sözün dürli görnüşi bolan bu sözler ärsary şiwesinde eşiğe tutulýan rezini aňladýar. Mysal. *Balagyň çozmasy üzüldi*. Hatap şiwesiniň wekilleri oňa *çozgy*, daş we kesek atmak üçin haçjalyja agaja berkidilýän rezinli kementä hem *çozgyýa:ý* diýýärler. Sözün köki *çoz/soz*, *-ma* – goşulma.

Çöpçi – Bu sözün iki manysy bolup, olaryň birinjisi inňan gadymy halk tebigçiligi bilen bagly: çyrçyklan (ähtimal, bokurdak mäzi çişen) çagalaryň damagyndaky «çöpi» aýyrýan tebibe *çöpçi* diýlipdir. Sözün ikinji manysy tokaýlary, goraghana daragtlaryny, çöl çöplerini, jeňnelleri goraýan döwlet gullukçysyna degişlidir.

Çöpkäre [çöpkä:re] – Gysga wagtda gurmak zerur bolanda, sütünleriň arasyna terslin-oňlyn tagtalar kakylp, olaryň aralary hem palçyk bilen örülen kesek, daş, kerpiç ýaly närselerden bitirilýär. Şeýle jaýlara Lebapda *çöpkäre tam* (orus dilinde *karkasnyý dom*) diýilýär. *Çöpkäre* adalgasynyň *çöp* sözi jaýyň gurulýan esasy närsesini – çöpi, agajy, tagtany aňladýar, emma *käre* böleginiň köki belli däl.

Çöpmöjek [çöpmö:jek] – Seýrek duş gelýän we guran ot-çöpleriň arasynda gezip, şolaryň baldagyndan onçakly tapawutlanmaýan bu möjejik öz adyny doly ödeýär: onuň temen ýaly göwresi, alty sany aýagy bar. Türkmenistanyň gyzyl kitabyna giren bu möjegiň ylmy ady *Ramulus bituberculata*, orusça ady *paloçnik* bolup, Lebap boýlarynda oňa *hudaýdüýe* hem diýilýär, çünki gaty çalasyn we örän dogumly hudaýatydan parhlylykda, ol örän haýal, «düýe ýaly» äwmän hereket edýär.

Çöpsyrdy [çöpsy:rdy] – Lebapda ýabyň içinde gögeren suw gamyşlary ösüp, suwuň akmasyna päsgel berip başlasa, adamlar suwa girip, gamyşlary orup, ýaby arassalaýarlar. Şol işe, ýagny ýabyň içiniň çöpüni syryp almaklyga-da *çöpsyrdy* diýilýär.

Çuňňul – Suwy kesilen ýaplaryň, akabalaryň çuň ýerinde galan suwly oýtaklara, gumuň çuň gollarynda gazylan guýulara, ýaplaryň suwa düşülýän güzerlerine, derýada girda-byň eden çuň çukurlaryna *çuňňul* diýilýär. Bu adalga *çuň köl* sözleriniň birleşip bitişen görnüşi bolup, ol Tejendäki *Atgyran-çuňňulyň* adynda hem duş gelýär.

Çuwal – Däne salynýan uly gabyň *çuwal* diýen ady gadymy türki dillerde (meselem, Kaşgarlynyň «Diwanynda») «torba», «gap» ýaly manylary aňladan *çog* sözünden we *-al* goşulmasyndan durýar: *çogal* < *çowal* < *çuwal*.

Çüý – Demri süýüp, bir ujuny ýiteldip taýýarlanýan gurluşyk enjamynyň *çüý* diýen ady aslynda *süý* (süýmek) sözi bilen asyldaş bolup, ol «süýlen demir» diýen manydadyr. *Süý/çüý* sözlerindäki *s~ç* sesleriniň çalşygy türki dillere mahsus hadysadyr: *soz-çoz*, *satan-çatan*, *sy:gyr-çygyr* we ş.m. Tatarlar *çüý* sözünü *şib* görnüşinde ulanýarlar. Orus dilindäki «tiken», «çiş» manysyndaky *şip* sözi bu dile tatarlardan geçipdir.

Çyban [çy:ban] – Dömüp çykýan yzaly ýaranyň *çyban* diýen ady *çyp* (çy:p) kökünden we *-an* goşulmasyndan durýar. Çyp köki çawmagy, bir nokada atylan zadyň oňa deger-degmez başga ýana çawmagyny aňladýar. Lebap şiwelerinde atylan ýasy kesegiň suwuň ýüzünde böküp-böküp gitmegine *çy:pmak* diýilýär. Çyban ýarasynyň hem çykan ýeriniň töwereklerine yzly-yzyna çykyp (çy:pyp, ça:wyp) duranlygy üçin, oňa şeýle at berlipdir.

Çybyk [çy:byk] – Daragtyň ýaş, syrdam pudaklarynyň *çybyk* diýen ady *çyp* kökünden we *-yk* goşulmasyndan durýar. Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanynda-da» duş gelýän *çyp* sözi

aslynda «ýüp» sözi bilen kökdeşdir, bu sözleriň *ç(j)~ý* ses gezekleşmesi bolsa türki dillere mahsus hadysadyr. Deň.: *çaman-ýaman*, *çagba-ýagmak*, *çylan-ýylan* we ş.m. Çyp we ýüp sözleriniň asyldaşdygyna türki dilleriň Altaý döwründe şu maşgala giren tungus-manjur dillerinde «ýüp» manysynda *çiwa*, *şiwa* sözleriniň ulanylýandygy hem güwä geçýär.

Çybyn [çy:byn] – Köne sözlüklerde «siňek» we «çybyn», «peşe» diýen iki manyda ulanylan bu söz *çyb* (çyw) kökünden we *-yn* goşulmasyndan durýar. *Çyban* sözüniň *çyb/çyw* köki, biziňçe, ses meňzetmesi bolup, bu zyýankeş möjejikleriň uçanda çykarýan sesi (jyňňyldysy) bilen baglanyşyklydyr.

Çyg [çy:g] – Lebapda gara öýüň täriminiň daşyna tutulýan we keçe ediljek ýüň togalanýan, şeýle-de öň potolok ýerine pürsleriň üstünden ýazylýan gamyşlaryň ady *çygdyr*. Jeňnel gamşynyň örülen görnüşine *kepbe*, ýeke-ýekeden daşy arassalanyp, ardylyp, 7-8 ýerinden ýüpe düzülenlerine hem *çyg* diýilýär. Mahmyt Kaşgarly *çyg* sözünü ösümlik ady hökmünde ulanyp, şeýle ýazýar: «Çyg - çarwalaryň sebet örmek we gara öýüň daşyny ýapmak üçin peýdalanýan ösümligi. Ol gamyşdan inçe we has ýumşakdyr». Kaşgarlynyň teswirleýän bu ösümligi ýekene meňzeşräk bolup, Merkezi Asyýanyň, şol sanda Türkmenistanyň hem demirgazyk etraplarynyň suwly ýerlerinde köp bitýär (ylmy ady *Lasiagrostis Splendens*). Yerli ilat oňa *çiy*, ondan örülen düşege-de *çypda* diýýär. Gara öýi ýyly saklamak üçin, täriminiň daşyna dolanan şol çypdalara *çyg* diýlipdir. Çyg ady soňra gamyş örtgä geçipdir. Diýmek, öý gamşynyň *çyg* diýen ady şol närsäniň esasy (materialy) bolup hyzmat eden ösümligiň adyndandyr: *çiy/çig* (ösümlik) – *çyg* (şol ösümlikden taýýarlanan önüm).

Çykan – Iki aýal doganyň çagalarynyň biri-birine bolan garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan bu söz *çykmak* işliginiň «hatara düzülmek», «yzly-yzyna gelmek», «sepleşmek» diýen ikinji bir manysy bilen bagly döräpdir, ýagny bir nesliň

yzyndan dörän täze nesiller. Bu many *çyg çykmak* («ardylan gamşy biri-biriniň yzyna düzmek»), *odun çykmak* («düýä ýük-lenjek oduny tertipli ýerleşdirmek») söz düzümlerinde duş gelýär. *Çykmak* işliginiň şu manysy barada ser. *Tirsek*.

Çykmak, çykyk, çykykçy – Zor görmek netijesinde synadaky süňkleriň sepişeginiň ýazmagyna (omaçanyň owasyndan çykmagyna) *çykmak*, şol yzaly azara *çykyk*, çykan süňki ýerine salýan tebibe-de *çykykçy* diýilýär. Bu sözler işligiň *çyk* kökünden we *-mak*, *-yk* we *-yk* + *-çy* goşulmalaryndan durýar.

Çylşyrymly – Bulaşyk, çolaşyk, çözmesi kyn närseleri bildirýän bu sözün *çyl* köki *çil* (ser. *Çilik*) bilen asyldaş bolup, ol «atanak», «badak», «päsgel» ýaly manylary aňladýar. *Çilşirmek* we *çylşyrym* sözleri manydaş bolup, olar biri-birinden diňe çekimlileriň inçe-ýogynlygy taýyndan tapawutlanýar. Bu sözleriň yzindaky *-şyrym* (*-yş+yr+ym*) we *-şir* (*-iş-ir*) goşma goşulmalardyr.

Çymçyk, çypjyk – Türkmen şiwelerinde «serçe» manysynda ulanylýan *çymçyk*, *çypjyk* sözleri serçäniň sesine meňzedilip dakylan atdyr. «*Çymçygy hem gassap soýsa*» diýen nakyl bu sözün edebi dile-de mahsusdygyny görkezýär. Altaý diller toparynda *çymçyk* sözünüň görnüşleri şeýle: *çypçug* (gypjak dilleri), *sypsyk* (başgyrt), *şybyşyg* (gazak), *çymçyk* (gyrgyz), *çumçuk* (özbek), *şibi* (tungus-manjur), *çawuk-çak* (ewenk) we ş.m. Oguz dillerinde bu söz soňra *serçe* sözi bilen çalşyrylypdyr.

Çyrла – Garagumda takyrlaryň pes ýerlerinde gazylýan aýj suwly guýularyň bir görnüşine *çyrла* diýilýär. Türkmen çarwalary çyrlalaryň adam içmäge ýaramsyz suwuny süýjetmegiň aňsat ýoluny tapypdyrlar. Ýazyň ýagyşly günlerinde takyryň oýuna ýygnanan suwy oklar (joýajykлар) arkaly guýa guýdurýarlar, ýöne guýynyň böwürlerini ýokardan eňýän suw opurmaz ýaly, öňinçä guýynyň düýbüne çäge eňterýärler.

Ýokardan guýulýan we syzyp geçýän suw gumuň aşagynda galan ajy suwuň üstünden basyp, ony dumly-duşa iterýär we onuň ornuny eýeleýär. Şu süýji suwly gatлага çopanlar *gyrgyny* diýýärler. Ýagyş näçe köp ýagsa, *gyrgyny* şonça galyň we giň göwrümi tutup, ilaty esli wagtlap (käte ýylboýy) süýji suw bilen üpjün edýär. Guýulara suwuň ýokardan şyrlap guýulýanlygy üçin hem olar *çyrla* ýa-da *şyrla* diýip at alypdyrlar. Garagumda şol guýularyň atlary dakylan *Çyrla*, *Mürzeçyrla* ýaly obalar hem bar.

Çyrpy – Ýeňine el sokulman başa atylýan keşdeli aýal geýimi, bürenjek. Ýeňleri göz üçin bezeg hökmünde edilip, olaryň ýokarsy inli, ýeňiniň uçlary bolsa el sygmaz derejede dar we kelte bolýar, ulanylmaýanlygy üçin, uçlary çyrpy ýaly inçelip, biri-birine arkada çatylýanlygy zerarly hem geýime *çyrpy* diýen at berlipdir.

Çyrş – Baldagy hem-de köki ýenjilip, ýelim edilýän otuň we ondan alynýan ýelimiň ady bolan bu söz *çyr* kökünden we at ýasaýjy -yş goşulmasyndan durýar. *Çyrmaşmak*, *çyrşak*, *çyr-çykly* ýaly sözleriň düzümindäki *çyr* sözünüň özi hem «ýelmeşegen, ýapyşýan» ýaly many aňladýar. «Reňk» manysyndaky *syr* sözi hem aslynda şu *çyr* bilen kökdeşdir. Ser. *Syrça*.

Daban [da:ban] – Aslynda ýasydaban haýwanlaryň aýagynyň ýere degýän, ýerde yz galdyryýan aşak tarapyňy aňladýan *daban* sözi, ähtimal, *dap/tap* ses meňzetmesinden we *-an* goşulmasyndan durýar. Şübhämiň sebäbi şu sözlerden ýasalan käbir sözlerde kökdäki *a* sesiniň uzyn (*da:ban*, *da:banakla-*, *da:bra*) we käsinde hem gysga (*tapyrdy*, *tapbyldy*) aýdylýanlygydyr. *Daban* sözüniň manysynyň giňelmegi bilen onuň «dagyň aşagy, etegi» («*Dagyň depesine çyksañam dabanyňa gözläp gez*» diýen nakyla üns beriň) we «dabanyň boýuna deň uzynlyk ölçegi» ýaly manylary ýüze çykypdyr, ýöne olar bu sözüň asyl manysyndan onçakly uzaklaşmandyr. *Daban* sözüniň «uzynlyk ölçegi» manysy örän irki eýýamlarda döräpdir. Şol döwürde gadymy ejdatlarymyz adam synasynyň dürli agzalaryny ölçeg çelgisi hökmünde ulanypdyrlar. Meselem: *barmak*, *dört barmak*, *sere*, *garyş*, *tirsek*, *daban*, *dyzboýy* we ş.m. Bu ýagdaý türki däl halklara-da mahsus eken. Meselem, inlislerde-de edil türkmenlerdäki ýaly, *daban* ölçegi bolup, oňa inlis dilinde *fut* diýlipdir (*foot* - «daban»). Ýöne aýak we onuň dabany hemme adamda deň däl: birinde uly, beýlekisinde kiçi. Şonuň üçinem Pereň (Frank) koroly Beýik Karl (742-814) futa öz dabanyňyň uzynlygyny hemmeler üçin hökmany çelgi hökmünde ulanyşa girizýär. Şondan bäri inlis futunyň uzynlygy 0.3048 metre deňdir.

Dalda - «Pena», «y:gyşga» (yklanylýan ýer) manysyndaky bu söz türki dilleriň Altaý döwründe şu dil maşgalasyna giren dilleriň ählisinde ýörgünli eken. Meselem, mongol dilinde bu söz «gizlin», manjurça «örtgi», «kölege», ewenkçe *dal* sözi «ýapmak», «ýaşyrmak» we ş.m. manylarda duş gelýär. Türkşynas alymlar gadymy türki *ýaş* (*ýaşmak*) sözüni hem şol *dal* sözi bilen kökdeş hasaplaýarlar (*ý~d* we *ş~l* ses gezekleşmesi netijesinde *dal* sözi *ýaş* sözüne öwürülipdir).

Damak – Iýmit, suwuklyk geçiriji synanyň ady bolan bu söz «bokurdak», «bogaz» sözleri bilen manydaş bolup, işligiň *dam-* kökünden we *-ak* goşulmasýndan durýar. Bölüp-bölüp ýuwduýan iýmiti, içgini içinden geçirýänligi üçin oňa şeýle at berlipdir. Ser. *Damar*. Şeýle tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *gurak, solak, orak* we ş.m. Söz manysynyň giňelmegi bilen *damak* sözi soňra «nabar» (*damak iýmek* – «nabar iýmek») we «derýanyň deňze guýýan ýeri» manylarda-da ulanylmaga başlaýar.

Damana – Pars dilinden geçen bu söz «etek» diýen manydadyr (dagyň etegi, köýnegiň etegi). Köpetdagyň Serdar (Gyzylarbat) - Duşak aralygynyň Arkaç we Etek diýen has atlary bilen birlikde, *Damana* ady hem ulanylypdyr. Bu at «dagyň etegi» diýmekdir. Şu sebitde (Damanada) ýaşaýanlara *damanaly*, olaryň süýndürüp, ýaňlandyryp aýdym aýdyş tärinde *damana ýoly* diýlipdir.

Damar – Janly-jandarlaryň bedenindäki gan we beýleki suwuklyklary geçirýän inçeli-ýogynly turbajyklar ulgamynyň *damar* diýen ady işligiň *dam-* kökünden we *-ar* goşulmasýndan durýar. Şeýle tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *açar, gaçar, keser* we ş.m. Ganyň ýüregiň hereketi bilen baglylykda böküp-böküp («damyp-damyp») akýanlygy üçin, turbajyklar *damar* («damyjy») diýip at alypdyrlar. *Dam* söz barada ýene-de ser. *Damak*. Söz manysynyň giňelmegi bilen il içinde ösümlikleriň ownujak köklerine hem *damar* diýilýär.

Damja, damla, dammak – Yzy üzülmän däl-de, ýokardan aşak käwagt bir üzülip gaçýan suw bölejiginiň çykarýan owazy (ýagny ses meňzetmesi) netijesinde dörän *dam, tam* sözi aslynda hem ady, hem işligi (dammak hereketini) bildirýär. Altaý dil birligine giren türki, mongol we tungus-manjur dillerine mahsus bolan *dam (tam)* köküne *-ja*, käýagdaýlarda bolsa *-jyk (damjyk)* we *-zyk (damzyk)* goşulyp, ondan at ýasalýar (edil *oýunjak, gurjak, emzik* sözlerinde bolşy ýaly).

Türki dilleriň oguz toparyna degişli azerbaýjan, türk, gagauz we türkmen, şeýle-de Krym tatar dillerinde *dam*, çuwaş dilinde bolsa *tum* sözüniň *-ja* ýerine *-la* goşulmaly görnüşleri duş gelýär (*damla*, *tumla*). Ýöne türkmen dilinde *damja* we *damla* sözleriniň manylary biraz parhlanýar. *Damla* – Garagumdaky guýularyň bir görnüşi bolup, olar köplenç gyrlaryň daşly we toýunsow gatlakly ýerlerinde gazylýar, bu guýularyň diwarlaryny berkitmek üçin daş ýa-da agaç örmegiň hajaty ýok. Olaryň suwy ýokardan damyp ýygnanýar (deňeşdiriň: çyrla guýulary). Şu ýerde suwy ýokardan damjalap ýygnanýan dag çeşmelerine *Damja*, *Damzyk*, *Damdama*, Köýtendagda *Tamçy* ýaly atlaryň dakylýandygyny belläliň.

Daňlak – Daň (Zöhre, Wenera) ýyldyzynyň daňda görnendäki ady bolan *daňlak* sözi onuň ir säherde (we giç şapakda) sähel wagtlyk göze ilýändigini bilen baglydyr. Bu söz *daň* sözünden we *-lak* goşulmasyndan durýar. Eger bu ýyldyz daňda gyzaryp, öňüni çaň-tozan tutup dogsa, ol howanyň gaty erbet boljagyndan habar berýär. Şu nakyllara üns beriň: «*Daňlak gyzarsa, öýe git, şamlyk gyzarsa – toýa*», «*Daň atyp, daňlak gelse, ol Hudaýyň urdugy, Gün ýaşyp, şapak gelse, ol Hudaýyň berdigi*», «*Gyzaryp daňlak gelenden gygyryp ýagy gelsin*».

Daň, tanamak – Häzirki manylary biri-birinden esli uzaklaşan bu iki sözi bir ýerde getirmegimiziň sebäbi olaryň şol bir sözüň kökünden gözbaş alanlygy üçindir. Gadymy türk dillerde *daň* sözi *taň*, has irki eýýamlarda bolsa *tan* görnüşlerinde ulanylypdyr. Türk dilinde häzirem *daň* («säher») sözi *tan* görnüşindedir. Diýmek, tümlügiň ýagtylyk bilen çalşyp ugran ümüş-tamýş pursadyny we näbelli, garaňky, gümürtik närsäniň üstüni açyp, onuň aýyl-saýyl edilmegini (tanalmagyny) aňladýan *tan*, *taň* sözleri aslynda «ýagtylmak», «yşyk tutulmak», «saýhallanmak» manysyndaky *tan* kökünden emele gelipdir. Bu sözüň şol manysy Amerikalý siu indeýleriniň

dilinde saklanypdyr (dilçi alymlar Amerika ýerböleginiň gadymy oturdydar taýpalary bolan siu, maýýa ýaly bugdaýreňk («gyzylderili») indeýleri Bering bogazynyň üsti bilen Asýýadan Amerika geçen we gepleşik dili hem türki dillere ýakyn bolan halkyýet hasaplaýarlar). Ynha, şol siularyň dilinde *tan* ýa-da *tang* (*taň*) sözi «daň», *tangla* sözi «ýagtylmak», *tangi* (*taňi*, *taňy*) sözi hem «tanyş» manylaryny aňladýarlar. Diýmek, *daň*, *tanamak* we *tanyş* sözleri şol bir kökden döräp, soňra many taýdan biraz üýtgeşmä sezewar bolupdyrlar.

Darak – Ýaplygan ýüňi, çolaşan saçy tar-tar edýän, dargadýan guralyň ady bolan bu söz «dagynyk; dargan» manysyndaky *dar* sözünden we *-ak* (*-a* we *-k*) goşulmasyndan durýar. Kaşgarly *darak* sözünü *targak* görnüşinde ulanypdyr.

Darbaz [da:rba:z] – Pars-täjik dillerindäki *dar* (üstünde oýun görkezmek üçin ýokarda gerlen berk sim ýa-da ýüp) we *baz* («oýun») sözlerinden durýan bu at «gerlen ýüpüň üstünde oýnalýan oýun» diýen manydadyr. Ýüpüň üstünde oýun görkezýäne hem *darbazçy* diýilýär.

Darga – Deňiz-derýa bilen iş salyşýan hünärmenleriň gepleşiginde ýörgünli bolan bu söz «gäminiň baştutany», «kapitan» manysyndadyr. *Darga* sözi azyndan 3-4 müň ýyl öň türki dilleriň Altaý birligine giren döwründe döräp, «oba aksakgaly», «arçyn», «kethuda» ýaly manylary aňladypdyr. Tungus-manjur dillerinde ol häzirem şu manyda ulanylýar. Orta asyrlarda *darga* sözi «şäher häkimi», «polisiýa baştutany», «başlyk» ýaly manylarda hem ulanylypdyr. Türki dillerde *derýa* sözi döranden soň, ol söz bilen kybapdaş *darga* sözi hem *derýa-deňizçilik* adalgasyna öwrülýär.

Dartmalyk – Köpetdagda, esasan hem Sumbar ýakalarynda dagyň belent ýapylarynyň bilinden egrem-bugram edilip çekilen («dartylan») ýaplara *dartmalyk* diýýärler.

Dary – Şala meñzeş, emma saryja dānesi has ownuk bolan dāneli ekiniñ *dary* diýen ady aglaba türki dillerde *tary* görnüşinde bolup, ol *tar* sözünden we at ýasaýjy -y goşulmasyndan emele gelipdir. *Tar/dar* sözi bolsa aslynda *dar-gamak* işligi bilen kökdeş bolup, sepmek (tohum dargatmak) bilen baglanyşykly döräpdir. Ir eýýamda *tar* (*taryg*, *tarla*) sözleri ekilýän ýeri, ekişi, ekini aňladyp, has soňrak ol şol ekilýän dāneli ekinleriñ belli biriniñ ady hökmünde ulanylmaga başlapdyr. Bu sözün ösüş ýoluna göz ýetirmek üçin, onuñ käbir manysyny we ýaý içinde degişli dilini görkezeliñ: «ekeran-çylyk» (gadymy türki), «sürüm» (çağataý dilleri), «ekin» (hakas, uýgur), «galla, dāne» (gadymy türki), «bugdaý», «arpa» (ýazuw ýadygärlikleri), «mekgejöwen dānesi» (türk şiweleri), «dary/tary» (häzirki aglaba türki diller) we ş.m.

Dawa [da:wa] – Türki dillerde *dawa* (türk, azərbayjan), *dawy* («Kutadgu-bilig»), *daw* (gumuk, «uruş» manyda), *dau* (tatar, başgyrt), *dawo* (özbek), *doo* (gyrgyz), *dywa* (nogaý) ýaly görnüşlerde duş gelýän bu söz arap dilinden pars, ondan hem türki dillere geçipdir. Manysy ähli dillerde birrāk.

Daýy [da:ýy], **daýza** – Türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde we onuñ şiwelerinde *daýy*, *taga*, *tagaý*, *taý* görnüşlerinde ulanylýan bu söz aglaba «ejäniñ erkek dogany», käbir türki dillerde hem «eje tarapyñ erkek garyndaşy» ýaly manylary aňladýar. Biziñ pikirimizçe, enelik eýýamynda (matrariatda) ýüze çykan *daýy* adalgasy şol döwürde iň esasy, hatda ata garyndaşlaryndan hem has ileri tutulýan kowum-hyşy bildiripdir. Muny «*Daýyly oğlan –dartyk*» (ýagny özerkli, elejiredilen, bady alynmaýan, tarhan) we «*It – ata*», «*är – daýa*» ýaly nakyllar hem tassyklaýar. *Daýy* sözi, şeýle-de *daýanç* we «söýenilip, daýanylyp ýörelýän hasa» manysyndaky *taýak* sözleriniñ ählisi *daý*, *taý* diýen şol bir kökden emele gelen sözlerdir. Manysy: «hemaýatçy», «goldaýjy», «söýget», «daýanç». *Taý* sözünüñ yzyna *aga* sözi goşulyp, *taga*, *tagaý*

sözleri emele gelipdir (ý sesiniň düşmegi bilen iki *a* goşulyşyp, uzyn *a* sesine öwrülipdir: *taý aga* < *ta aga* < *ta:ga* ýa-da *ta:gaý* < *da:ý*). Soňra *da:ý* sözünüň yzyna -y sesi goşulypdyr. *Taý* sözünüň *eje* (*eze*) sözi bilen goşulmagy arkaly *dayza* sözi döräpdir: *taý eze* < *taýza* < *dayza*. Manysy: «ejäniň aýal dogany», «eje tarapdan aýal garyndaş». *Dayý* sözünüň gadymy *tagaý* görnüşi türkmen adam atlarynda duş gelýär: *Tagaý*, *Tagaýmyrat*.

Deger – I – «Baha», «gymmat» manysyndaky bu söz türkmen diliniň sözlüklerine girizilmedik hem bolsa, ol *deger-degmez* söz düzüminde we il içinde, şeýle-de türki dilleriň oguz toparynda ýörgünlidir. *Deger* sözi işligiň *deg-* (azerbaýjan dilinde we türk şiwelerinde *deý*, *däý*) kökünden we *-er* goşulmasyndan durýar. Manysy: «degýän ýeri», «baha», «gymmat».

Deger II – Lebapda giň düzlüğe, şyr-takyr meýdanlara *deger* diýilýär, çünki şeýle takyrda sähelçe öwsen ýel hiç hili päsgelsiz, takyryň ähli ýerine deň degip, zowşam geçip gidýär. Geografik adalga hökmünde *deger* sözi *Degeraryk* («degerde gazylan aryk»), *Mukrydeger*, *Ketdedeger* ýaly ýer-ýurt atlarynyň düzüminde-de duş gelýär.

Degirmen – Un üwelýän bu guralyň ady gadymy türk *degre*, *tegelek*, *töwerek*, *tigir* sözleri bilen asyldaş bolup, ol aýlanýan närsäniň adyny aňladýan *degir* (*tigir*) sözünden we *-men* goşulmasyndan durýar. Goşulmanyň (*-men*) manysy barada iki hili pikir bar: 1. At ýasaýjy goşulma («aýlanýan, tigirlenýän närise»). 2. «Daş» («aýlanýan daş»). Şiwelerimizde ýeliň, suwuň ýa-da mehanizmiň güýji bilen herekete getirilýän uly degirmenleriň *haraz* we *asyýa* (*a:syýa*) ýaly atlary hem ýörgünlidir. Bulardan *haraz* sözi pars-täjik dillerindäki *har* – «eşek» we *as* – «degirmen» sözlerinden emele gelip, ilki eşek goşulýan degirmeni aňladypdyr. *Asyýa* sözi hem şol dillerdäki *as* – «degirmen» sözündendir.

Değiş – Derýalaryň batly akýan suwy hanadan göni akman, kä sag, kä çep kenara urnup, towlanyp akýar. Suwuň kenara urýan («degýän») ýerine *değiş* diýilýär. Değişler tebigatyň howply hadysasy hasaplanýar, çünki kenara batly urulýan suw ýeriň gaty gatlagynyň aşagyndaky çägäni we ýumşak topragy ýuwup äkidýär. Ynha, birdenem aşaky daýançdan aýrylan gaty gatlagyň 6-10 metr inililikdäki bölegi jaýrylyp, aşak opup gaýdýar, onuň üstündäki agaçlar, hatda uly binalar hem suwuň ýüzünde bir tozanly aýlaw emele getirip, suwuň düýbüne gürüm-jürüm bolýar. Bu hadysa Lebapda *opgun*, Daşoguz we Horezm welaýatlarynda bolsa *ýykgyň* diýilýär. Amyderýada şu betbagtçylygyň öňüni alýan (akymyň ugruny üýtgedýän) ýörite *değişgurluşyk* diýen gulluk hem bar.

Ýagyşly-ýagmyrly döwürde kiçi derýalarda-da *değiş* bolupdyr, muny Etrek derýasynyň boýundaky *Degşana* («değişhana») we *Garadeğiş* diýen oba atlary tassyklaýar. Daşoguz welaýatynda-da *Gazakdeğiş*, *Nazarbaýdeğiş* diýen ýerler bar.

Degre – «Töwerek», «çar tarap» manylaryny aňladýan bu söz *degre-daş* diýen tirkeş sözüň düzüminde duş gelýär. *Degre* sözi «töwerek», «tegelek», «tigrir» manysyndaky *degir* sözünden (ser. *Degirmen*) we at ýasaýjy -e *goşulmasyndan* durýar.

Demir – Agyr metalyň ady bolan bu söz gadymy we häzirki türki dillerde *temir*, *timir*, *tömir*, *demür* ýaly dürli görnüşlerde duş gelýär. Onuň köki örän gadymy bolup, sanskrit dilinde *tamra*, sümerçe *tibira* (ikisi-de «demirçi» manysynda), *anbar* («demir»), mongolça *tömör*, burýatça *tümer*, tungus-manjur dillerinde *timür*, türki dillerde hem *temir* görnüşlerde ulanylypdyr. Manysy –«metal».

Demirgazyk – Gözýetimiň esasy dört nokadynyň (rumbunyň) birine, ýagny günortanyň garşysynda ýatan tarapa *demirgazyk*, asmanyň şol çetinde görünýän iň ýaldyrak

ýyldyza-da *Demirgazyk ýyldyzy* diýilýär. Aslynda *demirgazyk* sözi ýyldyza dakylan atdyr. Ýer togalagynyň demirgazyk ýarym şaryna iň ýakyn we polýusdan bir gradus uzaklykda ýerleşendigi sebäpli, bu ýyldyz ýerden sereden adam üçin ýylyň ähli paslynda, gije-gündiziň hem islendik sagadynda asmandaky ornuny üýgetmän saklaýar. XI asyryň dilçi alymy Mahmyt Kaşgarly bu ýyldyzyň adyny *Temirgazyk* görnüşinde bellemek bilen, bu adyň «demirden ýasalan berk, ýagny ýerini üýtgetmeýän gazyk» ýaly manydadygyny, hatda asmanyň (gögüň) şu ýyldyzyň daşynda aýlanýandygyny ýazypdyr («Diwan», III jilt). Geçmişde deňizlerde ýüzen, kerwen gurap, uzak ýurtlara argyşa giden ata-babalarymyz gijesine şu ýyldyzdan ugur alypdyrlar we oňa şeýle at dakypdyrlar. Soňra bu ýyldyzyň ady onuň ýerleşen tarapyny hem aňlatmaga başlapdyr. Araplar Orta Asyýany basyp alyp, bu ýerdäki ösen astronomiýa ylmy bilen tanşanlaryndan soňra, *Demirgazyk ýyldyzy* diýen türkî adalgany *Kohab el-Şemali* görnüşinde öz dillerine göni terjime edipdirler. Bu ýyldyzyň beýleki dillerde ulanylýan atlary şeýle: türk, başgyrt, özbek, tatar, uýgur dillerinde *Demirgazyk* (*timir, tömür, kazyk*), gazakça *Temirkazyk* ýa-da *Kiçi Garakçy*, gyrgyzça *Temir* ýa-da *Altyn kazyk*, orusça *Kol* («gazyk»), *Nebesnyý kol* («asmanyň gazygy»), hytaýça «şa ýyldyzy» manysyndaky söz we ş.m.

Demren – Naýzanyň, peýkamyň ujuna berkidilýän demir çiş (başagy) aňladýan bu söz *demir* sözünden (ol demirden ýasalýar) we kiçeltmekligi bildirýän *-en goşulmasyndan* durýar. Manysy – «demir başak».

Deňiz – Suwly giňişligiň ady bolan bu söz, biziňçe, *teň* sözünden we köplügi (ululygy) bildirýän gadymy türkî *-iz goşulmasyndan* durýar. *Teň* sözünü Mahmyt Kaşgarly «köli», «batgalyk» diýip düşündirýär. *Deňiz* sözünüň manysy türkî dillerde biraz tapawutlanyp, altaý we hakas dillerinde «ummany» (okeany), uýgur şiwelerinde bolsa «köli» aňladýar.

Depe – «Gum, daş ýa çäge tûmmegi, üýşmegi» manysyndaky bu söz gadymy we häzirki türki dillerde *tepe, töpe, töppe, töbe, tübe* ýaly görnüşlerde duş gelyär. Bir umumy kökden döränligi üçin, dünýä dillerinde ol şeýleräk terzde ulanylýar: *teppe* (pars), *dobo* (mongol), *taba* (ýunan), *teba* (latyn), *stupa* (sanskrit), *tüpu* (gadymy türk) we ş.m. Bu sözler biri-birine ýakyn şeýle manylary aňladypdyr: «topbak», «üýşmek», «çürbaş», «belentlik» we ş.m. Aslynda *depe* (*tepe*) sözi hem *töp* kökünden we -e goşulmasyndan ybarat bolup, onuň *töp* köki *top* (*topbak*) sözi bilen asyldaşdyr. Depä (kellä) geýilýän ýeňil başgabyň gadymy türk *töböteý* (*töbökey*) diýen ady orus diline *tübeteyka* görnüşinde kabul edilipdir.

Depel – Atyň, ýabynyň we käbir beýleki haýwanlaryň maňlaýyndaky ak belligi, sakary aňladýan bu adalga *dep* sözünden we -el goşulmasyndan durýar. Biziňçe, ol oguz-türkmenleriň arasynda giň ýaýran ynam hem-de rowaýat esasynda döräpdir. Şol ynanja görä, käbir ýabany haýwanlar çagasy doglandan birnäçe gün geçenden (towşan – 3 günden) soň, onuň maňlaýyna depip, özbaşdak ýaşayş ýoluna ugradýarmyş. Şol depilen ýer soňra agaryp, *depel* («depilen») adyny alýar.

Derek – Söwütler maşgalasyndan bolup, dik ösýän bu daragtyň adynyň baryp Kaşgarlynyň «Diwanynda» hut häzirki manysynda duş gelyändigine seretmezden, ol geçmişde uly daragtlaryň umumy adyny aňladypdyr we «agaç», «daragt» manysynda ulanylypdyr (Budagow). Stawropol, Astrahan türkmenleri häzirem daragta *derek* diýýärler. Geçmişde oguz we çagataý dillerinde *terek*, Hytaýda ýaşayan salarlaryň gepleşiginde *tereh* sözi «sütün», «direg» manysynda gelyär (Borowkow; Tenişew). Şulardan çen tutup, *derek* sözünüň aslynda *direg* sözi bilen kökdeş bolmagynyň mümkindigini bellemekçi. Dogry, türkmen dilinde *di:reg* sözünüň *i* sesi uzyn aýdylýar, emma çagataý we gypjak topar türki dillerde ol gysgadyr. *Derek* sözünüň *direg* sözi bilen asyldaşdygyny bu

agajyň gurluşyk hajatlary (pürs, sütün, direg) üçin ösdürilýändigini hem tassyklaýar.

Deridaş [derida:ş] – Soýlan malyň derisinde galan etleri we ýagy aýyrmakda ulanylýan ýüzi бүдүр-сүдүр даşa *deridaş* diýilýär. Onuň ylmy ady *Repetek gipsidir*. Garagumda şeýle daş köp bolan uly takyra-da *Deridaşly* diýen at berlipdir.

Derňemek – *Derňemek* sözi *deriň, teriň* (ýagny «çuň») diýen adyň yzyna işlikden at ýasaýjy -e goşulmagy arkaly hasyl bolupdyr: *teriň-e* < *derňe*. Manysy bir zady düýpli barlamak, sebäbini ýüze çykarmak, köküne ýetmek.

Derýa [derýa:] – Ýer togalagynyň ýüzünden pese, köplenç günbatara akýan uly tebigy suw akymyna, Hazarýaka ilatyň gepleşiginde bolsa deňze *derýa* diýilýär. Türki sözleriň kökünü yzarlaýan alymlaryň pikirine görä, *derýa* sözi türki dilleriň Altaý birligini emele getiren eýýamynda *da arýa* diýen iki sözün goşulyşyp bitişmeginden hasyl bolupdyr. Şol eýýamda *da-* «uly» diýen manyny aňladypdyr (deňeşdiriň: *dag*). *Da* sözi hytaý we mongol, *day* sözi hem tungus-manjur dillerinde häzirem şol manyda ulanylýar (sanan dillerimiz Altaý eýýamynda garyndaş dilleriň bir maşgalasyna degişli eken). Şol topar dillerde *arýa*, tungus-manjur dillerinde *ari* sözi «akyn» manysyny aňladypdyr. Bu sözün *ar* köki häzir türkmen dilindäki *arna*, *aryk*, *arym* (*garym*) sözlerinde saklanyp galypdyr. Diýmek, *derýa* sözi aslynda «uly suw ýoly» manysyndaky türki (altaý) sözüdir.

Derýabaş [derýa:baş] – Lebap welaýatynda derýadan baş alýan uly kanallara *derýabaş* diýilýär. Meselem, Türkmenabat şäheriniň ýokary ýanyndan baş alýan we Galkynyş (öňki Dänew) etrabyna ýetýän kanalyň ady Derýabaşdyr. Daşoguz welaýatyndaky şiwelerde beýle kanallara *arna* diýilýär. Bu söz *Gazagarna*, *Garagözarna* ýaly kanal atларында-da duş gelýär.

Däde [dä:de] – Türkmen şiwelerinde we aglaba türk dillerinde *dä:de*, *dede*, *tete*, *tata*, *dedek* ýaly dürli öwüşginlerde

duş gelýän bu garyndaşlyk adalgasy çaga (bäbek) dilinden alnan söz bolup, ol «kaka, ata», «kakanyň erkek dogany», «daýy», «baba» we ş.m. manylary aňladýar. Türkmen diliniň olam šiwesinde bu sözüň *da:da*, türk šiwelerinde *dadaş* görnüşleri «uly aýal (dogan)», «daýza», «gelneje» sözleriniň yerine ulanylýar.

Däl [dä:l] – Inkär etmegi aňladýan bu sözüň asly *degil* bolup, ol dessanlarymyzda köp duş gelýär. Türkşynas alymlar *degil*, *degül* sözüni *ýok ol* («ýok bol») sözleriniň üýtgän görnüşi hasap edýärler we öz pikirini Mahmyt Kaşgarlynyň şu sözlerine salgylanmak bilen delillendirýärler: «*Dag, dhag* – «ýok», «*degil*» manysyndaky argu sözi (argu - gadymy türki halk – S.A.). Meselem: *Ol andag dag ol* – «*Ol beýle degil*» diýmekdir. Argunlaryň **dag ol** sözlerini oguzlar biraz üýtgedip, **tegül** görnüşinde kabul etdiler». Ynha, şu *tegül* soňra *degil* şekiline geçýär, onuň *g* sesi düşüp galyp, ýanaşyk gelen *ýe* we *i* sesleri birleşip, uzyn *ä* sesini emele getirýär. Bu sözüň ösüş ýoly şeýle: *dag ol* < *tegül* < *degil* < *deil* < *dä:l*.

Däli [dä :li], **telbe** – «Jynly», «kemakyl» manysyndaky bu sözler, şeýle-de «nädogry», «ýalňyş» manysyndaky *telek* sözi şol bir kökden – *tel* sözünden we at ýasaýjy *-be* we *-ek goşulmalaryndan* durýar. *Tel* sözi aslynda «dälirmek» manysyndaky işlik bolup, käbir türki dillerde onuň *t* sesi *d*, gysga *e* sesi hem *ä*: sesine öwrülipdir (*teli* - *dä:li*). Many giňelmesi netijesinde *telbe* däl-de, *däli* sözi «gaýduwsyz», «dogumly», «gözsüz batyr» ýaly goşmaça mana-da eýe bolupdyr. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasyndan alnan şu sözlemlere üns beriň: «*Gorkut ata zamanalary är ýigitlere däliler diýilýän eken. Däli Domrul, Däli Garçar. «Görogly» eposynda Däli Mätel, Harman Däli. Däli adyny göteren kişi – özüni watana bagyş eden kişi bolýan eken*» (170 sah.). Ýene Magtymguly şahyrdan iki setir:

Endişeli iş bitirmez,

Meýdanda däli bolmasa.

Dikildaş [dikilda:ş] – Günbatar Türkmenistanda adam sudurynda daşdan ýonulyp, mazarlaryň üstüne dikilen ýadygärlikler köp duş gelýär. Bu ülkede oňa *dikildaş* («dikilen daş»), umuman, gündogar ýurtlarynda *balbal* diýip at berýärler. *Dikildaş* diýen ýer atlary hem bar.

Dil – Inňän irki eýýamlarda türki ejdatlarymyz *diýmek* işliginiň *diý* kökünü *di*, *ti*, *de*, *te* görnüşlerde gysga çekimli bilen aýdypdyrlar. Şonuň yzyna at ýasaýjy *-l* goşulmasy goşulyp, «diýiji», «sözleýän närse» manysyndaky *dil* (*di-l*) sözi ýasalypdyr. Şeýle tär bilen dörän sözlere ýene mysallar: *ýaş-yl*, *gyz-yl*, *ýat-al*, *at-al*.

Dilbaş [dilba:ş] – Gyrgyz, gazak dillerinde, şeýle-de türkmen şiwelerinde bir hili keseliň ady bolan *dilbaş* sözi *dil* (adamyň dili) we *ba:ş* («ýara») sözlerinden durýar. Merkezi Asyýada *lebşe* hem diýilýän bu kesel barada L.Z.Budagow şeýle ýazýar: dilbaş keseline uçran adam ysgyndan gaçýar, ruhy peselýär, geplemeýär. Onuň eliniň başam we süýem barmaklarynyň aralygyndaky ýuka etini gyssaň, syrkaw güýçli agyry duýýar. Tebipler bu keseli diliň aşagyndan gan almak ýada haýsydyr bir duzy hasa dolap, diliň aşagyna goýmak bilen bejerýärler.

Diň - Belende çykyp, töwerege esewan bolmak üçin palçykdan, agaçdan, kerpiçden edilen dik gurluşyň, minaranyň *diň* diýen ady gadymy türki dilde «aň», «oý», «pikir» manylarynda ulanylan *tyn/tyň/tin* sözünden emele gelipdir. Manysy – «dik ýokardan diňlenilýän, seredilýän, ýagdaý barada aň-huş edilýän desga». *Diň* sözünden ýasalan *diňle* işligi sesi, owazy akyl eleginden geçirmegi aňladýar, *diňçi* sözi bolsa käbir türki dillerde «jansyz», «dönük» we «gep gezdirýän» ýaly manylardadyr. *Diň* sözünüň şu manysy *tiňke* (*tiňkesini tikmek*) sözünüň *tiň* kökünde-de saklanypdyr.

Diň sözünüň «dik» (dikligine gurlan desga) ýaly manyda bolmagy hem mümkindir. Kaşgarly *tiň* sözünü hut şu manyda ulanyp, oňa *Er tiň turdy* («Adam dik durdy») diýen sözlemi mysal getirýär.

Diňkaw [diňka:w] – Şalynyň gabygyny aýyryňan *depme* (depip işledilýän) sokynyň ady bolan bu söz ses we hereket meňzetmesi, ýagny sokynyň daşyny göterip-düşürmek üçin zol gaýtalanýan hereket (diňk-diňk bökmek) bilen bagly döräpdir. Sözüň yzyndaky *-aw* – goşulma.

Dirmek [di:remek] – *Direg*, *diremek* ýaly sözlere esas bolan *dire* işligi gadymy *dir* diýen isimden we işlik ýasaýjy *-e goşulmasyndan* durýar. *Dir* sözi «pürs» manysynda azərbayjan dilindäki *tir* sözünde saklanypdyr. Bu söz (*tir*) türk dillerden pars diline-de geçipdir, ýöne bu dilde ol «ok» (ýaýyň oky) manysyny aňladýar. Parslar *direg* diýen türkmen sözünü hem «sütün», «maçta» (gäminiň ortasyna dikilýän belent sütün) manysynda kabul edipdirler.

Diri [di:ri] – «Öli däl», «janly» manysyndaky *diri* sözünüň köki *dir* (gadymy görnüşi *tir*) bolup, *-i* (*-ig*, *-ik*) at ýasaýjy goşulmadyr. *Dir/tir* sözi hem gadymy geçmişde *diri* («ýaşaýan») sözi bilen manydaş bolupdyr. Gadymy uýgur ýazuwyndaky ýadygärlikden bir mysal: *Jeti burhanlar ulusynda tirsün* – «Ýedi butlar ülkesinde ýaşasyn».

Diş [di:ş] – Iýmit owradyjy, çeyneýji synamyzyň ady bolan *diş* sözi türk dillerde *diş*, *tiş*, *tiýş*, käbirlerinde (meselem, azərbayjan we özbek şiwelerinde) hem *çiş* (çi:ş) görnüşlerinde duş gelýär. Bulardan *tiş/diş* gadymy *teg* sözünden, *çiş* bolsa *teg* sözünüň *çeg* öwüşgininden emele gelipdir, olaryň yzyňa *-iş* at ýasaýjysy goşulyp hem *tiş/diş* we *çiş* sözleri ýasalypdyr. *Degmek* işliginiň esasyňy düzýän *teg* sözi iki zadyň biri-birine degmegini, urulmagyny (aralykda galan zady owratmagy) bildirýär. «Diş» manysyndaky *çiş* sözünden bolan *çeg* sözi bolsa *çeyne* işliginiň aňyrsydyr.

Mahmyt Kaşgarlyda şeýle sözlem bar: *Er çekne çeknedi*. Bu ýerdäki *çekne* «dişli mala», *çeknemek* hem «owratmak» manysyndadyr. Sözlemiň manysy: «Är mala basdy» (ýagny mala bilen kesekleri owratdy). *Çekne* sözi *çeyne* sözünüň gadymy şekilidir. Diýmek, şol bir sözden (kökden) aýrylyp çykan *teg/deg* («degmek») we *çeg* («çeyne») sözleri diňe bir asyldaş bolman, eýsem olaryň ýerine ýetirýän hyzmatlary hem birdir (owratmak, ýençmek, çeynemek) *Deg/teg* we *çeg* sözleri türki dillere mahsus bolan *t/d~ç* ses çalşygy netijesinde döräpdir. Bu ses çalşygyna türkmen dilinden mysallar: *çolamak* – *dolamak*, *çigmek* – *düwmek* (*tügme*k), *çym* (*gyzyl*) – *dym*, *çömmek* – *tümmek*, *çöňňe* – *töňňe* we ş.m. *Teg/deg* we *çeg* sözleriniň derňewine şeýle köp üns bermegimiziň sebäbi iýmit çeyneýji synamyzyň *diş* diýen adynyň we onuň *çiş* öwüşgininiň hut şol sözlerden dörändigini üçindir. Indi «çeyneýji», «owradyjy» manysyndaky *diş* we *çiş* sözleriniň ösüş ýoluny aýry-aýrylykda görkezeliň:

Diş sözi: *tek/dek+iş* < *tegiş/degış* < *teýiş/deýiş* < *tiýiş/diýiş* < *tiiş/diiş* < *ti:ş/di:ş*.

Çiş sözi: *Çek-iş* < *çegiş* < *çeyiş* < *çiiş* < *çi:ş*.

Diýmek – «Aýt, sözle» manysyndaky *diý/di* sözi türki dilleriň gaty irki eýýamynda dörän sözdür. Gazak şahyry we dilçisi O.Süleýmenowyň pikiriçe, bu söz irki türklerden roman dillerine-de geçipdir: italýan dilinde *di*, latyn dilinde *dik* sözleri şol türki *diý* sözünden alnyp, bu sözden soňra *diksiýa*, *diktor*, *diktant*, *diktofon* ýaly onlarça sözler ýasalypdyr. *Diý* sözünüň köki barada ýene-de ser. *Dil*.

Dodak [do:dak] – Agzy açyp-ýummaga hyzmat edýän synanyň ady türki dillerde *dodak*, *todak*, *totag*, *tutak* görnüşlerinde duş gelýär. Olaryň aglabasynda bu sözün *o/u* sesi gysga aýdylýar. Şundan çen tutsaň, bu sözün aslynda *tutak*, ýagny «tutujy», «agza salnan iýmiti tutýan, gaçyrman saklaýan» manysynda ýüze çykandygyny çaklamak mümkin.

Dogan – Türki dilleriň ösüşiniň Altaý döwründe *dogan* sözüniň *dog* kökünüň aňyrsy bolan *dou*, *dog* sözi «ini», «kiçi erkek dogan» manysynda ulanylypdyr. Şol eýýamda türki diller bilen bir topara giren tungus-manjur dillerinde häzir hem *dou* sözi inini aňladýar. *Dogan* sözüniň ikinji bölegini düzýän *-an* gadymy türki dillerde köplük, jem goşulmasydyr. Diýmek, *dogan* sözi aslynda «aga-ini», «bir ata-enäniň ululy-kiçili çagalary» manysynda ýüze çykypdyr.

Dogry – «Göni», «düz» manysyndaky bu söz arap dilinden alynma sözdür. Arap dilinde *dogry* – «göni».

Dok, doý – Göräýmäge düýp söz ýaly görüňýän bu manysy ýakyn sözler *do* kökünden we at ýasaýjy *-k* hem-de işlik ýasaýjy *-ý* goşulmalaryndan durýar. Tywa dilinde *dok* sözüniň *todug* görnüşinde ulanylýandygy bu sözün ýasama bolmagynyň mümkindigini görkezýär: *tod* (*toý*, *doý*) + *-ug*. Bulardaky *do* köki aslynda «köp», «artyk» ýaly many aňladýar. Ýene-de ser. *Dolmak*.

Dokamak – *Doka* işliginiň *dok* köki «urmak» manysyndaky *tok* sözündendir (ser. *Tokmak*), *-a* – işlik ýasaýjy goşulma. *Dokma* daragy bilen urlup, tokguldadyp dokalýandygy üçin, ol şeýle at alypdyr. Şiwelerde *dokma dokamak* sözleriniň *tokma tokamak* ýaly aýdylyşyna hem duş gelinýär.

Dokuz – Sekiz (8) bilen onuň (10) aralygyndaky sany aňladýan bu söz Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde *tokuz/toguz* görnüşlerinde duş gelýär. Gurluşy boýunça *doňuz*, *gopuz*, *owuz*, *agyz* sözleri bilen meňzeşdigi üçin, bu sözün aslyny türkiçe hasaplaýarys. Ol *tog/tok* sözünden we *-uz* goşulmasyndan durýar. Emma *tok* sözüniň asyl köki anyk däl. Ýöne *dokuz/tokuz* sözüniň türki (umuman, aglaba dünýä) dillerinde mukaddes (sakramental) san saýylýandygyny bellemekçi. Mongollarda uly hana berilýän sowgat 9 sany närseden ybarat bolupdyr. Bu däp mongollardan türklere geçipdir. «Babynamadan» alnan şu jümlä üns beriň: *Bir tokuz at we*

bir tokuz parça kiltürdi. Türki dilleriň käbirinde *tokuz/dokuz* sözi gelinlik üçin giýew tarapynyň taýýarlaýan 9 närsesini aňladýar. XIX asyr tatarlarynda bu 9 närsä gelniň geýjek eşikleri, gyrgyzlarda bolsa at ýa-da düýeden başlap, 9 sany dürli mal giripdir (Budagow). Türkmen halkynda-da gelin üçin dokuz zadyň taýýarlanmagy döp bolup galypdyr. Muny *dokuz düwmek* we *dokuzy düzüw* söz düzümleri hem tassyklaýar. Häzir aglaba türkmen taýpalarynda dokuza gelniň geýjek don, köýnek, ak we gara köwüş, dürli ýaglyklar, käbir etraplarda gyzył we kümüş şaý-sepler girýär. Ady *dokuz* bolsa-da, oňa girýän närseleriň sany käýerlerde 20-30-danam geçýär.

Dolak – Aýagyň üşemezligi üçin onuň daşyna dolanýan ýyly we insizden uzyn dokalýan ýörite matanyň ady bolan *dolak* sözi *dola* diýen düýp işlikden we at ýasaýjy *-k* goşulmasýndan hasyl bolupdyr. Türki dillerde *dolamak* ýerine *çolamak* sözi hem ulanylýar. Ýnha, tatar we çuwaş dillerinde şol sözden emele gelen «dolak» manysyndaky *çolak*, *çulak* sözi *çulok*, *çulki* görnüşinde orus dilinde-de aralaşypdyr.

Dolmak [do:lmak] – «Püre-pür bolmak» manysyndaky bu işligiň *dol* köki hem ýasama söz bolup, ol «köp», «artyk» manysyndaky *do* kökünden we işlik ýasaýjy *-l* goşulmasýndan durýar (ýene-de ser. *Dok*, *doý-*). Goşulmasy bilen bitişen we düýp söze öwrülen *dol* köküniň yzyna *-y* isim ýasaýjysynyň goşulmagy bilen *doly* (do:ly) sözi emele gelipdir.

Dolun [do:lun] – Lebapda *Dolun*, *Aýdolun*, *Dolanaý* ýaly gyz atlarynda saklanyp galan bu gadymy türki söz *dolmak* işliginden bolup, ol asmanda Aýyň doluşan döwrüni, ýagny on dördi gijäniň aýyny aňladýar. *Dolun* sözünüň yzyndaky *-un* goşulmasy ortak işligiň *-an* goşulmasynyň gadymy görnüşidir. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde hem *tolun aý* «14-i gijäniň Aýy» diýlip düşündirilipdir. *Dolun* sözi türk dilinde häzirem şol manyda ulanylýar.

Doly – *O* sesi gysga aýdylýan *doly* sözi asmandan ýagýan göjek ýaly buzlary aňladýar. Alymlaryň pikiriçe, bu söz *doňly* (ýagyn) sözünüň gysgalan görnüşidir.

Domalan – Baharda gyrlaç, baýyrlaç ýerlerde bitýän we kömelek ýaly peýdaly ösümligiň *domalan* ady onuň ýerden güberilip («domalyp, dommalyp») çykýanlygy bilen baglydyr.

Don [do:n] – «Daşky eşik» manysyndaky *don* sözünüň *do* böleginiň *dola*, *dolak* sözleriniň düzüminde-de duşýandygyny hasaba alsak, bu sözün aslynda «geým», «daşy dolaýan, örtýän eşik» manysyndadygyny tassyklamak mümkin: *do+gun* < *doun* < *do:n*. Türki dillerde *don* sözi köpinçe daşky, käbir dillerde bolsa hem içki eşigi aňladypdyr. Muny aglaba türki dillerde, türkmen diliniň hem Lebap şiwelerinde «balak» manysynda *yşda:n* (ýagny «iç don», «içki don») sözünüň ulanylmagy tassyklaýar (ser. *Yşdan*).

Doňuz – Ýslamda eti haram hasap edilýän öý we ýabany haýwanyň ady bolan bu söz türki dillerde *doňuz*, *doňguz*, *tongus*, *toňuz* görnüşlerde ulanylýar. Türk, gagauz we karaýym dillerinde bu haýwanyň ady *domuzdyr*. *Doňuz/domuz* sözi *doň/dom* kökünden we at ýasaýjy *-uz* goşulmasyndan durýar (deň. : *gowuz/gopuz*, *kigiz*, *meýiz*, *semiz* we ş.m.). Biziňçe, bir kökden dörän *dom/doň/tom/toň* sözi «togalak, ýumry» ýaly many aňladýar. Ol şu sözleriň düzüminde duş gelýär: *doň/döň* – «togalak depe» (ser. *Döň*); *tomalak* (şiwe sözi) – «togalak»; *tommak*, *tommuk*, *tommy* we ş.m. Semiz we togalaklygy üçin, doňza şeýle at dakylpdyr.

Dowar – Türki dillerde «ownuk mal», «goýun-geçi» manysynda ulanylýan bu söz *towar* görnüşinde orus diline-de geçipdir, ýöne bu dile ilki «ownuk mal», «dowar» manysynda kabul edilse-de, soňra ol «haryt», «satylýan zat», «mata» ýaly manylary aňlatmaga başlapdyr.

Biziň pikirimizçe, *dowar* sözi aslynda *tokar* sözünden bolup, ol ilki soýulýan (tokulýan) maly, бага bakylýan dowary

aňladýan bolsa gerek. Onuň şu manysy «tokar owlak (geçi)» söz düzüminde saklanypdyr. *Tokmak* işligi bolsa geçmişde «urmak, öldürmek, soýmak» manylaryny hem aňladypdyr (*tokmak* diýen guralyň hyzmatyny we onuň adynyň manysyny ýatlaň).

Dowça – Eriğiň entek bişmedik gök we turşy miwesiniň edebi dildäki *dowça* diýen ady aglaba şiwelerde *towça* görnüşindedir. Bu söz «tokga» manysyndaky *tow* (*tog*) sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-ça* goşulmasýndan durýar. Manysy – «tokgaja» (miwe).

Dönen, dönejin – Daşoguz we Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde, şeýle-de gadymy türki dillerde dört ýaşly gylýaly aňladýan bu sözler türki we mongol dilleriniň entek biribirinden aýrylyşmadyk (altaý) döwründe döräp, olaryň (şeýle-de *dört* sözünüň) *dö* bölegi «dört» manysyndaky sözden emele gelipdir, olardaky *-e* (*-en*) at ýasaýjy, *-jin* hem mongol dillerinde urkaçylyk jynsy bildirýän goşulmadyr (edil *gunajyn* sözündäki ýaly). Türkmen dilinde, şeýle-de aglaba türki dillerde *dönen* dört ýaşly erkek, *dönejin* hem urkaçy gylýaly aňlatsa-da, türki we mongol dilleriniň käbirinde ol sözler düýäniň, sygryň, gäwmişiň, piliň, hatda adamyň dört ýaşly çagasyny aňlatmakda-da ulanylypdyr. Muny Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde 3-4 ýaşly gölä *dönejin* diýilýändigini tassyklaýar. Wagt geçip, ýokarky sözleriň manysy giňeliberensoň, *dönen* we *dönejin* sözleri diňe bir dört ýaşly haýwanlaryň däl, eýsem olaryň iki, üç, baş ýaşlylarynyň ady hökmünde-de ulanylmaga başlapdyr.

Döň, doň – Gadymy türkmen dilinde, häzirki döwürde bolsa türki dilleriň gypjak toparynda *döň* sözi tekiz ýerde dörän («dömüp çykan») togalak depeleri, belentlikleri, tümmekleri aňladýar. Häzirki gepleşikde we türkmen diliniň sözlüklerinde duş gelmeýänem bolsa, bu söz *Garadöň*, *Gapydöň*, *Ekizdöň*, onuň ses taýdan sähelçe üýtgän *doň* görnüşi bolsa *Polatdoň*,

Hojameňlidoň, Hatardoň ýaly depe atlarynda saklanyp galypdyr. Bu ýagdaý *döň, doň* sözüniň türkmen dilinde öň ýörgünli bolandygyna güwä geçýär.

Dilimizdäki *töňňe, düňderilmek, tümmek, dömüp çykmak, tümmi, tommal, dommal* ýaly sözleriň düzüminde hem *döň* sözi ýatyr, olaryň aňladýan närseleri many taýdan döňe ýakyndyr.

Dördül [dö:rdül], **dörtgöl** [dö:rtgöl] – Taraplary deň bolan dörtburçly (kwadrat) närsäni aňladýan *dördül* sözüniň asly *dört* we *gil* sözlerindendir (şeýle depelere gazak, gyrgyz we garagalpak dillerinde *törtküil* diýýärler). Bu adyň *gil* sözi «burç» manysynda bolup, ol Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanyn-da-da» duş gelýär. Günbatar Türkmenistanyň gyrlyk we daglyk ýerlerinde inedördül depelere, şeýle-de dörtburçly galalara *Dördül, Dördüldepe, Dördülgala, Gubadördül, Gyzıldördül, Çayyrlýdördül* ýaly atlar dakylpdyr. Garagalpagystandaky *Dörtgöl* şäherine-de şeýle galanyň ady geçipdir. Garagalpagystan orus goşunlary tarapyndan basylyp alnan dessine, 1873-nji ýylda köne Dörtgöl galasy täzedan timarlanyp, oňa Petroaleksandrowsk diýip at dakýarlar. 1920-nji ýylda bu at galanyň hakyky ady bilen çalşyrylýar, şähere-de onuň ady geçýär.

Döwmeç – Ownuk dogralan petir bilen tudana kişmişini, jaz, ýenjilen hoz, şänik ýaly zatlary garyp, owmaç ýaly ymykly owkalany («döwlüp») taýýarlanýan datly iýmitiň ady bolan *döwmeç* sözi *döwmek* işliginden we işlikden at ýasaýjy *-meç* goşulmasýndan durýar. Bu goşulma *owmaç, kakmaç* ýaly sözleriň düzüminde hem duş gelýär.

Dul – «Ärsiz (aýalsyz) galan» manysyndaky bu söz türk dillerde *tul* we *dul* görnüşlerinde ulanylyp, ol ilki käbir halklaryň durmuşynda ýöredilen adaty, yrym bilen bagly döräpdir. Mongol, gazak, gyrgyz, altaý, burýat, nenes, oseti ýaly ençeme halklaryň äri ölen aýallary ýanyoldaşyna meňzedip, uly gurjak edipdirler. Oňa äriňiň eşikleri geýdirilip, gündiz dulda, gije

bolsa äriiniñ ýatýan düşeginde goýlup, bir ýyllap ýas tutulypdyr. Şol gurjaga *dul/tul* diýlipdir. Bu sözüň *dul* görnüşinden *enesini du:la* (aslynda *dula* – «gurjaga») *bakdyrmak* («atasyny öldürmek» manysynda) we *du:ly* (bolmalysy *duly* – «gurjagy») *saklap oturmak* söz düzümleri, *tul* görnüşinden hem zenanlara degişli aýdylýan *tula*, *haram tula* sögünç sözleri döräpdir.

Dul [du:l] – Öýüň, jaýyň törüni aňladýan bu söz aslynda «örtgi», «tuty» manysyndaky *tuw*, *tug* sözünden we at ýasaýjy *-ul* goşulmasyndan durýar: *tuw-ul < du:l*. Bu söz ir eýýamlarda täze öýlenen ogla gara öýüň *tuty* bilen bölünip berlen bir gapdalyny aňladypdyr.

Dulamak [du:lamak] – «Örtmek» manysyndaky *du:la* işligi «örtgi», «tuty» manysyndaky *tug*, *tu* sözünden we *-la* goşulmasyndan durýar. Ser. *Dul*.

Duluk – Ýüzüň gapdal süňklerini (gulak bilen eňek aralykdaky süňki) aňladýan bu söz «Diwanda» *dulun*, *duluň* görnüşlerinde duş gelip, ol «örtük», «gapak» manysyndaky *du* sözünden we *-luk* goşulmasyndan durýar. *Du* (*duw*) sözi barada ser. *Du:l*, *du:lamak*, *tuwak*.

Duman [duma:n] – «Ümürli, tot-tozanly, dury däl howa» manysyndaky bu söz «örtgi», «tuty» manysyndaky gadymy türki *tuw* (*tum*) sözünden we *-an* (*-a+n*) goşma goşulmadan durýar. Ser. *Dul*, *Dulamak*.

Durluk – Gara öýi ýyly saklamak üçin, onuň täriminiň daşyna tutulýan keçäni ýa-da ýeken boýrany aňladýan *durluk* sözi *dur* diýen düýp sözden we *-luk* diýen goşulmadan durýar. Gadymy *dur* sözi hem aslynda *tugur* (*tug-ur*) görnüşindäki ýasama söz bolup, ol «örtük», «tuty» manysyndaky *tuw*, *tug* sözünden (ser. *Dul*, *Dulamak*, *Tuwak*) we *-r* goşulmasyndan ybaratdyr. Gadymy türki dillerde *tugur* sözi «gara öýüň aşaky tegelegini», mongol dilinde bolsa onuň gysgalan *tur* görnüşi

«diwary» aňladýar. Oguz dillerinde *tur* (*tugur*) sözünüň *t* sesi soňra açyk *d* sesine geçipdir.

Durna – Batgaly, suwly ýerlerde ýaşaýan bu guşuň ady türki we mongol dillerinde şeýle görnüşlerdedir: *durna* (türkmen, azerb.), *turna* (garaçay, gumuk, nogaý, türk, uýgur, özbek, hakas), *torna* (tatar), *turuna* (gyrgyz), *tyrna* (garagalpak), *durýana* (tywa), *turag* (mongol), *turug* (galmyk), *turuja* (tungus, manjur) we ş.m. Guşuň bu atlary onuň çykarýan sesi bilen baglydyr. Bu sese garagalpaklar *tyrryý-tyrryý*, tatarlar *to-ryýk-toryýk* ýalyrak tarzde öýkünýärler. Guşlara degişli ylmy çeşmelerde bolsa durnanyň saýraýşy *türr-türrr* ses meňzetmesi arkaly berilýär.

Dury – Akmaýan, arassa, bulanyk däl suwy bildirýän bu söz *dur* işliginden we isim ýasaýjy -y goşulmasýndan ybaratdyr (duran, akmaýan suw). Gadymy türki dillerde *duruk*, häzirki dillerde bolsa *durak*, *durgun* diýilýän beýle suwlaryň *ýata suw* diýen ady hem bar.

Duşman [duşma:n] – «Ýow», «ýagy», «gany» manysyndaky bu söz parsalaryň *düšt* («içigara», «ugursyz», «erbet») we *man* («göwün», «ýürek») sözlerinden emele gelipdir. Sözme-söz terjimesi – «içigara», «garaýürek».

Duzak, duşak – Haýwanlary, guşlary tutmak üçin gurulýan halkanyň ýa toruň *duzak* adynyň *duz* köki, iri öý haýwanlarynyň aýagyna urulýan duşagyň *duş* köki, şeýle-de *tor* sözi, aslynda, şol bir gadymy *tor/tur* sözünüň ses öwürşginleridir, *duzak*, *duşak* sözleriniň yzyndaky -ak bolsa goşulmadyr. Bu sözler türki dillere mahsus bolan *d~t*, *u~o*, we *z,ş~r* ses çalşyk kanunalaýyklygy esasynda döräpdir. Uýgur dilinde «tor» ýerine *duz* sözünüň ulanylyşy, *semiz-semre*, *guduz-gudura*, *göz-görmek*, *köz-köremek* ýaly türkmen sözlerindäki *z~r* ses çalşygy bu aýdylanlaryň delilidir.

Dükan [düka:n] – Dürli-dümen zatlaryň saklanýan we satylýan ýerini aňladýan bu söz araplaryň *dükkan* sözünden bolup, ol ilki pars diline, ondan hem türki dillere geçipdir.

Dümew – Sowuklamak zerarly burnuň dykylmagy bilen döreyän nähoşlugyň *dümew* adynyň gadymy şekili *tumagudyr* (Mahmyt Kaşgarlyda). Soňra *dumak*, *dumag*, *dümew* görnüşine geçen *tumak* sözünüň *tu* bölegi «örtgi», «tuty» manysyndadyr (ýagny «burny dykýan päsgel»), *-mak* (*-m* we *-ak*) bolsa at ýasaýjy goşulmalardyr (*tuw* sözi barada ýene-de ser. *Dul*, *Tuwak*). *Tumak* sözi soňra şeýle özgerişi başyndan geçiripdir: *tumak* < *dumak* < *dumaw* < *dümew*. Bu sözün *dumag/dumaw* görnüşi Farap sebitlerinde häzirem ýörgünli. Bu ýerde salamdan soňky soraşmalarda «Keýpiňiz gowumy?» manysyndaky «Dumagyňyz çagmy?» diýen sorag göni terjimede «Burnuňyz açykmy?», «dem gelip-gidýärmi?» diýen manyny aňladýar.

Dünýä [dünýä:] – «Älem», «jahan», «tutuş Ýer togalagy» manysyndaky *dünýä* sözi «ýalançy», «pes» manysyndaky *deni* diýen arap sözünden emele gelipdir. *Deni* we *däli* sözleriniň ses taýdan ýakynlygy *däli dünýä* adynyň döremegine sebäp bolupdyr. *Deni* sözünüň köküne düşüňänler bolsa *dünýä* sözünüň *ýalançy* (*dünýä*) diýen türkmençe adyny ulanypdyrlar.

Düňdermek – Gap-gajyň ýüzüni (agzyny) aşak, düýbünü ýokary edip agdarmagy aňladýan bu söz gadymy türki *tüň* (oguz dillerinde *düň*, *dün*, *dön*) kökünden we *-der* goşulmasyndan durýar. *Tüň* sözi *tüňňermek* işliginiň düzüminde-de bar.

Düňňür – *Guda-düňňür* diýen tirkeş sözde duş gelýän bu guda-garyndaşlyk adalgasy gelniň gelen öýündäkiler üçin ýigidiň ata-ene we doganlaryny, ýigit üçin hem gelniň atanelerini aňladýar. Altaý dil maşgalasyna giren dillerde ol şeýle görnüşlerde (ýokarda ýatlanan manyda) duş gelýär: *tuňur* (tungus-manjur), *tugur/tümür* (ýakut), *tüňür* (Kaşgarly,

«Diwan»), *düñür* (türk) we ş.m. Türk dilçisi Eýuboglu *düñür* sözünü «garaňky» manysyndaky *tüñ*, *tüm* sözi bilen baglap, ilki onuň gije ýatyp gidýän myhmany aňladandygyny belleýär. Bu pikir onçakly ynançly bolmasa-da, sözüň köki barada başga maglumat ýok.

Dürbi – Uzakdan görkeziji guralyň ady bolan bu söz parslaryň *du:rbi:n* sözleriniň gysgaldylan görnüşidir. Parsça *du:r* – «uzak», «alys» we *bi:n* («görmek» manysyndaky *di:dän* işliginiň köki). Manysy – «uzaklygy görkeziji». Orus dilindäki *binokl* («dürbi») sözünüň birinji *bin* bölegi hem parslaryň *bin* sözündendir.

Dürs – «Dogry, düz» manysyndaky bu söz *dür* sözünden we *-s* (*-üs*) goşulmasyndan durýar. Türki dillere mahsus bolan *r~z* ses çalşygy esasynda *dür* sözi *düz* sözünden emele gelipdir.

Dürtgüç – Tamdyra ýapylan çöregiň ýüzi gabaryp güllemezligi üçin, çöp ýa-da çarşagyň uýy bilen onuň ýüzüniň her ýerine-her ýerine dürtülip çykylýar. Şol çöpe ýa-da çarşaga *dürtgüç* diýilýär. Petir çöregiň tutuş ýüzüne birsydyrgyn urlup çykylýan aşagy hatara demir çişli, şelpeli, eltutary bogdajyk bezemen gural bolsa *dikeçdir* (sözlüklerde bu gurallaryň ady çalşyrylyp düşündirilýär). Kaşgarly *dikeç* sözünü *tiküç* görnüşinde getirip, ony «nan ýapýanlaryň nanyň ýüzüne nagys etmek üçin ulanýan närsesi» diýip düşündirýär.

Düşdüş – Zähersiz kiçijik möýüň ady bolan *düşdüş* sözi bu möjejigiň öz kerebinden asylyp düşüşi we ýokary çykyşy bilen baglanyşyklydyr. Ýlmy ady *Tegenaria domestica* bolan bu möýüň šiwe atlary hem onuň şu häsiýetine görä dakylpdyr: *ta:rtenek* – «tardan (kerepden) sallanýan»; *i:ngin* – «inip-çykyjy»; *tanapçy*.

Düşek – Üstünde oturmak, ýatmak üçin ýere ýazylýan amatly närseleri aňladýan bu söz aslynda «ýaz», «gönüle» manysyndaky *düz* diýen isimden we işlik ýasaýjy *-e* (*düze-düşe*) hem-de ýasaýjy *-k* goşulmalaryndan durýar (*düz-e-k* –

düşek). Manysy: eplenip ýa düýrlenip goýlan haly, keçe ýaly närseleri ýere ýazmak, gönülemek. Koýballar düşege häzirem *tüzek* diýýärler.

Düwlen – Hazarýaka ilat deňizde ýaşaýan suwiti ýa-da suwpişik diýen haýwana *düwlen* diýip at berýär, çünki ol gyşyň örküjinde, deňziň ýüzünde buz emele gelende çagalap, çagasyny ilkinji günlerde buzun üstüne çykaryp goýýar. Şol çagalaryň düýrülip, düwlüp ýatýanlygy üçin hem olara *düwlen* diýip at beripdirler. Ýemreli şiwesinde düwlenleriň çagalaya döwri bolan 1-10-njy Türkmenbaşy aýynyň aralygyna *düwlen-döwür*, şol döwrüň alty günlük sowuk howasyna-da *düwlen-doňak* ýa-da *hüýt* diýýärler. Hazar deňzinde *Düwlenli* diýen ada-da bar. *Düwlen* diýen türkmen sözüni oruslar *tyulen* görnüşinde öz dillerine kabul edipdirler.

Düwme – *Düw* (*tüg*) sözünden we at ýasaýjy *-me* goşulmasýndan hasyl bolup, «düwlen, tokgalanan zat» ýaly many aňladýan *düwme* sözi daşky eşikleriň ýakalaryny biri-birine baglap saklaýan düwmeleri aňladypdyr. Ilki tokgalanan ýünden, ýüplükden düwlüp edilen iliklere *düwme* diýlen bolsa, soňra ilik hyzmatyny ýerine ýetirýän çöpe, daşa hem şu at berlipdir. Manysynyň giňelmegi netijesinde *düwme* sözi has soňlar çagalaryň jyňnyrdaýan düwmejiklerini hem aňladypdyr. Bu söz türki dillerde şeýle görnüşlerdedir: *tükme* (Kaşgarly), *tügme* (çagataý dilleri, uýgur), *tuma* (özbek), *dügme* (türk), *tüýme*, *tüýmö* (gyrgyz, gazak, nogaý, azerbaýjan), *tüm* (*tüg-üm*, ýakut) we ş.m.

Düwünji – Türki dillerde «ilkinji çagany» aňladýan bu sözün asly *tu:n* (*tuwun-tüwün*) bolup, onuň *tu:n* görnüşi has ir eýýamda «täze», «ter», «nowça» ýaly manylarda ulanylypdyr. Bu sözün türki dillerdäki şekilleri şeýle: *tu:n* (gypjak topar dilleri), *tunguç* (çagataý), *tüngüç* (balkar), *tuňgyş* (gazak), *tu:n pala* («ilkinji bala» – altaý), *düwünji* (türkmen) we ş.m. Mahmyt Kaşgarly *tu:n* (*tuwun*) sözüni «ilkinji» diýen umumy

manyda ulanypdyr: *tun ogul* – «ilkinji ogul», *tun kyz* – «ilkinji gyz», *tun er* – «ilkinji är».

Türkmen dilinde *tuwun* sözünüň *t* sesi açyk *d* sesine öwürilipdir (*düwün*), yzyna-da degişliligi (orňy) bildirýän *-çi/-ji* goşulmasy goşulypdyr: *düwünji* (deň. *düýeji*, *esenguluçy*). Türkmen şiwelerinde *düwünji* sözi öý haýwanlarynyň ilkinji neslini aňladýar: *düwünji guzy*. *Düwünji* sözi ýer-ýurt ady hökmünde-de ulanylýar: Balkanyň arkajynda bir oba, Etrek etrabynda hem bir guýa *Düwünji* ady dakyllypdyr.

Düýbek – 1. Ýokarsy döwlen golça, küýze, hum ýaly gap-gaçlaryň düýbi (gyralary rejelenip timarlanan şeýle düýbekler ite ýalak ýa-da başga hajatlar üçin ulanylýar). Bu söz *düýp* sözünden we *-ek goşulmasyndan* durýar. 2. Hazarýaka ilatyň dilinde «ýarymada» manysyndaky *düýp* ýa-da *düýbek* sözi hem ýokarda derňelen söz bilen bir kökden bolsa gerek: «gury ýeriň suwa süsňäp gidýän ujy, düýbi». Bu manydaky *düýp* sözünüň has gadymydygyny, türki dilleriň Altaý döwründe olar bilen bir dil maşgalasyny düzen tungus-manjur dillerinde-de *tib* sözünüň «ada» manysynda ulanylýandygyny bellemekçidir. Hazaryň kenarlarynda *düýp* sözünüň gatnaşmagynda dörän *Düýpgaragan* atly bir, *Düýbek* atly hem birnäçe ýarymada bar.

Düýe – Türki dillerde *dewe*, *tewe*, *tewey* görnüşlerinde ulanylýan bu äpet öý haýwanynyň adyny käbir türkşynaslar *döw* (*dew*) sözünden hasap edýärler. Dogrudan-da, has uly zatlar *döw* bilen deňeşdirilýär. Ýer-ýurt atlarynda äpet galalaryň *Döwgala*, *Döwkesen*, Daşoguzdaky uly kölüň *Döwdan* (ýagny «döwüň hanasy»), Gökdepedäki *Döwüň gowagy*, Hasardagdaky *Döwgaýa* ýaly atlar, şeýle-de *düýeguş*, *düýetemen*, *düýetowuk* (indük, hindi towugy – Stawropol türkmen gepleşigi), *düýedaş* ýaly sözler *düýe* sözünüň *döw* bilen bagly dörän bolmagynyň mümkindigini görkezýär. Ýöne *düýe* sözünü *döw* sözüne syrykdyrmak näçe imrindiriji bolsa-da, *döw* sözünüň aslynda pars sözi saýylmagy iňkise goýýar,

çünki türki halklar parslar bilen galtaşmazdan has öň, baryp türki dilleriň Altaý eýýamynda tungus-manjur dillerinde «düýe» (kăbirinde «düýe» we «pil») manylarynda *temegen*, *temege*, *teme* sözleriniň duş gelmegi *düýe* sözünüň başga kökden döremek ähtimallygyny bildirýär. Bu çaklamany tasa getirmek üçin deliller: *tiýe* (gazak, garagalp., nogaý, çuwaş), *teýä* (başgyrt), *töýä* (tatar), *tiýeý* (ýakut), *tege* (mongol) – ählisi «ýüklemek, ýük çekmek» manysynda; *tewu* (ewenk), *täwä* (tungus-manjur) – «ýük» we ş.m. Umuman, *tewe* diýen umumyaltaý sözi «ýük», «ýük çekmek», *düýe* sözi hem «ýük çekýän» manysyndadyr.

Düýn – Gadymy türki dillerde *tün* sözi «gije», «garaňkylyk» ýaly manyny aňladýar. Edebi dilde *tüm* görnüşine geçen bu söz Stawropol we Garagalpagystan türkmenleriniň gepleşiginde *dün*, *düýn* ýaly ulanylýar, hatda soňkularda «*Goňşy monjugyny düýnde (gije) dakynsaň-da, günde (gündiz) dakynma*» diýen nakyl hem bar. Gijeden öň geçen güne geçmişde *tün gün* («tünden öňki gündizlik») diýlipdir. Bu söz faraply ilatyň dilinde häzirem *tünügün*, *tünewün* görnüşlerinde ulanylýar. Ynha, *tünügün* sözi gysgalyp, *düýn* sözüne öwrülipdir. *Tünügün* (ýagny «gije-gündiz») sözi orus dilindäki *sutka* manysynda-da duş gelýär.

Düýrmek – Ýazgyn närsäni (meselem, kagyzy, düşegi) turba görnüşinde togalamagy aňladýan *düýr* sözi aslynda *tükür/tügür* bolup, ol *tigir*, *tigirlenmek* sözleri bilen kökdeşdir (Budagow).

Düz – Takyry, tekiz meýdany, şeýle-de «çöwre» sözünüň garşylygyny (eşiğiň, matanyň düz ýüzüni) aňladýan *düz* sözi aslynda *ýüz* sözi bilen kökdeşdir. Ser. *Ýüz*. Muny gazak dilinde *ýüz* sözünüň *düz*, balkar dilinde *ýyldyz* sözünüň *dulduz* görnüşlerinde ulanylyşy (Räsänen) hem tassyklaýar.

Düzetmek – «Abatlamak», «bejermek» manysyndaky bu söz *düz* («tekiz, göni, dogry») sözünden we işlik ýasaýjy -e

hem-de ýükletme derejesiniň *-t* goşulmalaryndan durýar. *Düze* sözi *düzemek* («düzgüne salmak»), *düzelmek* sözleriniň düzüminde-de bar. *Düze* sözüne mysal: *Kesek bina tutmaz düzemek bilen* (Magtymguly).

Dykyz – «Depilip doldurylan», «gaty syk dokalan» manylaryndaky bu söz işligiň *dyk* kökünden we *-yz* goşulmasyndan durýar.

Dyňzamak – Gaby suwuklykdan ýa-da guýulýan nârselerden gerk-gäbe dolduryp çişirmegi aňladýan *dyňza* işligi *dykyz/dygyz* (ser.) sözünüň *dyňyz* görnüşinden we işlik ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar.

Dyrnak – Barmaklaryň, penjeleriň ujundaky buýnuz synalary aňladýan bu söz *dyr* kökünden we işlik ýasaýjy *-na*, at ýasaýjy *-k* goşulmalaryndan durýar. Manysy – «dyrnagy, çitigi çümdürüp berk tutmak, dyrnamak, çitiklemek, gazamak». *Dyr* köki bilen gelýän sözler: *dyrnaçaklamak, dyrmamak, dyrmyk, dyrmaşmak, dyryşmak* we ş.m.

Dyý, dynç [dy:nç], **dyg** [dy:g] – Häzir janly gepleşikde seýrek duş gelýän *dyý* işligi «sak bol», «el çek», «seresap» ýaly manylary aňladýar. Mysal: *Gözüň agyrsa, eliň dyý* (eliňni sakla), *içiň agyrsa – agzyň* (nakyl). Köne türkmen dilinde bu söz *tyý* görnüşinde has ýörgünli eken. XIII asyr türkmen alymy Ahmet Ýognaklynyň «Hibbatul-hakaýyk» eserinden alnan şu mysala üns beriň: «*Sögünç kelgu* (geljek) *ýolny agylyk* (aklyk, sowgat) *tyýur*». Manysy: «Käýinç geljek ýoly aklyk dep eder; ýapar». *Dyý* sözi aslynda *dyk* (*dykmak*) sözünüň bir öwürşginidir: *dyk* < *dyg* < *dyý*. Dürli goşulmalary kabul eden *dyý* sözünden şeýle sözler ýasalypdyr:

Dyý+yn < *dyýyn* < *dy:n* (dynmak): *Ýagyş dyndy. Işden dyndyk.*

Dyn+-ç (*dyý+yn- ç*) < *dynç*.

Dyý+-yg < dyýyg < dy:g (manysy: «öňüni almak», «seresap bolmak»): *Diliňe dyg bol. Çagaka dygy görmedigi ulalansoň terbiýelemek kyn bolýar.*

Dyz [dy:z] – But süňki bilen injik süňküniň seplesýän ýeriniň ady türki dillerde şeýle görnüşlerdedir: *diz* (türk, azerb.), *dy:z* (türkmen), *tiz* (başgyrt, tatar, uýgur), *tize* (gazak, gyrgyz), *tizze* (özbek), *dize*, *tirsek* (garagalpak) we ş.m. Bularyň aglabasy *tir*, *tiz*, *diz* sözünden emele gelipdir. Türki dillere mahsus bolan *d~t* we *z~r* ses çalşyklary esasynda şol bir kökden dörän *diz*, *tiz*, *tir* sözleri «hatara düzmek», «birnäçe närsäni biri-biriniň yzynda hatarlamak, seplemek» ýaly many aňladýar (dyz hem iki süňki biri-biriniň yzyna düzýär). Türki dilleriň arasynda diňe türkmen dilinde *diz* sözünüň *i* sesi y sesine öwrülip, üstesine uzynlyk hem alypdyr. Ýene-de ser. *Tirsek*.

Ebetey, epçil – Edebi dildäki *ebetey* (manysy «usul», «tär») we şiwelerdäki *epçil* («ugur tapyjy», «çakgan») sözleriniň *ep* köki gadymy türki dilde «oňay» manysyny aňladypdyr. *Ep* (*eb*) sözünüň yzyndaky *-etey* (*-e+tey*) we *-çil* isim ýasaýjy goşulmalardyr. Türkmen şiwelerinde *ep* sözünüň *ip* (*i:p*) görnüşi hem duş gelip, ol «peýda», «amat» ýaly many aňladýar. Türki dilleriň aglabasynda *ep* we *ip* sözleriniň ikisinde ýörgünli (manysy türkmen dilindäki ýaly): *ep* (gazak, garagalpak, gyrgyz), *ip* (tatar, altaý) we ş.m.

Egin – Kibitiň arka ýüzünde bedeniň eglip aşak inýän ýerine *egin* diýilýär. Bu adalga işligiň *eg* kökünden we *-in* goşulmasyndan durýar. Manysynyň giňelmegi bilen *egin* sözi dagyň, baýryň, gyryň eteklerindäki ýapaşak düzlükleri aňladýan adalga hökmünde hem dilimize girdi (*egin ýer* – «ýapaşak ýer»).

Eginbaş – Häzir diňe «eşik» manysyndaky *eginbaş* sözi *egin* (ser.*Egin*) we *baş* («kelle») sözlerinden hasyl bolup, ilki adamyň bilinden ýokarky synalaryny aňladypdyr. Soňra sözün manysynyň giňelmegi we meňzeşlik (metafora) netijesinde bu at şol synalara geýilýän eşiklere geçipdir. *Eginbaş* sözi bilen bir hatarda *üst-baş* adalgasy hem ýörgünli.

Egir – «Süýüme tow bermek, burmak» manysyndaky bu söz *eg* kökünden we *-ir* goşulmasyndan durýar. *Eg* işligi bir zady egmegi, towlamagy, öwürüm bermegi aňladýar. Diýmek, *egirmek* – «ýüpe tow bermek» diýmekdir.

Egis – «Azalt», «möçberini kemelt» manysyndaky *egis* sözi *eg* kökünden we işligiň yükletme derejesiniň *-it* goşulmasyndan durýar (dökülýän närseler salnan gaplar eglen-de, olar egsilýär). Ses çalşygy netijesinde *t* sesi soňra *s* sesine öwürülipdir: *egit* – *egis*. Şeýle ses çalşygyna başga my-

sallar: destan-dessan, typmak-sypmak, magtym-magsym, sokuş-tokuş («uruş») we ş.m.

Egsik – Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde we käbir türki dillerde *eksük*, *eksik* görnüşlerinde we «erbet, ýigrenji» manylarynda ulanylýan bu söz *ýek* («ýaramaz, ýaman») sözünden we işlik ýasaýjy *-si* hem-de işlikden isim ýasaýjy *-k* goşulmalaryndan durýar. Türkmen dilinde bu söz *itden egşik* (ýagny «itden ýigrenji») söz düzüminde duş gelýär. Sözün asyl şekili çuwaşlaryň *ýeksek* («ugursyz, nejis») sözünde has aýdyň görünýär.

Egşem, ýegşem – Günbatar Türkmenistanyň ilaty dagyň, gyryň, umuman, dürli belentlikleriň aňrysna geçmek üçin amatly, ýapgydrak ýerlerine, aşalgalaryna *egşem*, *ýegşem*, *ýegşik* diýýärler. Bu sözleriň ählisi aslynda *egilmek*, *ýegişmek* sözlerinden gözbaş alyp, *Ýegşem*, *Garaýegşem*, *Baleýşem*, *Seňreyşem*, *Gökýegşik* ýaly ýer-ýurt atlarynyň düzüminde-de duş gelýär.

Eje – Özüni dogran aýala çaganyň ýüzlenýän *eje* sözi Altaý we fin-ugor dilleriniň bir dil maşgalasyna giren döwründe döräp, ol ilki atany, babany, uly agany (erkek garyndaşy) aňladypdyr. Türki dilleriň Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde-de *eje* sözünüň ýogyn çekimlili *ajy* görnüşi «ata», «baba» ýaly manyda ulanylypdyr. Bu söz hut şol manyda fin-ugor, koreý dillerinde, şeýle-de altaý, koýbal, karagas ýaly türki dillerde häzir hem ýörgünli. Has soňrak (Kaşgarlynyň döwründe) *ajy/aja* sözünüň *eje* görnüşi döräp, ol indi uly aýal garyndaşlary – enäni, ejäni, daýzany.... aňlatmaga başlapdyr. Dilçi alymlar *ata*, *kaka*, *baba*, *mama*, *ene* (*ene/enne*) sözlerinde bolşy ýaly, *eje* sözünü hem çaga dilinden alnan söz hasaplaýarlar.

Ekdî – «Eldeki mal» manysyndaky bu sözün *ek* köki gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde *ik* görnüşinde duş gelip,

ol, biziňçe, *ýmek* we «çörek» manysyndaky *ekmek*, *ikmek* (ser. *Ekmek*) sözleri bilen kökdeşdir. *Ik/ek* işliginiň ilki ýükletme derejesiniň *-t* (*ekit*), soňra hem at ýasaýjy *-i* goşulmasyny kabul etmegi bilen *ekdi* sözi emele gelipdir: *ek-i-t(d)-i* < *ekdi*. Ýatlanan ýadygärliklerde *iktile* sözi «iýmle» manysynda gelýär. Diýmek, *ekdi/ikdi* sözi «iýmelenip bakylýan mal», «eldeki» manysynda ýüze çykydyr.

Eke – Türkmen diliniň sözlüklerine girizilmändigine seretmezden, *eke* sözi *ekeji* (*eke+eje*) we *eneke* (*ene+eke*) sözleriniň düzüminde duş gelýär. Türki dilleriň gypjak toparynda, şeýle-de türkmen diliniň Farap, nohur gepleşiklerinde *eke* sözi «aga», çowdur şiwesinde hem ä:*ke* sözi «ata, kaka» we «aga» manylarynda erkek garyndaşy bildirýän adalga bolsa, türkmen diliniň ärsary we ýemreli şiwelerinde ol «uly aýal dogany» (ýagny aýal garyndaşy) aňladýar. Umuman, *eke* we *aga* sözleri aslynda şol bir sözün dürli ses öwürşginleridir (*aka* < *eke* < *aga*). *Aka* sözi bolsa ir eýýamda aýal-erkekligine parh goýman, ýaşuly garyndaşlaryň ikisine-de degişli at bolupdyr. Wagtyň geçmegi bilen türki dillerde, şol sanda türkmen şiwelerinde-de *aga* we *eke* sözleriniň aňladýan manylary aýrybaşgalaşypdyr.

Ekiz – Türkşynas alymlar kybapdaş jübütleri aňladýan *ekiz* sözünü inňän irki eýýamda dörän adalga hasaplap, onuň aslyny *iki* diýen sana we jübütligi bildirýän *-z* goşulmasyna syrykdyrýarlar. *-z* goşulmasy *göz*, *dyz*, *omuz*, *buýnuz* («şah»), şeýle-de köplügi bildirýän *biz*, *siz* sözleriniň düzüminde-de duş gelýär, ýöne bu sözlerde ol asyl söz bilen kebşirlenip, sepleşip gidipdir.

Ekizdepme, hapgyrtma – Gulagasty we bogaz mázleriniň çişmegi bilen döreyän ýokançly çaga keseline Ahalda *hapgyrtma*, Lebapda hem *ekizdepme* diýilýär (bu keseliň ylmy ady *paratit*, orusça ady *swinka*). *Hapgyrtma* sözi bu keseliň

деми гысдырýанлыгы, öýkeniň howa alyş-çalşyny kynlaşdyrýanлыгы bilen, *ekizdepme* diýen at bolsa bu keseli bejermekdäki ырым bilen bagly ýüze çыкypdyr. Hamala, çişen mázleri ekizek çagalara depdirseň, olaryň çіşi gaýdýarmyş.

Eklemek – «Idetmek», «birini iýdirip-içirip saklamak» manysyndaky *ekle* işligi gadymy *ik/ek* kökünden (ser. *Ekdi*) we *-le* goşulmasyndan durýar.

Ekmek, etmek – Esasy we mukaddes iýmitiň ady bolan *çörek* we *nan* sözleri türkmen dilinde giçki orta asyrlarda dörän adalgalardyr. Gadymy geçmişde ata-babalarymyz ol sözleriň ýerine *etmek, epmek* sözünü ulanypdyrlar. Baryp Kaşgarlynyň «Diwanynda» we «Gorkut atada» duş gelýän bu sözler «çörek» manysynda Stawropol, «byzmyk» manysynda hem Hazarýaka türkmenleriniň dilinde saklanyp galypdyr. Stawropolda «galla» (bugdaý) ýerine-de *ekmek* diýilýär. Meselem: *Ekmek saçdyk* (ýagny «bugdaý ekdik» ýa-da «ýere tohum sepdik»). Şundan çen tutup, dilçi alymlaryň bir topary *ekmek* sözünü «galla» manysyndaky *ekin* sözi bilen asyldaş hasaplaýarlar. Kābir türki we mongol dillerinde derňelýän sözüň *idmek, ödmek, edmek* ýaly rōwüşlerde duş gelýändigini nazara alsak, *ekmek* sözünüň aslynda *idmek/iýmek* sözünden dörändigini çaklamak hem mümkin. Soňky sözdäki *d-ý* ses gezekleşigi türki (türkmen) diline ýat dāldir: *adak-aýak, adgyr-aýgyr, guduk-guýy, çadan-çyýan* (içýan) we ş.m.

El – Türki dillerde *el, āl, elik, elig, ilik* görnüşlerinde ulanylan *el* sözünü türkşynas alymlar *almak* işliginiň *al* kökündendir çaklaýarlar. *El* sözi aslynda *elik, elig* (*el+ik*) bolup, «alýan», «alyjy» («tutujy») ýaly manylary aňladypdyr. Soňra bu sözüň *-ik/-ig* goşulmasy düşüp galypdyr. Umuman, adamyň bu synasynyň goşara, aýa çenliki bölegine *gol*, onuň tutmak, almak üçin ýöriteleşen penjesine bolsa *el* diýilýär.

Elek – İki el bilen hereketlendirilip, un, däne we ş.m. elenýän bu guralyň adyny *el* sözüne syrykdyrýarlar. Emma uýgur we tywa dillerinde «ele» manysynda *egli*, *egle* sözleriniň ulanylýandygy bu guralyň adynyň *egmek* işligindendigini görkezýär. Diýmek, *elek* (*eglek*) sözi işligiň *eg* kökünden we -*le* hem-de -*k* goşulmalaryndan ybarat bolup, «iki el bilen o ýan – bu ýana egip işledilýän gural» diýen manydadyr.

Elli – Bäş onlugyň jemini aňladýan *elli* (50) sözi dünýäniň köp dillerinde *el* sözünden emele gelipdir, çünki bir elde bäş barmak – bäş onluk bar. Şonuň üçin gepleşikde *el* sözüne derek *bäş* sözünüň ulanylyşyna-da duş gelinýär: *Ber bäşi* («ber eliňi»), *kak bäşi*. Indi dünýä dillerinden 50 diýen san adynda «bäş» sözünüň ulanylyşyna mysallar getireliň: *penjah* (pars, *penj* – «bäş»), *hamsin* (arap, *hams* – «bäş»), *fünfzig* (nemes, *fünf* – «bäş»), *guindeçim* (latyn, *guingúye* – «bäş»), *çinguante* (fransuz, *çing* – «bäş»), *çinçuyenta* (ispan, *çinço* – «bäş»), *çinguanta* (italýan, *çinguyé* – «bäş»), *fiftu* (iňlis, *fiwe* – «bäş»), *pañça* (sanskrit, *pañç* – «bäş») we ş.m. Türki dilleriň arasynda *elli* ýerine «bäş on» sözlerini ulanýanlar hem bar: pežon («bäş on», altaý), *beşen* («bäş on», tywa). Görşümüz ýaly dünýä dilleriniň aglabasynda «elli» manysyndaky sözün bir bölegini «bäş» ýa-da ony tutuşlygyna «bäş» we «on» sözleri düzýärler. Diýmek, türkmen dilindäki *elli* sanyň ady hem «bäş» manysyndaky *el* («bäş barmak») bilen bagly ýüze çykydyr.

Elwan [elwa:n] – Açyk gyzyň öwüsýän matanyň *elwan* diýen ady arap dilinde «reňk» manysyny aňladýan *lewn* sözünüň köplük sany bolan *elwan* («reňkler») sözündendir.

Em, emçi – Altaý dil umumylygy döwründe dörän bu söz türki we mongol dillerinde *em*, *im* görnüşlerde duş gelip, ol «derman», «em etmek», «doga», «jady» ýaly manylary aňladypdyr. Şol eýýamda kesel bejeryň tebiplere-de *emçi* diýlipdir (-çi – kesp-hünär aňladýan goşulma). Ýene-de ser. *Ýom*.

Emel – *Amal* sözi bilen kökdeş bolup, arap dilinde «iş», «hereket», «kär» ýaly manylary aňladan bu söz asyl manysyna ýakynrak terzde ilki pars, onuň üsti bilen hem türki dillere geçipdir.

Emgek – Türkmen dilinde «horluk», «azap», «dert» ýaly manylarda ulanylýan bu söz aglaba türki dillerde zähmeti aňladýar. Onuň *em* köki türki dillerde «iş», «zähmeti» aňladýan atdyr, *-gek* (*-ge+-k*) bolsa goşma goşulmadyr (bu sözdäki *em* sözünüň «derman» manysyndaky *em*, *em-ýom* sözi bilen dahyly ýok).

Emjek, emzik – Enäniň bäbek emdirýän synasynyň *emjek*, çaga dilinde *memme*, *mäme*, çaganyň sorýan rezin turbajygynyň hem *emzik* diýen atlaryna esas bolan *em* we *mem* sözleri çaga dilinden alnyp, ses meňzetmesi netijesinde döräpdir. *Emjek* sözündäki *-jek* at ýasaýjy goşulmadyr (deň.: *gurjak*, *oýunjak*), *emzik* sözünüň yzyndaky *-zik* goşma goşulmadyr: *em* + *-iz* + *-ik* < *emzik*.

Ençeme – «Birnäçe», «köp» manysynda bolan bu söz *näçe* sözünden we gaýtalanmany bildirýän *-me* (*-be*) goşulmasýndan durýar: *näçeme* < (*näçebe*) < *nijeme* < *ençeme*.

Eňek – Aşaky dişleriň ýerleşýän süňküniň *eňek* diýen ady, biziňçe, işligiň *eg*, *eň* kökünden we *-ek* at ýasaýjysyndan durýar. Muňa *eňek* sözünüň käbir türki dillerde *ingek*, *iňek* (uýgur), *eňgeý* (özbek şiweleri), *iňäk*, *iňek* (uýgur şiweleri) we ş.m. görnüşlerde duş gelşi hem güwä geçýär. Diýmek, *eňek* «inegen» (aşak-ýokary inip-çykýan) diýen manyda bolup, ol bu synanyň hereketi bilen bagly at alypdyr. *Henek* görnüşinde bu söz pars diline-de türki dillerden geçipdir.

Eňmek – Bu sözüň *eň* köki *g~ň* ses çalşygy netijesinde *eg* sözünden döräp, ol aşak inmegi, ýokardan aşak düşmegi aňladýar. Ýene-de ser. *Egmek*, *Inmek*.

Eñter – Suwuk we ownuk zatlary aşak dökmegi bildirýän bu sözün köki *eg*, *eň* bolup, *-ter* (*-t* we *-er*) goşma goşulmadyr (bu goşulma *gaytar*, *düñder*, *agdar* sözlerinde-de duş gelýär). Orus türkşynaslarynyň *eñter* sözünü *agdar* sözünden hasaplamagy hakykata dogry gelmeýär, çünki soňky sözün birinji *a* sesi uzyn aýdylýar (*a:gdar*).

Epgek – Saryja tomusda öwüsýän gyzgyn howurly, gök ekin üçin zyýanly ýele edebi dilde *epgek* diýilýär. Gök ot-çöpün bilini бүкýänligi, epýänligi, süllerdyänligi üçin oňa şeýle at berlipdir. Lebapda bu ýeliň *tapbat* (*tapba:t*) diýen ady bar. Bu söz *tap* («ýyly», «gyzgyn») we *bat* («ýel») sözlerinden emele gelipdir. Seýregrägem bolsa, türkmen dilinde ýokarky manyda bu ýeliň *germsil* (*germsi:l*) diýen täjikçe ady hem ulanylypdyr (*garm* – «gyzgyn»). Owganystanyň üstünden gelýänligi üçin, oruslar oňa *afganes* («owgan ýeli») diýýärler.

Eprik – Süýt goşulyp turşadylan çaly aňladýan bu sözün asly *iprik/üprük* bolup, ol çalyň ýa gatygyň üstüne guýlan süýdün uýap emele getirýän üpürleri bilen baglydyr: *üpürik* < *üprük* < *eprik*.

Erdem – Gadymy türki dillerde «edermen, edepli, gaýratly, päk ahlakly, akyllý, ýagşy gylykly, buýsançly» ýaly gowy sypatlary umumylykda aňladan *erdem* sözi «är» sözünüň gadymy *er* öwüşgininden we türki hem-de mongol dillerindäki *-dem* goşulmasyndan durýar. Kaşgarlynyň «Diwanynda» bu söz «*Erdem başy — dil*» diýen nakylde getirilýär.

Erik – Süýji miwäniň ady bolan *erik* sözi gadymy türki dillerde ähli şänikli miweleriň umumy adyny aňladypdyr. Mahmyt Kaşgarly *tülüg erük* (tüyli erik) sözünü «şetdaly», *saryg erük* (sary erik) sözünü «erik», *kara erük* sözünü hem «garaly» manysynda getirýär. Bu sözün käbir türki dillerdäki şekili we manysy şeýle: *erik* – «alça», «garaly» (gumuk), *ürük-örük* – «şetdaly» (uýgur), «garaly» (gadymy uýgur, gagauz, salar

türkmenleri, garaçay, balkar) we ş.m. *Erik* sözünü «eremek» bilen baglanyşdyrýan alymlar (Habişew) bu miwäniň agyzda eräp gidýänliginden ugur alýarlar. Orus türkşynaslary *erik* sözünüň aslyny *ürük* hasaplap, ony işligiň *ür* («üfle») kökünden gözleýärler. Manysy: «ýel berlen», «çişik miwe». *Erik/ürük* sözünüň yzyndaky *-ik/-ük* ýasaýjy goşulmadyr.

Erin – Aşaky we ýokarky dodaklary hem-de olaryň birleşýän sag we çep taraplaryny bilelikde aňladýan bu söz *er* köküne at ýasaýjy *-in* goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr. *Erin*, şeýle-de onuň bilen kökdeş *eriş* (ser. *Eriş*), *erişmek*, *erjeşmek*, *erjel* sözleri iki ýa-da köp närsäniň, adamyň bilelikde, öňli-yzly ýa-da tirkeşip edýän hereketini, bäsleşigini aňladýar. Diýmek, dodaklaryň birleşýän iki tarapy (umuman, aşaky we ýokarky dodaklary) aňladýan *erin* sözi şol agzanyň bilelikde hereketlenýän, erşip işleýän synasynyň adydyr.

Eriş – Ýüwürdilen dokmanyň uzaboý ýüpleri, esasy, erşi. Ol başaşa – astlaýyn-üstleýin iki gatbara bölünip, aralaryndan argaç geçirilýär. *Eriş* «tirkeşmek, bäsleşmek, erjeşmek, eýermek, utgaşyp bile gitmek» ýaly manylary aňladýan *erişmek* (şiwelerimizde *ergeşmek*, *ereşmek*, özbek dilinde *irgaşmok*) sözi bilen asyldaşdyr. Sözüň köki *-er* bolup, *-iş* goşulmadyr. Ýene-de ser. *Erin*.

Erk – «Gaýrat», «gujur», «güýç» ýaly manylary aňladýan *erk* sözünüň *er* köki *erişmek* («biri bilen gidişmek», «hüjüm etmek»), *erjeşmek* (bu-da şol manyda), *erjel* («tutanýerli»), *erkek* («är ýigit») *erke*, *erkin*, *erdem*, *är* sözleriniň *er*, *är* kökleri bilen birdir, *-k (-ik)* bolsa goşulmadyr.

Erkeç – Häzir geçi malynyň biçilen erkegini, Mary ilinde bolsa iki ýaşly tekäni aňladýan bu söz *er* (*är*, ýagny «erkek») we *keç* («geçi», belki, mongolça) sözlerinden emele gelip, aslynda «erkek geçi», «teke» manysynda ýüze çykydyr.

Erkek – Ynsanlaryň we haýwanlaryň erkegini aňladýan bu söz «güýçli», «gaýratly», «gujurly» manysyndaky *er*, *är* sözünden we *-ke* hem-de *-k* goşulmasyndan durýar. Bu söz türki dilleriň Altaý maşgalasyna degişli döwründe emele gelipdir, muny galmyk, manjur dillerindäki *erke*, mongol dilindäki *erkeg* sözleriniň «är», «erkek», «erkeklerçe» ýaly manylardadygy hem tassyklaýar.

Erňek – Bir zadyň (esasan, gabyň) gyrasyny, kenaryny aňladýan bu söz *erin* we at ýasaýjy *-ek goşulmasyndan* durýar. *Erňek* sözi aglaba türki dillerde *ernek* görnüşinde ulanylýar.

Erte, erteň, ertir [erti:r] – *Er* kökünden dörän bu sözleriň manysy biri-birine ýakyndyr. Bulardan *erte* sözi şu günün yzyndan gelýän günü, *erteň* we *ertir* sözleri bolsa «erte» we «säher çagy», «daň» Ýýaly iki many aňladýar. Bu sözlere esas bolan *er* köki *ir* (i:r) bilen asyldaşdyr. *Erte* we *erteň* sözleriniň yzyndaky *te* we *teň* – *taň/daň* sözünüň biraz üýtgan, ýogyn *a* çekimlisiniň öňdäki inçe çekimlili *ir/er* sözüne uýgunlaşan görnüşidir (*erteň* sözünde *ň* sesi soňra düşürilipdir). *Ertir* – *erte* we *ir* sözleriniň goşulyşyp bitişmeginden emele gelipdir (bu sözde *ir* iki gezek gaýtalanýar).

Erteki – Halk döredijiliginiň hyýaly wakalary beýan edýän kyssa janrynyň ady bolan bu adalga *irdäki* (i:rdä:ki) sözünüň gadymy görnüşidir. Manysy – «geçmişdäki, ir çakdaky wakany beýan ediji (eser)».

Es, est – Türki dillerde *as*, *es*, *äs*, *is* görnüşlerinde ulanylýan bu söz edebi dilde we şiwelerde *es*, *est* şekillerde duş gelýär: *Essi aýylmak*. Gadymy türki dillerde *es* sözi «ýa:t, huş, oý, pikir, akyl» ýaly manylary aňladypdyr. Türkmen dilinde-de ol hut şol manysyny saklaýar: *essine gelmek* – «huşuna gelmek», *essinden çykmak* – «ýadyndan çykmak», *eslemek* – «ýatlamak»; «äsgermek» we ş.m.

Eselmek – Esasy manysy «beýgelmek, ýokarlanmak» bolan bu söz *es* kökünden we *-el goşulmasyndan* durýar. *Es* sözi *ös* (ösmek) sözi bilen asyldaşdyr. Ser. *Ösmek*.

Esetmek – «Seret», «gözle» manysyndaky *eset* sözi ýasama işlik bolup, *es* (ser. *Es, est*) sözünden we kömekçi *et* işliginden durýar. *Esetmek* sözi esewan bolmagy, bir zada akyl, huş bilen çemeleşmegi aňladyp, soňra «gözlemek» manysyny alypdyr.

Esgi – Häzirki edebi dilde diňe «letdäni» aňladýan bu söz aglaba türki dillerde, türkmen şiweleriniň ençemesinde, şeýle-de gadymy türkmen dilinde «köne» sözüne derek ulanylypdyr. *Esgi* sözünüň *es* köki baryp türki dilleriň Altaý döwründe «köne», «irki», «gadymky» ýaly many aňladýan söz bolupdyr. Ol mongollaryň *es, esi* («başlangyç»), ýakutlaryň *ösük* («gadymy»), çuwaşlaryň *az (az-atti – «garry ata», az-anni – «garry ene»)* sözlerinde şu wagt hem gadymky manysyny saklaýar.

«Äpet uly», «köp», «ýoňsuz» manysyndaky *esli* sözi hem *esgi* bilen kökdeşdir.

Eşek – Türki dillerde *eşek, işek, esek, isäk, eştek, estek, eşey, eşşey*, gadymy türki dillerde *eşkek, eşgek, eşýek* ýaly görnüşlerde ulanylan bu sözi aglaba dilçiler «ýoldaş», «dost» manysyndaky *eş, iş* sözünden we *-ek goşulmasyndan* hasaplap, onuň manysyny «obalynyň ýoldaşy» diýip düşündirýärler. Ýöne weli *iş/eş* sözünüň türki dillerde diňe bir «dost», «ýoldaş» manysynda bolman, eýsem onuň «zähmet» manysynda-da ulanylýandygyny, şeýle-de eşek malynyň diňe iş üçin saklanýandygyny göz önünde tutup, biz *eşek/işek* sözünüň *eş/iş* kökünü *iş* («zähmet») sözünden hasaplaýarys. Biziňçe, hem at, hem işlik hyzmatynda bolan *eş/iş* işligine *-gek* goşulmasy goşulyp, bu öý haýwanynyň ady emele gelipdir: *işgek* – «işleýji», «işçi» (şu biçüwde ýasalan sözlere ýene mysallar:

ürkek, bezgek, emgek, gaçgak, taýgak we ş.m.). Biziň bu pikirimizi eşegiň altaý dilindäki *eştek* diýen ady hem tassyklaýar. *Eştek* bolsa «işlek», «işlegen» manysyndadyr.

Eşik —«Türkmen diliniň sözlüğünde» (1962) bu sözün iki manysy görkezilipdir: 1. Geýim. 2. Ýapynja. Bularyň ikinjisi *eşik* sözünüň başky manysydyr. Bu söz *eş* kökünden we at ýasaýjy *-ik* goşulmasyndan durýar. Aglaba türki halklar gara öýün uklarynyň üstüne atylýan örtgä we täriminiň daşyna aýlanýan durluga *eşik*, çuwaşlar bolsa ýeken düşege, boýra *aşak* (*aşyk*) diýýärler. Türki dilleriň gypjak toparyna degişli ilat gara öýe gapy hökmünde tutulýan keçe örtgä-de *eşik* diýýär (türkmen dilinde *i:şik*). Bu sözlere esas bolan *eş/iş* köki serpip açylyp-ýapylýan ýapynjalary, örtgüleri aňladýan sözdür. «Geýim» manysyndaky *eşik* sözi aslynda ýagyşdan, ýelden goranmak üçin egne atylýan ýapynjalary we öňi serpilip açylyp-ýapylýan oýluk, çäkmen ýaly üstki eginbaşlary aňladypdyr, onuň «geýim» manysy has soň döräpdir.

Eşitmek – *Eşit* sözi işligiň *eş* kökünden we yükletme derejesiniň *-it* goşulmasyndan durýar. *Eş* sözi türkmen dilinde özbaşdak söz hökmünde duş gelmeýän hem bolsa, çulym tatarlarynyň dilinde *eş*, tatar şiwelerinde *iş*, hakas dilinde *is* sözleri ulanylyp, olaryň ählisi «eşit» manysyndadyr. Awestada *eş* sözi bilen asyldaş bolan *üş*, het dilinde hem *iş* sözleri eşidiji syna bolan gulagy aňladýar. Diýmek, *eş* sözi iňňän gadymy bolup, ol köp dillere «eşit» we «gulak» manylarynda ýaýrapdyr. Ser. *Gulak*.

Etmek, eýlemek – «Bir işi amala aşyrmak» manysyndaky bu kökdeş sözleriň ikinjisi könelişen söz bolup, ol nusgawy edebiýatda duş gelyär. Türki dillerde bu sözleriň köki *ed*, *ez*, *eý* görnüşlerinde ulanylyp, olardaky *d(t)*, *z*, *y* sesleriniň gezekleşmesi türki sözlerde köp duş gelyär (*adak-azak-aýak*). *Ed*, *ez*, *eý* sözleri aslynda işlikdir, emma *eýlemek* sözünde onuň

işliklik manysy unudylyp, *-le* diýen işlik ýasaýjy goşulma täzeden goşulypdyr.

Eýe – «Hojaýyn», «eýelik ediji» manysyndaky bu söz *eý* sözünden we at ýasaýjy *-e goşulmasyndan* ybarat bolup, aslynda «baýlyk eýesi», «hojaýyn» manysyny aňladypdyr. *Eý* sözi Altaý dil maşgalasyna giren dillerde we dürli döwürlerde *ed, ez, ej, eg, eý* görnüşlerde ulanylyp, «baýlyk», «emläk» ýaly manylary aňladypdyr (bu sözlerdäki *d, z, j, g, ý* çekimsizleriniň biri-birleri bilen çalşyşlary kanunalaýyk hadysadyr). Türkmen dilinde ýokarda getirilenlerden *eý* (*eýe*) we *eg* (*ege*) görnüşleri duş gelýär: *eýe-ege, Eýämbərdi* (adam ady) – *Egemberdi*.

Eýer – Üstünde oturmak amatly bolar ýaly, ata salynýan esbabyň türki dillere *eger, eñer, eýer, eýger, iýer* ýaly görnüşlerde duş gelýän ady aslynda *eger* sözüne syrygýar. Bu söz *eg* kökünden we at ýasaýjy *-er goşulmasyndan* durýar. *Eg* sözi eýeriň iki gaşynyň arasynyň we gapdallarynyň egmegräk, ýasyrak edilip bejerilýändigini bilen baglydyr, *-er goşulmasy* bolsa *keser, akar, açar* ýaly ençeme sözleri ýasamaga-da işjeň gatnaşýar.

Eýermek – «Ýzyna düşmek» manysyndaky *eýer* sözünüň köki gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde *iý* görnüşinde, «eýermek» manysynda getirilýär. *I* sesi soňra *e* sesine geçipdir, emma şiwelerde *eýermek* işligi aslyna ýakyn *iýermek* görnüşinde hem ulanylýar. *Iý* köki *i:tmek* işliginiň düzüminde duş gelýär. Ser. *I:tmek*.

Eý, eýle – Aýakgap we ş.m. tikmek üçin gaty derini ýumşatmaklyga *eýlemek*, şu işi amala aşyrmakda ulanylýan serişdä hem *eý* diýilýär (şiwelerde şol manylarda *aş* we *aşlamak* sözleri hem ýörgünli). *Eý* sözi *eg* sözi bilen kökdeş bolup, eglip-ýazylyp durmak hereketini aňladýar: *eýlenen deri* – «ýygrylyp-ýazylyp duran deri». *Eg/eý* sözleri barada ýene-de ser. *Egirmek, Ik*.

Eýgermek – «Gowy», «oňat» manysyndaky *eý* (*eýgi*) sözünden we *-ger* goşulmasyndan durýan bu söz «başar», «oňar» manysyndadyr. Şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *sargarmak*, *saýgarmak*, *çyngarmak* we ş.m.

Eýle – *Beýle*, *şeyle* sözleri bilen bir biçüwde we manydaşrak bolan *eýle* sözi *o hili* sözleriniň bitişen we käbir ses üýtgeşmelerine sezewar bolan görnüşidir: *o hili* < *oýle* < *öýle* < *eýle*. Käbir türki dillerde we türkmen şiwelerinde bu sözün *oýle*, *öýle* görnüşleri hem duş gelýär.

Eýmenmek – «Gorkmak», «heder etmek» manysyndaky bu sözün *eý*, *aý* köki gadymy türki (umuman, Altaý) dillerinde gorkyny aňladýar. Meselem: *aýul* (mongol), *aýyn* (gadymy türki) – «gorkmak», «çekinmek» *aý* (gyrgyz) – «gorky», *aýan* (uýgur) – «heder» we ş.m. Diýmek, *eýmen* sözi «gork-» manysyndadyr, onuň *-men* bölegi goşulmadyr. *Eý/aý* sözünüň biraz üýtgän *uý* görnüşü *uýalmak* işliginde duş gelýär. Manysy – «utanmak», «çekinmek».

Äbermek – «Alyp bermek» sözleriniň gysgalan görnüşi.

Ädim [ä:dim], **ätmek** [ä:tmek] – «Gadam», «gadamlamak» manysyndaky bu sözleriň *ät* kökünde türkmen dilinden beýleki ähli türki dillerde ýogyn çekimli (*a*) gelýär (*adym atmak*). Lebap şiwelerinde *ädim* we *ätmek* sözleri *a:rdym* hemde *a:rtmak* şekillerinde ulanylýar, olaryň *art* köki derňelýän sözleriň aslyna has ýakyn bolup, aýaklary gezekli-gezegine öňe atmagy, birini beýlekisiniň deňinden geçirip gadamlamagy aňladýar. *Artmak* sözüniň şu manysy eşegiň üstüne atylýan iki bogdak otuň, odunyň *a:rtmak* diýen adynda we *a:rtlaşmak* işliginde saklanýar. Gyrgyz dilinde «dagyň geçelgesi» (ýagny dagyň bārisinden aňyrsyna özüni atmak) manysyndaky *art* adalgasy hem hut şu sözden emele gelipdir. Diýmek, *ädim* we *ätmek* sözleri aslynda *a:rdym* we *a:rtmak* bolup, soňra olaryň *r* sesi düşüp galypdyr, türkmen dilinde *a* çekimli hem inçe *ä* sesine öwrülipdir: *a:rdym* < *a:dym* < *ä:dim*; *a:rtmak* < *a:tmak* < *ä:tmek*.

Äkelmek – «Alyp gelmek» sözleriniň gysgalan görnüşi.

Äkitmek – «Alyp gitmek» sözleriniň gysgalan görnüşi.

Älem [ä:lem] – Bu sözüň sözlüklerde hasaba alynmadyk bir manysy «tug» ýa-da «baýdakdyr». Öwlyýälerde mukaddes saýylýan daragtlaryň şahalaryna we mazaryň başujuna dikilýän agaçlara daňylýan ýaglyklara-da *älem* diýilýär. Gämi gatnawly derýa-deňizleriň kenarlarynda gämilere ýoluň ýagdaýyny duýdurmak üçin dikilýän bellikleriň we baýdaklaryň (bakenleriň) ady hem älemdir. Şol bellikleri dikýän, olara gözegçilik edýän gullukçylara bolsa *älemçi* ýa-da *älemdar* diýilýär. Türkmenabat (öňki Çärjew) etrabynda şol älemçileriň ýaşaýan obasyna hem *Älemdar* diýen at berlipdir.

Älemgoşar [ä:lemgoşar] – Ýagyş damjalarynda Gün şöhlesiniň döwürmeginden emele gelýän owadan, dürli reňkli, ýaý şekilli tebigat hadysasynyň *älemgoşar* diýen ady «jahan goşarynyň bezemen bilezigi» diýen manydadyr. Şiwelerde bu hadysanyň *Esen-Söýüniň ýaýy* diýen ady hem bar (*Esen-Söýün* – *Hasan we Hüseyin* – Hezret Alynyň ogullary).

Äň [ä:ň] – Eňek süňküniň kelle süňki bilen birigýän iki ujuny, tarapyny bildirýän *äň* sözi, biziňçe, *eňek*, *egek* sözünüň üýtgän görnüşidir. Çekimlileriň arasyndaky süýkeş *g* sesiniň düşmegi we, netijede, iki ýe sesiniň birigip, uzyn *ä* sesine öwürülmegi bilen dörän *äň* sözünüň ösüş ýoly şeýle: *egek* < *eýek* < *ä:k/ä:ň*. Iki zadyň orta çäginini birikdirýän, urna bolýan närsäniň (meselem, dilkaw matanyň) *äk* diýen ady hem *äň* sözi bilen bir biçüwdedir. Umuman, geçmişde *äk* we *äň* sözi «sep» manysynda bolup, iki närsäniň birleşen ýerini aňladypdyr. Meselem, kelleçanagyň ägi. Lebap şiweleriniň käbirinde balagyň çep we sag bölekleriniň birikdirilýän ýerine urulýan sapynyň *äk* diýen ady *ak* (*a:k*) görnüşinde ulanylýar.

Äpbermek, ätbermek – «Taşlamak», «zyňmak», «goýbolsun etmek» manylarynda Ahalda ýörgünli bolan bu söz «*atyp ibermek*» sözleriniň gysgalan görnüşidir. Hakykysy *ätbermek* görnüşinde bolmaly bu sözün *t* sesi yzyndan gelýän dodak *b* sesiniň täsiri bilen *p* sesine geçipdir.

Gabak – Türkmen we gazak dillerinden beýleki aglaba türki dillerde «kädi» manysynda ulanylyp, çekimlileri gysga aýdylyan *gabak* sözi aslynda içi boş (suw, süýt, ýag salynýan) kädiniň adydyr. Ol *gow* sözünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. Manysy – «içi boş», «gowak». Bu söz soňra *gabak* görnüşine geçip, türkmen dilinde-de ulanylypdyr. Muny geçmiş toýlarda çapyp barýan atyň üstünden ok-ýaý bilen ýokardan asylan içi boş gabagy nyşana urmak boýunça geçirilýän *altyngabak* diýen ýaryşyň ady tassyklaýar. Wagtyň geçmegi we söz manysynyň giňelmegi bilen suwkädiniň *gabak* diýen ady iýilýän kädilere-de geçýär. «Göz gabagy» manysyndaky *ga:bak* sözünüň täsiri netijesinde onuň birinji *a* sesi hem uzynlyk alýar (ga:bak). Ramstedt *gabak* sözünü başgaçarak düşündirýär. Onuň pikirçe, *gabak* sözünüň asly *hobak* bolup, onuň *ho* (*hu*) bölegi «hytaý», *pak* bölegi hem «içi boş», «pak» manysyndadyr: «hytaý gabagy» (kädiniň koreýçe ady *hopakdyr*). Galmyklar *gowag* sözünü «arak gaby» manysynda ulanýarlar. *Gabak* diýen türki söz *kabak*, *kabački* görnüşinde orus dilinde-de geçipdir. Orus dilinde ol iýilýän kädiniň ýasydan tegelek we ownugrak görnüşini aňladýar.

Gabak [ga:bak] – «Göz gabagy» (gözüň öňüni örtýän ýary) manysyndaky bu söz *gaba* düýp işliginiň *ga:b* (*ga:p*) kökünden we işlik ýasaýjy *-a* hem-de at ýasaýjy *-k* goşulmalarýndan durýar: *ga:b+a+k*. Manysy – «bir zady gabsaýan örtük», «gözüň gaby».

Gabyk [ga:byk] – Ýokarda derňelen *gabak* we *gabyk* sözleri kökdeşdir, manylary hem ýakyndyr. Ýöne bu söz *-yk* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalypdyr.

Çaçar – Türkmen şiwelerinde we gazak, özbek, gyrgyz ýaly käbir dillerde «gunajyn» manysyndaky *çaçar* sözünüň

buka gelmek (gaçmak) bilen dahyly ýok. Bu söz gadymy Altaý dillerinde «iki ýaşly gunajyn» manysynda ulanylan *gasyrak*, *gaçyrak*, mongol dilindäki *gasyrag*, burýat dilindäki *haşarag*, türkmen dilindäki *gysyrak* («iki ýaşly baýtal») sözleri bilen asyldaşdyr.

Gaçymak [gaçy:mak] – Daşoguz welaýatynda omaçanyň ýumşak we ýülükli başyny gemrip sormagy aňladýan bu söz «Aldanan möjek» diýen türkmen ertekisinde-de duş gelýär: *Gördüň-ä bir geçi. Etini iý-de, süňňüni gaçy. Gaçymak işligi gaçyrda, gajyrda* diýen ses meňzetmesinden emele gelipdir. Ol uýgur, özbek dillerinde *gajy, gajyla* görnüşinde ulanylýar.

Gadagan – «Bökdey», «böwet», «päsgel» manysyndaky bu söz gadymy türki *gad* işliginden we *-a* hem-de *-gan* goşulmalaryndan durýar. *Gad (gaz)* sözi «öňe gitmäge, seretmäge päsgel berip, sömelip durmak» manysyndaky *gadalmak/gazalmak*, şeýle-de «çüý» manysyndaky *gadak* sözleriniň düzüminde hem duş gelýär. Ýoldan geçmegi bökdeýän kese agaç (slagbaum) hem *gadakdyr*. Käbir türki halklar gazyga-da *gadak, gadyk* diýýärler. Diýmek, *gadagan* – «bökdenç», «rugsat berilmeýän» diýen manydadyr. Ýene-de ser. *Gadak, Gaygy*.

Gadak, gadalmak – Türki dillerde 409,5 gramlyk agyrylyk ölçegini bildirýän *gadak* sözi «çüý» manysyndaky *gadak* sözünden emele gelipdir, *gadak* sözi bolsa *gada* diýen düýp işlikden we at ýasaýjy *-k* goşulmasýndan durýar. Geçmişde ýokary çekilip ölçelýän goşa çanakly, zynjyrlý el terezilerinde peýkamýň belli bir mukdardaky agyrylygy görkezýän ýerlerine çüý kakylp, bellik edilipdir. Şol terezilere-de *gadakly* («çüýli») *terezi* diýipdirler, soňra *terezi* sözi düşüp galypdyr, *gadak* sözi hem funta deň bolan agyrylygy aňlatmaga başlapdyr. Aslynda *gadak* sözi «sünçmek», «kakmak», «somaldyp, söýäp, diräp goýmak» manylaryndaky *gadamak* işligindendir. Gözüň

öňünde sömelip, direnip duran adama edebi dilde *gazarylyp duran* diýilýän bolsa, şiwelerde ol *gadalyp dur* görnüşinde düş gelýär. Köne türki dillerde akýan suwuň öňüne böwet bolup duran päsgeliň, daşyň *gadak* diýen ady hem bu sözünň şol manysy bilen baglydyr. Ýene ser. *Gadagan*.

Galam – 1. Ir eýýamda syýa batyryp hat ýazmak üçin ulanylan gurala *galam* diýlip, oňa galamyň ýasalýan gamşynyň ady geçipdir. Sanskrit dilinde ol ösümligiň ady *kalema*, latyn dilinde hem *kalamis* bolup, bu sözler «gamyş» diýen manydadyr. Ol *kalem* görnüşinde arap, onuň üsti bilen hem beýleki dillere geçipdir. Syýa galamynyň ýerine oruslaryň ruçkasy we onuň ady ulanylyşa girizilenden soň, *galam* sözi içi kömürli (grafitli) çöp gurallara geçýär. 2. Amyderýanyň ýakasyndaky jeňňelliklerde gamyş-hyşadan pesräk boýly, topbak bolup ösýän, baldaklary inçe ösümlige *galam* diýilýär. Ylmy ady *Saccharum spontaneum* («ýabany şeker çinrigi») bolan galamy öňem, häzirem orup, onuň bogunlaryny ýazdyryp, baldagynyň gabygyny sogrup alýarlar we agaç tokmak bilen ýenjip, suwa ezip, ondan ýüp iýşýärler. Syýa batyrylyp ýazylýan galamlaryň ilkinji gezek şu ösümlikden ýasalyp, *galam* diýlip atlandyrylan bolmagy mümkindir.

Galamak [ga:lamak] – Häzir şibe sözi hasaplanýan bu söz «daş-töweregini gabsamak, örtmek», «diwar aýlamak», «rejeläp dik örmek» ýaly manylary aňladýar. Stawropol türkmenleri kerpiç örmeklige-de *ga:law* diýýärler. Közüň üstünde baslygyp, tüsseläp duran oduny rejeläp dik örüp, ýanar ýaly etmeklige-de *ga:lamak* diýilýär. «*Ga:lamyny bilseň, gar ýanar*» diýen nakyldan çen tutsaň, bu söz öň edebi dilde-de ýörgünli bolupdyr.

Galam, galamçemçe – Çemçäniň täze atlarynyň biri *galam* ýa-da *galamçemçedir*. Ýörite ussa tarapyndan agaçdan ýasalýan we reňkli nagyşlar bilen bezelýän bu çemçeleriň sapy

hat ýazylýan galama meňzeşligi üçin, olara şeýle at dakylpdyr.

Galampyr – Türki dillerde *galampyr* (türkmen şiweleri), *kalampyr* (gazak), *kälämpur* (uýgur), *kalempir* (garagalpak, gyrgyz, nogaý), *karanfil* (türk), *känäfer* (başgyrt), *kanäfer* (tatar), *kalampur*, *murç* (özbek), *karanpil* (gumuk) görnüşlerinde ulanylýan bu söz gwozdika agajynyň gülünden alnyp, tagama hoşboý ys bermek üçin nahara atylýan närsäni, Asyýa türki halklarynda bolsa gyzyly burçy aňladýar. *Galampyr* sözüniň asly *karanfol* bolup, ol arapçadan pars we türki dillere geçipdir.

Galayý [gala:ýý] – Gap-gaç ýasamaga amatly, kebşiri gowy tutýan gurşunreňk metalyň *galayý* diýen ady Malakka ýarymadasyndaky *Gualah* şäheriniň adyndandyr, çünki bu metal ilki şu ýerde tapylyp, soňra onuň özi we ady dünýä ýaýrapdyr: ýunança *kalai*, parsça *gall*, Kawkaz dillerinde *kala*, orusça *olowo* we ş.m.

Galdyrmaköpri – Gadymy galalaryň töweregine giň we çuň arym gazylyp, howp abananda, ol suwdan doldurylypdyr. Derwezeleriň deňinde şol suwly arymlardan geçer ýaly köpri edilip, onuň daşky tarapyny galdyrmak üçin ýörite çarhlar oturdylypdyr. Ýagy çozup gelende, köpriniň daş tarapynyň ýokary galdyrylýandygy üçin hem olar şeýle at alypdyr.

Galkan – «Görogly» eposynda: «*Gylyç galkana degende, Galkan gümmür-gümmürlendi*» diýilýär. Näçe gümmürlense-de, üstüne inip gelýän gylyjyň galkandan geçip, endama tyg ýarasyny salmajagy hemmä belli, çünki galkan urlan tygy, gylyjy yza ýa gapdala serpikdirýär, ony «galkdyrýar». Bu gadymy söweş guralynyň ady hem *galk* diýen düýp işlikden we at ýasaýjy *-an* goşulmasyndan emele gelipdir. Bu söz türki dilleriň Altaý döwründe-de bar eken. Ol tungus-manjur dillerinde *kalka* görnüşinde duş gelýär.

Galpak – Ýaş çaganyň syrylmadyk saçyny, şiwelerde bolsa tahýany aňladýan *galpak* adalgasy araplaryň *galyp* sözünden we türki *-ak* goşulmasyndan ybarat bolup, «(kelläniň) galyby» (gaby) diýen manyda ýüze çykypdyr.

Galtaman – «Talaňçy», «garakçy» manysyndaky bu söz, biziňçe, «ur, ýar, öldür» manysyndaky *galta* işliginden we hereketi ýerine ýetirijini aňladýan *-man* goşulmasyndan durýar (deň. *edermen, atarman, çaparman*). Bu sözün *gal* köküniň «Kutadgu-biligde» «däli», «jynly» manysynda ulanylan *gal, gal-telbe* sözünden bolmagy hem mümkindir.

Galyň – 1. «Ýuka» sözünüň garşylygy bolan bu sözün *gal* köki «galmak», «ýokary göterilmek» manysyndadyr, *-ň* bolsa *-yn* goşulmasynyň bir öwüşginidir. *Galyň* sözi türkmen dilinden beýleki türki dillerde *galyn/kalyn* görnüşlerde *n* sesi bilen aýdylýar. 2. «Gelin üçin tölenýän süýthaky» manysyndaky *galyň* sözi gazak, gyrgyz, türk, karaýym dillerinde *kalyn*, özbekçe *kalin*, azerbaýjan, tatar, başgyrt, altaý, tywa dillerinde *kalym*, hakasça *halym*, türkmen dilinde *galyň* görnüşlerde ulanylýar. Sözün köki belli däl.

Galyp [ga:ly:p] – «Aýagyň ülhüsi» manysynda ýüze çykan *galyp* sözi türki dillere araplardan, araplara hem ýunanlardan geçipdir. Ýunança *galo-powa* sözi «agaç aýak» manysyndadyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen *galyp* sözi bir närsäniň şekilini guýup ýasamak üçin edilýän nusgalara (gap-gaçlara) hem ýaýrapdyr.

Gamak – Çomuýyň guran we ýeňil baldagynyň *gamak* diýen ady *gam* kökünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. Biziňçe, gadymy *gam* sözi içi boş we şonuň üçinem ýeňil närseleri aňladan söz bolmaly. Muňa şu sözler güwä geçýär: *gamyş* – baldagynyň içi boş ösümlik; *gamgak* (MK) – «peşmek»; *gamçygu* (MK) – ýüzdäki ýa eldäki gabarçyk (şiwelerde ýaranyň bu görnüşine *gamçaw* diýilýär). Gamagyň içi örän

ýeňil närise bilen doldurylandygy üçin şeýle at alypdyr. Ýene ser. *Gamyş*.

Gamçy – Çapyksuwarlaryň ulanýan serişdesiniň *gamçy* diýen ady inňän gadymy *gam/kam* we *çaw* sözlerinden emele gelipdir. *Kam* sözi «urguç», «tokmak» manysynda bolup, ol şamanyň (otparaz tebibiniň) syrkaw bejermekdäki esasy guralyny – depregini kakýan ujy tommaklyja taýagyny aňladýar. Şol eýýamda *kammak* işligi hem «urmak» manysynda ulanylypdyr (Kaşgarly). *Çaw/çawyk* sözi bolsa «gamçynyň ujy» (onuň ujundaky düwmeliye ýeri) diýmekdir. Mahmyt Kaşgarly öküziň, düýäniň, ylaýta-da atyň erkeklik aýgydyna (organyna) *çaw* diýilýändigini belleýär. *Çaw* sözi türk dilinde häzirem şol manyda ulanylýar. Türk dilçileri Hasan Eren we Ismet Eýuboglu dagy gylýal çawynyň hamyndan bejerilen gamçylaryň has çeye we oňat bolýandygyny belleýärler.

Gamyş – Gadymy we häzirki türki dilleriň köpüsinde *kamyş*, *gamyş*, uýgurlarda *komuş*, hakaslarda *hamys*, gazaklarda *kamys*, tywalarda *hymyş*, sahalarda (ýakut) *homus* şekillerinde ulanylýan *gamyş* sözi *gam* kökünden (ser. *Gamak*) we *-yş* goşulmasyndan durýar. Baldagynyň içi boş we ýeňil bolany üçin ol şeýle at alypdyr (gamşyň uzyn ýapraklaryna *hyşa* diýilýär). Gamşyň in köp bitýän ýeri bolan Lebapda hyşanyň baldagyna *gamyş*, suw gamşyna *gamşak*, gargy *gamşa* hem *ekme gamşak* diýilýär.

Gan [ga:n] – Damarlar arkaly bedene ýaýrap, onuň ýaşaýşyny üpjün edýän suwuklygyň *gan* diýen ady türki dillerde şeýle görnüşlerde duş gelýär: *kan* (gypjak topar türki dilleri), *kon* (özbek), *hun* (uýgur), *han* (tywa, hakas), *haan* (ýakut), *ýun* (çuwaş). Bu söz mongol dilinde *hanah* («ganamak»), parslarda hem *hun* görnüşindedir. Biziňçe, *gan* we *hun* aslynda bir kökden dörän sözlerdir, pars diline *hun* sözi

türki dillerden geçipdir. Türkmen dilinde bu sözüň iki görnüşi hem duş gelyär: *gan* we *hun* (*hunly*, *hun almak*). *Hun* sözünüň hytaý dilinde «gyzyl» manysynda ulanylýandygyndan ugur alsak, *gan* öz reňkine görä at alypdyr: «gyzyl suwuklyk».

Ganat [ga:nat] – Guşlaryň we käbir mör-möjekleriň uçmak üçin ýaradylan goşa synasynyň ady bolan bu söz inňän irki eýýamda «per, ýelek» manysynda ulanylan *gan* sözünden we - *a* hem-de -*t* goşulmalaryndan durýar (Eýuboglu). *Gan/gana* köki türki dilleriň Altaý dil maşgalasyna giren döwründe-de ýörgünli bolan sözdür. Muňa mongol dilinde *gana* sözünüň «uly per» manysynda ulanylanlygy güwä geçýär. *Ganat* sözünüň -*t* goşulmasy gadymy köplük sany bildirýär: *gana+t* – «ganatlar». Bu goşulma *çigit* (ser.), *ýigit*, *ilat*, *ýaşyt*, *bulut* ýaly sözlerde-de duş gelyär.

Gaňňa – Üstünde oturmak amatly bolar ýaly, eşege salynýan eýere meňzeşräk esbabyň *gaňňa* diýen ady *ýňňyrjak* sözünüň gysgalan görnüsidir, *ýňňyrjak* sözi bolsa eýeriň *eňer* görnüşinden we kiçiligi bildirýän -*jek* goşulmasyndan durýar: *eňerjek* < *ýňňyrjak* (ser. *Yňňyrjak*). *Gaňňa* sözi türki dilleriň Altaý döwründe (belki, ondan hem öň) dörän sözdür. Ol *kaňka* görnüşinde tungus-manjur dillerinde-de duş gelyär.

Gaňraw – Sözlüklere girizilmändigine seretmezden, bu söz türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde we onuň şiwelerinde giň ýaýran adalgadyr. Beýik türkmen dilçisi, Daşoguzyň Yzmykşir obasynda doglan Abylkasym Zamahşary (1074-1144) *koňraw* sözünü «kiçijik jaň» ýa-da «uly düwme» manysynda ulanypdyr. *Gaňraw* – ses meňzetmesi, ýagny jaňjagazyň çykarýan sesi bilen baglydyr.

Gapak – Bu adalga *gap* işliginiň yzyna -*ak* at ýasaýjysynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr.

Gapan – 1. Aw guralynyň ady bolan *gapan* sözi türki dilleriň Altaý dil maşgalasyna degişli döwründe hem

ulanylypdyr. Bu söz tungus-manjur dillerinde häzirem *kapkan* görnüşinde duş gelyär. *Gapan* ady *gap* işliginden we *-an* goşulmasyndan emele gelip, üstünden basan janawaryň aýagyndan gapyp, gapjap tutýanlygy bilen bagly döräpdir. 2. «Terezi» manysyndaky *gapan* sözi araplaryň *gabban* sözündendir. Bu söz ilki pars diline, onuň üsti bilen türki dillere aralaşypdyr.

Gaplaň – Edil arslanlar ýaly, haýwanlaryň pişikler maşgalasyna degişli bolan gaplaňyň ady *arslan* sözi bilen manydaşrakdyr. Bu söz iki bölekden durýar: yzky *laň* bölegi *arslan* sözünüň *lan* böleginiň biraz üýtgän (*n* sesiniň *ň* sesine geçen) görnüşidir, *gap* diýen birinji bölegi bolsa *gapmak* işligi bilen kökdeş bolup, *gaplaň* sözi tutuşlygyna «gapýan, berk dişleýän ýabany ýyrtyjy» diýen manydadyr.

Gapy – Gadymy türki dillerde *kapyg* görnüşinde ulanylan we «işik» manysyny aňladan bu sözün köki *gap* işligidir, *-y* (*-yg*) bolsa at ýasaýjy goşulmadyr.

Gapyrga – Döş kapasasynyň daşyna aýlanyp, onuň içinde ýerleşen synalarymyza galkan bolýan we olary gorap saklaýan süňkleriň *gapyrga* diýen ady *gapmak* («gabsamak», «örtmek») işliginiň *gap* köküne *-yr* we *-ga* ýasaýjylarynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr (edil *oňurga* sözündäki ýaly). Adyň manysy: «içki synalaryň daşynyň örtügi, galasy».

Gar [ga:r] – Gadymy we häzirki türki dilleriň aglabasynda *kar*, şeýle-de *kor* (özbek), *har* (tywa, hakas), *haar* (ýakut), *ýur* (çuwaş), *gar* (azerbaýjan, türkmen) görnüşlerinde ulanylýan bu sözün asly *kagar* bolup, ol asmanda doňan bugdan emele gelip, emäý bilen gaýyp düşýän ýagny aňladýar. Şundan ugur alyp, türkmen we türki dillere mahsus bolan *k~g* we *g~ý* (*ege-eýe*) ses çalşygy netijesinde *kagar* sözünüň *gaýar* görnüşine geçip biljekdigini hem göz önünde tutup, biz *gar* sözünü «ýere gaýyp düşýän» manysyndaky *ga:ý* – işliginden we *-ar* goşulmasyndan dörändir çaklaýarys. Sözün ortasyndaky süýkeş *g/ý* sesi soňra

düşüpdür, iki *a* birleşibem *a* sesi uzynlyk alypdyr: *gagar* // *gayar* < *gaar* < *ga:r*. XI asyr «Oguznamasynda» *gar* sözünüň *kagar* görnüşinde ulanylmagy hem bu çaklamanyň dogrudygyna güwä geçýär: *Ol beg kagardan sarynmyş erdi* (Şerbak).

Garabugdaý – Çowdarynyň (orusça *роž*) ikinji ady (oňa *gonak* hem diýilýär, *gonak* sözünü Mahmyt Kaşgarly «darynyň bir görnüşi» diýip düşündirýär). Ununyň we ondan bişen çöregiň reňkiniň gara bolýandygy üçin, bu däneli ekine *garabugdaý* diýlipdir.

Garabugra – Geçmişde ulanylan bu harby adalga ýesirleriň boýnuna salmak üçin demirden ýasalan agyr bukawy aňladypdyr. *Bugra* – «erek (iki örküçli) düýe» diýmekdir. Boýna urlan bu gandal iki örküçli düýä meňzeýänligi we reňkiniň hem garadygy üçin, şeýle at alan bolsa gerek. Wamberi bu sözün deňine *türkmençe* diýen bellik goýup, ony şeýle düşündirýär: «*Garabuguru* – türkmenleriň gijesine öz ýesirleriniň boýnuna urýan we ýesir sähel gymyldasa zarňyldap ses eder ýaly, onuň zynjyrynyň beýleki ujuny gazana berkidýän agyr demir bukawy». *Garabugra* sözi çeper eserlerde-de duş gelýär: *Heý, boýnunda garabugra, Ganyma künde ýaraşar* (Baýly şahyr). Bu adalganyň *zoly* diýen görnüşi hem bar (köki näbelli – Garajaýew). Mysal. *Bendi edip, zoly salsam boýnuňa* («Ýusup-Ahmet»).

Garakçy – «Kutadgu-biligde» «talaňçy», «ýol urýan», Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanynda» «ogry» (*ol tawaryg karaklady* – «ol dowary ogurlady») ýaly manylarda ulanylan bu söz, biziňçe, *garamak* sözi bilen asyldaşdyr. Şu nakyla üns beriň: «*Duşman duşuna garar, ogry – daşyna*». Diýmek, *garak* sözi «garanjaň» (ägälik bilen kişi zadyny çilýän jümri) manysyndadyr, -çy – bu söze soň goşulan goşulmadyr. Ir eýýamda «ogry» sözüne derek diňe *garak* sözi ulanylypdyr.

Häzirem başgyrt, tatar ýaly käbir türki dillerde «ogry» manysynda *garak* sözi ýörgünli. Ýene-de ser. *Ogry*.

Garawul – «Sakçy», «gözegçi» manysyndaky bu söz *garamak* («seretmek») işliginiň *gara-* diýen düýp sözünden we *-wul* goşulmasyndan durýar. *Gara* işliginiň mongol dilinde *har* görnüşinde ulanylýandygy bu sözün kökünüň *gar* bolup, onuň yzyna *-a* işlik ýasaýjysynyň soňra goşulandygyny görkezýär. Kesp-hünär bildirýän *-çy* goşulmasynyň ýerine ulanylýan *-wul* bolsa türki we mongol dilleri üçin umumydyr. Ol *ýasawul*, *be-kewül*, *çapawul* ýaly sözlerde-de duş gelýär.

Garaýag [garaýa:g] – Ýagyň reňki bilen bagly dörän bu adalga «işlenmedik nebit» we «mallaryň ýarasyna çalynýan gara ýag» ýaly manylary aňladýar. Mallaryň endamyna (ýarasyna) düşýän gurt, sakyrta, gögeýin ýaly zyýanly möjekleri gyrmak we ýarasyna em etmek üçin ulanylýan garaýagy (çalgy ýagyny) goýnuň çörünü demriň üstünde ýakyp, soňra üstüni kül bilen gömenden soň, şondan çykýan tüsseden alýarlar.

Garbak – Balyk tutulýan çeňňegiň *garbak* diýen ikinji ady *garba* düýp işliginden we *-k* goşulmasyndan durýar.

Garçygaý – Elguşuň bir görnüşini aňladýan bu söz «ýara» manysyndaky *gart* sözünden we *-çy* hem-de *-ga* (*-gaý*) goşulmasyndan emele gelip, «ýaralaýjy», «bölüji» diýen manyny aňladýar. *Gart* sözi Kaşgarlynyň «Diwanynda-da» «ýara» manysynda ulanylypdyr.

Garga – *Garga* diýen guşuň ady onuň çykarýan sesi bilen baglydyr. Lebapda *garga*, *gökgarga* sözleri bilen bir hatarda *garlak*, *gökgarlak*, *gökkerrek* sözleri hem ulanylýar. Bu atlar (*garlak*, *kerrek*) hem ses meňzetmesidir. Ýeri gelende aýtsak, garganyň *worona* diýen orusça ady we onuň gagyldysyny aňladýan *karkat* sözi hem şol guşuň sesine görä dörän atlardyr.

Gargy – Tüýdük (naý) ýasalýan gamşyň *gargy* diýen ady «naýza» manysynda bolup, ol pars dilinden türki dillere

geçipdir. Geçmişde şu gamyşdan nayza edilipdir. Türk dilinde kiçi nayzalara hem *gargy* diýilýär.

Garkynmak – «Gerk-gerk gägirip ardynjyramak», «gark urmak» manysyndaky bu söz ses meňzetmesi esasynda döräpdir: *gark-yn*.

Garlawaç [garlawa:ç] – Bu guşuň Kaşgarlynyň «Diwanynda» *garlygaç* görnüşinde ulanylan ady türki dillerde-de gadymky aslyna ýakyn görnüşlerde saklanypdyr. Bu at *gar* diýen ses meňzetmesinden, *-la* we kiçeltmekligi bildirýän *-gaç/-waç* goşulmalaryndan durýar (M.Hudaýkuliýew).

Garnak, garnamak – Özbekistanyň Kaşgaderýa welaýatynda ýaşayan pamyk atly çarwa türkmenleri goýun süýdünü garna guýup, ony çopan eşeginiň üstüne atýarlar. Uýan gatykdan düşen mesgä we çala hem *garnak* diýýärler. Bu söz «garna dykmak» manysyndaky *garna* (*garyn-a*) işliginden we at ýasaýjy *-k* goşulmasyndan durýar. Şiwelerde awlanan towşanyň garnyny kesip, iç goşuny zyňyp, kellesini garnyna dykyp, ýumak ýaly togalak etmeklige-de *garnamak* diýilýär.

Garpyz – Bakja ekininiň we onuň miwesiniň ady bolan *garpyz* sözi pars-täjik dillerindäki *harbuza* sözünüň türkmen diline biraz uýgunlaşdyrylan görnüşidir. *Harbuza* sözi aslynda *har* («eşek») we gadymy pars *buze* («hyýar») sözlerinden emele gelipdir, ýöne ony «eşek hyýar» (ýagny eşegiň iýýän hyýary) diýip terjime etmek nädogrudyr. Eşek – uly, iri haýwan. Türkmen dilinde gyzyň reňkli uly arylara *eşegary*, turşy iri almalara *eşegalma*, şiwelerimizde towşana *hargulak* («eşek gulak») diýlişi ýaly, täjik-parslar hem iri zatlaryň adynyň önünden *har* sözünü goşýarlar: *harmuş* – «eşek syçan» (türkmen dilinde inňän zyýanly bu gemrijiniň ýene şeýle atlary duş gelýär: *köralaka*, *körsyçan*, *körmüş*, *körmal*); *harsaň* (*saň*, *seň* – «daş»), ýagny «eşek ýaly uly daş». Türkmenler beýle daşlara *düýedaş* ýa *düýe ýaly daş* diýýärler) we ş.m. Pars

dilinde *garpyz* (*harbuз, harбуza*) sözi ilki *garpyzy* däl-de, gawuny aňladypdyr, ýöne käbir türki diller ony «*garpyz*», birnäçesi hem «*gawun*», «*kädi*» manylarynda öz dillerine kabul edipdirler. Orus we ukrain şiwelerinde-de *arбуz* sözi «*garpyz*», «*gawun*», «*kädi*» ýaly dürli bakja ekinlerini aňladýar.

Gary – Haýwanlaryň injigini (aslynda öň aýaklarynyň injigini) aňladan bu söz *gar* kökünden we at ýasaýjy -y goşulmasýndan durýar. Altaý dil birligine giren dillerde *gar* sözi «el, gol», «*ganat*» manylarynda ulanylypdyr. Bu söz mongol, burýat, galmyk dillerinde häzirem hut şol manydadyr. Gadymy türki we häzirki gyrgyz dillerinde *gar* sözi goluň kibitden tirsege çenli aralygynyň adydyr, emma türkmen dilinde ol goluň tirsekden ele çenli aralygyny – bilek süňküni aňladýar. Ýene-de ser. *Garyş*.

Garyn – I. – «*Aşgazan*», «*mäde*», «*iç*» manysyndaky bu söz *gar* kökünden we -ar goşulmasýndan durýar. Orus dilçisi A.Ş.Şerbak *gar* sözünü *kary* sözünden hasaplaýar. *Kary* sözünüň gysgalan görnüşi *gar* bolsa «*gap*», «*çuwal*» ýaly manyda bolup, *garçyn* we *garbamak* sözleriniň düzüminde duş gelýär (bu sözleriň manysy garnyňky bilen ýakyndyr). Şerbagyň pikiri dogry bolsa, *garyn* sözi «iýmiti kabul edýän gap» manysynda ýüze çykan bolmaly. Ýene-de ser. *Gursak*. 2. 36 ýyla deň bolan wagty aňladýan *garyn* sözi araplaryň *karn* sözünden bolup, ol «*döwür*», «*müddet*», «*wagt*» manylaryndadyr.

Garyndaş, gardaş – Türkmen dilinde *garyndaş* sözi «*ganybir*», «*tirediş*», «*bir kökden dörän*», *garyndaş* sözünden gysgalan *gardaş* sözi bolsa «*erkek dogan*» diýen manydadyr. Türkşynas alymlar bu sözleri «*bir garyndan çykanlar*», ýagny «*dogan*» diýip düşündirýärler. Ýöne türki halklar bilen birlikde Altaý dil maşgalasyna giren koreýleriň dilinde «*maşgala*», uýgur dilinde hem «*garyndaş*» ýaly manylarda *ka* sözünüň ulanylýandygyny nazara alsak, türkşynaslaryň ýatlanan

çaklamasy şübhe döredýär. Aslynda bu sözleriň «maşgaladaş», «ganybir» manysyndaky *ka* sözünden we *-r* hem-de *-yn* goşulmalaryndan emele gelen bolmagy mümkindir. Eger şeýle bolsa, bu sözüň yzyndaky *-daş* goşulmasy has soň goşulan bolmaly.

Garynja – Bu zähmetkeş möjejigiň ady gadymy oguzça *garynça*, *garynçak*, çagataýça *karynçga* bolup, ol *garyn* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-ja/-ça* goşulmasyndan durýar. Garny (syrtly) uly, bili inçe, kelle tarapy hem kiçi bolany üçin, ol şeýle at alypdyr.

Garyş – Gerlen eliň başam we külembike barmaklarynyň aralygyna deň bolan uzynlyk ölçegini aňladýan *garyş* sözi «el» manysyndaky *gar* sözünden we at ýasaýjy *-yş* goşulmasyndan durýar. *Gar* (el) sözünüň gadymy manysy biraz üýtgän halda *gary* sözünde saklanypdyr. Bu söz ilki döwürlerde diňe bir ady (eli) aňlatman, eýsem onuň ýerine ýetirýän hereketini (işligi) hem aňladypdyr. Oňa *garbamak*, *garbak* («çeňňek»), *garsa gujaklamak* ýaly sözleriň manysy hem güwä geçýär. *Geriş*, *alyş-çalyş* sözlerinde bolşy ýaly, işlik hyzmatyndaky *gar* sözünüň yzyna *-yş* goşulmagy bilen hem *garyş* sözi emele gelipdir.

Gatlama, gatlakly – Hamyryň ýüzüne ýag çalyp, birnäçe gezek düýrülip-ýaýylyp bişirilýän gat-gat çöregiň (byzmygyň) ady.

Gatyk – Süýt uýadylyp, biraz gatadylyp edilýän azyk önüminiň ady *gatamak* işliginiň *gat* kökünden we at ýasaýjy *-yk* goşulmasyndan durýar (şeýle sözlere ýene mysallar: *gazyk*, *gaýyk*, *bitik*, *kesik* we ş.m.).

Gatyr – Haňňy (erkek eşek) bilen baýtalyň çaknyşmagyndan dörän nesliň *gatyry* diýen ady *gat* (gatyşyk) sözünden we at ýasaýjy *-yr* goşulmasyndan durýar. Türki dillerde bu haýwana *gaçyr* hem diýilýär.

Gawun [ga:wun] – Datly bakja miwesiniň *gawun* diýen adyny aglaba dilçiler arap dilinden alnan söz hasaplaýarlar. Emma ol baryp tibet dilinde *ga-gon*, Kaşgarlynyň «Diwanynda» *kagun*, türk dillerde *gawun*, *kawun*, *kogun* görnüşlerde duş gelýär (çuwaşlar kädä *kawan* «gawun» diýýärler. Sözüň şu manysy çuwaş diline orus dilinden alnypdyr). *Gawun* sözünüň köki belli däl. Bu söz gadymy türklerden arap, slawýan we beýleki halklaryň dillerine geçipdir. Wladimir Dalyň sözlüğünde *kaun* sözünü ukrainleriň «garpyz», *arbut* sözünü hem «kadi» manysynda ulanýandygy bellenipdir.

Gaýçy – Mata ýaly närseleri gyýmak, kesmek üçin ulanylýan bu guralyň ady işligiň gyý kökünden we onuň niýetlenen ugruny bildiriji *-ygy* goşulmasyndan durýar. Manysy – «gyýygy», «kesiji». Soňra bu adyň birinji *y* sesi *a* sesine öwrülipdir. Bu türk sözi *geýçi* görnüşinde pars diline-de geçipdir.

Gaýgy – Iňňän irki eýýamda *gaýgy* sözi *kadgu* şekilinde ulanylypdyr. «Kutadgu-biligde» ol *kadgu*, Kaşgarlynyň «Diwanynda» hem *kadgu/kazgu* görnüşlerde duş gelýär. Bu sözüň *kad* köki «bökdenç», «päsgel», «azap» manysynda bolup (ser. *Gadagan*), *-gu* goşulmasyny kabul etmek bilen, şatlygy bökdeýän, onuň ýoluny ýapýan «gam», «gussa», «matam», «alada» ýaly erbet duýgulary aňlatmaga başlapdyr. *Kadgu* sözi soňra *gaýgy* görnüşine geçipdir. *Gaýgy* sözi biçüwindäki sözlere ýene mysallar: *sargy*, *bergi*, *görgi*, *eýgi*, *söýgi* we ş.m.

Gaýra – Ileriniň garşysyny, yz tarapy aňladýan bu söz *gay* kökünden we ýönelinýän ugry bildirýän gadymy *-garu* goşulmasynyň gysgalan *-ra* görnüşinden durýar. *Gay* sözi şu makalada teswir edilýän manyda häzir özbaşdak ulanylmaýan hem bolsa, ol geçmişde «yz», «arka», «syrt» manysynda duş gelýär. Häzirem çuwaş dilinde «syrt», «yz», «günbatar» manysynda *kay* sözi ýörgünli. Türk dilleriň gypjak toparynda

«yz», «syrt» manysynda *keyin* sözi ulanylyp, onuň *key* köki hem *kaý* sözünüň biraz üýtgän görnüşidir. Diýmek, *gaýra* – yz tarapy, syrty aňladýar. Ýene ser. *Gaýtmak*.

Gaýtmak – «Öwrül», «yza dön» manysyndaky *gaýt*- işligi «syrt», «yz» manysyndaky *gaý* kökünden (ser. *Gaýra*) we işligiň ýükletme derejesiniň *-t* (*-yt*) goşulmasyndan durýar.

Gaýyk, gaýmak – Suwuň we süýdünň ýüzüne galkyp, gaýyp, ýüzüp ýören bu närseleriň atlary *gaýmak* (*ga:ýmak*) işliginiň düýp kökünden we at ýasaýjy *-yk* hem-de *-mak* goşulmalaryndan durýar. Olarda başky *a* çekimlileri soňra gysgalypdyr. *Gaýyk* sözünüň *kaýuk* görnüşinde tungus-manjur dillerinde-de ulanylýandygy bu sözünň has irkidiginden habar berýär. Türkmen diliniň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde, şeýle-de türk dilleriň aglabasynda *gaýyk* we *gaýmak* ýerine çekimlileri gysga aýdylýan *gaýak* sözi ulanylypdyr.

Gaýyr, gaýrak – Türkmen diliniň sözlüklerine girizilmändigine seretmezden, *gaýyr* diýen gadymy türk sözi «toprak», «gum» (ähtimal, «bejermesi kyn gum») manysynda baryp Kaşgarlynyň döwründe-de ulanylypdyr. Şiwelerimizde ol «derýanyň suwy çekilen ýeri», «çägesow ýer», «çagylyly, daşly ýer», «derýanyň adasynda açylan ekin ýeri» ýaly manylary aňladýar. Bu ýerleriň ählisi zähmeti köp talap edýär, daýhanyň emrine kynlyk bilen boýun bolýar (şeýle usul bilen açylyp ekilýän ýerlere-de ylymda *gaýyr ekerançylygy* diýlip at berilýär). Diýmek, *gaýyr ýer* söz düzümi «gyňyr ýer», «zor bilen boýun egdirilýän ýer» diýen manylarda ýüze çykypdyr. Päkiniň ýüzüni gaýtaryp (gaňtaryp) duran gaty saça *gaýyr saç* diýilmesi hem bu sözünň şol manysy bilen baglydyr. Mundan başga-da, *gaýyr* sözünüň *gaý* köki kütelen gurallaryň ýüzüni zor bilen ýiteldýän çalgydaşyň *gaýrakda:ş* diýen şiwede adynda, «sürtmek, igelemek» we «küşgürmek, öjükdirmek» manylaryndaky *gaýramak* işliginde, şeýle-de *gaýyş, gaýyşmak*

sözlerinde saklanyp galypdyr. Ýokarda sanalan sözleriň ählisi *gaý* diýen şol bir kökden gaýdýar. Gadymy geçmişde bu söz «yz», «arka», «ters» ýaly manylary aňladypdyr, onuň gatnaşmagy bilen hasyl bolan sözler hem ugra, oňyn hereketi däl-de, onuň tersine, garşysyna bolan zatlary bildiripdir. Meselem, *gaýra*, *gaýtawul*, *gaýyş*, *gaýyşmak*, *gaýtam*, *gaýtmak*, *gaýtarmak* we ş.m. Şiwelerde «çalgydaş» manysynda ulanylýan *gaýrak* sözi hem *gaýra*- işliginden we at ýasaýjy -k goşulmasýndan durýar.

Gaz [ga:z] – Gündelik durmuşda ýangyç hökmünde ulanylýan jisimiň *gaz* diýen ady pereň (fransuz) dilinden alnyp, ol ýunança «haos» («bulaşyk», «bulam-bujar») görnüşde terjime edilipdir. Dogrudan-da, gazyň iň ownuk bölekleriniň (atom we ionlarynyň) özara gatnaşyklaryndaky hereketine sere-dende, şol bölekleriň ýylylygyň täsiri bilen edýän hereketi has çalt we bulam-bujar. *Haos* sözi soňra *gaz* görnüşine geçipdir.

Gazan [ga:zan] – Et gowrulýan, nahar bişirilýän metal gabyň *gazan* diýen ady, biziňçe, işligiň *gaz* kökünden we at ýasaýjy -gan/-an goşulmasýndan durýar. *Gaz* işligi iňňän ir eýýamda *kagyr* görnüşinde bolup, ol «gowur», «bişir» manysyndaky söz bolupdyr. *K~g*, *r~z* ses çalşygy netijesinde *kagyr* sözi *kagyz* şekiline geçýär. Bu ses çalşygy türk, şol sanda türkmen diline mahsus hadysadyr. *R~z* çalşygyna mysal: *göz-görmek*, *semiz-semre*, *gelmez-gelmersiň* we ş.m. Wagtyň geçmegi bilen sözün ortasyndaky süýkeş *g* sesi düşüp galyp, *a* we *y* çekimlileri birleşip, uzyn *a*: sesine öwrülipdir. Onuň zyzyna -gan/-an goşulyp hem *kazan/gazan* sözi emele gelipdir. Manysy: «bişiriji», «gowrujy» (gural). Sözün ösüş ýoly şeýle: *kagyr-gan* < *gagyr-gan* < *gagyz-gan* < *gayz-gan* < *ga:z-gan* < *ga:zan*.

Gazet – Gündelik metbugatyň *gazet* diýen ady pereňleriň (frank – Fransiýanyň esasy halky) *gazette* ýa-da itallaryň

(Italiýanyň esasy ilaty) *gazzetta* sözünden bolup, «häzirki pursatyň habaryny ýaýradyjy» diýen manyny aňladýar. Parslar bu habar serişdesini *ruzname* (*ruz* - «gün», *name* - «hat», «habar»), almanlar *Zeitung* (*Zeit* - «zaman», «pursat»), araplar *çeride*, ispanlar *gaçeta*... ýaly atlandyrýarlar.

Gazyk – Gara öýleri ýelden goramak we uly gämileri daňmak üçin ulanylýan gazyklar ýere kakylman, gazylan çukurlara keseligine gömülýär. Ynha, şolara *gazyk* diýlipdir. Bu adalga *gaz-* diýen düýp işlikden we at ýasaýjy *-yk* goşulmasyndan durýar. Üstünden urlup ýere kakylýan gazygyň adyndaky *gaz-* köki *gazmak* işliginden däl-de, «diremek», «kakmak» manysyndaky *gadamak* sözünüň *gad/gaz* kökündendir. Ser. *Gadagan*, *Gadak*.

Geçit – Gadymy geçmişde «geçelge», «köpri» manysynda *geçit* sözi has ýörgünli eken. Muny Gorkut atadan alnan «*Derya-suwlardan geçit bersin*» diýen mysal we *Akgeçit*, *Garrygeçit* ýaly ýer-ýurt atlary tassyklaýar. Il içinde «*Müň meçitden (metjitden) bir geçit, müň geçitden bir içit (guýy)*» diýen nakyl hem bar. *Geçit* sözi *geç* diýen düýp işligiň yzyna at ýasaýjy *-it* goşulmasynyň goşulmagyndan emele gelipdir. Şu tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *a:şyt* («aşalga»), *iýmit* (*iýim-iýmit*), *almyt*, *öwüt* we ş.m.

Gedem – «Boýny ýogynlyk edýän, ulumsy» manylardaky *gedem* sözi gadymy Altaý dillerindäki *ked* sözünden we *-em* goşulmasyndan durýar. Tungus-manjur hem-de mongol dillerinde *ked* sözi «ýeňse», «geriş», gadymy türki dilde «yz, syrt» ýaly manylarda ulanylypdyr. «Diwanda» we «Kutadgu-biligdede» *kecin* sözi «yz; yzky» manylarynda duş gelýär. Häzirki türki dillerde we türkmen şiwelerinde *kecin* sözünüň *keyin* şekili ýörgünlidir. Manysy – «yz, soň». *Gedem* sözi hem «ýeňse», «yz» manysyndaky *ged* sözünden bolup, meseläni, işi

öňe däl-de, terse (yza) çekmegi aňladýar. Mongollar şeýle gedeme *gedemger* diýýärler.

Gejim – *Geým-gejim* diýen tirkeş sözde duş gelip, häzir özbaşdak ulanyлмаýan *gejim* sözi käbir türki (meselem, türk) dillerinde gylyç, naýza geçirmeýän söweş geýimini aňladypdyr. Aslynda *gejim* sözi *geým* sözünüň *j~ý* ses çalşygy esasynda dörän öwüşginidir.

Gelegurt [gelegu:rt] – «Möjekler ordasy», «börüler sürüsi» manysyndaky bu söz Ata Gowşudowyň «Köpetdagyň eteginde» eserinde gowy teswir edilýär. *Gelegurt* «gä:le gurt» sözleriniň biraz üýtgän (uzyn *ä* sesiniň gysga ýe sesine geçen) görnüşidir, *gäle* bolsa gadymy türkmen dilinde we şiwelerimizde «sürini», «topary» aňladýar.

Gelin – Bu söz *gel* diýen düýp işligiň yzyna iňňän gadymy we seýrek duş gelyän *-in* at ýasajy goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolup, başga maşgaladan, urugdan, halkdan getirilen ýaş zenany aňladýar.

Gemirçek – Omaça sünküniň ýagly, ýumşak ýeriniň, şeýle-de sünke öwrülip ýetişmedik kitirdewügiň ady bolan bu söz *gemir-* işliginden we *-çek* goşulmasyndan hasyl bolupdyr. Umuman, *gem* sözi geçmişde sünki aňladypdyr. Türkler häzirem «sünk» manysynda *kemik* sözünü ulanýarlar. Şuny nazara alyp, *gemirmek* sözünüň ilki sünk bilen bagly ýüze çykandygyny bellemekçidir. Sanskrit dilinde-de sünke *kem* diýilýär.

Genç, genje – Gadymy we häzirki türki dillerde *genç* ýa-da *genje* sözi «çaga» (adam çagasy) diýen manyny aňladýar. Käbir türkmen taýpalarynda iň soňky (maşgalada iň kiçi) hasaplanýan çagalara *Genje*, *Genjegül*, *Genjim* ýaly atlary dakýarlar. Bu *genç*, *genje* sözünüň «hazyna» manysyndaky *genç* sözi bilen dahyly ýok. Gazaklarda iň soňky çaga *keýinç*, *keýinji* diýilýändiginden ugur alsak, onda «kiçi çaga»

manysyndaky *genç*, *genji* sözünüň «keýinji» (ýagny «keýinki», «iň yzky», «iň soňky») sözünden gysgalandygyna göz ýetirmek kyn däl. Ýöne bu gysgalma has ir zamanlarda (ähtimal, 2-2,5 müň ýyl öň) bolup geçipdir, çünki Kaşgarlynyň müň ýyl çemesi öň ýazan «Diwanynda» eýýäm ol *keýinç* däl-de, *genç* görnüşinde duş gelýär.

Geňeş – «Maslahat» manyyndaky *geňeş* sözünüň *geňe*-köki we *giňe* (*giňelmek*) işligi türki ýazuw ýadygärliklerinde birmeňzeş – *keňe* görnüşinde ýazylýar. Şundan çen tutup, *geňe* sözünü biz *giňe* sözüne syrykdyryp, onuň manysyny hem «oý-pikiriňi diňe öz içinde saklaman, köplüge, giňişlige çykarmak» diýip düşündirmekçi. Sözün yzyndaky işligiň şäriklik derejesiniň goşulmasy bolan -ş hem şuny tassyklaýar. *Keňe* sözünüň ulanylyşyna «Diwandan» mysal: *Ol meňä keňädi* – «Ol maňa geňeşdi».

Gerege – Häzirki döwürde seýrek ulanylýan bu söz türkmen dilinde gara öýüň uk-tärimleri toplanyp, düýä urmak üçin rejelenen ýüki aňladýar. Emma aslynda ol *ger* işliginden emele gelip, gara öýüň gerilýän, ýaýradylýan tärimleriniň, süňňüniň adydyr, bu sözün yzyndaky -e we -ge bolsa yzly-yzyna gelip, işiň netijesini aňladýan goşulmalardyr. Diýmek, *gerege* – «gerilýän närse», «tärim». Kaşgarly hem *keregü* sözünü «gara öýüň süňňi» manyсында ulanypdyr.

Geriş – Adamyň we haýwanyň ýeňse tarapyny aňladýan bu söz *germek* işliginiň *ger* kökünden we at ýasaýjy -iş goşulmasýndan durýar. Uzyn boýunlar eglende onuň ýeňsesiniň gerilýänligi, ýalynyň (ýa:l) hem ýazylýanlygy üçin, bu syna *geriş* (ýagny gerilýän) diýip at dakylpdyr. Kaşgarly bu sözi «*Keriş ýagry ogulga galyr*» («Geriş ýagry ogla galar», ýagny uzak wagt bitmez) diýen nakylda getirýär. Söz manysynyň giňelmegi bilen dagyň, baýryň, gumuň uzalyp gidýän süýnmek depelerine-de şu at berlipdir.

Getir – *Getir* buýruk işligi aslynda *gel* diýen sözüň yzyna işligiň ýükletme derejesiniň *-tir (-dir)* goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr: *gel-tir*. Mahmyt Kaşgarly bu sözi *keltür* görnüşinde ulanypdyr: *Ol maňa at keltürdi*. Soňra bu sözüň *l* sesi düşüp galypdyr.

Gezek – «Gaýta, sapa, öwra» ýaly manyda bolan *gezek* sözüniň köki *gez* bolup, ol «Diwanda» we «Kutadgu-biligde» *ked, kez* görnüşlerde ulanylypdyr. Manysy – «yz, soň, keýin». Şeýle manydaky *gez* sözi yzyna *-ek/-ik* goşulmasyny kabul edip, öňli-yzly hatara närsäniň soňkusyny, nobatyň yzyny aňladypdyr. Kaşgarly bu söze şeýle mysal getirýär: *Seniň kezikiň* (ýagny gezegiň) *keldi*.

Gägir [gä:gir] – Türki dillerde *käkir* (MK), *kekir* (özbek, garagalpak, gazak, gyrgyz), *kegir* (altaý), *kigir* (hakas), *kiker* (başgyrt, tatar), *gä:gir* (türkmen), *gegir* < *gir* (gagauz), *kägärt* (ýakut), *käýir* (azerbaýjan), *hähräh* (mongol) görnüşlerinde ulanylýan bu sözüň döreyşi ses meňzetmesi (gägirende çykýan ses) bilen baglydyr.

Gämi [gä:mi] – Suw ulagynyň ady bolan *gämi* adalgasynyň asly *kä:mi* ýa-da *kemi* bolup, ol «derýa (suw) ulagy» diýen manyny aňladypdyr. Iňňän gadymy eýýamlarda türki dillerde «derýa» sözüniň ýerine *kem* sözi ulanylypdyr, hatda ata-babalarymyz Ýeniseý derýasyna-da *Kem* diýip at dakypdyrlar. *Kem* sözüniň hem aslynda *kan* (serediň: Kanal) sözi bilen bir kökden dörändigini ýaňzydýarys. Diýmek, «derýa» manysyndaky *kem* sözüniň yzyna at ýasaýjy *-i* goşulmasynyň goşulmagy bilen *gämi* adalgasy döräpdir.

Gäp [gä:p] – Dürli haýwanlaryň sypyrylan derisine saman, selin we ş.m. dykyp, aslykysyna meňzedilip ýasalan şekiliň *gäp* diýen ady gaty gadymy bolup, ol *kep* görnüşinde «Diwanda» we «Kutadgu-biligde» duş gelýär. Türki dillerde *gäp, gep, kerp, keyip*, mongol dillerinde *keb, häw, heb*, fin-ugor

dillerinde *kap*, *kāp* (mari, «beden», «syrat»), *kab* (udmurt, «şekil»), *kep* (mansi, «sudur»), *kep* (majar, «surat»), hatda orus dilinde *kap* («heýkel», «but») görnüşlerinde duş gelýän bu söz agzalan dilleriň ählisine asylky ýa-da şoňa ýakynrak manyda kabul edilipdir.

Gäwüş [gä:wüş] – «Çeýneýiş» manysyndaky bu sözün *gäw* (Kaşgarlyda *kew-gew*) köki aslynda «gemirmegi», «diş bilen owratmagy» aňladypdyr. Ýeri gelende, *gemir* işliginiň *gem* köki hem *gew/kew* bilen asyldaşdyr (*w~m*). *Gäwüş* sözündäki *ä* türkmen dilinde soňra uzynlyk alypdyr.

Giçgiýew [gi:çgiýew] – Lebap şiwelerinde gelniň atasy öýüne ýaşamaga geçýän giýewlere şu at berilýär. Olara türkleriň *ıçgiýew*, özbekleriň *ıçküýöw* diýişlerinden çen tutsaň, bu garyndaşlyk adalgasy «gyzymyzy alyp, biziň içimize goşulan giýew» diýen manyda ýüze çykypdyr. Uygurlar bu giýewlere *küçük kiýew*, gazaklar *küşik giýew*, gyrgyzlar *küç güýö* («kiçi giýew») diýýärler.

Gil, gül – Gadymy türki dillerde gysga çekimlili *gil* sözi «burç», «künç» ýaly manylary aňladypdyr. Mahmyt Kaşgarly bu söz bilen gelýän *Üçgil* («üç burçly») diýen depäniň adyny tutýar. Garagumdaky *Dördül*, *Dördüller*, *Dörtgül* diýen dört burçly depeleriň atlary, şeýle-de Garagalpagystanda dört burç (kwadrat) galanyň ady dakylan *Dörtgül* şäheriniň atlary hut şu gadymy sözün gatnaşmagynda hasyl bolupdyr. *Gilmala* sözünde duş gelýän *gil* sözünüň bu derňelýän söze dahyly ýok, ol «palçyk» manysyndaky *gi:l* diýen pars sözündendir.

Gizle, gizlin [gizli:n] – Bu sözleriň köki *giz* bolup, ol gadymy türki dillerde «buky», «ýaşyryn» ýaly many aňladypdyr. Kaşgarly *kiz* sözünü «guty», «sandyk», «gap» diýip düşündirýär. Şol sözün yzyna *-le* goşulyp, *gizle* işligi, onuň yzyna *-in* (*-ýin*) goşulyp hem *gizlin* diýen hal sözi emele gelipdir: *giz-le-ýin* < *gizlin*.

Golaý – «Ýakyn» manysyndaky bu sözi Ramstedt *gol* («el») we *aý* (eýi, ýagny «ýagşy») sözlerinden hasaplap, ony «oňaý, amat» diýip düşündirýär.

Gol çekmek – Kagyza ýazylan zada öz şaýatlygymyzy, alan zada güwä geçýändigimizi tassyklamak üçin biz *gol çekýäris* (familiýamyzy we adymyzy ýazýarys). Ýöne *gol çekmek* aňlatmasynyň aňyrsynda taryh ýatyr.

Geçmişde aglaba ilatyň sowatsyz zamanynda *gol* ýerine kagyzyň ýüzüne tutuş eliň suratyny «çekipdirler», munuň üçin sag eliň aşagyna tutuşlygyna syýa çalyp, ony ak kagyzyň ýüzüne basypdyrlar. Eliň aýasyndaky we barmaklardaky inçejik çyzmyklaryň her adamda bir hilidigi üçin, çekilen eliň kime degişlidigini köp halatda anyklamak mümkin bolupdyr. Şu ýagdaý hem *gol çekmek* (käbir şiwelerde *el çekmek*) diýen düşüňjäni döredipdir. Eliň suraty köp ýeri tutýanlygy üçin, soňky döwürlerde kagyzyň ýüzüne sag eliň diňe süýem barmagynyň ujy basylypdyr. Muňa-da *gol çekmek* ýa-da *barmak basmak* diýlipdir.

Goljuk, golçak – Ir eýýamlarda söweşde eli gylyç çapmaz (kesmez) ýaly, oňa uzaboýuna geýilýän demir sowutlara *goljuk* diýlipdir. «Golluk», «ellik» manysynda bolan bu söz soňra *golçak* görnüşine-de geçipdir. Orus diliniň köne harby adalgasy bolan *kolçuga* hem türki *goljuk* sözünüň biraz üýtgän görnüşidir.

Goltuk – Eliň egin bilen birleşýän ýeriniň aşagyny aňladýan *goltuk* sözi *gol* («el») we *tek* («teý», ýagny «ast», «aşak») sözleriniň birigip kebşirlenmeginden emele gelipdir. *Gol* sözündäki *o* dodak çekimlisiniň täsiri bilen *tek* sözündäki *ýe* soňra *u* sesine öwrülipdir.

Gonak, gonuk – *Gon* diýen işlikden we at ýasaýjy şol bir goşulmanyň *-ak* we *-uk* görnüşlerinden dörän bu sözler aslynda *gonup*, düşläp geçýän adamy, myhmany aňladyp, soňra onuň

manysy biraz giňelipdir. Meselem, arabaçylar uly toý edýäniň toýa gelen myhmanlaryny öýüne kabul edýän goňşularyna berýän söweş malyna, Hywa hanlary bolsa söweşmek üçin wagtlaýyn hakyna tutulýan türkmenlere tölenen günlük haka *gonuk* diýipdirler. Söweşilmeýän günlerde günlükçi gonak nökerleriň 6 ýa 10 sanysynyň alýan gonugy bir tylla, 1 tylla hem geçen asyrdaky orus kümüş pulunyň 1 rubl 75-80 köpügine deň eken.

Goňşy – «Ýanaşyk ýaşaýan», «hemsäýa» manysyndaky bu sözüň *goň* köki *gon* (*gonmak*) sözi bilen asyldaşdyr (aglabatürki dillerde bu söz *n* sesi bilen aýdylýar: *goňşy*), -şy bolsa goşma goşulmadyr: -uş+-y < -şy. Sözüň manysy: «bir ýere bile gonan».

Gopuz – Ilki agaçdan köwlüp ýasalan tarly saz guralynyň ady bolan *gopuz* sözi «içi boş», «köwek» manysyndaky *gowuz* sözündendir (şiwelerde *gopuza gowuz*, *gobuz* hem diýilýär). Türki dillerde häzir hem agaçdan köwlüp ýasalan dutara meňzeş tarly saz guralynyň ady *komuz* ýa-da *kobuzdyr*. Bu söz slawýan dillerine-de geçipdir (ukrain dilindäki *kobza*, *kobzar* sözlerine üns beriň). Soňra *gowuz* sözi *gopuz* görnüşinde gelingyzlaryň dişleriniň arasyna gysdyryp, barmagy bilen çalýan demir dillije saz guralyny aňlatmaga başlaýar (gyrgyzlar oňa *temir komuz* diýýärler).

Gorgan – *Gala* diýen arap sözi aralaşmazdan öň, türki dillerde şu manyda *gorgan* sözi ulanylyp, ol *gorug* («goralýan») sözünden we at ýasaýjy -an goşulmasyndanybarat eken. Aslynda uzyn aýdylýan *o* sesi soňra gysgalypdyr. *Gorgan* sözi *kurgan* görnüşinde orus we beýleki käbir Ýewropa dillerine hem geçipdir.

Gortma – Bekre balyklarynyň iň gymmatlysy we ulusy hasaplanyp, türkmen dilinde onuň ýene *doky* hem-de *akbalyk* ýaly atlary bar (orus dilinde *beluga*). *Gortma* (kä ýerde *hortma*)

görnüşinde ulanylýan ady bu balygyň hork-hork edip çykarýan sesi bilen baglydyr. Orus dilinde «gortma ýaly horkuldap aglamak» manysyndaky *rewet belugoý* söz düzümi bu pikiriň degerli delilidir.

Goşak – «Ikile», «jübütle» manysyndaky *goş* düýp işliginiň yzyna ilki *-a*, soňra-da *-k* at ýasaýjylarynyň goşulmagyndan hasyl bolan *goşak* (*goş-a-k*) sözi ärsary şiwesinde bir işi bileleşip edýän iki adamyň ýa toparyň her birini aňladýan sözdür, başgaça aýdanda, ol ýoldaşy, işdeşi (partnýory) bildirýär. Mysal: *Gazyda her kim öz goşagy bilen bir hak alardy*. Mundan başga-da, *goşak* sözi är-aýaly hem aňladýar: *Ýaş çatynjalar goşagy bilen garrasyn!* (Toý arzuwy).

Goşmak – Bu sözün sözlüklerde bellenenmedik bir manysy «gib-rid» ýa-da «metisdir». Ýagny dürli jynsdan, görnüşden bolan haýwanlardan, her haýsy bir milletden bolan ene-atadan dörän çagalara şu at berilýär. Şiwelerimizde enesi bir, atasy beýleki taýpadan döränlere-de *goşmak* diýilýär.

Goşun – Döwletiň esgerlerden ybarat ýaragly güýçleriniň ady bolan *goşun* sözi işligiň *goş* kökünden we at ýasaýjy *-un* goşulmasýndan durýar. Ol esgerleriň goşulyşyp (birleşip) emele getiren harby toparyny aňladýar.

Gotan – Çüňküniň aşagy holtumly uly suw guşunyň *gotan* diýen ady gadymy türki *got-* işliginden we at ýasaýjy *-an* goşulmasýndan durýar. *Got* sözi ir eýýamda «suwuklygy, dänäni bir gapdan beýlekisine guýuşlamak», «düýbünü götermek», «tüketmek», «zyňmak» ýaly manylarda ulanylypdyr. Şuňa ýakyn many türkmen şiwelerinde duş gelýän *gotar*-sözünde saklanýar: ol suwuklygy başa çekmegi, dessine içip gutarmagy aňladýar. Ýeri gelende bellemeli zat: *gutar*-işliginiň *gut* köki hem gürrüňi edilýän *got* bilen asyldaşdyr. Aýdylanlardan ugur alyp, *gotan* diýen ady «tutan balygyny suwdan alyp, holtumyna oklaýan» diýip düşündirmek hakykata

ýakyn ýaly duýulýar. Ýöne weli tungus-manjur dillerinde «garyn», «holtum», «peteke» manysynda *kuta* sözi duş gelýär. Bu dillerde gotana-da *kutan* diýilýär. Bu degerli maglumat *gotan* diýen adyň «holtumly (guş)» manysynyň tarapyny tutýar.

Gotur – Dowaryň derisini harap edýän erbet ýokanç keseliň *gotur* diýen ady gadymy *got* sözünden (ser. *Gotan*) we *-ur* goşulmasyndan durýar. *Got* sözünüň bir Manysy – «gutarmak», «tüketmek» bolup, *gotur* adalgasy şu kesel degen malyň gyrylýandygy bilen bagly döräpdir. Şu nakyla üns beriň: *Goýny gotur tükeder, uny – petir. Gotur* sözünüň biçüwindäki sözlere ýene mysallar: *gysyr, sokur, bagyr, ýagyr* we ş.m.

Gowaça – Pagta süýümini berýän medeni ekininiň *gowaça* diýen ady, biziňçe, gadymy türki dilde («Kutadgu-biligde») «gouz» manysynda ulanylan *kokuz* sözünden we *-a* goşulmasyndan durýar: *kokuz+a < gowuza < gowaza*; sebäbi bu ösümligiň bişip ýetişen köregi içi *gowuz* gapyrjak şekilindedir. *Kokuza/gowaza* sözi soňra *gowaça* görnüşine geçipdir. Gaýyby şahyr *gowaça* sözünü *goza* görnüşinde ulanyp, ony ähli ekinlerden ýokarda goýýar: *Hemesi bildiler Gozany owla, «Ulug sen!» diýp, hemme etdi töwella* («32 tohum kyssasy»). «Gowaça» manysynda öňem, şiwelerde häzirem *goza* sözi ulanylypdyr. Ýene-de ser. *Goza*.

Gowşut – *Gowuşmak* işliginiň düýp sözünden we at ýasaýjy gadymy *-ut* goşulmasyndan durýan bu sözün birnäçe manysy bar: 1. Geografik adalga hökmünde: iki gerşiň, ulgamyň, deräniň... biri-birine sepleşýän ýeri. 2. Gara öý bölekleriniň ady hökmünde: täriminiň yokarsynda iki taýagyň birleşip emele getirýän haçjasy. Oňa uguň düýbi berkidilýär. 3. Oglan ady hökmünde: «jany eline gowşan», «ölümde halas bolan» ýa-da «Gowşut ýyldyzy doganda doglan». Soňky many barada Gowşut Şamyýewiň «Gowşut han» poýemasyndan

alnan şu iki setire üns beriň: *Gowşut ýyldyzy doganda, Doglupdyr beýik Temirleň*. Ýazyjynyň pikiriçe, Gowşut hana-da şol ýyldyz doganda doglandygy üçin şeýle at goýlupdyr. *Gowşut* sözi biçiminde dörän sözlere ýene mysallar: *içit, geçit, a:şyt*.

Gowurma – «Gowrulan et» manysyndaky bu söz *gow* kökünden we işlik ýasaýjy *-ur* hem-de at ýasaýjy *-ma* goşulmalaryndan durýar. *Gow* sözünüň asly *kak* bolup, ol *kak, kaklamak, kagdan* ýaly sözleriň düzüminde-de duş gelýär. Kaşgarly *kagur* sözünü «gowur» manysynda ulanypdyr. Diýmek, *gowurma* «kaklama» manysyndadyr. Ýene-de ser. *Kak, gazan*.

Gowuşmak – Bu sözünň gadymy türki sözlüklerde getirilýän *gabuşmak* («gapyşmak») şekili aslynda *gow* kökünüň *gapyşmak, gabatlaşmak* sözleriniň *gap/gab* kökünden dörändigini görkezýär, *-uş* – goşulma. Manysy: «ýüzbe-ýüz bolmak», «duşmak», «tapyşmak».

Goza (go:za) – Gowaçanyň bişen köregini we aglaba şiwelerde piläni (ýüpek gozasyny) aňladýan bu söz gadymy türki *gowuz* sözünden we *-a* goşulmasyndan durýar. Manysy – «içi boş (gowuz) närise». Ýene-de ser. *Gowaça*.

Göbek [gö:bek] – Bu sözünň yzyndaky *-ek* bölegi at ýasaýjy goşulmadyr (*düşek, seçek* sözlerindäki ýaly), *göb* (*göp, köp, güp*) sözi bolsa gadymy türki dillerde «çişmek», «dömüp çykmak», «gübermek» ýaly manylary aňladan işlikdir. Soňra kem-käs üýtgänem bolsa, bu sözünň asylkysyna ýakyn manylary aşadaky sözlerde saklanypdyr: *güp* (ýaly çişmek), *gübser* (derýadan gaýyksyz ýüzüp geçilende, ýel berlip, sal ornuna ulanylan deri gap, tulum), *köpük* (gaýnaýan ýa-da tolgundyrylan suwuklygyň ýüzüne çykýan köpürjikler), *köpmek* (ýüregi köpmek, ýagny çişmek), *göbelek* (*kömelek*, şibe sözi), *köpjek, küpjek* (togonalak ýassyk) we ş.m. Diýmek, *göbek* sözi garnyň

ortasynda tümmerip çykyp duran närsäni aňladýar. Şu ýerde tekizlikdäki tümmeكلere *Göbekli*, *Göbekdepe* ýaly atlaryň dakylýandygyny hem bellemekçidir.

Gök [gö:k] – «Gök reňk» (asman reňki) we «asman» diýen manylardaky bu söz iňňän gadymy bolup, ol sümer dilinde *kik/gik* («gök reňk») we *guk* («asman»), mongol dilinde *kuku* («gök reňk») we *kuke* («asman») görnüşlerde duş gelýär. Türki halklarda *gök* sözi ilki *Gök* (asman) hudaýynyň (*Göktaňrynyň*) ady hökmünde ýüze çykyp, ol şol bir wagtda asmana çalymdaş reňki hem aňlatmaga başlapdyr. Türki halklar geçmişde (kähalatda häzirem) gök, ýaşyl we mawy reňklere parh goýmandyrlar. Muny türkmen dilinde şol bir zadyň reňkiniň iki hili atlandyrylyşy hem tassyklaýar: *gök asman* – *mawy asman*, *gök ýaprak* – *ýaşyl ýaprak*, *gök deňiz* – *mawy deňiz*.

Göklem [gö:klem] – Ýaňy ot-çöpüň ören döwrüniň (ir baharyň) *göklem* diýen ady *gök* (gök ot-çöp) sözünden we *-le* hem-de *-m* goşulmalaryndan durýar. «*Göklemde goýny çolak baksyn, goç döwri – lal*» (nakyl).

Göksoltan [gö:ksolta:n] – Buharaly bagbanlaryň armyt bilen alçany çakyşdyrmak arkaly ýetişdiren daragtyna we onuň içi gyzyly, daşy gök datly miwesine Buharada *naşpotdy*, Lebap welaýatynda bolsa *göksoltan* («gök reňkli ajaýyp miwe», «miweleriň soltany») diýýärler. Bu miwe 10-15 ýyllykda Lebaba ýaýrady.

Gölermek [gö:lermek] – «Öli», «jansyz» manysyndaky gadymy *gö:le* sözünden we işlik ýasaýjy *-r* goşulmasýndan durýan bu söz huşundan gidip ýa-da batga batyp, öli ýaly gymyldaman ýatan iri öý haýwanlaryny aňladýar (*düýe gölerdi*). Sözüň *gö:le* diýen düýp köki *göleg* («öli»), *gölegçi* («öli jaýlaýan») sözlerine-de esas bolupdyr. Kaşgarly bu sözi *küle* görnüşinde ulanyp, oňa şeýle mysallar getirýär: *At külerdi*.

Er ogly muňazmas, it ogly külermes («Är ýigit muňalmaz – gaýgylanmaz, it çagasy gölermez»).

Gömme – Gyzgyn gora (küle) gömlüp bişirilýän galyň çopan çöreginiň ady göm işliginden we *-me* goşulmasyndan durýar. Ýene-de ser. *Kömeç*.

Göreş – Aglaba türki dillerde «göreş tutmak», «göreş ýaryşy» manysyndaky bu söz gadymy *kur, gur* sözünden (ser. *Guşak*) we *-aş (-a+-ş)* goşma goşulmadan ybarat bolup, ilki «guşaklaşma ýaryşy», «guşakdan tutulyp güýç synanyşma» ýaly many aňladypdyr. Häzirem Lebapda türkmen göreşine *guşaklaşma* (Hywa göreşine bolsa *ýakalaşma*) diýilýär. *Gur* sözünden emele gelen *göreş* adalgasy hem «guşakdan tutulyp güýç synanyşmak» diýen manyda ýüze çykypdyr. Kaşgarly bu sözi *küreş* görnüşinde ulanyp, oňa şu nakyly mysal getirýär: *Kyz birle küreşme, kysrak birle ýaryşma*.

Görä [göra:] – Esasan, iki zady deňşdirmekde kömekçi söz hyzmatyny ýerine ýetirýän bu söz «gara», «seret» manysyndaky *gör* işliginden we *-e* goşulmasyndan durýar. Şu biçüwde ýasalan sözlere ýene mysallar: *dura-bara, çyka (ilden çyka), gele-gelmäne* we ş.m. Sözüň yzyndaky *-e* goşulmasy soňra uzyn ä: sesine öwrülipdir (şiwelerde ol gysga çekimli bilen ulanylýar: *göre*). *Görä* sözüniň hut *görmek* işligindendigini sözlemde ony şol manydaky *gara, seret* sözleri bilen çalşyp bolýandygy hem tassyklaýar: *Zähmete görä (garap, seredip) hak tölemek*.

Görk – «Keşp», «sypat», «owadanlyk» manysyndaky bu söz işligiň *gör* kökünden we *-k (-ük)* goşulmasyndan durýar. «Görk» manysynda *görkem, görkünjek* sözleri hem ulanylýar: «*Görkünjegi gözden, gyzamygy ýelden (gora)*» (nakyl).

Göter – «Ýokary galdyrmak» manysyndaky *göter* sözi gadymy türki *köt* sözünden we işlik ýasaýjy *-er* goşulmasyndan durýar. Mahmyt Kaşgarly şu söz bilen gelýän *kötki* sözüni

«belentlik», «baýyr» manysynda ulanypdyr. Şol eýýamda *köti* sözi hem belende galmagy aňladypdyr. Türkmen dilinde-de *kötel* sözi ýoluň, ýapynyň ýokary galýan ýeriniň adydyr.

Gözel – «Owadan», «görmeklik», «göze ýakymly» manylarynda we aýal-gyz ady hökmünde ýörgünli bolan bu söz irki orta asyrlarda «gör» (görmek) işliginiň ornuna ulanylan *göz* sözünüň yzyna *-el* at ýasaýjy goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr (*gural*, *çatal*, *ýatal* sözlerinde bolşy ýaly). *Göz* sözündäki *z* sesiniň *r* bilen çalşyrylyp ulanylyşy türki dillere ýat hadysa däl. Muny türkmen dilinde şol bir kökden dörän *semiz-semre*, *guduz-gudura*, *gaz-garym* ýaly sözler arkaly delillendirmek mümkin. Diýmek, *gözel* sözi aslynda «göze ýakymly görünýän» manysynda ýüze çykan gadymy türki sözdür. Ol *guzey* görnüşinde tungus-manjur dillerinde-de duş gelýär. *Gözel* sözi ir eýýamlarda hut şol manysynda pars dilinde-de geçipdir (*gu:zel*).

Göz, görmek – Görüş synasynyň ady bolan *göz* sözi we bu synanyň bitirýän hyzmatyny aňladýan *gör* işligi şol bir kökden, ýagny iňňän gadymy *gö* (*kö*) sözünden emele gelipdir. Bu sözüň yzyna ikiligi (köplügi) bildirýän gadymy *-z* goşulyp *göz* (deňeşdiriň: *dyz*, *omuz*, *buýnuz*, *sen-siz*) we *-r* goşulyp hem *gör* sözleri ýasalypdyr. Onuň *kö* görnüşi tungus-manjur dillerindäki *köýö* («seretmek», «gözlemek») sözünde duş gelýär. Diýmek, *göz* sözünüň asyl manysy «görýän iki syna», «görüjilerdir».

Gujak – *Guç* sözünden we at ýasaýjy *-ak* goşulmasyndan durýan *gujak* sözi goýnuňa alnan zadyň ýa adamyň daşyna iki elini aýlap almagy aňladýar.

Gulaç – Iki gapdala gerlen elleriň aralygyna deň bolan uzynlyk ölçeginiň *gulaç* diýen ady *gol aç* («açyk gollar», «ýazylan gollar») manysyny aňladýar. Muny bu sözüň azerbajjan dilinde *golaç*, tatarça *kolaç*, başgyrtça *kolas* görnüşlerinde ulanylyşy hem tassyklaýar.

Gulak – Gadymy türki dillerde eşidiş synamyzyň *gulgak*, häzirkî türkmen dilinde *gulak* diýen ady *gul* sözünden we at ýasaýjy *-ak (-gak)* goşulmasyndan durýar. Aslynda bu sözdäki *gul* sözi-de «ses» manysyndaky *gu* sözünden we işlik ýasaýjy gadymy *-l* goşulmasyndan ybarat bolup, ol türki dilleriň Altaý döwründen öň, ýagny bu toparyň fin-ugor dilleri bilen bir umumylygy hasyl eden eýýamynda (çen bilen 10-12 müň ýyl mundan owal) döräpdir. Muny şol umumylyga giren dillerdäki *gul* (ýa-da oňa ýakyn) söz bilen gelýän adalgalary sanamak arkaly delillendirmäge çalşalyň: mongolça *hulhi* – «içki gulak», finçe *kulla*, hantyça *kolänta*, mariçe *kol*, mansyça *hol*, majarça *hallas* (ählisi «eşitmek» manysynda) we ş.m. Türkmen dilinde *gul* sözi özbaşdak adalga hökmünde saklanmadyk bolsa-da, ol biraz üýtgän görnüşde *gul-gula*, *galmagal* sözleriniň düzüminde duş gelýär. Diýmek, *gulak* sözi ilki döräýen uçurlarda «eşidiji», «sesi kabul ediji» görnüşde ýüze çykyp, ol *susak* («susgak», ýagny «susujy»), *pişek* («pişgek», ýagny «pyşgadyjy», «ýaýyjy»), *kürek* ýaly sözler bilen bir hatary düzýär. *Gulak* sözünüň şu manysyny ilkinji gezek ylmy äleme hödürlän majar alymy G.Wamberidir.

«Türkmen diliniň sözlüğünde» *gulak* sözünüň jemi alty manysy bellendir. Biz olaryň üstüne bu sözün ýene iki manysyny goşmakçy. 1. Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde «akyn», «suw akýan käl» manysynda. Bu ülkede sözün şu manysy *Ajygulak*, *Maşdakgulak*, *Ýusupgulak*, *Genjegulak*, *Kazygulak* ýaly oba atlarynyň düzüminde-de duş gelýär. 2. Maňgyslak we Türkiýe türkmenleriniň gepleşiginde deňiz suwunyň gury ýeriň jümmüşine süsňäp giden bölegine, aýlagyna *gulak* diýilýär. Bu manylaryň ikisi hem uly suwdan (akyndan) bölünip gidýän gollaryň gulaga meňzedilmegi netijesinde döräpdir.

Gulluk – Baryp gulçulyk eýýamynda dörän bu söz häzir harby we akyl zähmeti bilen meşgullanýanlaryň borjuny aňlatsa, geçmişde ol gullaryň edýän işini bildiripdir: *gulluk – guluň borjy*. Geň ýeri, orus dilindäki *rabota* («iş») sözi hem hut şeýle manyda ýüze çykypdyr: *rab* – «gul», *-ota* – goşulma.

Gum – Häzir ýeriň çägeli we gumly gatlagynyň umumy ady bolan bu söz aslynda diňe topragy, ýagny gysymlanda tokga tutýan (çäge ýaly akmaýan, tozan ýaly tozamaýan) gatlagy aňladypdyr. Bu söz *gumalak* sözünüň *gum*, *ýumak*, *ýumry*, *ýumruk*, *ýumalak* sözleriniň *ýum* kökleri bilen asyldaşdyr. *Gum* diýen türki söz *kom* görnüşinde, «tokga» manysynda orus diline-de geçipdir. Ýene-de ser. *Toprak*.

Gumalak – Dowaryň togalajyk nejasadynyň (çörünüň) *gumalak* diýen ady «togalak» manysyndadyr. Türki dillerde we şiwelerimizde *tomalak*, *ýumalak*, *dumalak* görnüşlerinde-de duş gelýän bu sözün *gum*, *dum*, *ýum* köki togalak şar görnüşli näseleri aňladýar (deňeşdiriň: *ýumak*, *ýumurtga*, *ýumry*, *ýumruk*...). Ýene-de ser. *Gum*.

Gunduz – Gymmatbaha derili haýwanyň ady bolan bu söz arap dilinden türki dillere «gunduz» (orusça *bobr*), Eýran dillerine hem «samyr» (orusça *sobol*) manysynda geçipdir.

Gurbaga [gurba:ga] – ser. *Baka*.

Gurlawuk – Guşuňka meňzeş ses çykarýan, gurlaýan gurbaganyň ady bolan bu söz ses meňzetmesi esasynda döräpdir.

Gurmak – Häzir «bina etmek, jaý salmak» manysyndaky bu söz aslynda «daşyny aýlamak», «gurşamak», «töweregini berkitmek», «gala salmak» manysynda ýüze çykypdyr. Muny Kaşgarlynyň «Diwanynda» *gur/kur* sözünüň «guşak» diýlip düşündirilişi hem tassyklaýar. Ýene-de ser. *Guşak*.

Gursak – Sözlüklerde bellenen «kükrek», «döş», «peteke» manysyndan başga, *gursak* sözi «garyn» sözüne derek hem

ulanylýar. Şu nakyla üns beriş: «*Ýatar gursak – ýarty susak*» (manysy: ýatar garna az iý). Ir eýýamda *garyn* sözünüň *gar* we *gursak* sözünüň *gur* bölekleri şol bir kökden dörän sözleriň şiwе öwüşginleridir. *Gursak* sözünüň yzyndaky *-sak* at ýasaýjy goşulma bolup, ol *sarymsak*, *garsak*, *bogursak* («pişme») ýaly sözlere-de goşulypdyr. Tungus-manjur dillerinde *gursak* sözi *kurtak*, Kaşgarlynyň «Diwanynda» hem *kugursak* görnüşlerinde ulanylypdyr (ikisiniň hem manysy – «garyn»).

Gurt – Süzmeden togalanyp guradylan iýmitiň çekimlisi gysga aýdylýan *gurt* diýen ady, ähtimal, *gu:ry* («nemsiz, çygy ýok, öl däl») sözünüň yzyna *-t (-ut)* ýasaýjynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr. Manysy – «guradylan iýmit» (beýle tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *görgi-görgüt*, *iým-iýmit*, *alym-almyt...*). Türki dilleriň gypjak toparynda *gury* sözünüň çekimlileri gysga aýdylýar. Türkmençe *gurak* sözünde-de ýagdaý şeýle. Diýmek, *gurt* sözünüň dörän uçurlarynda *-t (-ut)* goşulmasy *u* çekimlisi gysga aýdylýan *gury* sözüne goşulypdyr.

Gurt [gu:rt], **gurçuk** – Siňek ýaly mör-möjekleriň tohumyndan döräp, ýaraly endama, çüýrüntgilere we agaja düşýän gurçuga meňzeş zyýankeşleriň *gurt* diýen ady *gu:ra-mak* işliginiň *gur* kökünüň yzyna *-t (-ut)* goşulmasyň goşulmagyndan ýasalypdyr. Isimlere goşulýan gadymy türki *-t* goşulmasy *bulut* (*bul* - «suw», «çyg». Serediň: *Bul*), *owurt* (*owur* - «agyž» sözünüň bir şekili), *çigit* ýaly sözlerde-de duş gelýär. Ýapraklary iýýän we agaçlara hem-de miwelere düşýän gurtlaryň olary guradýanlygy üçin, *gurt* sözi ilki başda şol gurçuklaryň ady hökmünde ýüze çykyp, soňra ol gurçuklaryň beýleki görnüşlerini (meselem, ýüpek gurçugyny) hem aňlatmaga başlapdyr. *Gurçuk* sözi hem *gu:rtjuk* («gurtjagaz») sözünüň biraz üýtgän görnüşidir. Birnäçe şiwelerde gurçuga häzir hem *gurt* (gu:rt) diýilýär.

Guşak – Bili bogmak, baglamak üçin ulanylýan serişdäniň ady ir döwürde *kur* bolupdyr. Mahmyt Kaşgarly *kur* sözünüň «guşak» manysyny belläp, oňa *Er kuryn kurşandy* («ýigit guşagyny guşandy») diýen mysaly getirýär. Türkmen dilinde *kur* sözi *gur* görnüşine geçýär, onuň yzyna -ş (-yş) we -ak goşulmalary goşulyp, ýene *kur* sözünüň manysyndaky söz (*gurşak*) ýasalýar. Soňra bu sözün *r* sesi düşüp galyp, ol *guşak* görnüşine geçýär. Ýöne *gur*, *gurşa* sözünüň *r* sesli gadymy görnüşü *gurşamak*, *gurşaw*, *uçgur* (iç *gur* – «iç guşak») sözlerinde hazine çenli saklanypdyr.

Guşgun – Ulag mallarynyň guýrugynyň aşagyndan geçirilip, eýere, gaňna, howuda berkidilýän we olary öňe süýşürmän saklaýan ýüpüň *guşgun* diýen ady aslynda *guýuşgyn* bolup, ol «guýrugasty ýüp» ýaly manyda ýüze çykypdyr. Hindistanda döwlet guran türkmenler *guşgun* sözünü *guýuşgan* şeklinde ulanypdyrlar. *Guýuşgan* sözünüň *guýuş* bölegi *guýruk* sözi bilen kökdeşdir, emma onuň -gan (-gyn) böleginiň köki belli däl. Ýene-de ser. *Guýruk*.

Gut – Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde, «Kutadgu-biligde» we «Diwanda» «bagt», «oňatlyk» manysynda ulanylan *gut* sözünüň türki dillerde ulanylyşy we manylary şeýle: *gut* (türkmen – «Gutla goşa ýagar». «Owlak dogsa, oty bile, ogul dogsa, guty bile» – nakyllar), *kut* (gyrgyz, garagalpak – «bagt», «jan», «ruh», «tumar»), *koot* (altaý – «şatlyk», «ynjalyk», «maza»), *kut* (türk – «ykbal», «bagt»), *kot* (çagataý – «durmuş», «ýaşayyş», «bagt»), *kut* (özbek – «bolçulyk», «bagt»), *hut* (hakas – «jan», «ruh»), *kot* (tatar – «rowaçlyk»), *kot* (başgyrt – «jan», «bagt», «asuda ýaşayyş»), *hutag*, *hutug* (mongol – «bagt», «rowaçlyk») we ş.m.

Gutarmak – «Tüketmek» manysyndaky bu işlik *gut/got* kökünden we -ar goşulmasyndan durýar (*gut/got* sözi barada

ser. *Gotan, Gotur*). *Gutar* sözünü Mahmyt Kaşşgarly *gutgar* görnüşinde ulanypdyr.

Gutulmak – «Sypmak», «boşamak», «dynmak», «saplanmak» manysyndaky bu işlik orta asyr türki ýazuw ýadygärliklerinde *gutruľmak* görnüşinde duş gelýär. *Gut* kökünden, *-r* (*-ar, -ur*) we *-yl* goşulmalaryndan durýan *gutruľ* (*gutaryl*) we onuň gysgalan *gutul* sözi aslynda «azapdan, aladadan saplanmak, dynmak» manysyndadyr.

Guw – Awlanýan uly suw guşunyň *guw* diýen ady türki dillerde *kugu* (MK - «Diwan», türk), *kuu* (altaý, gyrgyz), *huu* (hakas), *kuw* (gumuk, özbek), *gu* (azerb.), *kuku* (uýgur) ýaly görnüşlerde ulanylyp, ol bu guşuň çykarýan sesi bilen baglydyr.

Guýruk – Haýwanlaryň syrtynda ýerleşip, bedeniň kelle we aýak ýetmeýän ýerlerine gonan dürli mör-möjekleri kowmak üçin niýetlenen synasynyň *guýruk* diýen ady, biziň berk ynanjymyza görä, onuň hyzmaty we hereketi bilen bagly dakylan bolmaly. Pikirimizi delillendirmäge çalşalyň. Türk we mongol dillerinde *kudruk* (MK, «Diwan»), *kuýruk* (altaý, garaçaý, gumuk, gyrgyz, özbek, türk, uýgur), *kuýryk* (gargalak, gazak, nogaý), *koýryk* (tatar), *koýrok* (başgyrt), *guýrug* (azerbaýjan), *huzuruk* (ýakut), *hure/höwre* (çuwaş), *hudurga* (mongol) görnüşlerinde ulanylýan bu söz gadymy türki dillerde *guduryk/guzuryk/guýuryk* ýaly şekillerde duş gelýär. Bulardan *guýuryk* sözünüň *guý* köki käbir türki dillerde, türkmen diliniň hem Lebap şiwelerinde ýörgünli ulanylýan *guýulmak* işliginde diňe bir guýulýan suwy däl, eýsem «ýaýkyldamak», «eglip-ýazylmak», «maýyşgak» ýaly manylary aňladýar. Ýakut dilinde-de *guýulmak* işligi bilen kökdeş bolan *kuýbanna* sözi «bulaýlamak» manysyndadyr. Guýma çybygyň we dürli tarapa öwrüm edip bilýän sygyr guýrugynyň hereketleri birräkdir. Şonuň üçin hem haýwanlaryň bulaýlamaga niýetlenen synasy *guýruk* (*guý-ur-yk* – «bulaýlanýan») diýlip at dakylpdyr.

Diýmek, *gud/guz/guý* kökünden we *-ur* hem-de *-yk* goşulmalaryndan hasyl bolan *guduryk/guýruk* sözi «bulaýlanýan syna» diýen manyda ýüze çykydyr.

Gübser – Tulumlaýyn çykarylýan derä ýel berlip, derýadan geçmek üçin edilen serişdä *gübser*, onuň çöp-çalam boglup bejerilen görnüşine-de *sal* diýilýär. Dört sany iki ýaşar göläniň hamyndan edilip, biri-birine çatylan gübserleriň aralygyna ençeme adam oturar ýaly ýer hem edilýär. *Gübser* sözünüň *güb*, *güp* bölegi *gübermek*, *güpi* (gatyk ýaýylyan daş gap; içinde ot ýakylýp, çay gaýnadylyan uly gap), *güpjek* (iki tarapy boglan togalak ýassyk), *köpmek* («çişmek» manysyndaky šiwe sözi), *köpük* (suwuklygyň ýüzüne çykýan köpük) ýaly sözleriň düýp sözi bilen asyldaş bolup, güberilip, pökgerip duran närseleri aňladýar. Bu sözün ikinji bölegi *-ser* bolsa gadymy at ýasaýjy goşulmadyr (ol *owsar* sözünde-de duş gelýär).

Güjük – Türki dilleriň aglabasynda, türkmen diliniň hem Lebap şiwelerinde *küçük* görnüşinde ulanylýan bu sözün gadymy köki *küt* (*küd*) ýa-da *güt* (*güd*) diýen türki söz bolup, ol «it» manysyndadyr. *Küt/güd* sözünüň yzyna kiçeltmekligi we söýgini bildirýän *-jük* goşulyp hem *güjük* sözi emele gelipdir: *kütjük* < *küçük* < *güjük*. Bu pikiriň dogrudygyny iti kowmakda *küç*!, çagyrmakda *küç-küç*, *kütji-kütji* sözleriniň ulanylyşy hem tassyklaýar. Diýmek, *güjük* – «itjik», «itiň çagasy» manysynda ýüze çykydyr. Geçmişde häzirki dürli dilleriň bir dil maşgalasyny emele getiren eýýamynda *küt* sözi diňe bir türki däl, eýsem beýleki dillere-de ýaýrapdyr. Muňa orus dilinde «güjük» manysynda *kutyonok* sözünüň ulanylyşy güwä geçýär.

Gülber – Ýörite edilen ýüp halkalaryndan elleri geçirip, arkada göterilýän ýüküň *gülber* diýen ady aslynda pars dilindäki *kulbar* sözünüň biraz üýtgän görnüşidir. *Ol kul* – «arka», «gerden» we *bar* – «yük» sözlerinden emele gelipdir.

Gülpuşda – Lebapda we Özbekistan, Täjigistan türkmenleriniň gepleşiginde içine dürli güller ekilen kiçi aýmaňlara (klumblara) *guluşda* diýilýär. Bu adalganyň «arka», «daýanç» manylaryndaky *puşda* bölegi pars-täjik dillerinden geçen söz bolup, aslynda şemalyň zarbyna ýykylyşy üçin ösgün ekinleriň (meselem, jöweniň) we agaç nahallarynyň düýbüne üýşürilýän gummy, tommugy aňladýar. Häzirki wagtda iki joýanyň gyralaryna edilen gämikleriň aralygyndaky boş zolaga *puşda* diýilýär.

Gümrük – «Alyş-beriş», «söwda» manysyndaky *kommerçio* diýen italýan sözünden bolan bu söz ilki Italiýadan Türkiýä, türk dilinden hem pars, azerbaýjan we türkmen dillerine geçipdir. Beýleki aglaba türk dillerde «gümrük» manysynda *paçhana* sözi ýörgünli. Orus dilinde şu manyda *tamožnýa* sözi ulanylyp, ol *tamga* (tagma) sözündendir: «serhetde harytlaryň tagmalanýan, möhür basylýan, bellenýän ýeri».

Gündiz [gündi:z] – Günüň asmanda görünyän wagtyny aňladýan bu adalga *Gün* we *diz* diýen iki bölekden durýar. Alymlar onuň *diz* bölegini «diz» we «Jti:r» (ok) sözlerinden hasaplap, iki hili düşündirýärler. Biziň pikirimizçe, *diz* sözündäki *i* çekimlisiniň uzyn aýdylyşyndan we *gündiz* sözünüň çuwaş dilinde *kantar* görnüşinde ulanylyşyndan ugur alsak, *diz* sözi häzirki türkmen dilindäki *di:reg*, *di:remek* sözlerindäki gadymy *di:r* kökünden bolup, Günüň asmanda direnip duran wagtyny bildirýär. *Dir* sözündäki *r* sesiniň *z* bilen çalşyşy türkmen dilinde-de ýat hadysa däl: *semiz* - *semre*, *göz* - *görmek*, *gyz* - *gyrnak* we ş.m.

Gün, güneş – Türk dilçisi Ismet Eýuboglu älemiň esasy ýagtyltgyjynyň *Gün* diýen adyny *küý* (*köý*) köküne syrykdyrýar we bu ady Günüň ýakyp-ýandyrýandygy, köýdürýändigini bilen baglanyşdyrýar. Eger bu çaklama dogry hasaplansa, onda *Gün* sözünüň yzyndaky *-n* (*-ün*) at ýasaýjy goşulma bolup, *kün/gün*

sözi tutuşlygyna «köýdüriji» diýen many aňlatmaly. Sözün ösüş ýoly şeýle: küýün/köýün < küün < gü:n < gün. «Gün şöhesi, çogy» manysyndaky *güneş* sözi *Gün* sözünden we *-eş* goşulmasyndan durýar. Şu söz bilen asyldaş bolan *kuýaş* (*küý-eş-kuýaş*) sözi hem *köý* kökünden dörän hasaplansa, Eýuboglunyň Gün sözünüň köki baradaky pikiri bilen ylalaşmak mümkindir.

Güni, gündeş – *Gün* (*güni*) kökünden dörän bu sözler bir äriň iki (ýa köp) aýalynyň biri-birine gatnaşygyny bildirýär. Kaşgarlynyň «Diwanynda» *küni* sözüne «gysganýan», «bahyllyk edýän», «gözi gidýän» ýaly düşündiriş berilýär we söz şeýle nakylda getirilýär: *Güniniň külüne tegü* (çenli) *ýagy*. Manysy: «güniniň küli hem günüsine ýagydyr». Çuwaş dilçisi W.G.Ýegorow *güni*, *gündeş* sözleriniň *gün/kün* kökünü *köýün/küýün* («köýmek», «ýanmak») işliginiň gysgalan görnüşi hasaplaýar.

Gürrüň – Söhbetdeşligi aňladýan bu sözün *gür* kökünüň ses meňzetmesi esasynda döränligi *gök gürledi*, *gür-gür* ýaly mysallarda has aýdyň duýulýar. *Gür* (*gürr*) sözünüň yzyndaky *-üň* (*-ün*) bolsa at ýasaýjy goşulmadyr. *Gür* sözünü sanskrit dilindäki *kur* (manysy – «ses») sözünden hasaplaýanlar hem bar, ýöne ses meňzetmesiniň dürli dillerde şol bir görnüşde ýüze çykyş bilýändigini hem bellemelidiris.

Güýe – Ýüň zatlary iýýän, deşýän zyýanly möjejigiň *güýe* diýen ady inňän gadymy *gew*, *kew* işliginden emele gelipdir, sözün yzyndaky *-e* at ýasaýjy goşulmadyr. *Gew/kew* sözünü Kaşgarly «çeyne», «gemir» manysynda ulanýar («Diwanda» «güýe» manysynda *küýe* sözi hem getirilýär). Diýmek, *güýe* sözi aslynda *gewe/kewe/göwe* görnüşinde döräp, «gemriji», «iýiji» diýen manyny aňladypdyr. Ýene ser. *Gäwüş*.

Güýz, guzaý – Gün şöhesiniň peselip, howanyň sowap başlan paslynyň *güýz*, dagyň, depäniň gün düşmeýän demirgazyk tarapynyň hem *guzaý* diýen atlaryny bile getirmegimiziň

sebäbi olaryň şol bir kökden döränligidir (*guzay* sözünüň hem asly *güzeydir*). Bu sözleriň *gü* köki *Gün*, *güneş* sözleriniň köki bilen bir bolup, olar ilki güneşiň, çogun azlygyny bildirýän -z goşulmasyny kabul edipdirler: *gü-z* – *güz* (*güzey* sözünüň *güz* köküne soňra -eý goşulmasy hem goşulupdyr). Ýöne *güýz* sözünde *ü* sesiniň uzynlyk alşyny we -z goşulmasynyň asyl kökünü anyklamak häzirlilikçe başartmady. Ýene-de ser. *Gün*. *Güneş*.

Gyjak – Süýkelip çalynýan saz guralynyň ady, sazşynas alym Ş.Gullyýewiň pikirine görä, ses meňzetmesi, ýagny gyžžyldap çykarýan sesi bilen baglanyşyklydyr. Bu guralyň orusça *skripka* diýen ady hem *skripet* («gyjyrdamak», «gyžžyldamak») sözündendir.

Gylawuz – «Ýolbelet», «ýoluň howpsuzlygyny önünden barlaýjy» ýaly manyda ulanylan bu gadymy türki söz *gulak* we *göz* sözlerinden emele gelipdir (*gulak-göz* < *gulagöz* < *gulaguz* < *gulawuz*). Kaşgarly *kylawuz* sözüne «*Kalyn kaz kulawuzsuz* bolmas» («Gaz sürüsi ýolbeletsiz bolmaz») diýen nakylly mysal getirýär. Bu nakyl türkmen dilinde «*Gaz gälesi gylawuzsyz* bolmaz» şeklinde saklanypdyr. *Gylawuz* sözi ýer-ýurt atlarynda-da köp duş gelýär. Meselem, Sakar etrabynda bir oba we ýaba, Bereket (öňki Gazanjyk) etrabynda-da bir daga *Gylawuz* diýilýär. Ýaby gazanlaryň tirebaşysy han goşunynyň gylawuzy bolan bolsa, guzaýyna gün düşmeýän Bereket dagynyň geçelgesinde howply pursatlarda garawul goýlandygy üçin, ol şeýle at alypdyr.

Gazak dilinde *gylawuz* sözüne esas bolan *gulagawuz* (*gulagu-göz*) sözi häzirem ýörgünli, ýöne onuň manysy biraz üýtgeşik: «gybat», «myş-myş».

Gylçyk – Edebi dilde *gylçyk*, şiwelerde bolsa *gyltyk* görnüşlerde ulanylýan we arpa-bugdaý başynyň inçejik syhlaryny, balygyň çiş süňklerini aňladýan bu söz *gyl*

kökünden we kiçeltmekligi bildirýän -çyk goşulmasyndan durýar. Manysy: «gyl ýaly inçe syh, çiş».

Gylyç, gylaw – Sowuk ýaragyň *gylyç* we kesýän gurallaryň ýiti ýüzüniň *gylaw* diýen atlary kökdeş bolup, olar -yç we -aw goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalan sözlerdir. Bulara esas bolan *gyl* köki *gylaw* görnüşinde kesýän gurallaryň (meselem, päkiniň, gylyçdyr hanjaryň) iň ýiti ýüzüni aňladýar. Mysal. *Bilindäki pyçagy gynyndan çykardy-da, bir eliniň başam barmagy bilen gylawyny barlady* («Keseke»). *Gylyç* hem iň ýiti ýarag hasaplanýar, onuň gowy hillisi suwuň ýüzündäki kagyzy suwy bulandyrman kesip bilýär. Diýmek, *gylyç* sözi «gylawly, gyly ikä bölüp bilýän inňän ýiti ýarag» manysyndadyr.

Gylyk – «Hüý-häsiýet» manysyndaky bu söz işligiň *gyl/kyl* kökünden we at ýasaýjy -yk goşulmasyndan durýar. Sözüň şu manysyny *edim-gylym* diýen tirkeş sözüň *gylym* bölegi hem tassyklaýar, onuň düzümi hem *gylyk* sözüniňkä meňzeşdir. Şeýlelikde, *gylyk* diýen türki sözi *hulk* diýen arap sözüne syrykdyrýanlaryň pikiri ýalňyş bolup, *gylyk* (we *gylym*) sözleri *gyl* diýen sözden durýar. Manysy: «etmiş», «eden işiniň netijesinde özünde dörän häsiýet».

Gynamak [gy:namak] – «Sütem etmek», «azar bermek» manysyndaky bu işşligiň *gyna* sözi ýasama bolup, ol *gyý* kökünden we -yn hem-de -a ýasaýjy goşulmalardan durýar: *gyý-yn-a*. *Gyý* işligi «kes» manysynda bolup, ol ýüregiňi gyýýan, azar berýän, agyrdýan närseleri bildirýär. Ýene-de ser. *Kyn*.

Gyňyr – Häzir «hyýrsyz», «keç» ýaly many aňladýan bu söz Kaşgarlynyň «Diwanynda» «gözi gyşyk» manysynda getirilýär. Ýöne bu many söz manysynyň giňelmegi netijesinde soňra dörän bolmaly, aslynda *gyňyr* sözi ýasama bolup, ol *gyň* kökünden we -yr goşulmasyndan emele gelipdir. *Gyň* bolsa

«gaharly», «gazaply» ýaly many aňladypdyr. Sözüň şu gadymy manysy türkmen dilindäki *gyňralmak* işliginde saklanýar.

Gyraw – Doňan çygyň *gyraw* diýen ady *gyrmak* işliginiň *gyr* kökünden we *-aw* goşulmasyndan hasyl bolup, «gyryjy» (ýagny gök ot-çöpleri öldüriji) diýen manyny aňladýar. Kaşgarly bu sözi *kyragu* görnüşinde ulanypdyr.

Gyrgy – Bu ýyrtyjy aw guşunyň ady onuň çykarýan sesi (*kyrk-kyrk*) bilen baglydyr. Kaşgarlynyň «Diwanynda» bu at *kyrguý* görnüşinde getirilýär.

Gysga [gy:sga] – «Kelte» manysyndaky *gysga* sözi türk dillerde *kysga*, *kyska* (gypjak topar türk diller), *hysha* (hakas), *kysa* (türk), *gysa* (azerbaýjan), *keske* (çuwaş) we ş.m. görnüşlerde ulanylýar. Sözlüklerde bu sözi *gys* işligi bilen baglanyşdyrýarlar, emma türkmen dilinde *y* sesiniň uzyn aýdylmagy (gy:sga) beýle pikiriň nädogrudygyny görkezýär. Biziňçe, bu söz *gyý* («gyýmak», «kesmek») kökünden, *-ys* we *-ga* goşulmalaryndan ybarat bolup (*gyý-ys-ga*), «gyýlyp, kesilip kelteldilen» diýen manyny aňladýar. Bu pikiri sözüň çuwaşça *keske* şekili hem tassyklaýar. Şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *gömiüsge*, *ölüsge*, *ýuwusga*.

Gysyr – «Bogaz däl», «gaýmadyk» manysyndaky bu söz *keyüser* diýen mongol sözünüň biraz üýtgän görnüşidir (Şerbak). *Keyüser/kewüser* (manjur dilinde *kisari* hem) aslynda «çaga» manysyndaky *kewü(n)* sözünden we ýoklugy bildirýän *-ser* (türkmen dilinde *-syz/-siz*) goşulmasyndan durýar.

Gysyrak — Häzirki türkmen dilinde urkaçy taýçanagy (baýtaly) aňladýan bu söz *gysyr* sözünden däl-de, gadymy Altaý dillerinde «iki ýaşly urkaçy göle, gunajyn» manysyndaky *gasyrag* sözündendir. Mongollar şeýle gunajyna *gasyrag*, burýatlar *haşarak*, türk halklar hem *gaçar* diýýärlär.

Gyýak – Suwly ýerlerde bitýän we üstünden ýöräniňde endamyň ýalaňaç ýerlerini gyýýan (kesýän) bu ösümligiň ady

gyý düýp işliginden we at ýasaýjy -ak goşulmasyndan durýar («gyýyjy, kesiji»).

Gyzamyk – Bedene düwürtik örmek bilen ýüze çykýan bu keseliň ady türk dillerde şeýle görnüşlerdedir: *kyzlamuk* (MK, «Diwan»), *kyzamuk* (gumuk), *kizamik* (özbek), *kyzamyk* (gyrgyz, türk, tatar), *kasamak* (çuwaş), *kzylşa* (garagalpak), *kzylşa* (gazak, nogaý), *gyzamyk* (türkmen) we ş.m. Dilçiler bu adyň *gyzyl emek* sözlerinden emele gelip, «*gyzyl kesel*» ýaly manyda ýüze çykandygyny belleýärler: *gyzyl emek* < *gyzylamak* < *gyzamak* < *gyzamyk*.

Gyzyletene – Ýaňy ýumurtgadan çykan tüsüz guş jüýjesi. *Gyzyl* – jüýjäniň reňki, onuň tokgaja *gyzyl ete* meňzeyändigini bilen bagly söz, *etene* – «et» sözünden, onuň yzyndaky -ene böleginiň köki belli däl.

Gyzylsuw – Gadymy ata-babalarymyz akabalaryň doňan suwunyň üstünden (ýüzünden) akyp gelýän suwa *gyzylsuw* diýipdirler, ähtimal, buzuň üstündäki suw *gyzgylt* görüňän bolmaga çemeli. Geň ýeri, tungus-manjur we mongol dillerinde-de şeýle suwa *ulan* («gyzyl») diýýärler. Daşoguz welaýatynyň ilaty ýazda kanala ilkinji gezek açylan bulanyk (*gyzgylt* reňkli) suwa hem *gyzylsuw* diýip at beripdir. Erän *gyzgylt* minerallaryň suwa reňkini geçirmegi bilen dörän *Gyzylbulak*, *Gyzylçeşme*, *Gyzylköl* ýaly geografik atlaryň döreýşi düşnükli, emma Hazaryň jümmüşinde ýerleşen *Gyzylsuw* şäherçesiniň adyna başga ýagdaý sebäp bolupdyr. Bu ýerde geçmişde balykgulakly *gyzgylt*, iri çägeli kenarda sähelçe çukurlar (iýşmeler) gazsaň, ondan içmäge ýaramly süýji suw çykýan eken. *Gyzgylt* çägeden syzyp çykýan şol suwuň reňkine görä, ilki iýşmelere, soňra hem bu ýerde dörän uly oba *Gyzylsuw* diýen at dakylpdyr. Ýene-de ser. Iýşme.

Habar – Pars we türki dillere şol bir asylky manysynda geçen bu sözün asly arapçadyr, onuň köplük sandaky şekili – *ahbarat*.

Haçan – «Näwagt?» manysyndaky bu sorag çalyşmasynyň türki dillerdäki şekilleri şeýle: *haçan* (türkmen, MK, azerbaýjan, çuwaş), *kaçon* (özbek), *kayçan* (gumuk, tatar), *kaşan* (gazak, garagalpak, nogaý), *kažan* (tywa), *kasan* (başgyrt), *hahan* (ýakut) we ş.m. Bu söz *kay* diýen sorag çalyşmasyndan, «wagt» manysyndaky *çag* sözünden we gadymy -yn goşulmasyndan düzülip, soňra gysgalypdyr: *kay çag-yn* < *kayçagyn* < *kayçan* < *kaçan* < *haçan*. Ýene ser. *Hayýsy*.

Hažžyk – Bu süýreniji haýwana howp abananda çykarýan sesi bilen bagly şeýle at dakylpdyr: *haž*, *haş* – ses meňzetmesi, -yk – at ýasaýjy goşulma. Ot-çöpüň üstüne çykyp, güne bakyp oturýanlygy üçin oňa *günegargar*, *günesöger*, *günebakar* hem diýilýär. Köne türkmen dilinde we şiwelerde hažžygyň ýene şeýle atlaryna duş gelinýär: *kelpenze*, *gulgamak*, *herrepataç*, *hompuş*, *semender*, *gökdamak*, *paşlak*.

Hakguk [hakgu:k] – Lebapda, şeýle-de Täjigistan, Özbekistan we Owganystan türkmenleriniň gepleşiginde ikatýoga *hakguk* ýa-da *hakgukguş* diýilýär. *Hakguk* we *ikatýok* sözleriniň ikisi-de şu guşuň çykarýan sesi bilen bagly dörän adalgalardyr.

Hakyk [haky:k] – Araplaryň *akyk* sözünden alnan bu söz türki dillerde *hakyk* (türkmen), *ahak* (tatar), *akak* (gyrgyz), *ahyk* (gazak), *akyk* (başgyrt), *hekik taş* (uýgur), *ägig* (azerbaýjan) ýaly şekillerde ulanylyp, goňur-gyzyl ýa-da ak bilen goňur-gyzyl reňkleriň utgaşyp gidýän mineralyny aňladýar. Ýunanlar oňa *sardoniks*, oruslar hem *serdolik*

diýýärler. Hakyk daşy gelin-gyzlarymyzyň şaý-sepinde köp ulanylýan mineraldyr.

Halk – «Ilat» manysyndaky bu söz arap dilindäki *hlk* sözündendir. Manysy: «ýaradylan», «Allanyň ýaradan ili». Gadymy türkî eýýamda «halk» manysynda *bodun* // *budun* sözi ulanylypdyr.

Hamagar [ha:ma:ga:r] – Lebaply daýhanlaryň dilinde ýörgünli bolan bu ekerançylyk adalgasy *ham* («çig», «bişmedik». Bu ýerde «suwarylmadyk» manysynda) we *agar* («yzgar») sözünden bolup, «suwarylman sürlüp ekilen ýer» diýen manyny aňladýar. Çigidi gögertmäge ýeterlik yzgary bolan ýerler hamagar ekilende, onuň hasyly, ylaýta-da bakja önümleri gaty süýji bolýar.

Hamşah [ha:mşah] – Ýaňy şah çykaryp başlan ýaş mallara *hamşah* diýilýär. Bu atdaky *ham* sözi «heniz doly gatamadyk», «bişmedik» manysyndadyr.

Hamyr [hamy:r] – Unuň üstüne suw guýup, garjap, mäjumlap, ýugrup taýýarlanan goýy närsäniň ady araplaryň *hamir* (*hamire*) diýen sözündendir. Manysy arap we türkî dillerde birdir. Bu sözünň irki türkî ady başgyrt we tatar dillerinde *izmä* («ezme», ýagny suwda ezilen un) görnüşinde saklanypdyr.

Hamyrmaýa [hamy:rma:ýa] – Hamyry aldyrmak (ajatmak) üçin onuň içine atylýan maýanyň atlary türkî dillerde şeýle: *hamyrmaýa*/*hamyrturşy* (türkmen), *açytky* (gyrgyz), *aşytky* (gazak, nogaý), *ažytky* (tywa), *açythy* (hakas), *ýeçitku* (uýgur), *maýa* (azerbaýjan) we ş.m. *Hamyrmaýa* we *hamyrturşy* sözleriniň *hamyr* sözi arap dilindäki *hamyr*//*hamire*, *maýa* we *turşy* sözleri hem pars dilindäki *maýe* we *terşi* sözlerinden alnypdyr.

Han [ha:n] – Türkî we mongol halklarynda ululy-kiçili hökümdarlaryň *han* diýen adynyň bu dillerdäki görnüşleri

şeyle: *kagan* (Orhon-Ýeniseý türki ýazgylary), *kan* (gyrgyz), *han* (garagalpak, gazak, nogaý, tatar, türk, türkmen, uýgur), *hon* (özbek), *haan* (tywa), *hun* (çuwaş), şeýle-de altaý, teleut dillerinde *sary kan* («Hytaý imperatory»), *altyn kan* («Galmyk hany»), *ak han* («Orus imperatory») we ş.m. VI asyryň ortalarynda Beýik Türk kaganatynyň hökümdary öz soraýan imperiýasyna *kaganat*, özüne-de, *kagan*, *hakan* diýen derejeli atlary saýlandan soň, *kagan* sözi türki dilleriň köpüsine ýaýraýar. Türkşynas alymlar türki we mongol dillerinde, şeýle-de gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde *gan* we *han* sözleriniň ikisiniň-de *kan* görnüşinde ýazylyşyndan ugur alyp, *han* sözünü *gan* sözüne syrykdýrýarlar. A.Bernştam gadymy jemgyýetlerde *gan* garyndaşlygyň möhüm ähmiýete eýe bolandygyndan hanlara *gan* diýlendigini belleýär.

Hantagta [ha:ntagta] – Merkezi Asyýa ýurtlarynda düşegiň üstünde goýlup, töwereginde aýbogdaş gurlup nahar iýilýän bir garyş çemesi belentligi bolan stola *hantagta* («hanlaryň öňüne goýulýan tagta») diýilýär.

Hanym [ha:nym] – Türki dillerde belent derejeli, baý aýallara ýüzlenilende ulanylýan *hanym* we seýrek *begim* sözleri *han*, *beg* sözlerinden hem-de *-ym/-im* goşulmasýndan durýar. *-ym/-im* gadymy türki we mongol dillerinde «aýal», «gyz» manysynda ulanylýan *ama/eme* sözünüň gysgalan we biraz üýtgän görnüşidir. Mongol dilinde *eme*, çuwaş dilinde *ama* sözleri häzirem «aýaly» aňladýar.

Haramyna [hara:myna] – Çarwalar dogmaly wagtyndan bir ýyl öň guzlan mallara, esasan hem goýun-geçä «haramyna dogan» diýýärler. Gagauzlar *haramyna* sözüne derek *haram-jasyna* sözünü ulanýarlar (tüwe babatda).

Hat – Türki dünýä araplaryň agalygyna tabyn edilensoň, «ýazuw» manysyndaky gadymy *bitik* sözünü araplaryň *hat* sözi

gysyp çykarýar. *Hat* sözi «çyzyk», «çyzgy», «ýazgy» diýen manydadyr.

Haýsy – Bu sorag çalyşmasynyň *haý* diýen birinji bölegi iňňän gadymy türki dilde «haýsy?», «haçan?», «nire?» ýaly manylarda ulanylan *kaýu* sözünüň gysgalan görnüşidir. *Ene* – *enesi*, *ata* – *atasy* sözlerinde bolşy ýaly, *kaýu* sözünüň yzyna olluk ýönkemäniň *-sy* goşulmasy goşulyp, *haýsy* sözi ýasalypdyr (*kaýusy* < *kaýsy* < *haýsy*). Wagtyň geçmegi bilen *kaýu* sözi *kaý*, has soň *haý* görnüşine çenli gysgalypdyr we ýekelikde ulanylyşdan galypdyr. *-sy* goşulmasy hem ol söz bilen bitişip, ýelmeşip gidipdir. Ýene ser. *Haçan*.

Hekek – Türkmen dilinde renkine görä *alahekik*, şeýle-de *hekek*, *hekge* diýip at alan bu guşuň türki dillerdäki atlary şeýle: *saksagan* (türk), *sagsagan* (azerbaýjan), *hawyskan* (başgyrt), *sawyskan* (gazak), *sagyzgan* (gyrgyz), *zagizgan* (özbek), *saýyskan* (tatar), *segizgan* (uýgur), *çakak* (çuwaş). Bu atlaryň ählisi, şol sanda *hekik* sözi hem bu guşuň çykarýan sesi bilen baglydyr.

Hele-müçük – «Türkmen diliniň sözlüğünde» (1962) *gepleşik dili* diýlen bellik bilen *helehmüjik* görnüşde ýazylan we manysy hem «eýle-beýle, sähelçe, kiçijik» diýlip düşündirilýän bu goşma sözi düzýän *hele* we *müçük* sözleriniň ikisi-de «bölek», «ülüş» diýen manydadyr. *Hele* sözünüň asly, biziňçe, «bölek» manysyndaky *el/il/ül* kökünden we at ýasaýjy *-e goşulmasyndan* durýar. *El/ül* köki *ülüş* sözünde-de duş gelýär. *Ile* (ýa-da *üle*) sözünüň önünden *h* artdyrylyp, *hele* sözi emele gelipdir: *ile* < *ele* < *hele* (deň.: *ö:l* – *höl*, *arma* – *harma* we ş.m.).

Müçük sözi *büçek* sözünden bolup, ol hem «bölek» diýen manydadyr. *Büçek* sözünüň köki aslynda «kes», «gyý» manysyndaky *biç* sözündendir. Türk dilinde *müçük* sözi *büçük* görnüşinde, «ýarty, ýarysy, ýarym» manylarynda ulanylýar.

Hemme – «Ähli, tutuş, bary» ýaly manylarda bolan bu söz *köp* diýen türki sözdendir. *Köp* sözi türki dillerde *hep*, *höp*, *köp* ýaly dürli görnüşlerde ulanylýar. Meselem, türk dilinde *hemme* ýerine *hep* diýilýär, türkmen dilinde bolsa bu sözün *p* sesi *m* sesi bilen çalşyrylypdyr, yzyna *-e* goşulyp, *m* sesi-de goşalandyrylypdyr: *köp* – *höp* – *hep* – *hem* – *hem-e* – *hemme*.

Hepbik, hepek – Guş tutmak üçin çybygy, agajy egredip bejerilen ýönekeý guralyň *hepbik* diýen adynyň we şiwelerde «kiçi agyl» manysynda ulanylýan *hepek* sözünüň *hep* köki *hap*, *gap* (gapmak) sözleri bilen asyldaş bolup, il içinde ol *häp* (häpbik, häpek) we *hap* (hapbyk) görnüşlerde-de duş gelýär. *Häp* (*hap*) sözi bolsa ses we şekil meňzeşligi esasynda dörän sözdür (saly ýazan hepbik guşy hapladyp, gapjap tutýar, agzy gapyly häpeklere-de mal gabalýar). Bu sözleriň yzyndaky *-bik* we *-ek* goşulmalardyr.

Hin [hi:n] – Käbir mör-möjekleriň we haýwanlaryň ýeri gazyp (deşip) bejerýän «öýüniň» *hin* diýen ady aslynda *in* bolup, türki dillerde şeýle şekillerde duş gelýär: *ýyn* (MK), *iýin* (gyrgyz), *ýin* (gagauz), *in* (uýgur, özbek, türk, gumuk, gazak, garagalpak, nogaý, hakas), *hin* (türkmen), *ýene* (çuwaş), *en* (tatar) we ş.m. Türkmen diliniň Farap we Pamyk (Kaşgaderýa) şiwelerinde-de *hin* sözi *i:n* görnüşinde ulanylýar. *In* sözi gadymy türki eýýamda «aşak», «ýerasty» diýen manyny aňladypdyr. *In* sözünüň köki barada ser. *In*.

Hoh, koh [ho:h, ko:h] – Lebap şiwelerinde döwlen däneler öwsülende we ýele sowrulanda, ondan yga tarap uçup gidýän ownujak gabyklary aňladýan inňän gadymy bu söz çuwaş dilinde *huha*, hakaslarda *hooh*, ýakutlarda *hah*, burýat-mongollarda *hoh* görnüşlerde ulanylyp, «däne gabygy», «gow» diýen manyda ulanylýar. Aslynda, *gow* (*gog*, *goh*) we *hoh* sözleri şol bir kökden dörän adalgalardyr.

Hop – Lebapda bu sözüň iki manysy bar: 1. Döwek, harman. Harmanyň merkezinde dikilen agaja *hopagaç*, oňa ilkinji çatylyp, döwege goşulan öküze, eşege hem *hopçy* diýilýär. Bu ýerde *hop* sözüniň manysy döwege goşulan mallary sürmek üçin köp aýdylýan «hop», «hop, maýda-maýda» sözleri bilen bagly bolsa gerek. Kaşgarly yza galýan eşegi tjemekde *op-op* sözleriniň aýdylýandygyny belleýär. Onuň «Diwanynda» *op* sözi «döwekde ortadan goşulýan öküz» manysyndadyr. Gadymy argun diýen türki taýpa *hop* sözüni *op* görnüşinde ulanypdyr. 2. *Hop aýdyşmak* – kim köp wagtlap dymmaşakda ýaryşmak. «Hop» diýlip agyz ýumlardan soň, kim önürti geplese, ol ýeňildi hasap edilýär we ýeňlen üçin belleşilen şerti ýerine ýetirýär. Maryda bu oýna *hulp atyşmak* diýilýär.

Howut – Münmek we yük urmak üçin düýäniň arkasyna salynýan hataply esbasy aňladýan bu söz aslynda *owut* bolup, ol «çaýkamak ýaýkamak» manysyndaky *owmak* işliginiň *ow* kökünden we *-ut* goşulmasyndan durýar. Deň.: *öwüt*, *gurt* (*gurut*), *içit*, *geçit* we ş.m. Bu esbap düýe ýörände, onuň üstündäkini çaykaýanlygy, owýanlygy bilen baglanyşykly şeýle at alypdyr. *Owut* sözüniň önündäki *h* sesiniň artdyrylmasy türkmen diline we şiwelerine mahsus hadysadyr: *armak* - *harmak*, *öl-höl*, *aýyt-haýyt*, *aňňyrmak-haňňyrmak* we ş.m.

Hölekýaý [hölekýa:ý] – Lebap boýlarynda sapanasapana we ýaýa salyp atmak üçin ýörite palçykdan togalanyp edilýän ululykiçili göjeklere *hölek* diýilýär. Olaryň kiçi görnüşleri guş urmaga niýetlenip, ýaýa salnyp atylýar, ýöne hölegiň aýasy (durýan ýeri) ýaý kirşiniň ortasynda däl-de, onuň bir çeträginde bolýar. Türkenleşen mergenler onuň bilen serçäni hatasyz urup bilýär.

Höwür – «Ýoldaş, ýaran» manysyndaky bu söz gadymy türkî dillerde *ögür* görnüşinde eken. Kaşgarly onuň manysyny «süri», «goýun keyik, bagyrtlak guşy, düýe ýaly haýwanlaryň topary, sürüsi» diýip düşündirýär. *Ögür* sözi hem aslynda «üýşmek, topbak» manysyndaky *ög/üg* sözünden (ser. *Üýşmek*) we *-ür* goşulmasýndan durýar.

Höwürte – «Guşuň ketegi» manysyndaky bu sözüň türkî dillerde ulanylyşy şeýle: *uýa* (Orhon ýazgylary, MK), *uwa* (özbek), *ýuwa* (azerbaýjan, gagauz, türk), *oýa* (tatar) we ş.m. Türkmen dilindäki *höwürte* sözi hem şol *uýa* sözünden emele gelipdir. Ilki bu sözüň başynda *h* sesi artdyrylypdyr: *uwa - huwa* (*hüwe, howe*). Soňra bu söz *-r* we *-tge* goşulmalaryny kabul edipdir (edil *ýumurtga, sakyrta, çekirtge* sözlerinde bolşy ýaly); *howe-r-tge* – *höwürte*. Bu sözleri düzýän *uýa* köki «üýşmek», «top» bilen asyldaş bolup, ol «öý», «üýş» ýaly sözleri emele getirmäge hem gatnaşýar.

Hudaýaty [huda:ýaty] – Töweregini gurşap alan tebigata görä öz reňkini üýtgedip bilýän, köplenç üzümçilikde gezýän uly kelleli, örän dogumly, aw üçin niýetlenen ön aýaklary hatara çişler bilen örtülen çekirtge ýalyrak bu möjejige edebi dilde *hudaýaty* diýilýär. Il içinde onuň ýene ençeme ady bar: *atbakar, düýebakar* (ärsary şiwesi), *hudaýdüýe* (olam şiwesi), *bi:şikçi* (ata şiwesi), *ýylangözçykaryjy* (Burdalyk obasy) we ş.m. Türkler bu möjejige *peýgamber döwesi* (düýesi) diýýärler. Magtymguly onuň adyny *kişmir* görnüşinde ulanypdyr: *Jan howlundan bolar aklyly haýran, Ýylan kişmir görse, ütelgi - taýran* («Şal tapsa» goşgusy). Soňky at şahyr Gurt oglunyň goşgularynda-da duş gelýär: *Ak jeren aýakly, kişmiri başly*. Hudaýatynyň orusça ady *bogomol* – «hudaýa doga okaýan», latynça *Mantus religiosa* diýen ylmy ady hem «dindar» ýa-da «doga okaýan» diýmekdir. Bu atlaryň ählisi hudaýatynyň haýsydyr bir aýratynlygy bilen bagly dakylpdyr. Meselem, iki

öň aýagyny döşüne tutup, doga okaýan ýaly yrgyldap durşy onuň din we hudaý bilen, awyna topulandaky çalasyn hereketi (meselem, uçup barýan eşegary, çekirtge ýaly jandarlary aňsatlyk bilen tutup bilşi) at, ýylky bilen, yrgyldap, heňňildäp, haýal hereket edişi hem düýe we bişik (sallançak) üwremek bilen bagly atlarynyň döremegine sebäp bolupdyr. *Kişmir* sözünü täjikleriň *küştmär* («ýylan öldüriji») sözünden hasaplaýanlar-da bar. Magtymgulydan getiren setirlerimiz hem muny tassyklaýar. Üstesine, bu möjejigiň *ýylangözçykaryjy* diýen ady ýylanyň ondan ýöne ýere gorkmaýandygyna güwä geçýär. Ýatlanan adyň ýüze çykyşy şeýle. Agaçlaryň üstünde ýa-da jaýlaryň pürslerine ýelmenip edilen guş höwürtgelerindäki ýumurtgalary ýa-da jüýjeleri iýmek üçin ýylan suwlup geliberse, guşlar üýşüşip, dessine bir ýa birnäçe hudaýatyny tapyp, çüňküne gysyp getirýärler-de, höwürtte bilen ýylanyň aralygyna goýberýärler. Ýylan yzyna öwrülip gaçaýmasa, hudaýaty özüniň byçgy dişli öň aýagy bilen çalasyn urup, onuň gözünü çykarýar. Kör ýylan hem uzak ýaşaman ölýär. 1960-njy ýylyň güýzünde garlawaçlaryň şeýle tär bilen höwürtgelerini goraýşyny synlamak özüme-de miýesser edipdi.

Şeýlelikde, adyny teswirlän möjejigimiz Allanyň aty, pygamberiň düýesi, ýagny mukaddes hasaplanyp, ony öldürmek günä saýylýar.

Hünji – Türkmen dilindäki *hünji*, orus dilindäki *žemçuğ* sözleri şol bir bezeg şaýynyň adynyň dürli öwüşginleri bolup, ol Hytaý dilindäki *gön* («hakyky», «sap») we *çu*, *çuk* («dür», ýagny gymmat bahaly bezeg daşy) sözlerinden emele gelipdir. III asyrdan *hünji* sözi türki dillerden orus diline geçipdir.

Hüpük – Kâbir guşlaryň depesinde seçelenip duran per täçleri aňladýan bu söz türki dillerde *ibik* (türk), *pipik* (azerb.), *kikirik* (başgyrt, tatar), *aydar* (gazak), *täç* (gyrgyz, özbek, uýgur), *taraah* (ýakut), *taragaş* (hakas), *kekil* (garagalp.) we

ş.m. görnüşlerde duş gelyär. Kaşgarly bu sözi «*übgük*» görnüşinde, «*hüypüypik*» manysynda ulanyp, sözüň deňinde *çigilçe* diýen bellik goýupdyr. Diýmek, *hüpük* sözüniň asly *üpgük/üpük* bolup, ol «*ülpüldemek*» manysyndaky *üpür* sözüniň *üp* kökünden we at ýasaýjy *-gük (-ük)* goşulmasyndan durýar. Ýene-de ser. *Hüypüypik*.

Hüwi — Türki dillerde *hüwi* (türkmen), *ükä* (uýgur), *ukki* (özbek), *ükü* (gyrgyz), *üki* (gazak, garagalpak), *ügü* (hakas, tywa), *ögö* (Tümen tatarlary), *uhe* (çuwaş) ýaly şekillerde ulanylýan bu guşuň ady onuň çykarýan sesi bilen bagly daklypdyr.

Hüypüypik – Depesi ýygrylyp-ýazylyýan hüpükli, temen ýaly uzyn we inçe çünkli bu guşuň adynyň birinji (*hüy*) bölegi onuň çykarýan sesi bilen baglydyr, ikinjisi bolsa aslynda *püpek*, *püpük* bolup, ol hüpügi (guşlaryň depesindeki gotaz ýaly ýelegi, otagany) aňladýar. Lebap şiwelerinde diňe bir hüpüge däl, eýsem tahýalaryň eteginden sallanyp duran gotaz ýaly topbak ýüplüge hem *püpek* diýilýär. Türki dillerde bu guşuň ady hökmünde *hüypüypige* ýakynrak şeýle sözleri ulanýarlar: *öpepek/öpepiş* (garagalpak), *popişek* (özbek), *pöpep* (nogaý), *üpüp* (gyrgyz), *itpik* (tywa), *üpdük* (MK) we ş.m. Ýazylyp ýaýradylan hüpügiň daraga meňzeýändigini üçin, azerbajjan dilinde bu guşa *şanapipik* (*şana* - «darak»), pars dilinde *şanaser* («başy darakly»), käbir türkmen şiwelerinde hem *daraklyguş* ýaly atlar daklypdyr. Bu guşuň daragy babatda Gündogar ýurtlarynda ýörgünli şeýle rowaýaty ýatlalyň. Süleýman pygamberiň gyzy saçyny daranda, ony hiç kim görmeli dälmiş, göräýse, onda gyz guşa öwrülmelimiş. Ynha, bir gün gyz saçyny darap oturanda, bir erkek üstüne gelenmiş. Gyzyň daragy depesine ýapyşanmyş, özi hem *hüypüypige* öwürlip, uçup gidenmiş. Bu guşuň türkmen şiwelerindäki *gyzlarguş* diýen ady hem şu rowaýat bilen bagly döräpdir.

Hüýpüýpige çykarýan sesi bilen bagly dakylan atlar hem duş gelýär. Meselem, azerbaýjan, pars dillerinde oňa *hophop* diýilýän bolsa, ençeme türk dillerde bu guşuň *hüthüt* diýen ady bar (araplar hem oňa *hüdhüd* diýýärler). Gazaklarda *h* sesiniň ýoklugy üçin bu ady *üdüd*, oruslar hem *udod* görnüşinde ulanýarlar. Musulmanlar hüýpüýpigi mukaddes guş hasap edýärler, çünki, rowaýata görä, bu guş Süleýman pygamberiň sargydyny Saba şäheriniň aýal patyşasy Bylkysa ýetiripdir. Magtymguly şahyryň şu setirlerine üns beriň:

*Hüthüt aýdar: ilçýem,
Süleýmana sawçyýam,
Ýalan jahan içinde.*

Hüýpüýpigiň ys bilen bagly dörän ady hem duşýar. Türkmen şiwelerinde oňa *porsyguş*, *porsy popişek*, özbekler hem *sassyk* («porsy») *popişek* diýýärler. Onuň bu ady hüýpüýpigiň çülpe jüyjelerine mahsus häsiýet bilen bagly. Haýsydyr bir jandar höwürtgä bir garyş çemesi ýakynlaşan dessine ýagysyndan goranmak üçin, gyzyletene jüýje onuň hut gözünü nyşanalap, üstüne örän porsy suwuklyk pürkýär. Bu ysdan ähli jandar gaçýar.

Hyrly – Geçmişde elde ýasalan tüpeňiň *hyrly* diýen ady onuň alty garyş uzynlykdaky niliniň iç ýüzüne hyr (aýlaw) edilendigi bilen baglydyr. Oky towlap çykarmak üçin niýetlenen bu hyrlaryň sany hem alty bolupdyr (D.Hajymyrat).

Ibermek [i:bermek] – Türki dillerde *iber-*, *yiber-*, *jiber-*, *eber-* görnüşlerinde bolup, «ýollamak, ugratmak, göndermek» ýaly manylary aňladýan bu söz, biziňçe, *itmek* işliginiň *it* kökünden we kömekçi *bermek* işliginden durýar. *It* sözünüň *t* sesi häzir iki çekimliniň arasynda açyk *d* sesine öwrülmeýän hem bolsa (*itmek* - *itip*), geçmişde ol *d* sesine geçipdir: *idenekle*. Türki sözlere *d~ý* ses gezekleşmesiniň (*adak* – *ayak*, *südre* – *süýre*, *adgyr* – *aygyr*) mahsusdygyny nazara alyp, *iber* sözünüň *iber* < *idber* sözünden gelip çykandygyny ynamly aýdyp bileris. Sözün ösüş ýoly şeýle: *itber* < *idber* < *iýber* < *i:ber*. Bu pikiri gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde «ugratmak» manysynda diňe *yd* sözünüň ulanylandygy hem tassyklaýar: *ydur men salam* – «salam iberýärim».

Içeri – Öý we ş.m. näseleriniň iç tarapyny aňladýan bu söz *iç* kökünden we tarap görkezýän gadymy *-geru* goşulmasyndan durýar (*içgeru* < *içeri*). Deň. *Daşary*.

Içýan [içýa:n] – Iňňän zäherli möjejigiň *içýan* diýen ady türki dillerde şeýle şekillerde duş gelýär: *çayán* (gyrgyz, tatar), *çayán/çadan* (uýgur), *çayón/çiyón* (özbek), *şayán* (gazak, gara-galpak, nogaý), *saýan* (başgyrt). Türkmen diliniň aglaba şiwelerinde-de içýanyň ady *çyýan* görnüşindedir. «Kutadgubiligde» *çadan* we *çayán*, «Diwanda» hem *çazan* şekillerinde ulanylan bu sözüň asly *çakan/çagan* bolup, ol bu zäherli janawaryň esasy häsiýetini – çakyşyny alamatlandyrýar (*çak* – düýp işlik, *-an* – goşulma). *Çadan/çazan/çayán/çakan/çagan* sözündäki *d-z-ý-g-k* ses gezekleşmesi türki sözlere mahsus hadysadyr (*adak* - *azak* - *ayak*; *goragçy* - *goraýjy* we ş.m.). Diýmek, *içýan* sözi *çakýan* sözünüň üýtgeşmelere sezewar edilen görnüşidir.

Ig [i:g] – «Kesel, sökel, hylt» manysyndaky bu söz *ýmek* işliginiň *ýý* kökünden we *-ig/-ik* goşulmasyndan durýar: *ýý-ig* < *ýýig* < *üig* < *i:g*. Manysy – «bedeni, synany *ýýji* sökellik». *Ig* sözi häzirki görnüşinde «Kutadgu-biligde-de» duş gelýär: *Igig* (keseli) *emlemese, kişi terk ölüär*. Ýöne häzir türkmen dilinde *ig* sözi gadymy manysyndan biraz uzaklaşyp, «arryk, hor» ýaly many aňladýar: *igli çaga*. Ýene-de ser. *Ige*.

Igde – Kaşgarlynyň «Diwanynda» *ýigde*, türkmen şiwelerinde *ýigde*, *jigde* görnüşlerinde duş gelýän bu miwäniň ady, biziňçe, *çigit* sözünden we at ýasaýjy *-e goşulmasyndan* emele gelip, «çigitli» (ýagny çekirdekli, içinde uly tohumy bolan) manysynda ýüze çykydyr. Türki dilleriň gypjak toparynda *ç/j* sesleri oguz topar dillerde aglaba ýagdaýda *ý* sesine geçýär: *çylan* – *ýylan*, *jyl* – *ýyl*, *jyly* – *ýyly*. Bu ses çalşygy türkmen diliniň hut özüne we şiwelerine hem mahsusdyr: *çayka* – *ýayka*, *çak* – *ýak* (otluçöp barada), *açyk* – *ayyk* we ş.m. Diýmek, aslynda *çigde/jigde* görnüşdäki *igde* sözi şeýle üýtgeşmelere sezewar bolupdyr: *çigde* (*çigit+e*) < *jigde* < *ýigde* < *igde*.

Ige [i:ge] – Türki dillerde *ige*, *igew*, *ege*, *egew* ýaly görnüşlerde duş gelýän bu söz aslynda *ýmek* işliginiň *ýý* kökünden we *-ig* hem-de *-e* (*-ew*) goşulmasyndan düzülip, «*ýýji*», «*ýonuýjy*», «*gemriji*» ýaly many aňladýar: *ýý+ig+e* < *ýýge* < *i:ge*. Söz manysynyň giňelmegi bilen *ige* sözünden *igenç* sözi emele gelipdir: *ige+n+ç* < *igenç*. Manysy – «igeleme», «iňirdi».

Ik [i:k] – Türki dillerde ýüplük egrilýän guralyň *ik* (*i:k*), *ig* (*i:g*), *ýig*, *ýik*, *ýýik* görnüşlerinde ulanylýan ady aslynda *egik* diýen ýasama atdan emele gelipdir. *Egik* sözünüň *eg* bölegi *egirmek* işliginiň *eg* kökündendir, *-ik* bolsa at ýasaýjy goşulmadyr (şeýle tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *deşik*, *körük*, *açyk* we ş.m.). *Egik* sözünüň manysy – «egriji»,

«egirýän». Türki dillerde süýkeş *g* sesi aňsatlyk bilen *y* sesine geçip bilýär (*ege* – *eýe*, *beg* – *beý*, *dügme* – *düýme*). *Egikden* *eýik* görnüşine geçen bu sözüň başky giň *e* çekimlisi hem soňra *i* sesine öwrülipdir. Ses çalşygynyň bu görnüşine ýene mysallar: *eýe* - *iýe*, *eýer* - *iýer*, *eým enç* - *iýmenç* we ş.m. Diýmek, *ik* sözünüň ösüş ýoly şeýle: *egik* (*eg+ik*) < *eýik* < *iýik* < *i:k*. *Ik* sözünüň gadymy aslyna ýakyn *iýik* görnüşi gyrgyz, garagalpak, altaý edebi dilleriniň normasy hökmünde kabul edilipdir. Türkmen dilinde-de bu söz *iýik* ýaly aýdylýar, emma *ik* görnüşinde ýazylýar.

Ikatyok [ikatyo:k] – Türki we käbir beýleki dillerde bu guşuň *guguk* (türk), *gugu* (azerbaýjan), *kakkuk* (uýgur), *käkik/küki* (tatar, başgyrt), *kökek* (gazak), *kükük* (gyrgyz), *käkkü* (özbek), *ikatyok* (türkmen), *kuku* (pars), *kukuşka* (orus) şekillerinde ulanylýan atlarynyň ählisi bu guşuň çykarýan sesine meňzedilip dakylpdyr. *Ikatyok* (*iki at ýok*) diýen at halkyň hyýaly oý-pikiriniň (fantaziýasynyň) önümi bolup, ol gündelik ulanylýan sözlerden guşuň çykarýan sesine kybapdaşyny saýlap almak netijesinde döräpdir. Bu at barada rowaýat hem aýdylýar. Ýene-de ser. *Hakguk*.

Il [i:l] – «Halk», «taýpa», «watan» «ýurt» manylaryndaky *il* (käbir türki dillerde *el*) sözi *ilmek* işliginiň kökünden döräp, ilki «ýaraşmak», «ylalaşmak», soňra hem «ýaraşan, ylalaşyk baglaşan taýpalaryň birleşigi» ýaly manylary aňlatmaga başlaýar. Seydiniň goşgularynda-da bu sözüň şol manysyna düş gelinýär: *Il bolup Rahym han bile, Haýdar soltandan aýryldyk*. *Il* sözünüň «halk» manysy baryp «Kutadgu-biligde» agzalýan *il-gün* sözünde saklanypdyr. Bu tirkeş sözüň *gün* sözi-de «il», «halk» manysyndadyr. Şu nakyla üns beriň: *Ilim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn*. *Il* sözünüň gadymy türki dillerde köplügi bildiren *-t* (*-at*) goşulmasyny kabul eden

görnüşi bolan *ilat* sözi bu adalganyň ir eýýamda dörändigine şaýatlyk edýär (häzir bu goşulma ulanylmaýar).

Ilçi [i:lçi] – «Halk» manysyndaky *il/el* sözünden we *-çi* goşulmasyndan durýan bu adalga «halk wekili», «iliň bähbidini arayan», «iki ili dostlaşdyryjy, ylalaşdyryjy» ýaly many aňladýar. Bu ady «habarçy», «habar ýetiriji» terzde düşündirýän dilçiler hem bar.

Ileri – Gadymy türki dillerde we türki dilleriň aglabasynda *ilgerü/ilgeru/ilgeri* görnüşinde ulanylýan bu söz «öň», «ilkinji» manysyndaky *il* sözünden we tarap aňladýan *-geru* goşulmasyndan durýar. Manysy – «öň tarap», «öňdäki». Söz manysynyň giňelmegi bilen *ileri* sözi soňra «gündogar», türkmen dilinde bolsa «günorta» tarapy aňlatmaga başlaýar. Hytaýy ýurt tutunan salar türkmenleri häzirem «öň tarap» manysynda *il (ili)* sözüni ulanýarlar.

Ilki – «Öňi bilen», «öňürti» manysyndaky bu sözün köki *il* bolup, geçmişde ol we onuň at ýasaýjy *-ik* goşulmasyny kabul eden görnüşi (*ilik*) «öň», «birinji» ýaly many aňladypdyr. *Ilk (il-ik)* sözüniň yzyna soňra *-i* goşulmasy goşulypdyr: *il-ik-i* < *iliki* < *ilki*.

Iman [i:ma:n] – «Yslama ynam», «din» manysyndaky bu söz yslam dünýäsine arap dilinden geçipdir.

In [i:n] – 1. «Ten, beden, endam» manysyndaky *in* sözi *egin* (ser. *Egin*) sözünden bolup *e~i* we *g~ý* ses çalşyklary netijesinde *iýin* görnüşine geçip, soňra gysgalypdyr (şeýle ses çalyşma kanunalaýyklygy barada ser. *Ik*). *In* sözüniň ösüş ýoly şeýle: *egin (eg+in)* < *eýin* < *iýin* < *in*. 2. «Inmek» işliginiň köki bolan *in* sözüniň döreýiş ýoly hem ýokarky *in (In-I)* sözüniňki bilen birdir. Ýöne ýokarky söz soňra ady aňladan bolsa, soňkusy işliklik hyzmatyna geçipdir.

Inçe [i:nçe] – Türki dillerde *inçike* (MK), *inçe* (türkmen, gumuk), *inçikä*, *inçik* (uýgur), *ingiçka* (özbek), *yinişke* (nogaý),

içke (gyrgyz), *ženiške* (gazak, garagalpak), *çiñge* (tywa), *inçä* (azerbayjan), *inje* (türk), *jinje* (çuwaş) görnüşlerde duş gelip, «ýogyn» sözüne garşylykly many aňladýan *inçe* adalgasynyň kökünü iki hili düşündirýärler: 1/ Kaşgarlynyň «Diwanynda» «tüy», «gyl» manysynda getirilen *ýin* (*ýüň*) sözünden we deňeşdirmegi aňladýan *-çe* goşulmasyndan (Eýuboglu). «Kutadgu-biligde» *ýoluň gylđa(n) inçge* şekilde duş gelýän deňeşdirmeden çen tutsaň, *inçe* sözünüň *ýinçe* (*ýüňçe*, ýagny «gylça») aňlatmasyndan döräp biljekdigine ynanmak mümkindir. 2/ Türki *ýenç* sözünden we *-e goşulmasyndan* (M.Habişew): *ýenç-e* < *ýençe* < *ýinçe*, ýagny «ýenjip inçeldilen».

Inen – «Ene, urkaçy düýe» manysyndaky bu söz gadymy türki eýýamda *iñen* bolup, onuň *iň/in* (belki-de, *iñe/ine*) köki, biziňçe, «ene» sözi bilen asyldaş bolmaly. Kaşgarly bu sözi *iñen* görnüşinde getirýär: *iñen eñrese, botu bozlar* («ene düýe yñransa, botasy bozlar»). Kaşgarly *iñen* sözi bilen kökdeş *iñek* sözünü ulanyp, onuň iki manysyny belläpdir: «sygyr» we «urkaçy pyşdyl». Häzir türki dilleriň aglabasynda we türkmen şiwelerinde *iñek* sözi *inek* görnüşine geçip, ol «sygry» aňladýar, emma Ahal gumlulary erkek möjege *inek* diýýärler. *Inen* we *inek* sözleriniň yzyndaky *-n* hem-de *-k* at ýasaýjy goşulmalardyr.

Inji [i:nji] – Häzirki döwürde ýaş çaga onuň ene garyndaşlarynyň berýän malyny, sowgadyny aňladýan bu söz orta asyrlarda «miras» manysynda ulanylypdyr. Çagalara ýakyn hossaryndan galan injilere (meselem, бага, көşге, mala) salgyt hem salynmandyr. *Inji* sözünüň köki *in* (ser. *Inmek*) bolup, ol *-ç* we *-i* goşulmalaryny kabul edipdir (*in-ç(j)-i* < *inji*). Manysy: «hossardan inen miras».

Injik [i:njik] – Aýagyň baldyr bilen topuk aralygyndaky iň inçe bölegini aňladýan *injik* sözi *inç/inj* sözünden we *-ik*

goşulmasyndan durýar. *Inç/inj* sözi *inçe* sözi bilen asyldaşdyr. Ser. *Inçe*.

Inmek [i:nmek] – «Aşak düşmek», «eňmek» manysyndaky *in* sözi gadymy türki eýýamda «aşak», «ast» manysyndaky ady we aşak düşmek hereketini (işligi) aňladypdyr. *Inmek* sözi soňky many bilen baglydyr. Onuň *in* köküniň döreyiş we ösüş ýoly öňde derňelen *in* sözünüňki bilen birdir (ser. *In*). İşligiň *in* kökünden *ingi*, *inelge*, *injik* ýaly ençeme sözler gözbaş alýar. *Hin* sözi hem *in* diýen atdan emele gelipdir. Ser. *Hin*.

Iňňe – Türki dillerde *igne*, *iňne*, *inne*, *iňňe*, *iýne* ýaly şekillerde duş gelýän bu sözüň aslyny dilçi alymlar gadymy *ýik/ýig* sözünden çaklaýarlar, *-iň/in* we *-e* bolsa at ýasaýjy goşulmalardyr. *Ýik/ýig* sözünüň manysy – «tik (mek)», tutuşlygyna *iňňe* (*ýig-ne*) sözünüň manysy bolsa «tikijidir». «Tik» (tikmek) manysynda türki dilleriň käbirinde *ýik*, gyrgyz dilinde bolsa *çik* sözi ulanylýar. Şu *ýik* sözünden hem *iňňe* sözi ýasalypdyr: *ýikne* < *ýigne* < *igne* < *iňňe*. Orus dilindäki *igla* sözi hem *igne* diýen türki sözdendir.

Iňňeçi – Howada bir duran ýerinde butnaman durup bilýän iki ganatly bu möjejige edebi dilde *teneçir* diýilýär, ýöne türkmen şiwelerinde onuň *iňňeçi*, *igneçi*, *temençegaryn*, türki dillerde-de *inelik* (gazak, garagalpak, nogaý, *ine* – «iňňe»), *iýnelik* (gyrgyz), *ninaçy* (özbek, *nina* – «iňňe»), *ene karagy* (başgyrt, tatar, «iňňe ogrusy»), *ýep warri* (çuwaş, «iňňe ogrusy») ýaly atlary duş gelýär. Iňňe bilen bagly bu atlar teneçiriň bedeniniň iňňä (temene) meňzedilmegi bilen bagly dakylpdyr we bu möjejigiň keşde çekip oturan gyzyň iňňesini «ogurlanlygy» barada rowaýat hem döredilipdir.

Iňrik [iňri:k] – «Türkmen diliniň sözlüğünde» «Gün ýaşyp, garaňky düşüp başlan çag» diýlip düşündirilýän bu söz gadymy türki dilde *iňir* görnüşinde bolup, ol «daň», «säheriň ümüştamşy» ýaly many aňladypdyr. Biziňçe, *iňir* köki diňe bir

daňdanyň däl, eýsem Gün batandan sähel soňky wagtyň alagaraňkylygyny hem aňladýar. Muňa *iňrik* sözünüň türkmen, *iňir* sözünüň garaçaý dillerindäki «şam ümüş-tamşy» manysy hem güwä geçýär. Beýleki türki dillerde-de bu sözünň manylary şeýle: *iňin* (MK, altaý, gyrgyz, garagalpak), *iňir* (gazak), *inger* (başgyrt, tatar), *enerek* (çuwaş) – ählisi «alagaraňky» diýen manyda. Diýmek, *iňir* sözünüň *iň* köki *eň* («eňmek») sözi bilen asyldaş bolup, ol Günüň gözyetimden aşakdaky, onuň eňnindäki wagtyň (daňyň we şamyň) ümüş-tamşyny aňladýar. *Iň* sözi soňra at ýasaýjy *-ir*, yzyndanam *aňryk*, *bärik*, *ýokaryk* ýaly sözlere goşulan *-ik* goşulmasyny kabul edipdir.

Irmek [i:rmek] – «Bizar bolmak», «bezmek» ýaly many aňladýan bu sözünň *ir* köki *ýig* (ser. *Ýigrenmek*) sözünden we at ýasaýjy *-ir* goşulmasyndadan durýar: *ýig-ir* < *iýg-ir* < *iýir* < *i:r*. Manysy – «ýigren».

Islemek – «Gözle», «agtar» manysyndaky *isle* sözi yz (y:z) sözünüň inňän gadymy *is* şekilinden we işlik ýasaýjy *-le* goşulmasyndadan durýar. Wagtyň geçmegi bilen şol bir kökden dörän *isle* we *yzla* sözleri biri-birine ýakyn, emma aýry-aýry düşüňjeleri aňlatmaga başlaýar. *Yz* sözünde *y*, şiwelerde *isle* sözünde hem *i* sesiniň uzyn aýdylýandygy (y:z, i:*sle*) bu gadymy sözünň *i* sesindäki uzynlygyň etimologik häsiýetlidigini görkezýär.

Işbil, oguldyryk – «Balyk tohumy» manysyndaky *işbil* sözi türkmen dilinden beýleki türki dillerde duş gelmeýär. Bu sözünň kenarýaka türkmen ilatynyň döreden adalgasy bolmagy mümkindir. Biziňçe, bu söz «balyk tohumy» manysynda ýüze çykan bolmaly. Ony işbiliň geçmişde ulanylan *oguldyryk* diýen ady hem tassyklaýar (A.Alyýew, K.Böriýew. Russko-turkmen-skiý slowar. - Aşhabad, 1929). *Oguldyryk* sözi bolsa «nesil», «tohum» diýen manydadyr. Bu sözünň beýleki türki dillerde ulanylyşy şeýle: *uwyllyk* (nogaý. Manysy: «oguljyk»), *uyl-*

dyk/uyldyryk (tatar, başgyrt, nogaý, gazak, garagalpak), *walça* (çuwaş, *ywal* - «ogul», -*ça* - kiçeltmekligi bildirýän goşulma: «oguljyk», ýagny «nesil», «tohum» ýaly manyda) we ş.m.

Işik [i:şik] – «Öýüň gapysy» manysyndaky *işik* sözi «ýarmak», «böwürmek», «açmak», «arasyny açyp, ýel, howa, yşyk geler ýaly etmek» manysyndaky *iş* (*i:şmek*) we at ýasaýjy -*ik* goşulmasyndan durýar. Öýüň gapysy hökmünde öň keçe, kakma, kilim ýaly galyň örtükler ulanylypdyr. Ol bir ýana serpilip (işilip) hem öýe girilip-çykylypdyr. Oňa *işik* diýlipdir. Bu sözden ýasalan adalgalara ýene mysallar: *i:şgek* (şiwe sözi) – «kürek», ýagny suwy böwsüp, gaýygy herekete getiriji gural; *iýşmek* – «küreklemek»; *iýşmek*: *oduň garnyny iýşmek* – baslygyp, tüsseläp, ýanyp bilmän duran topbak odunyň ortasyny gowzadyp, oňa ýel barar ýaly etmek; *garnyny iýşmek* – «garnyny silkmek»: *Güpbasdy edilen ýekegapan ol baýyň garnyny iýşäýipdir*; *eşik* – öňi açylyp-ýapylýan üstki geým we ş.m. Ýene-de ser. *Iýşme*.

Işmek [i:şmek] – Iki gatdan ybarat ýüpi elleriň aýasynda owkalap, tow berip birikdirmegi aňladýan bu sözüň *iş* köki aslynda *iý* sözünden we -*iş* goşulmasyndan durýar: *iý+iş* < *iýiş* < *i:ş*. *Iý* sözi *eg* sözünüň bir görnüşi bolup, ol «egmek», «towlamak», «tow bermek» diýmekdir (ser. *Ik*).

Işşek – Guzulykdan saýlanan ýaş goňny aňladýan bu söz käbir türki dillerde we türkmen şiwelerinde *şişek* görnüşinde ulanylýar. Aslynda bu söz *çi:şik* bolup, *çiş* sözünden we -*ek*, -*ik* goşulmasyndan durýar: *çişik* – *şişik* – *işşik* – *işşek*. Ýaş malyň semiz bolýanlygy üçin, oňa şeýle at dakyllypdyr. Türk alymy Ismet Eýuboglunyň bu sözi pars dilinden alnan adalga hasaplamagy nädogrudyr.

It – Türki dilleriň ir eýýamynda «it» manysynda *küt*, *güt*, käbir şiwelerde hem *gid* sözi ulanylypdyr. Bu sözüň başky *k(g)*

sesiniň düşüp galmagy we *ü* sesiniň hem *i* bilen çalşyrylmagy netijesinde *it* sözi emele gelipdir. Ýene-de ser. *Güjük*.

Itmek [i:tmek] – «Bir zady çekip, yzyň bilen äkitmek» manysyndaky *i:t* sözi *i:* (*iy*) kökünden we işligiň ýükletme derejesiniň *-it* goşulmasyndan durýar: *iy+it* < *i:t*. Gadymy uýgur hatynda ýazylan türki ýadygärliklerde *iy* sözünüň özi «eýermek», «yzyna düşmek» manysynda ulanylypdyr. *Eýermek* sözünüň köki hem şu *iy* sözündendir. Ser. *Eýermek*.

Iým, iýmit, iýmiş – İşligiň *iy* kökünden we at ýasaýjy *-im* goşulmasyndan durýan bu söz (*iy-im* – *iým*) ilki ynsan we haýwanlaryň iýýän zatlarynyň ady hökmünde ýüze çykyppdyr. Soňra türkmen dilinde ol diňe «mal iýmiti» manysyny alýar. Munuň hut şeýledigine *iým* sözünden hem-de *-it* we *-iş* goşulmalaryndan emele gelen *iýmit* («azyk» manysynda) hem-de *iýmiş* («miwe») sözleri doly güwä geçýär.

Iýşme – Deňiz adalarynyň suwa ýakyn, çägesow kenarlarynda sähelçe çukurjyklar gazsaň, ondan syzylyp süýji suw çykýar. Suwy içilýän şeýle çukurlara *iýşme*, käýerlerde *çermeme*, Maňgyslak türkmenleriniň gepleşiginde bolsa *yza* diýilýär (Maňgyslakda çuňluga bir metr çemesi bolan yzalara jykyr gurup, suwuny kenarýaka ýerlere akdyryp, bakja we gök ekin hem suwarypdyrlar). Şol çukurlaryň *iýşme* diýen ady «açmak», «ýarmak», «böwürmek» manylaryndaky *iýşmek* sözündendir. *Iýşme* adalgasy Hazar ýakasynyndaky *Iýşme*, *Laylyiýşme*, *Agiýşme* ýaly ýer atlarynda-da duş gelýär. Ýene-de ser. *Işik*.

Jabjynmak – Topulýan itiň gaharly üýrüşini, soňra söz manysynyň giňelmegi netijesinde azgyrylmagy aňladýan bu söz ses we şekil meňzeşligi esasynda döräpdir.

Jady [ja:dy] – «Adama, tebigata täsir edip bilýän güýç, doga, owsun» manysyndaky bu söz parsalaryň *jadu* sözündendir. Şeýle güýje «eýe» bolan şahslara-da parslar *jadugär* diýýärler (manysy – «gözbagçy»). Bu söz türkmen dilinde biraz üýtgedilip, *ja:dygö:ý* şeklinde ulanylýar.

Jaglak – «Akýan suwuň uly girdaby, hokurdan» manysyndaky bu söz ses bilen baglydyr. Amyderýada howply bela hasaplanýan we jaglap, hokurdap ses edýän jaglaklar oňa duş gelen ähli zady, hatda kiçi gaýyklary hem öz girdabyna alyp «ýuwutmaga» ukyplydyr.

Jahan – «Dünýä», «älem» manysyndaky bu sözüň köki parsça *jihan* bolup, ol türki dillere-de asyl («dünýä») manysynda aralaşypdyr.

Jahyl [ja:hy:l] – Türkmen dilinde «ýigit; ýetginjek» manysyndaky bu söz araplaryň *jä:hil* sözündendir. Arap dilinde ol «akmak, samsyk, nadan» ýaly manyda bolup, türkmen dilinden beýleki türki dillere özüniň hakyky manysynda geçipdir.

Jalbar – Erkek balagynyň bir görnüşini (aslynda geýilýän giň balagy) aňladýan bu söz türki dillerde *şalbar* (gazak, garagalpak), *şalbyr* (altaý), *çolwor* (özbek), *şalwar* (türk, azerbaýjan), *çalbar* (tatar, gyrgyz), *salbar* (başgyrt), *şalawar*, *şarawar* (çuwaş) ýaly dürli görnüşlerde duş gelýär. Onuň asly parsalaryň *şalwar* sözündendir. Manysy – «pagtaly balak».

Jam [ja:m] – Syrçaly metal okarany aňladýan bu sözüň asly parsalaryň «aýna», «çüýşe» manysyndaky *jam* sözündendir. Syrçaly gabyň aýna ýaly ýalpyldap görünýänligi üçin, ol şeýle at alypdyr.

Jan [ja:n] – Diriligiň, ýaşayşyň özeniniň ady hasaplanýan bu sözi dilçiler pars dilinden alnan adalga saýýarlar. Sanskrit dilinde *jan* sözünüň «dogulmak», jana sözünüň hem «adam», «urug», «halk» ýaly manylary aňladýandygyny nazara alyp, bu sözünň gadymy dilleriň ençemesinde meňzeşräk şekilde we manyda dörän bolmagynyň mümkindigini ýatladyrys.

Jansyz [ja:nsyz] – «Içaly» manysyndaky bu söz araplaryň *ja:su:s* sözünüň üýtgedilen, aýdylyşy kybapdaş türkmen sözi bilen çalşyrylan görnüşidir. Arap dilinde *jasuz* sözi «gizlin zady bilmäge çalyşýan», «aňtawçy» ýaly manylary aňladýar.

Jaň – Uzaga ses ýetirmek üçin niýetlenen içi dilli metal guralyň *jaň* diýen ady çykarýan sesi, metal metala urlanda çykýan ses bilen bagly dakylpdyr: *jaň, jaňňyrdy. Jaň we ýaň* sözleri kökdeşdirler (*j~ý*). Şiwelerimizde *jaň* sözi *çaň* görnüşinde-de ulanylýar. Hytaý dilinde-de onuň ady *çuňdur*. Gadymy türki *çaň* diýen saz guralynyň ady hem şeýle ses bilen baglydyr. Ýene-de ser. *Ýaň*.

Jar – I – Bir zat barada gygyryp habar bermegi aňladýan *jar* sözi türki dillerde *jar, žar, çar, ýar* ýaly görnüşlerde duş gelýär. Bu söz aslynda ses meňzetmesinden emele gelipdir (*çarlamak/jarlamak* – «gygyrmak»). Geçmişde märekaniiň üýşen ýerlerinde (toý-märekede, bazarda) möhüm habarlary gygyryp ile ýetirýän ýiti sesli adamlar hakyna tutulyp, olara *jarçy* diýip at beripdirler.

Jar – II – Sözün *ý* sesini *j* görnüşinde ulanýan gazak, grgyz, nogaý ýaly gypjak topar türki dillerden alnan we batly akýan suwuň (siliň) emele getiren kert kenarly akyn ugurlaryny aňladýan *jar* sözi *ýar* (*ýa:rmak*) sözi bilen asyldaş bolup, «suwuň ýaran ýoly», «ýaryk» ýaly manydadyr. *Jar* sözünüň *a* sesi soňra gysgaldylpdyr. Gadymy türki dillerde *ýar* (*ýa:r*) sözi diňe bir işligi däl, eýsem isimi hem aňladypdyr. «Kert kenarly akyn» manysyndaky *jar* we käbir türki dillerdäki *ýar*

sözleri bu sözüň hut isimi aňladýan görnüşinden emele gelipdir. *Jar* sözünüň *ýar* görnüşi orus diline-de geçipdir. Ol *Krasnoýarsk*, *Beloyarsk* ýaly şäher atlarynda duş gelýär. Türkmen dilinde *jar* sözi bilen bir hatarda «akyn» manysynda *ýa:r* (*ýa:rmyš*, *ýa:ran*) sözleri hem ulanylýar. Daşoguz welaýatyndaky *Ýarmyš*, *Täzeýarmyš*, *Galpakýaran* ýaly ýap atlarynda duş gelýän bu sözler el güýji bilen gazylan (ýarylan) ýaplary aňladýar.

Jaz – Ýag gowrulandan soň eremän galýan gowurdaklaryň ady bolan bu söz gowrulýan ýagyň sesi bilen baglydyr.

Jebe, jebeçi – Gadymy türki we mongol dillerinde *jebe* sözi «söweş guraly», «ýarag», *jebeçi* sözi hem «ýarag ýasaýan», «ýaragçy», «okçy» manylarynda ulanylypdyr. Buhara emirliginde, şeýle-de käbir beýleki türki hanlyklarda ok-ýaraglaryň saklawy ynanylan adama *jebeçi* diýlipdir, hatda *jebeçi* diýen emel hem abraýly wezipeleriň biri hasaplanylýdyr.

Jenjel – «Uruş, galmagal» manysyndaky bu sözüň asly pars-täjik dillerindäki *jeñjedel* (*jeñ* we *jedel*) diýen sözüň goşma gysgalan görnüsidir.

Jennet – «Uçmah», «behişt» manysyndaky *jennet* sözi arap dilinde «bag-bakjaly seýilgäh», «gök agaçly salkyn ýer» ýaly many aňladýar. Araplar jenneti hut jana şypaly şeýle ýer hökmünde göz önüne getiripdirler. Ruhanylar *jennet* sözünü «Allanyň ýalkawyna mynasyp bolanlaryň barjak ýeri» diýip düşündirýärler. Bu söz dilimize yslam dini arkaly aralaşdy.

Jeñnel – Sanskrit dilinden pars-täjik we türki dillere «tokaý», «gür ot-çöp» ýaly manylarda geçen bu söz türkmen dilinde derýalaryň hanasyndaky suwly ýerlerde bitýän gamyş, buýan, ýylgyn, toraňny, galam, ýeken ýaly köp ýyllyk iri ot-çöpleriň tokaýyny aňladýar. Käbir türkmen şiwelerinde tikenli ot-çöplere *jeñnel* diýilýär.

Jeren – I – Çal we melemtil-çal reňkli aty aňladýan bu söz türki dillerde *jirän* (tatar, uýgur), *jiýran* (özbek), *jiýren* (gazak, garagalpak), *jeýren* (gyrgyz), *çigren* (hakas), *ýeren* (altaý), *ýegren* (şor) we ş.m. görnüşlerde duş gelyär. Bulardan *jeren* sözi türkmen dilinde «çal at» we «gözi güne bolmaýan çakan at» manylarynda duş gelyän bolsa, *ýegren* sözi Daşoguzda ýaly ak, galan ýeri gara reňkli aty aňladýar. Mongol we tungus-manjur dillerinde-de *jerde*, *jegerde* görnüşlerinde duş gelip, «çal at» ýaly many aňladýan bu sözün asly *ýegr* bolup, ol yzyna *-en* we beýleki at ýasaýjy goşulmalary kabul edipdir. Kābir türki dillerde onuň *y* sesi hem *j* bilen çalşyrylypdyr. Diýmek, *jeren* sözi we onuň dürli ses öwürşinleri aslynda çal reňki bildirýän sözdür. Bu söz *igrennyý* şekilinde, «ýalguýrugy agymtyl, çal (at)» manysynda orus diline-de geçipdir: *ýegren* < *igrennyý*.

Jeren – II – Geçi keyiğiň ady bolan bu söz hem, biziňçe, reňk bilen bagly döräpdir. Türki we mongol halklary çal, melemtil-çal reňkli keyik, soýgak, sugun ýaly haýwanlara *jeren* diýipdirler. *Jeren* sözünü *dzeren*, *zeren*, *seren* ýaly terzde aýdýan dillerden bu söz *serna* görnüşinde orus diline-de geçipdir (*seren-serna*). Ol soýgagy aňladýar.

Jähek – Geýimiň we kābir beýleki närseleriň gyrasyna berklik hem-de bezeg üçin tutulýan nagyşly matanyň, edilýän gaýmanyň *jähek* diýen ady mongollaryň *jege/zege* sözündendir (manysy – «gaýma», «jähek»), *-k* bolsa at ýasaýjy goşulmadyr.

Jähennem – «Dowzah, tamu:g» manysyndaky bu sözün asly ibritçe (ýahudy – ýewreýçe) *gehinnom* bolup, ol arap diline *jähennem* görnüşinde geçipdir (arap dilinde *g* yerine *j* sesi ulanylýar: *geografiya* – *jugrafiya*, *algebra* – *aljebr*). *Gehinnom* ýa-da onuň gysga görnüşi *Hinnom* bolsa Iýerusalimiň ýakynynda bir oýuň adydyr. Günäli we gurbanlyk aýdylan adamlaryň şu oýda atylanlygy ýa-da oda ýakylanlygy

zerarly, bu ýere «ölüm oýy» – *jehennem* diýip at beripdirler. «Al-Kamus al-Jedid» (Tunis, 1985) diýen kitapda *jehennem* sözi dowzahyň 7 bölüminiň biriniň ady hökmünde agzalyp, «Allatagalanyň azabyna sezewar bolanlaryň köýdürilýän ody» diýlip düşündirilýär.

Jiger – Bu söz türki dillere pars-täjik dillerinden geçipdir. Manysy – «bagyr».

Jigi – «Kiçi dogany» aňladýan *jigi* sözi aslynda «ýaş, ýaşkiçi» manysynda ýüze çykan bolsa gerek. Ý~j ses çalşygy esasynda şol bir kökden dörän *jig* köki *jigit*, *ýig* köki *ýigit*, *ýeg* hem *ýegen* (ser.) sözlerinde duş gelýär. *Jig* köki *jik* görnüşinde kiçeltmekligi bildirýän goşulma hyzmatynda-da ulanylýar: *gölejik*, *geçijik*, *kiçijik*. Ýene-de ser. *Jikjiki*. Nusgawy edebiýatdan mysal: *Seýdini sen bu sapar Goýnuňa sal, jigi-jigi*.

Jikjiki – Serçepisint kiçijik guşuň *jikjiki* diýen ady onuň iňňän kiçijikligi ýa-da sesi bilen bagly dakylpdyr.

Jilt – «Bedeniň örtügi, deri, ham» manysyndaky bu arap sözi dilimize iki manyda kabul edilipdir: I. Kitabyň daşy, gabygy. Geçmişde kitaplaryň daşyna deri, gaýyş tutulypdyr. 2. Tom (birnäçe kitapdan ybarat eseriň her kitaby).

Jir – Ýukajyk nah matanyň ady bolan bu söz ýyrtylanda onuň çykarýan sesi bilen baglydyr.

Jogap [joga:p] – «Soragyň gaýtargysy» manysyndaky *jewa:b* diýen arap sözünden bolan bu söz Alla tarapyndan kabul edilen dilegiň ödelmesini hem aňladýar.

Jojuk [jo:juk] – Türk dilinden beýleki türki dillerde, şol sanda Kaşgarlynyň «Diwanynda-da» «doňuz çagasy», türk dilinde bolsa «çaga», «ýaş bala» ýaly manylarda ulanylýan *jo-juk* sözi *joç* kökünden we kiçeltmegi, söýgini bildirýän *-uk* goşulmasyndan durýar. Türk şiwelerinde *joç* sözünüň «ýaş», «kiçi», «çaga» manylarynda duş gelýänliginden ugur alyp, orus türkşynaslary *jojuk* sözünü «ýaş», «adamyň, haýwanyň çagasy»

diýip düşündirýärler. Türkmen dilinde-de *joç/çoç* sözi hut şol manyda ulanylypdyr. Muňa *jo:juk*, *ço:ça* («köşek») ýaly sözleriň köki hem-de manysy güwä geçýär. Ýslamdan öňki türki halklarda doňuz eý görülyän haýwan bolupdyr, hatda müçäniň 12-nji ýylyna-da doňzuň ady dakylpdyr. Türki dillerde adam we doňuz çagasy üçin *jojuk* diýen umumy adyň ulanylyşy hem haýsydyr bir ynanja, yryma esaslanýan bolmaly. Muny *toray* diýen sözün gumuklarda «adam çagasy», nogaýlarda bolsa «doňuz çagasy» manysynda ulanylyşy hem tassyklaýar.

Jokjoky – Serçeler maşgalasyndan bolan gara reňkli kiçiräk guşuň ady bolan bu söz şol guşuň sesi bilen bagly dakylpdyr.

Jokrama – Beýniň «çogduryp» barýan tüp yssy howany aňladýan bu söz türki dillerde «gaýna» manysyndaky *jokra/çokra* sözünden we at ýasaýjy *-ma* goşulmasyndan durýar. *Jokra/çokra* sözünüň *jok/çok* köki aslynda *çog* (*çogmak*) sözünden aýrylypdyr. Ýene-de ser. *Çokrak*.

Jomart [jo:ma:rt] – «Sahy, elaçyk, gysganç däl» manysyndaky bu sözün aslyny aglaba dilçiler parsalaryň *jewa:n merd* («ýaş ýigit») sözlerinden hasaplaýarlar, emma *jewan merd* we *jomart* sözleriniň manylarynyň arasyndaky uly tapawut we bu iki sözün gurluşlaryndaky çaprazlyk (*jewa:n-jo: we merd – ma:rt*) *jomart* sözünüň pars asyllydygyna şübhe döredýär, umuman, *jewan* sözi *jo* görnüşinde gysgalyp hem bilmeýär. Hut şu ýagdaýy göz önünde tutup, azerbaijan dilçisi akademik M. Şiralyýew *jo:ma:rt* sözünüň «taýpa, urug» manysyndaky *jo:m* we «arka, bil», göçme manyda bolsa «kömek, ýardam» manysyndaky *a:rt* diýen türki sözlerden emele gelip, «urugyň, tiräniň daýanjy, kömekçisi» manysynda ýüze çykandygyny belleýär («Sow. týurkologiýa», 1975, №1). Onuň ýazyşyça, Mugan şiwelerinde häzirem *jom* sözi

ýokardaky manyda ýörgünli. *Jom* sözi *ýom* görnüşinde gadymy türki dilde-de duş gelýär. Manysy: «ýygyn, topar, tire, urug, taýpa». Bu söz *ýomut* diýen taýpa adynda-da saklanypdyr, *-ut* – köplük goşulmasy.

Jora [jo:ra] – Edebi dilde «boýdaşy» aňladýan bu sözi W.G.Ýegorow «kömekçi», «gyrnak» manysyndaky *çor*, *çory* sözi bilen asyldaş hasaplaýar. Türkmen şiwelerinde *jora* sözünüň ýene birnäçe manysyny bellemekçi: 1. Daşoguz şiwelerinde «ýoldaş, dost, hemra» (erkekleriň arasynda ulanylýan söz). 2. Lebapda «ikinji ogul» (2-nji ogla dakylýan at). Sözüň bu manysy gadymy türki döwürden gözbaş alýar. A.N.Kononowyň pikirçe, hytaý dilinden ýa sanskritden türki dillere geçen *çora* sözi uly harby derejäni, kagandan soňky, begden bolsa öňdäki hormatly ady aňladypdyr. 3. Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerinde *çur/çor*, *çura/çora* sözleri «är ogul», «batyr esger», «dost» ýaly manylarda ulanylýdyr.

Jorap [jora:p] – Köwüşüň içinden aýaga geýilýän örme eşiğiň *jorap* diýen ady araplaryň *gurb*, *gurbe* sözünden bolup, «ýünden örülen aýakgap» manysyndadyr.

Joýa [jo:ýa] – Ekinleriň hatar aralygyna çekilýän kiçi ýapjagazlaryň ady bolan bu söz *ju/juý*, *joý* diýen pars sözünden emele gelipdir. Manysy – «aryk», «ýap», «ganaw». Sözüň yzyndaky *-a* at ýasaýjy goşulmadyr.

Jögi [jö:gi] – Edebi dildäki «hilegär, mekir» manysyndan başga, bu söz Lebap boýlarynda, şeýle-de Özbegistan we Täjigistanda etnik ady, ýagny topar-topar bolup obalary aýlanyň dilegçilik edýän, pal atýan gezende syganlaryň adyny aňladýar. Bu il özüne *jögi* ýa-da *multany* diýip at berýär. Alymlar hindi dilinden alnan *jögi* sözünü «gezende», «gedaý» diýip terjime edýärler. Biziň pikirimizçe, *jögi* sözi hindileriň *ýog*, *ýoga* sözi bilen asyldaşdyr. Bu söz *Baba Ýaga* («jögi

mama») diýen jadyly ertekiniň gahrymanynyň ady hökmünde orus diline-de geçipdir.

Jöwen – Merkezi Asyýada VII-VIII asyrlarda-da ekilen bu däneli ekin Hindistandan getirilen hasap edilýär (M.Penjiýew.). Ir eýýamda onuň ady *durra* bolupdyr (ähtimal, sanskritçe), hindi dilinde ol *jowar*, bu dilden mongol we türki dillerine kabul edilibem *jowar*, *jugar*, *jugary* görnüşlerine geçýär (ýöne aglaba dillerde bu söz jöweni däl-de, mekgejöweni aňladýar). Farap we käbir beýleki türkmen şiwelerinde jöweniň ady jugarydyr. Nusgawy edebiýatda-da bu söz duş gelýär:

Jugaryny köp ekiň, anyň huruşy mäs olur

(N.Andalyp).

Umuman, *jöwen*, *jugary* sözleriniň *jöw*, *jug* kökleri aslynda «däne» manysynda bolsa gerek. Muny pars dilindäki *jow* («arpa»), şeýle-de şiwelerimizde «guşuň daşlygyny», «petekesini» aňladýan *jugda:n* («dänedan») sözleri hem tas-syklaýar.

Jöwher – «Gymmat bahaly daş, lagyl» manysyndaky bu söz türki dillere arap dilinden geçipdir. Bu arap sözünü parslar *göwher* görnüşinde ulanýarlar. Türkmen dilinde poladyň ýörite taplanyp bejerilen görnüşine we ondan ýasalan kesgir tyglara hem *jöwher* (*polat*, *pyçak*, *gylyç*...) diýýärler. Häzir gyz ady hökmünde *Göwher*, oglan we seýrek gyz ady hökmünde hem *Jöwher* sözleri köp ulanylýar.

Juma [juma:] – Hepdäniň anna gününüň ikinji ady bolan *juma* (*jum'a*, *jumga*) sözi *jem* (*jemg*) diýen arap sözünden bolup, jemlenilýän, metjide ýygnanylýan günü aňladýar. Ýene-de ser. *Anna*.

Jülge, jylga – Derýanyň, çeşmäniň hanasyndaky otly, bagly-bakjaly, ekmäge ýaramly ýeriň *jülge* we baýryň, dag ýapylarynyň, gyrlaryň eňnidinde ýagyş suwunyň dilim-dilim, daraw-daraw eden belentli-pesli ýerleriniň *jylga* diýen atlary

şol bir kökden dörän sözlerdir. Sözün köki häzir dilimizde özbaşdak ulanyлмаýan, emma *ýylmamak*, *ýylmyldamak* ýaly sözleriň düzüminde duş gelýän *ýyl* sözüdir. Ilki suwuň ýylmap emele getiren ýollaryna şu atlar dakylp, soňra söz manysynyň giňelmegi bilen olar suw hanasynyň ugrundaky ýerleri aňlatmaga başlapdyr. Türki dillerde häzirem *ýylga* görnüşinde ulanylýan bu sözün başky *ý* sesi ol dilleriň gypjak toparynda *j* sesi bilen çalşyrylypdyr. Türkmen diline-de bu sözler şol dillerden geçipdir.

Jüýje – Guşuň ýaňy ýumurtgadan çykan çagasynyň *jüýje* diýen ady *jüý/jüýk* diýen ses meňzetmesinden we kiçeltmegi hem-de söýgini bildirýän *-je* goşulmasyndan durýar. Dünýä dilleriniň aglabasynda *jüýjäniň* adynyň onuň çykarýan sesine meňzedilip dakylmagy hem muny tassyklaýar.

Jyga – Türkmen we beýleki türki dillerdäki *jyga* sözi ir eýýamda bu dilleriň gadymy hindi (sanskrit) dili bilen gatnaşygyndan habar berýär. Sanskrit dilinde *jyga* sözi depe-däki gulpagy hem tawusyň hüpügini (täjini) aňladýar.

Jyk [jy:k] – Iki sany togalak agaç biri-birine degip aýlany, pagtanyň pamygyny yza çykarýar, çigidini bolsa sümekden sykyp (gysyp çykaryp) aşak dököär. Şu tarzda işleýän ýönekeý guralyň *jyk* diýen ady, biziňçe, türki dilleriň söz başyndaky *ý* sesine derek *j* sesini ulanýan toparynda dörän bolsa gerek: *ýyl-jyl*, *ýyg-jyý*, *ýegen-jiyen* we ş.m. Diýmek, bu toparda «ýyg» manysyndaky *jyý* sözüne at ýasaýjy *-yk* goşulmasy goşulyp, *jyk* (*jyýyk* < *jy:k*) sözi emele gelipdir.

Jykjyk [jy:kjy:k] – Tomzakpisint ganatly haýwanyň ady bolan bu söz onuň çykarýan sesi bilen baglanyşyklydyr.

Jykyr – Pes suwy ýokary çykarmaga hyzmat edýän desganyň *jykyr* diýen ady işläp duran wagty onuň çykarýan sesi bilen baglydyr.

Bu jykýrga müň-de bir agaç, biliň, derkar erur,

Digiri huw-huw diýip, bagyrar birýan jykыр

(N.Andalyp. Jykыр).

Gende sesiň gulagymdan gitmedi,

Waggyldyňdan töwerek-daşlar ýatmady

(Durdy Gylyç. Jykyryň).

Jylaw – Türki dillerde *jylaw*, *çylaw*, *çulaw*, *çolaw* ýaly dürli görnüşlerde ulanylýan bu sözüň iňňän gadymy şekili *çolaw* bolup, ol «dolaýjy» (*dolaw*) diýen manydadyr (jylawyň hyzmaty hem aty islän ugruňa dolamakdyr). Türkmen dilinde *çola* we *dola* sözleri biri-biriniň ornuna ulanylyp bilýär, *jylaw* sözüniň yzyndaky -w at ýasaýjy goşulmadyr: *çolaw* < *çulaw* < *jylaw*.

Jyn – Arapça dini sözlüklerde «Allanyň otdan ýaradan mahluklarynyň biri» diýlip düşündirilýän *jinn* sözi türkmen dilinde *jyn* görnüşine geçip, al-arwahy, göze görünmän, adama zyýan ýetirip bilýän ruhy güýji aňladýar.

Jyzbyz – Gowrulan eti aňladýan bu söz ses meňzetmesi esasynda döräpdir. *Müň siz-bizden bir jyzbyz* (nakyl).

Jyzlan [jyzla:n] – Tomusda az wagt ýaşayan ganatly möjejigiň ady onuň jyz-jyz edip çykarýan sesi bilen baglanyşyklydyr.

– Ž –

Žirafa [žira:fa] – Afrikada ýaşayan goşa toýnakly, gäwüşeyän äpet haýwanyň *zurafe* diýen arapça (asly latynça?) adyny L.Z.Budagow «düýe gaplaň» (kamelopard) diýip terjime edýär.

Kak – Gawun kakyny, çöldäki suw ýygnaýan oýtaklary aňladýan *kak* sözi, şeýle-de *kakamak* işliginiň *kak* köki asyldaş bolup, Kaşgarlynyň «Diwanynda-da», häzirki türkmen dilinde-de «gury», «nemsiz», «guradylan» ýaly şol bir manyny aňladypdyr. *Kak* kökünden dörän sözleri we manylaryny ýeke-ýekeden gözden geçireliň. *Kak* – a) gawun, erik, garaly ýaly miweler guradylyp taýýarlanýan iýmit; *kak et* – eti dilim-dilim edip kesip, guradyp, zerur wagty ulanmak üçin ätiýaçlyk edilen et; b) takyrlarda ýagyş suwundan emele gelen oýtak köl. Ol çalt guraýanlygy («kakaýanlygy») üçin şeýle at alypdyr; *kak-maç* – et ýuka kesilip, gazanda, saçda gowurmyşlap («kakadylyp») taýýarlanýan tagam; *kagdan* (odun) – ýyllaryň dowamynda Günüň aşagynda ýatan gury agaç (şiwe sözi). Ol *kag* (*kak*) we *dan* (*odun?*) sözlerinden durýar; *güne kaklamak* – günde goýmak we ş.m.

Kanal, ganaw – Türki dilleriň Altaý dil toparyna giren eýýamynda «derýa» manysynda *kan*, *gan* sözi ulanylypdyr (koreý dilinde *kan*, tungus-manjur dillerinde *gan* sözi häzir hem derýany aňladýar). Diýmek, *kan* sözünüň yzyna gadymy -*al* ýasaýjysynyň goşulmagyndan emele gelen *kanal* sözi «derýa ýaly uly akyn», «emeli derýa» diýen manyda ýüze çykypdyr. Gadymy *gan* kökünden we -*aw* goşulmasýndan dörän *ganaw* sözi hem *kanal* sözi bilen asyldaşdyr, ýöne ol kiçi akynlary, ýaplary aňladýar. Bu söz türki dillerden *kanawa* görnüşinde orus diline-de geçipdir.

Karta – Altaý we Ural dilleriniň bir dil toparyny düzen eýýamynda «aýlaw», «tegelek», «howly», «daşy gurşalan agyl» ýaly manylary aňladan bu sözüň häzirki türkmen dilinde «çillenen, ekişe taýýar edilen atyz» diýen ýekeje manysy saklanypdyr, emma onuň ýokarda ýatlanan manylary Ural (fin,

mansi, hanty, majar, komi) we Kawkaz dillerinde has ýörgünlidir (*geografik karta* we *oýnalýan kart* söz düzümlerindäki *kart*, *karta* sözleriniň köki düýbünden başga sözlerdendir).

Kaşgaldak – Sakarbarak diýen awlanýan guşuň ikinji ady bolan *kaşgaldak* sözi «sakar», «kel» manysyndaky *kaşga* sözünden we *-l* hem-de *-dak* goşulmasyndan durýar. Kaşgarlynyň «Diwanynda» bu guşuň ady *kaşgalak*, başgyrt dilinde bolsa *kaşgabaş* we *dazbaşdyr* (manysy – «kel baş»). *Sakarbarak* diýen ady hem bu guşuň depesiniň persizdigi bilen baglydyr. Orus dilinde-de oňa *utka-lysuha* («kel ördek») diýýärler.

Kaşyk – Çemçäniň gadymy ady bolan *kaşyk* sözi *kaş/gaş* kökünden we at ýasaýjy *-yk* goşulmasyndan durýar. *Kaş* köki *gaşamak* işliginiň *gaş* (*gaşa*) köki bilen asyldaş bolup, bu iýmit guralynyň ýasalyş tärini görkezýär, ýagny kaşyklar agaçdan ýonulyp, gyrylyp, içi gazalanyp ýasalýar. Aslynda *gaşa* we *gaza* sözleri şol bir kökden döräp, olaryň aňladýan hereketleri hem meňzeşdir (bu sözlerdäki *ş ~ z, s* ses çalşygy türki dillere mahsusdyr).

Kebelek – Türki dillerde ady *kebelek*, *kelebek*, *käpänäk*, *köbelek* görnüşlerinde ulanylýan goşa ganatly bu möjejik kelemenläp, ganatlaryny pel-pelledip uçuşy bilen baglanyşykly şeýle at alypdyr.

Kekeç, kekil – Türki dilleriň Altaý birligine giren döwründe, belki, ondan hem öň *kek* sözi kelläniň üstündäki närsäni (kekeji, hüpügi, kekili) aňladypdyr. *Kek* sözünüň *hek* görnüşi *hekhek* diýen çaga oýnunyň adynda saklanypdyr (depände bildirmän goýlan zady tapmaşak oýny). *Kek* sözünüň yzyna at ýasaýjy *-eç* (ýa-da *-ç*) goşulyp ýasalan *kekeç* sözi horazyň depesindäki eti, *-il* goşulan *kekil* (*käkil*) sözi hem depedäki gulgagy, hüpügi bildirýär.

Kernaý – Üflenip çalynýan çendenaşa uzyn bu saz guraly geçmişde köp ulanylyp, onuň ady pars-täjik dillerindäki *har/kar* («eşek») hem-de «uly» diýen iki manyda) we *naý* («tüydük») sözlerinden emele gelip, «çendenaşa uly tüýdük» diýen manyny aňladypdyr. Gaty uly närseleriň eşek (we düýe) bilen deňeşdirilişi türkmen dilinde hem ýörgünlidir: *eşegary* – uly gyzyl ary, *eşegalma* – gyşa durýan iri alma we ş.m.

Kerpiç – Gadymy türki *kerpiç* sözi *kert* we «kesmek» manysyndaky *piç* (*biç*) sözlerinden ybarat bolup, deň ölçegde kesilýän laýy (gurluşyk önümini) aňladýar: *kert-piç* – *kerpiç* (Hasan Eren).

Kesel – «Agyry», «yza», «dert» manysyndaky bu söz *kesmek* sözünüň *kes* kökünden we at ýasaýjy *-el goşulmasyndan* ybarat bolup, synalara, bedene zeper ýetmegi zerarly döreýän ýarawsyzlygy aňladýar («kesip barýan yza»). Şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *gural*, *sökel*, *depel*.

Kesewi – Ody dörjemek, ölçermek üçin ulanylýan taýagyň ady bolan bu söz «dörje» manysyndaky gadymy *köze* işliginden we at ýasaýjy *-wi (-gi, -gü)* goşulmasyndan durýar. *Köze* sözi «Diwanda» «gorsamak» manysynda ulanylypdyr: *Ol ot közedi*. Bu söz türkmen dilinde *kösemek* (*o:t kösemek*) görnüşinde biraz üýtgedilipdir. *Kesewi* sözünü bolsa Kaşgarly *közegü* garnüşinde getirýär: *Közegü uzun bolsa, elig köýmes* (nakyl) – «Kesewi uzyn bolsa, eliň köýmez».

Kesmek – Aş, süýt ýaly zatlar bişirilene gazanyň düýbüne ýapyşyp galýan ýanyk gatlagyň *kesmek* diýen ady gadymy türki *kez* sözünden we *-mek* goşulmasyndan durýar. Kaşgarlynyň «Diwanynda» *kez* sözi «kesmek» we «gazanyň düýbi» diýen iki manyda gelýär. Biziňçe, bu *kez* sözi «aşak, ast, teý» manysyndaky gadymy *ked*, *keý* (*keýin*) sözi bilen asyldaşdyr (*d~ý~z* ; deň.: *adak<azak<ayak*).

Ket – Merkezi Asyýada, şeýle-de Owganystanda, Päkistanda, Hindistanda üstünde ýatmak üçin dört aýakly, ýan agaçlaryna kendir ýüpden tor düşek örülen esbap ulanylypdyr. Demir krowat, diwan ýaly närseler köpelmänkä, obalarda bu esbaplar köp bolup, oňa *ket* diýilýärdi. Gyrgyz, garagalpak, özbek, türkmen dillerinde ýörgünli bolan *ket* sözi, aslynda, «üstünde ýatylýan närise», «höwürtege» diýen manyda ýüze çykypdyr. *Ket* sözi ýokarda agzalan ýurtlarda-da ýörgünli, ýöne Hindistanda ol «şa tagty» manysyndadyr. Pars dilinde bolsa *ket* sözi öýi aňladýar. Ýene-de ser. *Ketek*.

Ketek – Guşlaryň höwürtesini, towuk, it ýaly öý haýwanlarynyň ýatakjaýlaryny aňladýan bu söz «ýatak» manysyndaky *ket* sözünden (ser. *Ket*) we -ek goşulmasyndan durýar. Şiwelerde (meselem, Pendide) *ketek* ýerine *ket* sözi hem ulanylýar.

Keteni – Ilki Asyýa ýurtlarynda dörän *keten* sözi gabygyndan ýa-da baldagyndan ýüplüklik süýüm alynýan ösümlikleri (esasan, zygyry, şeýle-de kenebi we kendiri) aňladypdyr. Ketenden dokalan gödeksi mata hem *keteni* diýlipdir. Bu ata-baba sözümeiz gaty irki eýýamlarda dünýäniň köp dillerine, şol sanda Şumer, Assiriýa, Siriýa, arap pars, Kawkaz, hindi-e dillerine hem aralaşýar. Häzirki türkmen dilinde *keteni* sözi aýal-gyz geýimleri üçin elde dokalýan ýüpek matany aňladýar.

Keýik – Häzir türkmen dilinde jereniň bir ady bolan bu söz gadymy türki dillerde *kezik*, *keýik*, *kiýik* ýaly görnüşlerde duş gelip, haýwanlaryň, guşlaryň, hatda ösümlikleriň hem ýabansyny aňladypdyr (meselem, «Diwanda» *keýik sögüt* – «ýabany tal», *keýik kişi* – «ýabany adam»). Soňra türki dillerde *keýik* sözi «ýabany haýwan, ýabany guş» manysyny aňlatmaga başlapdyr. Muňa türkmen nusgawy edebiýatyndan hem mysal getirmek mümkin:

Garakeýik keyik bolmaz,

Meger, girse çöle, kazym (Kemine).

Bu goşguda *garakeýik* sözi ýabany doňzy, *keyik* bolsa jereni aňladýar. Türki dillerde gitdigiçe *keyik* sözünüň manysy daralyp, sugun, maral, jeren, aýrak ýaly dag we çöl haýwanlaryny, ahyrynda-da türkmen we käbir beýleki dillerde diňe jereni aňlatmaga başlapdyr.

Käbe [kä:be] – Haç parzyny berjaý edýän musulmanlaryň zyýarata baryan metjidi. Onuň içindäki gara mermerden salnan zyýaratgähiň görnüşi inedördül (kub) şekilde bolany üçin, araplar oňa *ka'bah/ ka'b* (ýagny «kub») diýipdirler.

Käkilik [kä:kilik] – Awlanýan bu guşuň ady beýleki türki dillerde *keklik* (türk, gazak), *käklik* (azerbaýjan, özbek, uýgur), *körtlök* (başgyrt), *körtlik*, *kyr tawygy* (tatar) görnüşlerinde bolup, ol bu guşuň çykarýan ýakymly sesi bilen bagly dakylpdyr. Muny gadymy ýazuw ýadygärliklerinde *käkilik* sözünüň *käkälik* şeklinde duş gelşi hem tassyklaýar. «Kutadgubiligden» alnan şu mysal hem bu adyň ses bilen baglydygyny görkezýär: *Ünün atty käklik güle gatgura* – «Käkilik gülki gatyşykly ses (üýn) çykardy».

Käriz [kä:riz] – Dag etekleriniň ýapgyt düzlüklerinde biri beýlekisinden 20-30 metr aralykda guýularyň tutuş ulgamy gazylýar, olardan çykýan suw ýerasty tüm (tümeý) arkaly birinden beýlekisine akdyrylýar we iň aşaky guýudan (jalawadan) ýeriň ýüzüne akyp çykýar. Gadymy ejdatlarymyzyň paýhasy bilen döredilen bu täsin desganyň *käriz* diýen ady parsalaryň *hak* («toprak») we *riz* (*rihtän* – «dökmek») sözlerinden emele gelip, guýularyň we ýerasty tümeýleriň topragyny guýynyň deňine süýräp getirmek we ony ýokary çykaryp, uzaga dökmek bilen baglanyşykly döräpdir.

Kätmen [kä:tmen] – Ýer agdarmakda ulanylýan bu guralyň gadymy türki ady *gätmek* işliginiň *gät* kökünden we -

men goşulmasyndan ybarat bolup, «topragy gädip (kerçäp) ýumşadyjy» diýen manydadyr. Şeýle biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *atarman*, *çaparman*, *göçmen* (*göçme*), edermen we ş.m.

Kiriş – Caz gurallarynyň taryny, ýaýyň iki ujuna berkidilip çekilen ýüpi aňladýan bu söz *germek* işliginiň *ger* kökünden we at ýasaýjy *-iş* goşulmasyndan durýar. Bu at ýüpüň, simiň gerilýänligi bilen baglanyşyklydyr. Ýene-de ser. *Kirmek*.

Kirmek – Lebap şiwelerinde ýüpek gurçugyny aňladýan *kirmek* ýa-da *girmek* sözi *germek* işliginiň *ger* düýp sözünden we at ýasaýjy *-mek* goşulmasyndan hasyl bolup, ol gurçugyň ýörän wagtynda gerlip-ýygrylyp hereket edişi bilen bagly dakylypdyr. Ýene-de ser. *Kiriş*. Biziňçe, *kirmek* sözünden gysgalan *kirim* (*kirm*) sözi «gurçuk» manysynda pars diline-de geçipdir.

Kirpi – Biziňçe, bedeni tikenekli haýwanyň adyny aňladýan *kirpi* sözi *gyrp* diýen şekil meňzetmesinden we at ýasaýjy *-i* goşulmasyndan ybaratdyr. Bu at kirpiniň öz ýagysyndan goranýan wagty edýän hereketi (tikenli derisini çalt-çalt ýygryp-ýazyp garşydaşyny gorkuzuşy) bilen bagly dakylypdyr. Muny bu janawaryň şiwelerimizdäki *kirpitiken*, özbek dilindäki *tiprätikän* diýen atlary, şeýle-de Kaşgarlynyň «Diwanyndan» alnan *kişi kirpilendi* («adam ýygrylyp-ýazyldy») diýen sözlem aýdyň subut edýär. Şonuň üçinem *kirpi* cözüni pars dilinden geçen söz hasap edýän dilçileriň pikiri bilen ylalaşmaýarys. Ýene-de ser. *Kirpik*.

Kirpik – Gadymy we häzirki türki dillerde *kirpik*, *kirbik*, *kerpek* görnüşlerde duş gelýän bu söz, biziňçe, *gyrp* diýen şekil meňzetmesine *-ik* goşulyp, soňra biraz üýtgeşmä sezewar bolan adalgadyr (*gyrpyk-kirpik*). Ol kirpikleriň hereketi, wagtal-wagtal gylpyldaýanlygy bilen baglydyr. Tungus-manjur

dillerinde-de *kirpik* sözüne ýakynrak *kirimkin* sözi ulanylýar. Manysy – «kirpik». Ýene-de ser. *Kirpi*.

Kitap [kita:p] – Okamak üçin niýetlenip ýazylan kagyzlary rejeläp, daşyna sahap, jilt tutulan okuw esbabyňyň *kitap* diýen ady araplaryň *kätäbä* sözündendir. Manysy – «ýazylan», «ýazgy». Gadymy türki dilde bu manyda *bitik* sözi ulanylypdyr.

Kitirdewük – Gaty süňke öwrülip ýetişmedik gemirçek süýegiň ady *kitir* diýen ses meňzetmesinden we *-de* hem-de *-wük* goşulmalaryndan ybaratdyr. Bu at gemirçek çeynelende çykýan ses bilen baglydyr.

Kok – Ýanýan ýagyň, etiň, şeýle-de üzärlük ýaly hoşboý ot-çöpleriň ysyny bildirýän bu söz ir eýýamda dürli yslyryň umumy adyny aňladypdyr. Soňra bu manyda *bur/por* (ser. *Burun*) we *ys* sözleri ýüze çykandan soň, türkmen dilinde ol ýaramaz ysy, şeýle-de merhumyň hatyrasyna anna agşamlarynda we belli günlerinde pişme bişirilip çykarylýan ýag ysny aňlatmaga başlaýar (oňa *ys-kok* ýa-da *kokun etmek* diýilýär). *Kokamak* we *kükemek* işlikleriniň köki hem *kok* sözündendir.

Kök – Ösümlikleriň ýerüsti bölegini iýmitlendirýän ululykiçili damarlarynyň ady bolan bu söz «çat», «sep», «sap» manysyndadyr. Muny *kök-çat* söz düzüminde *kök* we *çat* sözleriniň şol bir manyda tirkeşip gelşi hem tassyklaýar. Ösümligiň ýerüsti bölegini toprak bilen çatýanlygy, ony ýykman saklaýanlygy üçin ol şeýle at alypdyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen *kök* sözünden täze (emma asylkysyna ýakyn) manyly şeýle adalgalar döräpdir: *köken* – goýun-geçi saglanda, ony butnatman saklamak üçin bejerilen köp halkaly ýüp; *köklemek* – tikiniň bir görnüşi.

Köke [kö:ke] – Tamdyryň boş galan ýerlerine ýapylyp, çagalar üçin bişirilýän külçedenem kiçi çörekleriň, häzir bolsa

şekerli, datly peçenýe, prýanik ýaly süýji tagamlaryň ady bolan bu söz gadymy türki dillerde gyzgyn küle gömlüp bişirilýän kiçi çörekleri aňladypdyr. Tungus we manjur dillerinde şeýle çörekler *kukte* diýilýär. Biziňçe, *köke* sözi «otda bişmek» manysyndaky *köymek* sözünüň gadymy *kög* kökünden we *-e goşulmasyndan* durýar (*g~ý*): *köge* < *köke*.

Kölege – «Saýa» (güneşiň, yşygyň öňüni tutan närsäniň garalyp görünýän şekili) manysyndaky bu sözün asly *ö* sesi gysga aýdylýan gadymy türki *köl* sözünden bolup, ol «garaňkyny» aňladýar. «Diwanda» we «Kutadgu-biligde» yzyna *-ik* goşulan *köl* sözi (*kölik*) «kölege» ýerine ulanylypdyr. Baryp Kaşgarly eýýamynda *kölik* sözünüň yzyna *-e* at ýasaýjysy goşulyp hem *kölege* (*kölik-e*) sözi emele gelipdir. Manysy – «garaňky», «garaňkylyk».

Kömeç – Hamyryna ownuk dogralan et, ýagyň jazy garylyp, gora (gyzgyn küle) gömlüp bişirilýän galyň çöregiň *kömeç* diýen ady *göm* işliginden we *-eç* goşulmasyndan durýar. *Kömeç* biçüwindäki sözlere ýene mysallar: *dikeç*, *göreç*, *gysaç*, *tutaç*... *Göm* sözünüň *g* sesi baryp Mahmyt Kaşgarly eýýamynda *k* sesi bilen çalşyrylypdyr: *gömeç-kömeç*. Bu söz türk dilinde häzirem *gömeç* şekilindedir. Söz manysynyň giňelmesi bilen *kömeç* sözi sary we gyzyly arylaryň keteginiň ady hökmünde-de ulanylmaga başlapdyr, çünki sary arylaryň tegelek ketekleriniň görnüşi kömeji ýatladýar. Ýene-de ser. *Gömmе*.

Kömelek – Türkmen dilinde *kömelek*, şiwelerde *göbelek*, azerbaýjan dilinde *köbälek* görnüşlerinde ulanylýan bu at *köm* (*köb*, *göb*) sözünden we *-e-lek* (ýa-da *-lek*) goşulmasyndan emele gelip, ýerden güberilip çykýanlygy bilen baglanyşykly dakylpdyr (*köm/köb* sözi *gübermek* işliginiň *güb* köki bilen asyldaşdyr). Türk dilçisi Hasan Eren *göbelek* sözünü *göbeklek* – «göbekli» diýip düşündirýär. Änewliler kömelege *ýergapak*

diýýärler. Öleňden mysal. *Ýergapagyn ahtardym, Ýazda ýeýim* (iýerin), *ýar-ýar*. Käbir türkmen şiwelerinde kömelegiň *zamar-ryk, guzygaryn, guzybut*, türki dillerde hem *zamburuk, kuzikorin, gurbaga sellesi* (özbek), *kozu karyn* (gyrgyz) ýaly atlary bar.

Kömür – «Gaty ýangyç» manysyndaky *kömür* sözi *gömmek* işliginiň başky *g* sesi dymyklaşan *köm* sözünden we işlikden at ýasaýjy *-r (-ür)* goşulmasýndan durýar (bu şekildäki sözlere ýene mysallar: *bükür, çukur, açar...*). Geçmişde demirçi ussalar gumda ojar, sazak ýaly gaty odunlary ýakyp, olar köz bolanda üstüni gömüp, kömür taýýarlapdyrlar, oňa-da *kömür*, ýagny «gömlen» (ýangyç) diýen at dakylpdyr. Bu adalga soňra daşkömür, torf ýaly ýangyçlara-da ýaýrapdyr.

Köp – «Kän, bol», şeýle-de «gabarasy uly», «topbak», «gür», «jem» ýaly manylary aňladýan *köp* sözi türki dillerde we şiwelerde *köp, hüp, höp, hep* görnüşlerde duş gelýär. Türk dilinde «hemme» manysyndaky *hep* we *hemme* diýen türkmen sözünüň *hem* köki-de şu *köp* sözi bilen asyldaşdyr. Gaýnan suwuň, süýdün ýüzüne çykýan köpügiň ady hem *köp* sözünden we *-ük* goşulmasýndan durýar, sebäbi gabaryp ýokary galýan köpükler suwuklygy çişen, köpelen ýaly görkezýär. *Ö* sesi *ü* sesi bilen çalşyrylan *küp, güpi, güp* (*gübermek*) sözleri hem aslynda şu derňelýän söz bilen kökdeşdir.

Köpjek – I. İçine pamyk, ýün ýaly ýumşak närseler dykylyp, iki tarapy boglup edilen togalak ýassygyň *köpjek* (käbir şiwelerde *güpjek*) diýen ady *köp* sözünden (ser. *Köp*) we *-jek* goşulmasýndan durýar (manysy – «togalak», «çişik»). Kaşgarly bu sözi *köpjük* görnüşinde ulanyp, manysyny «eýeriň ön we arka taraplaryna goýulýan ýassyklar» diýip düşündirýär. Gazak, garagalpak, nogaý, başgyrt, tatar dillerinde-de ol *köpşek/köpşäk* ýaly atlandyrylýar. Köpjeklere gabarylyp, güberip durandygy üçin şeýle at dakylpdyr. 2. Arabanyň tigri

sypmaz ýaly, onuň daş tarapyna urulýan güberçek kelleli uly myhlaryň ady bolan *köpjek* (*küpjek*) sözünüň ýasalýşy hem ýokardaky ýalydyr. Myhyň ujy güberçekdigi üçin şeýle at alypdyr.

Köpmek – Bu işligiň *köp* köki aglaba türki dillerde *köp*, *köb*, *küp*, *güp* görnüşlerde duş gelip, «gabarmak», «çişmek» ýaly manylary aňladýar. Onuň asly *köp* sözündendir (ser. *Köp*). Edebi dilde *köp* işligi özbaşdak ulanyлмаýan hem bolsa, ol şiwelerde ýörgünlidir. Mysal: *ýüregi köpmek* («ýüregi çişmek», «gaharlanmak» manyda). Toýundan bişirilip ýasalýan uly suw gaplaryň *küp/güp*, *küpi/güpi* diýen atlary hem şu sözden döräpdir.

Köpri – Gadymy türki dillerde *köprük*, häzirki dillerde hem *köpür*, *köpri* görnüşlerinde duş gelýän we ýabyň, ýoluň beýle tarapyna geçmek üçin, olaryň üstünde gurulýan geçelgeleri aňladýan bu sözi çuwaş dilçisi W.G.Ýegorow, türk alymy I.Z.Eýuboglu dagy alynma söz hasap edip, ony ýunanlaryň «köpri» manysyndaky *kefura* sözüne syrykdýrýarlar. Biziňçe, beýle pikir ýalňyş bolup, bu söz hem «gübermek» manysyndaky *köpmek* işliginiň *köp* kökünden durýar, çünki geçmişde köprüler ýaplaryň üstünde ýaý ýaly ortasy güberçek gurlupdyr. Muny gadymy türki çeşmelerde *köpri* sözünüň *köpürük* (gyrgyz), *köbürtge* (sagaý), *köwürüg* (tywa) görnüşlerde ulanylyşy hem tassyklaýar. *Köpri* sözünüň asly *köpüri* (*köp-ür-i*), *köprük* bolup, ol *köp* sözünden (ser. *Köp*) we *-ür* hem-de *-i* goşulmalaryndan ybaratdyr. Ýunan (grek) diline bu söz türki dillerden geçipdir.

Köpük – Suwuk zatlar gyzdyrylanda onuň ýüzüne çykýan köpürjikleriň ady bolan *köpük*, *köpürjik* sözleri «çişmek, gübermek» manysyndaky *köp* sözünden (ser. *Köp*) we *-ük* hem-de *-ür*, *-jik* goşulmalaryndan durýar.

Kör [kõ:r] – «Görmeýän» manysyndaky bu söz türki dillere pars dilinden aralaşypdyr. Öň onuň ýerine *sokur* sözi ulanylýan eken. *Kör* sözi «iki gözi hem görmeýän» manysynda kabul edilenden soň, *sokur* sözi özbek, ýakut we käbir beýleki türki dillerde «bir gözi kör», «ýekegöz» ýaly many aňlatmaga başlapdyr. Ýene-de ser. *Köremek*.

Körek [kõ:rek] – Gowaçanyň açylmadyk gozasynyň ady bolan bu söz *kör* sözünden we *-ek goşulmasyndan* durýar. Bu ýerdäki *kör* sözi «görmeýän» manyda däl-de, gozanyň hanalarynyň ýumukdygy, «gözi» açylmandygy bilen baglydyr.

Köremek [kõ:remek] – Bu sözün *kör* köki «gözsüz», «görmeýän» manysyndaky *kör* sözi bilen asyldaş bolup, ol töwerege ýagty saçmaýan körügsi ody aňladýar (ser. *Kör*). Söz manysynyň giňelmegi bilen şeýle ody gowy ýandyrmak üçin hyzmat edýän serişdä (ody üfleýän sanaja) *körük*, oduň ýanyp başlamagyna hem *köremek* diýen at galypdyr. Bu sözleriň zyndaky *-ük* we *-e* bolsa türki goşulmalardyr.

Köýnek – Türki dillerde *köñlek* (MK, «Diwan»), *köýnek* (türkmen, azerbaýjan, uýgur), *köýlek* (özbek, gazak), *köýnök* (gyrgyz), *külmäk* (tatar), *küldäk* (başgyrt), *gömllek* (türk), *köñnek* (terenji), *kögenek* (sagaý), *köwnek* (hakas) şekillerinde ulanylýan bu geýimiň ady aslynda *gö:nlek* ýa-da *gö:nek* bolup, ol gönden tikilen geýimi aňladypdyr (*gön* sözünüň zyndaky *-lek* ýa-da *-ek goşulmadyr*). Sözün ösüş ýoly şeýle: *gö:nek* < *gö:nlek* < *göýnek* < *köýnek*. Türki dilçileriň bir topary bu sözi *köñül/göwün* sözünden we *-ek goşulmasyndan* çaklap, ony «göwnüň (ýüregiň, kalbyň) eşiği» diýip düşündirýärler: *göwün* *-ek* < *göwnek* < *köýnek*.

Küde – Gys üçin taýýarlanan gury otuň bir ýere toplanan belent üýşmeginiň *küde* diýen ady «top», «desse», «petde» manysyndaky *küt* sözünden we at ýasaýjy *-e goşulmasyndan* durýar.

Küme – Çöp-çalam, çybyk dikilip, üsti basyrylyp, wagtlaýyn ýaşamak ýa dynç almak üçin edilýän ýaşalganyň *küme* diýen ady *gübermek* işliginiň *güb/güp* kökünden we at ýasaýjy *-e goşulmasyndan* durýar. W.G.Ýegorow bu sözi *gubba* diýen arap ýa-da *gümmez* diýen pars sözündendir diýip çaklaýar. Emma bu sözün tungus-manjur dillerinde-de *kümi* görnüşinde ulanylýandygy, *güp/küp/köp* sözünden başga-da ençeme manydaşrak adalgalaryň ýasalýandygy *küme* sözünüň aslynyň türki sözdendigini görkezýär. Ser. *Kömelek, köpjek, köpmek, köpri, köpük*.

Kürek, küremek, kürüm – Saman gatşykly däne, gar, suwuklyk ýaly närseleri bir tarapa sürmek, ýokary zyňmak üçin ulanylýan ýasy we uly dabanly pi:lpisint agaç guralyň ady bolan *kürek* sözi *küre* diýen düýp işlikden hem-de *-k* goşulmasyndan durýar. Gadymy türki *küre* sözünden ýasalan sözler: *küremek*–köwsarlap ýagmak (gar, goýy tozan we ş.m. barada); *kürek* (gaýyk sürmek, suwy yza iterip, ony öňe hereketlendirmek üçin gural. Tungus-manjur dillerinde bu guralyň ady *kuržak*); *kürüm* – syçan, alaka ýaly gemrijileriň ýer gazyp eden hini (gazan ýeriniň gumuny iterip, küredip daşary çykarýanlygy üçin dakylan at) we ş.m.

Küren – Häzir «hatar», «syrgyn» manysynda bolup, *küren oba, küren dag* söz düzümlerinde saklanyp galan *küren* sözi aslynda «topar», «süri», «urug» manylarynda ýüze çykydypdyr we Altaý topar (mongol, tungus-manjur, türki) dillerine ýaýrapdyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen soňra ol «howly», «öý», «jaý», «agyl», «oba», «şäher» ýaly zatlary hem aňlatmaga başlapdyr. Türki we mongol dillerinden bu söz slawýan dilleriniň aglabasyna, umuman, tutuş Ýewropa ýurtlaryna hem geçipdir.

Kürmek – Lebap şiwelerinde, şeýle-de käbir türki dillerde *kürmek* (*gürmek*) sözi gadymy we berk düwnüň adydyr. Ol

«dűwűn», «çigin» manysyndaky *kűr* sözűnden we at ýasaýjy - *mek* goşulmasyndan durýar. Türkmen dilinde häzir *kűr* özbaşdak söz hökműnde duş gelmeýän hem bolsa, ol altaý, gazak, hakas, balkar, garaçaý dillerinde ýatlanan manyda ýörgűnlidir. Bu dillerde «dűwűn dűwmek», «çigmek» manysynda-da *kűrmemek* işligi ulanylýar.

Kűrte – «Aýallaryň başyna atynýan bezemen örtgűsi» we «çagalaryň goltugy bagyjkyly üstki geýimi» ýaly manylary aňladýan bu söz araplaryň *bűrde* sözűniň űyťgän görnűşidir. Arap dilinde ol ýeňsiz üstki geýimiň adydyr.

Kűýze – Kaşgarlynyň «Diwanyňda» *kűzeç* (*kűwzeç*) görnűşinde «kűýze» manysynda ulanylýan bu söz *kűwiz* sözűnden we *-e* (*-eç*) goşulmasyndan durýar. Şol eýýamda *kűwiz* sözi «*gowuz*» manysynda bolup, içi boş narsäni, meselem, içi çűyräp pidelän we tokurtga öwrűlen agajy aňladypdyr (gadymy *kűwiz* we häzirki *gowuz* sözleri şol bir sözűň dürli görnűşleridir). At ýasaýjy *-in* goşulmasyny kabul eden *kűwiz* diýen türki söz *kűwzin/kuwşin* görnűşinde orus dilinde geçipdir. Manysy – «kűýze».

Kyn [ky:n] – «Agyr», «műşgil», «çetin» manylaryndaky bu söz *gyýmak* («kesmek, dilmek») işliginiň *gyý* kökűnden we isim ýasaýjy *-yn* goşulmasyndan emele gelip (*gyý-yn* < *ky:n*), jana azar berýän, ýűregi gyýýan narseleri aňladýar. Bu söz aglaba türki dillerde aslyna has ýakyn görnűşlerde ulanylýar: *kyýyn* (garagalpak, gazak, nogaý, gumuk, gyrgyz), *kyýin* (özbek), *kyýen* (tatar) we ş.m. Türkmen dilinde *gyýyn* (*gy:n*) bolmaly bu sözűň *g* sesi soňra *k* sesine geçipdir, emma şol sözden dörän *gynamak* sözűnde *g* sesi saklanypdyr (*gyýyn-a* < *gy:na*). Ser. *Gynamak*.

Kyrkaýak – Gurçuga meňzeş uzyn bedenli, köp aýakly zäherli möjejige türkmen we aglaba türki dillerde *kyrkaýak* diýilýär. Ol bolgar, polýak, çeh, ispan, iňlis dillerinde «ýüz

aýak», fransuz, alman, rumyn, pars-täjik dillerinde «müň aýak» manysyndaky sözler bilen atlandyrylýar. Hakykatynda bu möjejigiň aýaklary 31 jübütde 173 jübüte çenli bolup, onuň adynda agzalýan sanlara dogry gelmeýär. Onda näme üçin oňa *kyrkayak* diýilýärkä ? Bu atdaky *kyrk* sözi takyk sany däl-de, mukaddes (ylmy dilde sakramental) sany bildirýär, başgaça aýdanda, 40 san bilen gelýän adalgalar ilki ýüze çykanda «köp», «örän köp» manysyndan başga-da, mukaddes sany hem aňladypdyr. Hut şonuň üçin-de *40 çiltenler*, *Göroglynyň 40 ýigidi*, *40 gyz*, *kyrk gat* (12 barmak içegäniň şiwelerdäki ady), şeýle-de ýer-ýurt atlary bolan *Kyrkalaň*, *Kyrkguýy*, *Kyrkdeşik*, *Kyrkişik*, *Kyrköýli* ýaly ençeme atlaryň düzümindäki 40 sözleri takyk sany bildirmän, olarda agzalýan närseleriň köpdügini aňladýar.

Labyrddy – Güýçli ýanýan oduň sesini aňladýan bu söz *lab* (*lap-lap*) ses meňzetmesinden we *-yr* hem-de *-dy* goşulmalaryndan durýar. Ýene-de ser. *Lowurdy*.

Laçyn [la:çyn] – Aw üçin eldekileşdirilýän bu dogumly we örän çakgan wagşy guşuň ady mongollaryň *naçin* sözündendir. Türki dillere ol *laçyn* görnüşinde kabul edilipdir. Manysy – «algyr». Mahmyt Kaşgarly dogumly ýigitlere-de *laçyn ýigit* diýilýändigini belleýär. Häzir türkmen gyzlaryna *Laçyn*, *Laçyn-gül* ýaly atlar dakylýar. Ir eýýamda *laçyn* atly türki taýpa hem bolupdyr.

Lagman – Hytaý dilinden uýgur, ondan hem beýleki türk dillere geçen bu tagamyň ady aslynda *la man* bolup, ol hytaý dilindäki *la* («sozulýan») we *man* («hamyr») sözlerinden emele gelipdir. Unaş ýaly kesilen hamyryň silkelenip çekilýänligi, inçeldilýänligi üçin ol şeýle at alypdyr.

Lagym – ser. *Nagym*.

Lagyrdy – Bagyrmagy aňladýan bu söz *lag* ses meňzetmesinden we *-yr* hem-de *-dy* goşulmalaryndan durýar.

Lakaşa – Agylyň mal girip-çykýan giň agzyna oturdylýan tärimpisint germewe *lakaşa* diýilýär. Uzyn we inçe agaçlardan çatylyp edilýän bu germewiň iki tarapy berk saralmasa, ol ýaýkyldap, lakyrdap durýar. Ady hem onuň şu häsiýeti bilen baglydyr.

Lakga – Türki dillerde *lakga*, *laka*, türkmen dilinde-de *lakga*, *ýaýyn* (orusça *som*) ýaly atlandyrylýan we agramy 7-8 ýüz kilograma çenli ýetýän bu wagşy balyga Lebapda *läheň* hem diýýärler. *Läheň* sözi suwda ýaşaýan kit ýaly haýwanyň adydyr. Biziňçe, *lakga* sözi şu *läheň* (*lahaň*) sözünüň gysgalan *laha* görnüşinden emele gelen bolmaly. Baryp tungus-manjur dillerinde-de *lakganyň* ady lahadyr. Bu balygyň *ýaýyn* diýen ady onuň örän çeyeligi, edil ýaý ýaly ýazylyp-ýygrylyşy bilen bagly bolsa gerek.

Lakgy – Köp we biderek geplemegi aňladýan bu söz *lak* ses meňzetmesinden we at ýasaýjy -gy goşulmasýndan durýar.

Lakyrdy – Gaýnaýan suwuň sesini aňladýan bu söz *lak* ses meňzetmesinden we -yr hem-de -dy goşulmalaryndan durýar.

Lar [la:r] – Gadymy pars-täjik dillerinde «köl», «suwly ýer» ýaly many aňladan *lar* sözi türkmen dilinde biri-birine ýakyn iki manyda ulanylýar: 1. Daşoguz welaýatynda ol suwy kesilen akarlaryň düýbünde galan suwly çuňňullary, kölleri aňladýar. Görogly (öňki Tagta) etrabynda şeýle oýdan çekilen kanala *Lar* diýip at dakylpdyr (kanalyň beýleki atlary *Ahmedarna* we *Täzeýap*). 2. Hazar ýakalarynda «sementlenen suw howdany», «uly suw gaby» manysynda. Bu sebitde her öýüň düýbünde sementlenen bir ýa iki howdan edilip, olara jaýyň üçeginiň üstünden syrygýan ýagyş suwuny guýdurýarlar. Bu howdanlara *lar* diýilýär.

Las [la:s] – Lebapda, Özbekistan, Türkmenistan we Owganystan türkmenleriniň gepleşiklerinde *las* sözi ýüpek gozasyňyň daşyndan sypyrylyp aýrylan hapanyň, çöp-çörli ýüpegiň adydyr. Aslynda bu söz «hapa», «kir» manysyndadyr. Gyrgyz dilinde ol hut şu manyda ulanylýar.

Legen – Kir ýuwulýan uly gabyň *legen* diýen adyny türk dilçileri *lagawn* diýen ýunan sözünden hasaplap, onuň ilki pars, ondan hem türki dillere «taz» manysynda geçendigini belleýärler. Ýöne Kaşgarlynyň «Diwanynda» bu söze many we şekil taýdan ýakyn bolan *lagun* sözi düş gelýär (manysy – «agaçdan köwlüp ýasalan suw gaby, okara»). Şonuň üçin sözün ýunan asylyldygy şübhelidir. Hakyky köki belli däl.

Leglek – Uzyn aýakly durnapisint ak guşuň *leglek* diýen ady onuň çykarýan sesi bilen baglydyr. Yrak türkmenleriniň we türkleriň şu nakyllaryna üns beriş: *Leglegiň ömri lek-lek bilen geçer. Bir leglek ýaz getirmez.*

Leňkebut [leňkebu:t] – Möýüň bu görnüşiniň ady *leňk* diýen şekil meňzetmesinden we «aýak» manysyndaky *but* sözünden emele gelipdir. Bu at möýüň öz kerebiniň bir çetinde

uzyn aýaklarynyň üstünde leňkildäp oturýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Leňneç – Süýji suwda ýaşaýan gysgyç agyzly jandary aňladýan bu söz diňe türkmen dilinde duş gelip, ol bu möjejigiň öňe däl-de, bir gapdala leňkildäp ýöreýşi bilen bagly dakylan atdyr: *leňk*–şekil meňzetmesi, *-eç* – goşulma (*leňkeç* < *leňneç*). *Leňk* sözi *leňkebut* (ser.) we *leňne* sözleriniň düzümine-de gatnaşýar (*leňne* – bölejik tüýli deriniň aşagyna gurşun berkidip, ony bir aýak bilen ýokary depip oýnalýan çaga oýny). Beýleki türki dillerde leňneje başga alamatlary boýunça şeýle atlar dakylpdyr: *kyskyçbaka* – («gysgyçly gurbaga» – özbek), *kyskyşbaka* (gazak), *kyskuç paka* (uýgur), *kyskyş şaýan* («gysgyçly içýan» – garagalp), *suw çayany* (gyrgyz), *şaýan* (nogaý), *kysala* («gysgyçly» – başgyrt), *kysla* (tatar), *aýry çabak* («aýry golly» – garaçay, balkar), *rak* (orus sözi –altaý, çuwaş, hakas, tywa, ýakut), *ystakoz* (*astakos* ýa-da *stakos* diýen rum-ýunan sözünden – türk), *härçänk* (azerb.) we ş.m. *Harçeň* sözi parsalaryň *har* («eşek», göçme manyda «uly, äpet») we *çeň* («gysgyç, çeňk») sözlerinden bolup, ol «äpet gysgyçly» diýen manydadyr. Bu söz türkmen dilinde-de duş gelýär: *Towşan derýa bolmaz, şor suwa – harçeň* (Magtymguly. «Ýaraşmaz»). *Harçeň* sözi Kaka etrabyň Hywaabat obasyndaky *Harçiňňan* atly çeşmäniň we obanyň atlarynda-da duş gelýär (*harçengan* – «leňneçler», ýagny «leňneçli çeşme»).

Läle – I. Gyzlaryň üýşüp ýa ýekelikde aýdýan aýdymynyň *läle* diýen ady ses meňzetmesinden emele gelipdir (*lä-lä*). 2. Çigildemiň il içinde ýörgünli ady bolan *läle* sözi türki dillere pars dilinden geçipdir.

Loňkuldy – Ýortup, böküp ýöremegi aňladýan bu söz *loňk* diýen ses, şekil meňzetmesinden we *-ul* hem-de *-dy* goşulmalaryndan durýar.

Lowurdy – ser. *Labyrды*.

Mahmal – Ýüzi çitimli ýüpek matanyň *mahmal* diýen ady araplaryň «ýumşak, mylaýym» manysyndaky *muhmal* sözündendir. Bu matany Mekgä haja barýanlar mukaddes Kábäniň üstüne ýapmak üçin eltipdirler.

Mal [ma:l] – Eti iýilýän ownukly-irili öý haýwanlaryny, şeýle-de baýlygy aňladýan bu sözi türki dillere arap dilinden geçen adalga hasaplaýarlar. Emma tungus-manjur dillerinde-de *mal* sözünüň hut şol manyda ulanylýandygy bu sözün gaty irkidiginden hem-de ençeme dil maşgalalaryna bir döwürde we meñzeş şekilde aralaşandygyndan habar berýär, çünki türki we tungus-manjur dilleriniň bilelikdäki Altaý döwri türk-arap medeni aragatnaşyklaryndan has ön bolup geçipdir.

Manty – Türki dillere hytaý (dungan) dilinden aralaşan bu söz ýuka ýaýylan hamyra dogralan et ýa-da beýleki närseler gaplanyp, buga bişirilýän tagamy aňladýar. Ol «hamyr» many-syndaky *man* we «togalak», «lokga», manysyndaky *tou* diýen hytaý sözlerinden durýar.

Maňa – *Men* at çalyşmasynyň ýöneliş düşümdäki görnüşi bolan *maňa* sözi *men* sözünüň gadymy -*garu* goşulmasyny kabul eden şekilinden emele gelipdir: *men-garu* < *man-gar* < *maňar* < *maňa*. «Kutadgu-biligde» bulardan *maňar* şekili ulanylypdyr: *Maňar kelmegil* – «*Maňa gelmegin*». Ýöneliş düşümiň -*garu/-gerü* goşulmasynyň biraz doly görnüşi *ileri (ilgerü)*, *ýokary*, *daşary* sözlerinde saklanyp galypdyr.

Maňňal – «Göçme peç», «çişlik bişirilýän ojak» manysyndaky *mangal* diýen arap sözünden bolan bu adalganyň türkmen dilinde birnäçe manysy bar: 1. Bedräniň düýbi oýulyp ýasalan ojak. 2. Çişlik bişirmek üçin ýasy demirden bejerilen gapyrjak. Külün aşak gaçmagy, howa baryp, oduň gowy

ýanmagy we közüň körükmegi üçin, onuň aşagyna gözenekli demir düşek goýulýar.

Maral – Aglaba türki dillerde ene keyigi aňladýan bu sözün asly mongolça bolup, bu dilde, şeýle-de nogaýlarda ol «sugun» manysyndadyr. Türkmen dilinde *maral* sözi «meýdan towşany» manysynda-da ulanylýar.

Maşak – Gadymy türki dilde *başak* görnüşinde bolan bu söz aslynda arpa-bugdaýyň başyny we onuň gaçan başlary toplanyp boglan kiçi bogulary aňladypdyr. Sözün köki – *baş*, -*ak* bolsa goşulma. Söz manysynyň giňelmegi bilen ýaý peýkamynyň ujuna oturdylýan demir ýa süňk çişlere-de *başak*, soňra *maşak* diýlipdir. *Maşak* sözi adam ady hökmünde-de ulanylýar.

Mata [mata:] – Eşik tikilýän dokma önüminiň *mata* diýen ady araplaryň «haryt, zat» manysyndaky *mata'* sözündendir. Türki dillerde bu närsäniň atlary: *mata* (türkmen, gazak), *kez-deme* (gazak, gyrgyz), *gezmäl* (özbek, uýgur), *kumaş* (türk), *gumaş* (azerbaýjan), *komas* (başgyrt), *komaç* (tatar) we ş.m.

Mawy [ma:wy] – Açyk gök (asman) reňkini aňladýan bu söz araplaryň *ma''i* sözündendir. Manysy – «açyk gök reňk».

Maýmyn – Türki dillerde *bijin* diýen haýwanyň *maýmun*, *meýmun*, *mäýmun*, *maýmyl* görnüşlerinde ulanylýan adyny türk dilçisi Eýuboglu ýunanlaryň «öýkünme», «keşbiňi meňzetme» manysyndaky *mimos* (*mimika*) sözünden hasaplaýar (*mimos* < *maýmos* < *maýmun*). Diýmek, *maýmyn* – «öýkünjeň haýwan».

Maýsa – Arpa-bugdaýyň gök öwsüp oturan ýaş döwrüni aňladýan bu söz türki dillere hytaý dilinden aralaşypdyr. Hytaýça *maýsa* – «bugdaý».

Mejlis [mejli:s] – Araplaryň «oturmak», «ýygnanmak» manysyndaky *jesele* sözünden we sözün öňünden getirilip, orny bildirýän *me-* goşulmasyndan hasyl bolan bu söz «maslahat», «ýygnaç», «oturylyşyk» diýen manydadyr.

Mekan [mekɑ:n] – Arap dilinde «bolmak», «ýaşamak» manysyndaky *kan* sözünden we sözüň öňünden gelip, orun aňladýan *me-* goşulmasyndan durýan bu söz «ýaşalyan ýer», «orun», «mesgen» manysyndadyr.

Mekdep – Ýslamyň üsti bilen arap dilinden aralaşan bu söz «okamak» manysyndaky *keteb* (*ktb*) sözünden we sözüň öňünden goşulyp, orny bildirýän *me-* goşulmasyndan hasyl bolup, okuw (okadylýan) jaýy aňladýar.

Mekejin – Altaý dil maşgalasyna giren mongol, tungus-manjur, türki (şol sanda türkmen) dillerinde «ene doňuz» diýen manyda ulanylýan bu söz «doňzy» aňladýan gadymy *meke/mehe* sözünden we urkaçy jynsy bildirýän *-jin* diýen mongol goşulmasyndan durýar. *Meke/mehe* sözi tungus-manjur dillerinde häzirem ýörgünlidir. Şu biçüwdäki sözlere ýene mysal: *gunajyn, dönejin*.

Mekgejöwen – Takmyn 6 müň ýyldan bäri ekilip ýören we esasy watany maýýalaryň ýaşaýan ülkesi Meksika hasap edilýän bu däneli ekin Hristofor Kolumbdan soň köp ýurtlara, şol sanda Arabystana, onuň üsti bilen hem Türkmenistana ýaýraýar. Tohumyny Mekgä haja gidenleriň getirenligi üçin, oňa *mekgejöwen* («Mekgäniň jöweni») diýipdirler. Ýene-de ser. *Jöwen*. Beýleki türki dillerde bu ekiniň atlary şeýle: *jügür* (gadymytürk), *Misir* (türk), *Misir bugdaýy* (Krym tatarlary), *ajy biýdaý* («ajy bugdaý» – nogaý), *gargydaly* («gargy pudagy» – azerbaýjan), *jügeri* (gazak, garaçaý balkar), *meke jügörü* (gyrgyz), *mekgejühäri, juhori* (özbek), *kömükonak* (uýgur), *kukuruz* (başgyrt, tatar) we ş.m.

Menje – Lebap şiwelerinde üstünde ýatylýan bir adamlyk agaç krowatlara (ketlere), kä obalarda kiçiräk tapçanlara *menje* diýilýär. Bu sözüň asly *manjaka* diýen sanskrit sözünden bolup, «dynç alynýan ýer», «ýatak» ýaly many aňladýar. Gadymy türki dillerde ol *menjek* görnüşinde ulanylypdyr.

Daşoguz welaýatynyň gepleşiklerinde arabanyň gapdallarynda söýenilip oturylýan tagtalaryň we olaryň berkidilýän ýerleriniň *menjire* diýen ady hem *menje* sözündendir çaklaýarys.

Meñzeş – Çalymdaş närseleri aňladýan bu söz «ýüz», «daş keşp» manysyndaky *meñiz* sözünden we *-e* (*meñiz-e* < *meñze*) hem-de *-ş* goşulmalaryndan durýar. Şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *garyş*, *söweş*, *gaýyş*, *göreş* we ş.m.

Merdiwan [merdiwa:n] – Ýokary çykyp-düşmek üçin ulanylýan serişdäniň bu ady türkmen diline pars dilinden geçipdir. Onuň asly «belli bir aralygy geçme, ýöreme» manysyndaky *näwärd* we «üst», «üçek» manysyndaky *bam/ban* diýen pars sözlerinden durýar (*näwärdban* < *närdban* < *märdban* < *merdiwan*). Türkmen şiwelerinde «merdiwan» manysynda ýene-de *nardywa:n/na:rba:n*, *zeňňi/üzeňňi*, *basgançak*, *basamak*, *çapraz/çapraç* ýaly sözler hem ulanylýar.

Mergen – Many we şekil taýdan türki hem-de mongol dillerinde meñzeş bolan bu söz gadymy geçmişte «ýaýdan oky çalt nyşana urmakda ezber adam» diýen manyny aňladypdyr. Altaý dilinde pälwanlara, Buhara, Hywa hanlyklarynda bolsa tüpeň bilen ýaraglanan nökerlere *mergen*, *mergençi* diýlipdir. Bu hanlyklaryň harby ulgamynda *mergenler*, *mergençi* diýen ýörite topar hem bolupdyr. Ol topar uly abraýdan we dürli ýeňilliklerden peýdalanylýdyr.

Merjen – «Dür», «deňziň düýbünden alynýan gymmatbaha ownuk daş» manysyndaky bu söz *merjan* diýen arap sözünden bolup, ilki pars, soňra hem türki dillere geçipdir. Manysy – «dür», «hünji».

Merkez – Bir zadyň ortasyny, aralyk nokadyny bildirýän bu adalganyň köki araplaryň «gazyk kakmak» (ortarasyna bir zat dikip bellemek) manysyndaky *rekz* kökündendir, sözüň öňündäki *me-* bolsa arap söz ýasalýş galypynda orun bildirýän goşulmadyr: *me-rekz* < *merkez*.

Mermer – Örän gaty we owadan daşyň ady bolan bu söz «parlamak, ýaldyramak» manysyndaky *marmairo* diýen ýunan sözüniň biraz üýtgän görnüşidir: *marmairo* < *mermer*.

Metjit [metji:t] – Dindar musulmanlaryň namaz okaýan, ybadat edýän jaýynyň bu ady araplaryň *mesjit* («sežde edilýän ýer») sözündendir. Ol türki dillere yslam dininiň üsti bilen aralaşdy.

Meýdan [meýda:n] – Arap dilinden alnan bu söz ilki öýden daşarda gezilýän giňişligi, sahnany aňladýan adalga hökmünde türki we beýleki dillere aralaşýar. Söz manysynyň giňelmegi bilen ol giň düzlükleriň, şäher meýdançalarynyň ady hökmünde-de ulanylmaga başlaýar.

Mährigöýe [mährigö:ýe] – Il içinde köp gyz (ýa oglan) tarapyndan gowy görülýän ýigide (ýa gyza) «pylany mährigöýe iýen ýaly» diýilýär. Yörgünli yryma görä, haýsydyr bir oty iýseň, öň gowy görmeýänler hem şol oty iýeni söýüp başlaýarmyş. Köpetdagda ol ota *selmelek* (ylmy adyna *mandragora*) diýilýär. Itüzümler maşgalasyndan bolan bu köpýyllyk ösümligiň boýy 40-50, baldaklarynyň ýaýrawy hem 20-25 santimetre ýetip, zamça gawuny ýaly ys berýär. Häzir gaty seýrekleşen we Sünt-Hasardag ulgamynda bary-ýogy 250-300 düýbi saklanyp galan bu ösümligiň 1938-nji ýylda orus alymlary tarapyndan tapylandygyny ýazýarlar, emma Orta Asyýa alymlary (meselem, Ibn Sina) bu dermanlyk otuň ähmiýetini mün ýyl öň hem bilipdirler. Onuň *mährigöýe* diýen şahyrana ady «söýgi» manysyndaky *mähir* we «ot-çöp» manysyndaky *giýa* sözlerinden emele gelip, «söýgi oty» diýen manyda ýüze çykydyr, ýöne soňra çekimlileri gysga aýdylýan *mährigiýa* diýen düşnüksiz at türkmen dessanlarynda köp duş gelýän *bilbilgö:ýe* (ýagny «aýdym aýdýan, gepleýän bilbil») sözi bilen deňeşdirilmek esasynda *mährigöýe* görnüşinde ulanylmaga başlapdyr.

Mälemek [mä:lemek] – Dowaryň sesini aňladýan bu söz *mä* diýen ses meňzetmesinden we *-le* hem-de *-mek* goşulmasýndan durýar.

Mäme [mä:me] – Aýallaryň süýt mäsini, bäbek emdirýän synasyny aňladýan bu söz çaga dilinden alnypdyr: *mäme-mämme-memme*.

Minara – «Diň» manysyndaky bu arap sözünüň köki «nur» ýa-da «ot, alaw» manysyndaky *na:ra*, *na:r* sözündendir, sözünň öňündäki *mi-* bolsa arap söz ýasalyş galypynda wagt ýa-da orun bildirýän goşulmadyr: *mi-nara* – «nur saçýan, uzaga yşyk berýän desga». Araplar deňziň kenarlarynda dikilýän maýaklara-da *minara* diýýärler. Metjit minaralarynda belli-belli günlerde, maýakda bolsa gijesine çyra ýakylýandygy üçin, olara şeýle at dakylpdyr.

Misgär [mi:sgä:r] – Misden kündük, çäýnek we ş.m. bezegli gaplary ýasaýan, timarlaýan ussalaryň *misgär* diýen ady *mis* sözünden we parslaryň *-çy/-çi* ýerine ulanylan *-gär* goşulmasýndan durýar. Bu söz *mizgir* görnüşinde, «möý» manysynda orus diline-de geçipdir (N.K.Dmitriýew). Ähtimal, misgärleriň misiň ýüzüne dürli nagyşlar, çyzyklar çekişi, şeýle-de sim kebşirläp bezeýişleri möýüň kerep örüşi (dokaýşy) bilen deňeşdirilip, olara şeýle at berlen bolsa gerek.

Molla [mo:lla] – Köneden sowatly, emma entek ahunlyk derejesine ýetmedik ruhany kişiniň bu ady araplaryň «agamyz, hojaýynymyz» manysyndaky *möwlana* sözünüň biraz üýtgän we gysgalan görnüşidir. XIII asyrdan soňra Gündogar ýurtlarynda sowatly-bilimli adamlara (köplenç, din wekillerine), soňra bolsa her bir ylymly adama, şahyrlara hormat üçin *möwlana* diýen at beripdirler. Wagtyň geçmegi bilen bu söz *molla* görnüşine geçipdir.

Monjuk [mo:njuk] – Gelin-gyzlaryň boýnuna dakýan bezeg şaýlary bolan monjugyň ady *mon* («boýun») diýen türki

we *çug*, *çuk* («dür») diýen hytaý sözünden durýar. Manysy «boýna dakylýan dür» (*çuk* sözi barada *hünji* sözüne-de serediň). Bu atdaky *boýun* sözünüň *b* sesi soňra *m* sesine geçipdir (*beýni-meýni*, *baýdal-maýdal* sözlerinde bolşy ýaly), onuň ikinji bognundaky *ýu* sesleriniň düşüp galmagy netijesinde *o* sesi hem uzynlyk alypdyr: *boýun* – *mo:n*.

Mory [mo:ry] – Geçmişde pagsa jaýlaryň otagynyň burçunda palçykdan dikligine bejerilen giň tüsseçykary bildiren bu söz *bory* diýen gadymy türki sözden emele gelip, «turba», «lüle», «tüýdük» ýaly manylary aňladypdyr. Oguz topar türki dillerde *boru* sözi häzirem «turba» manysynda ýörgünlidir. Türkmen dilinde *bory* sözi, duş gelmeýänem bolsa, *b~m* ses çalşygy esasynda dörän *mory* sözi, gamşyň, ýekeniň içi boş köküniň *porruk* (ser.) diýen ady (*por* köki), şeýle-de «içi boş» manysynda ulanylýan *borram* boş söz düzüminiň *borram* bölegi bu sözün öň ulanylandygyna güwä geçýär. *Boruçy* diýen türki söz «tüýdükçi» («turba çalyan», «trubaç») manysynda käbir Ýewropa, şeýle-de arap we pars dillerine türk dilinden geçipdir. *Bory* sözünüň *por* kökünden orus dilinde «boş» manysynda ulanylýan *porožnyý* sözi ýasalypdyr.

Möhre – *Möhür* sözüne *-e* at ýasaýjysynyň goşulmagyndan hasyl bolan bu söz ilki gaty närselere, derä batly urmak arkaly möhür (tagma) basýan çekiç şekilli saply demir guraly aňladypdyr. Möhräniň hatlary ýa-da bellikleri urlan ýerini çökerip, surguçdaky ýaly yz galdyrypdyr. *Möhre* sözünüň manysy giňelip, soňra ol kätmen, palta-teşe, çekiç ýaly gurallaryň ýiti, ýüz tarapyny däl-de, çüý, gazyk kakmak, owratmak üçin oňaly tarapyny, ýeňsesini aňlatmaga-da başlapdyr.

Möjek [mö:jek] – 1. Ownuk mör-möjejikleri we möý-malahy aňladýan bu adalga *mö* (*bö*) sözünden (ser. *Bökelek*, *möý*) we kiçeltmekligi bildirýän *-jik* (*-jek*) goşulmasyndan

durýar. Türkmen şiwelerinde *möjek* sözünüň ýerine *böjek* hem diýilýär. *Mör-möjek* sözünüň *mö:r* bölegi sözün manysyny güýçlendiriji gaýtalanýan bogundyr (deň. *ap-ak, gap-gara*). *Mö, bö* sözleri barada ýene-de ser. *Biý, bökelek, möý*. 2. Dogumly ýyrtýjy haýwanyň – böriniň *möjek* (we *gurt*) diýen atlary tabu (adyny agzamaga gadaganlyk) esasynda soňra dakylan atdyr.

Möňňürmek – Gygyryp aglamagy aňladýan bu söz ses meňzetmesinden döräpdir: *möňň-ür*.

Möý [mö:ý] – Gadymy türki dillerde kerepde ýaşayan bognaýakly zäherli möjejigiň ady *bö* bolup, onuň başky *b* sesi soňra *m* sesi bilen çalşyrylypdyr (edil *mahmal–bahmal, burç–muş, beýni–meyni* sözlerinde bolşy ýaly. Türkmen şiwelerinde möýe *bö:ý* diýýänler hem bar). Gadymy ata-babalarymyz *bö* sözünü zäherli mör-möjekleriň, (meselem, içýanyň, möýüň we ş.m.) umumy ady hökmünde ulanypdyrlar. *Bö* diýen isimden işlik ýasamak üçin, onuň yzyna *w* sesi goşulyp, ol hem soňra *y* sesi bilen çalşyrylypdyr (*möw-möý*). Diýmek, bu sözün ösüş ýoly şeýle: *bö-mö-möw-möý*. Ýene-de ser. *Möjek, bökelek, biý*.

Mugallym – Hat-sowat öwredýän, bilim berýän şahsyň bu ady araplaryň *ylym* sözünden we sözün öňüne goşulýan *mu-*goşulmasyndan hasyl bolup, «ylym beriji» diýen manyny aňladýar. Bu söz dilimize yslamyň üsti bilen aralaşdy.

Muň, munmak – Asly *muň, mun* kökünden dörän bu sözler «gaýgy», «gam», «akyly çaşmak», «halys garrap, tapdan düşmek» ýaly manylary aňladýar: «*Muňly günüňde-de duzly tagamy taşlap gitme*» (nakyl), *munan* («halys çaşan garry»), *muňtarylmak* (şiwe sözi, «gamlanyp, ýüzüni asyp oturmak») we ş.m. Mongol dilinde-de *muň* sözünüň hut şu manyda düş gelmegi bu sözleriň ir eýýamda döränligine şaýatlyk edýär.

Murt – Erkekleriň ýokarky dodagynyň üstünden ösýän tüylere gadymy türki dillerde *byýyk/myýyk* diýlip, soňra olaryň

käbirinde ol *burut*, *murt*, *mury:t* sözi bilen çalşyrylýar. *Burut/murut* sözüniň *bur* köki *burmak* işligi (murty towlap goýbermek) bilen baglanyşyklydyr, *bur* sözüniň yzyndaky *-t* goşulmadyr. Manysy – «burulýan, tovlanýan tüý». Şeýle sözlere ýene mysallar: *içit*, *geçit*, *gurt*.

Müňer – Gadymy türki dillerde *byňar* şekilinde ulanylan bu söz orta asyrlarda *myňar* görnüşine geçýär. Kaşgarlynyň «Diwanynda» «oguz sözi» diýen bellik bilen onuň manyсы «bulak, suw gözi» diýlip düşündirilýär we *Bulak çokrady* («bulak gaýnady») sözlemi oňa mysal getirilýär. Türkler *myňar* sözüni *pynar* görnüşinde kem-käs üýtgedýärler. Ol bu ýurtda ýaşan türkmen şahyry Garajaoglanyň goşgularynda-da *pynar* şekilindedir:

*Boýnuny öwürmiş bir ýana dogry,
Gaýnar pynar olsun ýoluňyz, ördek.*

Türkmen dilinde bu sözün *müger*, *müňer* görnüşleri ulanylypdyr. Bulardan *müger* sözi Darganatadaky *Müger*, Köpetdagdaky *Dälimüger*, *Tekemüger*, *müňer* hem Balkan dagyndaky *Başmüňer* we *Aýakmüňer* diýen çeşmeleriň atlarynda duş gelýär. Biziňçe, *müňer* – *müňzemek* işliginiň *müň* köki bilen asyldaşdyr, *-er* bolsa at ýasaýjy goşulmadyr. Bulagyň suwy müňzäp, gaýnap çykýanlygy üçin, oňa şeýle at dakylpdyr. Häzirki döwürde *müňer* sözüne derek *bulak*, *gaýnar*, *çeşme*, göz sözleri ýörgünlidir.

Mymyk [my:myk] – «Ýumşak, mylaýym» manysyndaky bu söz çigidi aýrylan pagtany, sümegi aňladýan *pamyk* sözüniň *p~m* ses çalşygy netijesinde biraz üýtgän görnüşidir: *pamyk* < *mamyk* < *mymyk*.

Nabat [naba:t] – Şekeri gaýnadyp, oňa myhak atyp taýýarlanýan süýji önümiň *nabat* diýen ady «ot, ösümlük» manysyndaky arap sözündendir. Ähtimal, nabat ösümliginiň häsiýeti myhagyňka meňzeş bolsa gerek. Türkmen dilinde *my:-hak*, onuň Farap şiwesinde *byhy*, *byhak*, gyrgyzlarda *myk*, özbeklerde *byh* (orusça *gwozdika*, ylmy ady *Caryophyllus aromaticus*) diýen ösümligiň gül pyntyklary halwa, nabat we ençeme beýleki süýji tagamlary taýýarlamakda ulanylýar.

Naçar [na:ça:r] – «Çäresiz, ejiz, görgüli» we «aýal-gyz» ýaly manylary aňladýan bu söz parslaryň ýoklugy bildirýän *na-goşulmasyndan* we «serişde, kömek, derman» manysyndaky *çäre* sözünden durýar: *na:ça:re* < *naçar*.

Nadan [na:da:n] – «Bilimsiz, sowatsyz, kemakyl» manysyndaky bu söz parslaryň ýoklugy aňladýan *na-goşulmasyndan* we *dan* (*da:na:*) sözünden durýar. Gadymy türki dillere ýazuw üsti bilen giren *nadan* sözi baryp «Kutadgubiligde-de» duş gelýär: *Göwher gyýmatyny nadan ne bilir* (nakyl).

Nagym – Ötüp-geçmek, içinden bir zat geçirmek üçin gazylan ýerasty tümleri (tunnelleri) aňladýan bu söz aslynda *lagym* bolup, ol ýunanlaryň *lakhoma* sözünüň kem-käs üýtgan görnüşidir. Bu söz edebi dile *nagym* görnüşinde kabul edilse-de, taryhy çeşmelerde we şiwelerde onuň *lagym* görnüşü ýörgünlidir. *Nagym* sözi Murgabyň aýagynda ýerleşen *Uly* we *Kiçi Nagymgala* diýen galalaryň adynda, şeýle-de çeper eserlerde duş gelýär: *Ýeriň aşagynda sementlenen tümler, nagymlar gurupdyrlar* (A.Gowşudow. Perman).

Nagyş – Arap dilinde 7 manysy bolan *näğş* sözi türkmen diline *nagyş* görnüşinde, «dürli narseleriň ýüzüne bezeg şekillerini çekme» manysynda kabul edilipdir.

Nah – Arap dilinde tikin tikilýän ýüplükleriň umumy adyny aňladýan *näh* sözi türkmen diline *nah* görnüşinde we diňe «pagta süýüminden egrilen ýüplük we şondan dokalan mata» manysynda kabul edilipdir.

Naždak – Metal, agaç ýaly gaty närseleri ýylmamak, timarlamak, igelemek üçin ýüzüne berk mineral owuntyklary çayýlan kagyzyň ady bolan *naždak* sözünü Kaşgarly *niždak* görnüşinde ulanýar we onuň manysyny «çalgy daşy, gaýrak» diýip düşündirýär. Sözüň köki belli däl.

Nakyl – Öwüt-ündewe ýugrulan we gysgadan jaýdar aýdylan halk pähimleriniň *nakyl* diýen ady araplarda birnäçe manysy bolan *näg(y)l* sözündendir. Onuň «rowaýat, hekaýa, atalar sözi» diýen manysy käbir türki dillere *nakyl* diýen at bilen kabul edilipdir.

Nama [na:ma] – Aslynda «hat, eser, kitap, ýazgy» ýaly manylarda bolan bu söz pars dilinden türki dillere diňe «hat, ýazgy» manysynda geçdi. Garaşsyzlykdan soň bu sözüň örüsi has giňelip, ol *maksatnama*, *meýilnama*, *resminama*, *ygtyýar-nama* ýaly ençeme sözleriň düzümine gatnaşýar.

Namart [na:mart] – Ýoklugy bildirýän *na-* goşulmasýndan we «adam, kişi, ynsan» manysyndaky *merd* diýen pars sözünden durýan bu adalga (*na:merd*) türkmen dilinde «bigaýrat, gorkak, bolgusyz» ýaly manydadyr.

Namaz [nama:z] – Asly pehlewî diliniň we araplaryň zent şiwesiniň *nemaz* sözünden bolan bu dini adalga «ybadat etmek, Hudaýa gulluk etmek» manysyndadyr. Gün içinde baş gezek berjaý edilmeli namaz döp-dessurynyň okalmaly wagtlary we olaryň atlary şeýle: a/ *Säher namazy* – Gün dogmazdan 45 minut öň; b/ *öýle namazy* – günortan sagat 12-13 aralygynda; ç/ *ikindi namazy* – öýle bilen Gün batmagynyň aralygynda; d/ *agşam namazy* – Gün batandan 20 minut soňky ümüş-tamyşda; ýe/ *ýassy (hupdan) namazy* – agşam namazyndan 2 sagat soň.

Namys [na:mys] – «Mertebe, buýsanç, ar» ýaly manylarda bolan bu söz türkî dillere arap ýazuw dilinden geçipdir, araplar hem ony ýunan dilinden alypdylar. Ýunan dilinde *nomos* sözi «kada, düzgün» manysyndadyr.

Nan [na:n] – Geçmişde her halk özüniň esasy iýýän iýmitini «çörek», «nan» manysyndaky söz bilen atlandyrypdyr. Meselem, gadymy ejdatlarymyz çörege *iýmek*, *itmek* (ser. *ekmek*) diýipdirler. Bu söz Stawropol türkmenlerinde häzirem ýörgünli, olarda çörek hem, çöregiň bişirilýän bugdaýy hem *ekmek* sözi bilen aňladylýar. Muny geň göresi iş ýok. Geçmişde hoz bilen iýmitlenen abhazlarda «hoz» we «çörek» diýen nârseleriň ikisi üçin hem *akakan* sözi ulanylypdyr. Altaý dilinde-de *aş* sözi iki manydadyr: «çörek» we «galla». Alymlar *nan* sözünüň pars asylydygyny belleýärler, emma biziň pikirimizçe, bu söz Ural-Altaý dil birliği döwründe dörän söz bolup, ol miwesi iýmit hökmünde ulanylan daragty we onuň iýmişinden taýýarlanan nahary aňladypdyr. Meselem, hakas diliniň koýbal şiwesiniň wekilleri häzirem *nan* sözünü «agaç» manysynda ulanýarlar (bu koýballar Ural dil maşgalasyna giren samoýedler bilen hakaslaryň gatyşyk nebereleridir). Nan agajyna we onuň miwesinden bişirilen iýmite komiler *ñinpu*, udmurtlar hem *ñiň*, *non*, *nan* diýipdirler. Ýnha, şol döwürde dörän *nan* sözi soňra hamyrdan bişirilýän çöregi, nahary aňlatmaga başlapdyr we dürli dillere şeýleräk görnüşde ýaýrapdyr: *nan* (fin-ugor dillerine degişli zyrýan, wotýak dillerinde, pars dilinde), *nen* (ostýak), *näkan* (ermenî) we ş.m. Bu ýagdaý *nan* sözünüň dürli dillere meñzeşräk şekilde we manyda ýaýrandygyndan habar berýär. Aslynda *nan* sözünüň «nârese», «zat», has dogrusy, «iýilýän zat» manysyndaky *nen* sözi bilen kökdeş bolmagy hakykata has ýakyndyr. Bu çaklamamyzy komi we udmurt dillerindäki ýatlanan sözler, şeýle-de gadymy türkî dilde «iýilýän zat», «nan» manysyndaky *iýmek* sözi arkaly delillendirmek mümkin.

Nar [na:r] – 1. «O:t, gyzył köz» manysyndaky *nar* diýen arap sözi ilki pars diline *ana:r*, bu dilden hem türki dillere *nar* (kâbirine *ana:r*, *ena:r*) görnüşinde geçip, içi gyzył («köz ýaly») dâneli miwâni aňladýar. Garrygalada naryň gyzył dâneli turşumtylrak görnüşine *nar*, süýji we agymtył dânelisine hem *enar* diýýärler. 2. Adam bedenindäki dogabitdi gyzylyt ýa-da goňur tegmiltleriň *nar* diýen ady hem bu sözün ýokarda teswirlenen manysyndan ugur alýar. Şeýle tegmiltli çagalara *nar* sözi bilen baglanyşykly atlar dakylýar: *Nargeldi*, *Nargül*.

Nas – Temmäki uny, kül, hek, ýag garylyp taýýarlanýan we neşe üçin diliň astyna atylýan külpisint ýaşyl maddanyň *nas* diýen ady oruslaryň «burun» manysyndaky *nos* sözünüň türki dillerde biraz üýtgedilen görnüşidir. Saglyga zyýanly nas maddasy ir eýýamda diliň astyna atylman, diňe ysgamak, howa bilen burnuň içine dartmak üçin niýetlenipdir, şol sebäpli *nas atmak* aňlatmasyna derek hem *nas çekmek* (burna çekmek) sözleri ulanylypdyr. Oruslar bu madda *nosowoy tabak* («burun temmäkisi») diýip at beripdirler. *Nosowoy* sözi türki dilleriň gypjak toparynda *nasybay* görnüşinde üýtgedilipdir. Özbekler häzirem nasa *nasboy* diýýärler. Türkmen dilinde *nasboy* sözi hem *a* sesi gysga *nas* görnüşine geçipdir (şiwelerde bu ses uzyn aýdylýar: *na:s*).

Naýza – Sançmak, sünçmek üçin niýetlenen sowuk ýaragyň ady bolan bu söz «gargy gamyş» manysyndaky *naý* diýen pars we *gyza* («naýza») diýen mongol sözlerinden durýar. Aslynda *naýjyza* bolmaly bu sözün *j* sesi soňra düşüp galypdyr: *naýjyza* < *naýza*. Pars dilinde *gargy* sözünüň özi hem «naýza» manysyndadyr (ser. *Gargy*), çünki naýzalar öň gargydan ýasalypdyr. Türk dilinde gysga naýzalara häzirem *gargy* diýilýär. *Jyza* sözi türk (şol sanda türkmen) dillerinde-de ýörgünli bolupdyr: *Şemşiri*, *jyzany alsam elime* («Görogly»). Gadymy türki dillerde (meselem, Kaşgarlynyň «Diwanynda») «naýza» manysynda *süňi/süňgi*, *süňüg/süňgüg* sözleri ulany-

lypdyr. Bu söz «sünç, sanç» sözleriniň *süň* kökünden we *-gi/-güg* goşulmasyndan durýar.

Ne – Sorag bildirýän bu söz türki dillerde *ne, nā, ni* görnüşlerde duş gelip, «näme» diýen manyny aňladýar. Bu söz *neme, nāme, nāçe, nire, niçik, nāhili, nātüýsli, nārse* ýaly ençeme we sözleriň çalyşmalaryň düzüminde duş gelýär.

Nebit – Araplarda ilki käbir ösümlikden syrygýan şirä *nāft* diýlip, soňra bu at ýeriň astyndan syzyp çykýan ýagjymak suwuklyga geçýär (türkmenler oňa *ýerýag* diýipdirler). Bu arap sözi soňra *neft, nebit* görnüşinde dünýäniň aglaba dillerine aralaşýar.

Nejasat [neja:sat], **nejis** [neji:s] – Arap dilinde «hapa», «kir», «haram» manysynda bolan *nājšā (njs)* kökünden dörän bu sözleriň birinjisi adamyň we eti iýilmeýän haýwanlaryň içinden çykýan hapany (tezegi) aňladýar. Şol kökden dörän *nejis* sözi bolsa «ýürek bulaýjy, pis, erbet» manysyndadyr.

Neşir – Asly «ýaýratmak, köpe ýetirmek» manysyndaky *nāšārā* diýen arap sözünden bolan bu adalga kitap, gazet-žurnal we hat-petek ýaly metbugat önümlerini çap etmegi, basyp çykarmagy aňladýar.

Netije [neti:je] – Edilen işiň, çekilen zähmetiň soňky jemini, pellesini aňladýan bu sözüň asly arap sözüdir. Manysy – «jem, pelle», köplük sany – *nātaij*.

Näçe [nä:çe] – Bir zadyň mukdaryny tassyklaýjy *nāçe* sorag çalyşmasy *nā* (ser. *Ne*) sözünden we *çen* sözünüň gysgalan *çe* şekilinden durýar. Şiwelerde *nāçe* sözi *nāçelli* görnüşde-de ulanylýar.

Nāme [nä:me] – Sorag bildirýän bu söz türki *nā/ne* kökünden (ser. *Ne*) we *-me/-mi* soraglyk goşulmasyndan durýar.

Nārse [nä:rse] – «Zat» sözünüň ýerine ulanylýan bu söz *ne* (ser. *Ne*) we şert işliginiň *-se* goşulmasyny kabul eden *er* sözlerinden ybarat bolup, «näme-de bolsa bir zat» manysyndadyr: *ne erse* < *ne:rse* < *nārse*. Abylgazyňyň «Türkmenleriň şeje-

resi» eserinde we gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde bu sözüň *nemirse* görnüşi hem duş gelýär. Ol *näme erse* sözleriniň gysgalan görnüşidir.

Niçik – Bu sorag çalyşmasy *ne* we *çak* ýa-da *çek/çä:k* sözleriniň birikmeginden hasyl bolupdyr: *ne çak (çek) < ne çek < neçik < niçik*.

Nika [nika:] – Arap dilinde «öýlenmek», «bile bolmak» manysyndaky *nikäh* sözi türkmen dilinde *nika* görnüşine geçip, hem öýlenmegi, hem bu hadysany kanuny taýdan resmileşdirmegi aňladýar.

Nire [ni:re] – Orny takyklaýjy *nire* sorag çalyşmasy *ne* (ser. *Ne*) kökünden we *ýer, ýere* sözünüň gysgalan görnüşinden durýar: *ne ýere < ne:re < ni:re*. W.W.Radlow *nire* sözünü *ne a:ra* sözleriniň gysgalyp bitişen şekili hasaplaýar.

Nogta – Betlik edýän iri mallaryň (göläniň, eşegiň) tezligini ýatyrmak üçin, olaryň kellesine salynýan düwünli ýüpüň *nogta* diýen ady, biziňçe, *nyk/nuk* diýen türki sözden we *-ta* goşulmasyndan durýar. Türki dilleriň gypjak toparynda *nyk/nuk* sözi «gaty, berk» diýen manydadyr. Bu söz türkmen dilinde-de ýat däl (ser. *Nygtamak*). *Nogta* sözünüň yzyndaky *-ta* hem şol dillerde *-la* goşulmasynyň ýerine ulanylýar. Şeýlelikde, *nykta/nukta < nohta < nogta* ýaly ösüş-özgerişi başdan geçiren bu söz «berkle», «gaty daň» («nykla») ýaly manyda ýüze çykydyr.

Nygtamak – Bir zady tekrarlamagy, gaýtalap-gaýtalap berk düşündürmegi aňladýan bu söz, biziňçe, «berk, gaty» manysyndaky türki *nyk* sözünden we türki dilleriň gypjak toparynda *-la* ýerine ulanylýan *-ta* goşulmasyndan durýar. Diýmek, *nygta (nykta)* sözi aslynda «berkit, tekrarla» manysynda ýüze çykydyr. Ýene-de ser. *Nogta*.

Oba [o:ba] – Oba hojalygy bilen meşgullanýanlaryň ýaşayan ýerini, kendi aňladýan bu söz aslynda türki we mongol dilleriniň *aýmak/o:mak/o:bak* sözünüň gysgalan görnüşi. Ol ilki «urug, tire» ýaly manylary aňladyp, soňra urugyň, ylaýta-da göçme maldarlaryň gonan, gara öýler dikip oturan goluny aňladypdyr. Soňra *oba* sözi göçüp-gonmaýan hemişelik obalaryň ady hökmünde-de ulanylmaga başlaýar. Bu söz esasan türki dilleriň oguz toparynda ýörgünlidir, ýöne many we şekil taýdan *oba* sözüne ýakyn sözler bu dilleriň gypjak toparynda-da duş gelýär. Meselem, başgyrtlar *oba* sözünü *öfö* görnüşinde ulanýarlar. Başgyrdystanyň paýtagy Ufa şäheriniň ady şu *öfö* sözünüň orus dilinde biraz üýtgedilen şekilidir.

Odanmak [o:danmak] – «Oda-köze düşmek, gyssanmak» manysyndaky *odan* işligi *ot* (o:t) sözünden we *-a* hem-de *-n* goşulmalaryndan durýar: *od+a+n < odan*.

Odun [o:dun] – «Agaç ýangyç» manysyndaky bu adalga *o:t* sözünden we at ýasaýjy *-un* goşulmasyndan durýar. Bu goşulma *boýun*, *goýun* ýaly az sanly sözlerde-de duş gelýär. Mahmyt Kaşgarlynyň döwründe *odun* sözünüň *-un* goşulması *-uň* görnüşinde ulanylypdyr (*oduň*). Diýmek, *o:dun* «oda ýakylýan agaç» manysyndadyr. Bu sözün *otun* şekili «ojak», «küre», «peç» manylarynda türki dillerden pehlewî we arap dillerine-de geçipdir.

Ogry – Biziňçe, *ogry* sözi *garak* (ser. *Garakçy*) sözünüň ençeme ses üýtgeşmelerine duçar bolan görnüşi. Ilki *garak* sözünüň başky *g* we *a* sesleri ornuny çalşypdyr: *agrak*. Şeýle hadysa *galaba* – *aglaba* sözünde-de duş gelýär. Soňra *a* sesine derek köplenç *o* sesini ulanýan dillerde *agrak* sözi *ogrok/ogruk* görnüşine geçipdir. Has soň yzky *k* sesiniň düşmegi bilen hem *ogry* sözi döräpdir. Bu sözün ösüş ýoly şeýle: *garak < agrak < ograk < ogruk < ogry*. *Garak* sözünüň *ogry* görnüşine geçişi

gadymy türki eýýamda amala aşan bolsa gerek, çünki Kaşgarlynyň «Diwanynda» *ogry* sözi duş gelýär. Dogry, «Diwanda» «ogurla» manysynda *garakla* sözi hem ulanylypdyr. Sibirde ýaşayan türki taýpalar *ogry* sözünü *o:r* şekilinde aýdýarlar. Biziňçe, şu *o:r* sözi *wor* görnüşinde orus diline hem geçipdir: *or* – *wor*. Orus dilinden bu türki sözi majar dili *or*, *orw*, ukrain dili *woruha*, fin dili *wora*, *woro* görnüşlerinde, «ogry», «talaňçy» manylarynda kabul edipdir.

Ogşamak – I – Ençeme türki dillerde «meňzemek» manysyndaky bu söz şol dilleriň çagataý toparynda (gazak, uýgur dillerinde) «edil özi», «meňzeş» manylarynda ulanylýan *ok* sözünden we işlik ýasaýjy *-şa* goşulmasyndan durýar (şu biçüwdäki sözler eýene mysallar: *gagşa*, *eňşe*, *gurşa*...).

Ogşamak – II – «Öpmek» manysyndaky bu söz *owmak* işliginiň gadymy *og* kökünden we at ýasaýjy *-uş* hem-de işlik ýasaýjy *-a* goşulmalaryndan durýar. *Og* sözi bolsa «ezmek, owkalamak, mynçalamak» manysyndadyr. Ýene-de ser. *Öpmek*.

Ogşuk – Düýe malynyň iki ýaşyň içindäki köşegini aňladýan bu söz «nesil», «urug» manysyndaky gadymy türki *oguş* sözünden we kiçiligi bildirýän *-uk* goşulmasyndan durýar: *oguş-yk* < *ogşuk*. *Oguş* sözi-de aslynda *og* kökünden (ser. *Ogul*) we *-uş* goşulmasyndan ybaratdyr. Çagataýlar *ogşuk* ýerine *ogluk* diýýärler. «Yaş düýe» manysyndaky bu söz *ogul* sözünden we *-yk* goşulmasyndan emele gelipdir.

Ogul, oglan – Häzir «erkek çaga» manysyndaky *ogul* sözi gadymy türki dillerde diňe bir «ogul» däl, eýsem «çaga», hatda «haýwan çagasy» ýaly manylary hem aňladypdyr. Meselem, Orhon-Ýeniseý ýazgylarynda *keýik ogly* («sugun çagasy»), *guş ogly* («jüýje»), Kaşgarlynyň «Diwanynda» hem *muş ogly* («pişik çagasy») ýaly sözler duş gelýär. Türkologlar *ogul* sözünü ikä bölýärler: *og* – «urug», «nesil» manysynda. Ol söz *owlak* (*oglak*) we *oguz* (*-uz* – jem goşulmasy) sözleriniň

düzüminde-de duş gelyär. Kābir alymlar *ogul* sözünüň *ul* bölegini «gul» sözünüň gysgalan görnüşi (*og gul* – «urugyň guly»), beýleki bir topary hem kiçeltmekligi bildirýän goşulma hasaplaýar (edil *siňli-siňil*, ýagny «kiçi gyz», «gyz jigi» sözündäki ýaly). *Ogul* sözünüň yzyna kiçeltmekligi bildirýän -*an* goşulyp, *oglan* sözi emele gelipdir: *ogul-an* < *oglan*. Ýene-de ser. *Owlak*.

Ojak [o:jak] – «Oduň ýanýan (ýakylýan) ýeri» manysyndaky *ojak* sözi *o:t* we *jak* sözlerinden durýar. *Jak* sözi, ähtimal, *ýak* düýp işliginiň *j* sesi bilen gelyän görnüşi bolsa gerek (deň.: *ýyl* – *jyl*, *igde* – *jigirdek*). *Ýak* sözünde *ý* sesiniň *j* (ç) bilen çalşyrylýan ýagdaýyna *çakmak* (kükürt, ýyldyrym barada) we *çakmakdaş* sözlerinde-de duş gelyäris. Bu çaklamanyň dogrudygyna Hytaýda ýaşaýan salar türkmenleriniň dilinde *ojak* sözünüň *otçah* görnüşinde ulanylyşy hem güwä geçýär. *Oçag* görnüşinde orus diline türki dillerden geçen *ojak* sözünüň uýgur ýazuw ýadygärliklerinde *otçug* şekilinde ulanylandygyny hem belläp geçeliň: *Otçugdaky ot gutlug* (nakyl). Şuny nazara alyp, kābir dilçiler *ojak* sözünüň *jak* bölegini kiçeltmekligi bildirýän -*juk* goşulmasy hasap edýärler: *ot-juk* < *ojak*.

Ok – Altaý dil maşgalasyna giren dillerde bir kökden dörän *ok/og* sözleri birmeňzeş ýa-da biri-birine ýakyn bolan şeýle manylary aňladypdyr: a) ok, peýkam (ilki ýaýyň, soňra ot açýan ýaraglaryň oky); b) urug, taýpa, tire, nesil, tohum; ç) düýp, esas, özen (arabanyň oky, jaýyň üstüne atylyp, ähli agramy göterip duran kese ýa dik pürs; sütün); d) ülüş, paý, bölek. Biziňçe, *ok* sözünüň «Diwanda» bellenen soňky – «ülüş, paý, uly zadyň kiçi bölegi» diýen manysy ilkinji bolup, galanlary şol many bilen bagly ýüze çykan bolsa gerek. Muny *ok* sözünüň aňladýan narseleriniň manylaryny ýeke-ýekeden yzlamak arkaly delillendireliň. 1. *Ok* sözünüň «urug, taýpa, tohum, nesil» diýen manysy *ok* diýen ady göterýän toparlaryň

(meselem, uruglaryň) tutuş ilin, halkyň kiçijik ulşuni, bölegini düzýändigini bilen bagly döräpdir. Şu manyda bu söz türkmen-oguzlaryň *üçok*, *onok*, *bozok* diýen taýpa birleşikleriniň adynda saklanypdyr. Ir eýýamda *ogul*, *oglan* sözleri diňe bir «erkek çaga» däl, eýsem umumy «çaga» manysynda ulanylypdyr. Geçiniň çagasyny aňladýan *oglak* (*owlak*), düýäniň köşegini bildirýän *ogşuk* sözleriniň *og* köki hem «kiçi nesil», «çaga» manysyndadyr. 2. *Ok* sözünüň «ok, peýkam» manysy oklaryň, gülleleriň metal, süňk, daş, gaty agaç ýaly berk we tutuş närseleriň kiçi böleklerinden ýasalýandygy bilen baglydyr. 3. Iki närsäni (meselem, iki tigri) birleşdirýän berk we göni agajy ýa demri aňladýan *ok* sözi bu närsäniň peýkama (oka) meňzedilmegi netijesinde döräpdir. 4. Geçmişde ýazuwyň (hatyň) dik ýa kese ýazylyan setirlerine-de *ok* diýlip, ol hem setiriň göni oka – peýkama meňzedilmegi bilen bagly şeýle at alypdyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen «setir» manysyndaky *ok* sözi soňra tutuş ýazuwa we okuwa geçipdir. «Okuw, ýazuw» manysyndaky *ok* sözi häzir türkmen edebi dilinde özbaşdak ulanylmaýar, emma ol *okuw*, *okamak*, *okalga* ýaly sözleriň düzüminde saklanypdyr. Ýöne *ok* sözi Hytaýda ýaşayan salar türkmenleriniň dilinde *oh* görnüşinde, «okuw-ýazuw» we «*ok*, peýkam» ýaly iki manyda häzirem ýörgünlidir (Tenişew). 5. Keşlere suw berýän kiçijik we göni («ok ýaly») ýapjagazlary, çyrla guýularyna takyryň suwuny akdyrmak üçin çekilen göni ýap-çilleri aňladýan *okaryk*, *okjoýa* we *ok* sözleri hem «uly ýaplardan, kölden aýrylýan kiçijik akarlar» manysyndadyr.

Okara – Agaçdan köwölüp, oýulyp ýasalan çanagyň ady bolan bu söz, biziňçe, *ow/og* (*owmak*) sözünüň *ok* görnüşinden we goşma goşulmadan (-a, -r, -a) durýar. Bu ýerde *ok* sözi «sürtemek, gyrmak, köwmek» manysyndadyr. Diýmek, *okara* – agaçdan köwölüp ýasalan gapdyr.

Okdurylmak – Çalt hereket etmegi, topulmagy aňladýan bu söz *ok* (atylan ok) sözünden, *-dur* we *-yl* goşulmalaryndan durýar.

Okgun – «Çalt, çalasyn» manysyndaky bu söz *ok* (ok ýaly çalt) sözünden we *-gun* goşulmasýndan durýar. Deň. *depgin, ösgün, gurgun*.

Oklamak – Häzir bir Manysy – «zyňmak, taşlamak» bolan bu söz aslynda bir zady uzaga atyp urmagy, ýaýdan çykan ok ýaly, ýeten ýerine pyzyp goýbermegi aňladypdyr. Ol «peýkam» manysyndaky *ok* sözünden we *-la* goşulmasýndan durýar. Ýene-de ser. *Taşla, zyňmak*.

Oklaw – Hamyr ýaýmak üçin ulanylýan togalak taýajygyň ady bolan bu söz *og/ow* kökünden we *-law* goşulmasýndan ybarat bolup, «hamyry owýan, ýaýýan» manysynda ýüze çykypdyr. W.W.Radlow bu taýajygyň adyny *oguş* we *oklaş* görnüşlerinde getirýär.

Olja – Türkmen dilinde «ýeňlen ýagydan alnan zat» manysyndaky bu söz türki dillere mongol dilinden geçipdir. Mongollarda ol ýokardaky manysyndan başga-da, ýesiri hem aňladýar. Käbir türki dillerde-de *olja* sözi «ýesir» many-syndadyr.

Oltaň – Aýakgabyň aşagyna ýamalan berk göni, gaýşy aňladýan bu söz gadymy türki dillerde «ast, aşak» manysyndaky *ol* sözünden we *gartaň, gowaldaň* ýaly sözlerde duş gelýän *-taň* goşulmasýndan durýar. *Ol* sözi uýgur şiwelerinde *ul* görnüşinde ulanylyp, «köwüş dabany», «diwaryň binýady», «düýp», mongol dilinde «aýagyň we aýakgabyň dabany», «binýat» ýaly manylary aňladýar. Bu sözün yzyndaky *taň* goşma goşulmadyr: *-ta* we *-ň*. Bularyň birinjisi *-ly/-li* goşulmasynyň gadymy görnüşidir (ol-ta), *-ň* bolsa işiň netijesiniň gönükdirilen närsesini aňladýar. Şeýlelikde, *oltaň* sözi «aýakgabyň dabany» diýen manydadyr. Ýene-de ser. *Oturmak, olum*.

Olum – «Güzer, inelge» manysyndaky bu söz gadymy türki dillerde «aşak, pes» ýaly manyda ulanylan *ol* sözünden we at ýasaýjy *-um* goşulmasýndan durýar. Gyrgyz dilinde sekirtmä (terrasa, ýagny dagyň basgançak-basgançak bolup aşak inýän ýerine) *olut* diýilýär. Bu sözler şekildeş hem-de manydaşdyr. *Olum* sözi tungus-manjur we mongol dillerine-de ýat däl. Tunguslar *olu/olo/olon* sözlerini «güzer», «suwuň saý ýeri» ýaly manylarda ulanýarlar. *Ol* sözi barada ýene-de ser. *Oltañ, oturmak*.

Om – Häzirki türkmen dilinde özbaşdak ulanylmaýan hem bolsa, ön ýörgünli bolan bu söz geçmişte tommarylyp, ýokary galyp duran togalak närseleri aňladypdyr. Düzümünde *om* sözi bolan sözlere mysallar: *omaça* – uýy tommarçakly uýluk süňki; *omalmak* – tirsegiňi ýere diräp, syrtyňy ýokary tutup, tünňerip ýatmak; *omadaklamak* – syrtyňy ýokary galdyryp, tirsekler we dyzlar bilen ýöremek; *omça* – töňňe; *omuz* – goluň göwrä birigýän ýerinde egniň ýumry etli we süňkli ýeri, gerden, kibit; *oňurga* (bil süňki) we ş.m. Türk dilinde *om* sözi *omaça* süňküniň togalak ýerini, *oma* sözi hem uýluk süňküni, *omaçany* aňladýar.

Omaç – Azalyň demir geýdirilýän uýy süýnmegräk, ýokarsy togalak agajyny, şeýle-de uýy tommarçakly taýagy aňladýan bu söz *om* kökünden we *-a* hem-de *-ç* goşulmalaryndan durýar. *Om* «ýumry» manysyndadyr. Ser. *Om*.

Omaça – But ýa-da gol süňküniň uýy ýumry, tommarçakly bölegini aňladýan bu söz *om* kökünden (ser. *Om*) we *-a* hem-de *-ça* goşulmalaryndan durýar.

Omça – Daragtyň şahalaryndan beýleki ýogyn, togalak sütüniniň, düýbünüň, töňňesiniň ady bolan bu söz «togalak», «ýumry» manysyndaky *om* kökünden (ser. *Om*) we *-ça* goşulmasýndan durýar.

Omurmak – Türkmen dilinde *omur* we *oňur* sözleriniň ikisi-de ulanylyp, olar şol bir sözün görnüşleridir. Bularyň asly *omur* bolup, ol *om* kökünden (ser. *Om*) we *-ur* goşulmasyndan durýar. *Omurmak* işligi ýogyn we uzyn zady gaňryp, ortasyndan döwmegi, eplemegi aňladýar. Nili omruly ok salynýan tüpeňiň *omurma*, omzuň *omurdan* diýen atlary şu sözden emele gelipdirler.

Omuz – Goluň beden bilen birigýän ýeriniň (egniň, gerdeniň ýumry böleginiň) *omuz* diýen ady *om* sözünden (ser. *Om*) we ikiligi bildirýän *-uz* goşulmasyndan durýar. Manysy: «ýumralyp duran iki egin, çiginler». Adamyň bu synasyna *omurdan* hem diýilýär: *om+ur+dan*.

Onbaşy [o:nbaşy] – Geçmişde türki goşunda kiçi serkerdäni (on esgere baştutanlyk eden dogumly ýigidi) aňladan bu adalga *onagasy* («on esgeriň agasy») görnüşinde-de ulanylypdyr. Temirleň öz onbaşylaryna on adaty esgeriň hakyny töläpdir, adaty nökerler bolsa bir atyň bahasy möçberde hak alypdyrlar (iş görkezen dogumly esgerlere 2-4 atyň bahasy tölenipdir. – Budagow).

Onçakly – «Onuň ýaly», «onça» manylaryndaky bu söz *o* (*ol*) görkezme çalyşmasynyň eýelik düşümdäki görnüşinden, *çak* sözünden we *-ly* goşulmasyndan durýar: *onuň çakly* < *onçakly*. Şiwelerde bu sözün *onçenli* (*onuň çenli*) ýaly ulanylyşyna-da duş gelinýär.

Oň, oňmak – Hem at, hem işlik hyzmatyndaky *oň* sözi türki (şol sanda türkmen) dillerinde ençeme manyda ulanylýar: 1. Sag tarap. Aglaba dillerde çep däl-de, sag (tarap) oňatlyga saýylyr. Oň sözünüň beýleki aglaba manylary hem şu esasy manydan gözbaş alýar. Sözün şu manysy bilen bagly dörän sözler: *oňtum* (şiwe sözi); *oňay* – «saglakaý», *oň gol* – uruşda esgerleriň sag tarapda goýlan esasy topary, sag ganat; *oň tarap* – «günorta» (ýakut, altaý, gazak, gyrgyz dillerinde). 2. Şowlulyk, rowaçlyk, haýyrly, işiň ugrunalygy. Bu many bilen

bagly dörän sözler: *oňat, oňluk, oňarmak, oňlamak, oňly* we ş.m. 3. Güzeran, ýaşaýyş. Bu many bilen bagly dörän sözler: *oňňut, oňalga, oňşuk*. 4. Gowy, ýagşy. Sözün bu manysy bilen bagly *oňat* sözi döräpdir (ser. *Oňat*).

Oňat – «Gowy, ýagşy, ýakymly» manysyndaky bu söz *oň* kökünden (ser. *Oň*) we at ýasaýjy *-at* goşulmasyndan durýar. Şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *gurat, böwet, çöket*.

Oňurga – Çatalbadan kellä çenli uzalyp, göwräni dik saklamaga hyzmat edýän süňk halkajyklarynyň, zynjyrynyň *oňurga* diýen ady *omurmak* işligine esas bolan *om* kökünden (ser. *Om*) we *-ur* hem-de *-ga* goşulmalaryndan durýar. Ýöne *om* sözünüň *m* sesi *ň* sesine öwürlipdir. Beýle ýagdaýa şiwelerde häzirem düş gelinýär. Türk dilinde bolsa *oňurga* sözüne derek *omur* adalgasy ulanylýar. Oňurga halkalaryny aňsatlyk bilen biri-birinden ýazdyryp («omrup») bolýanlygy, belki-de, has anygy, oňurganyň bedende çeyelik bilen dumly-duşa egilmäge, tovlanmaga («omrulgasy») ukyplydygy üçin, bu syna şeýle at alypdyr.

Oňurmak – Bir zadyň ortasyndan gaňryp döwmegi, onuň sepişeklerini ýazdyrmagy aňladýan *oňur* işliginiň asly *omur* bolup (ser. *Omurmak*), ol *om* kökünden (ser. *Om*) we *-ur* goşulmasyndan durýar. *Oňur* sözi *oňurga* adalgasynyň düzüminde-de düş gelýär.

Opgun – Amyderýanyň ýakasynda joşan suwuň emele getirýän howply tebigy hadysasyny aňladýan bu adalga işligiň *op* kökünden we *-gun* goşulmasyndan durýar. Mälim bolşy ýaly, däli derýalaryň suwy hanada göni akman, o kenardan bu kenara degip, urnup akýar. Möwçli suwuň kenara urýan ýerinde ol gyranyň gumuny, ylaýta-da ýeriň aşagyndaky çägeli gatlagy ýuwup äkidýär. Aşagy boşan gatlak hem wagtal-wagtal jaýrylyp, üstüniň ösümlikleri, hatda onda gurlan jaýlar bilen birlikde opup, suwuň astyna çümüp gidýär. Bu hadysa *opgun*, howply akymyň kenara degýän ýerine hem *degiş* diýilýär.

Or [o:r] – «Garym», «çukur» we «gazmak» manylarynda (hem at hem işlik hyzmatynda) ulanylan gadymy *or* sözi türki dilleriň aglabasynda ýörgünli bolup, aslynda gazylyp, ýerden köwölüp bejerilen ýaşalgalary aňladypdyr. Onuň şu manysy *oraça* sözünde saklanypdyr. Türkmen dilinde *or* «uzaboý garym», «galanyň daşyndaky suw päsgeli», şiwelerde bolsa «harby garym» (orusça *okop*) manylarynda duş gelýär. Bu söz Sakarçäge etrabyndaky *Or, Popuşyň ory* ýaly ýer-ýurt atlarynda saklanypdyr. «Diwanda» *ory* sözi «miwe we gök önüm saklamak üçin öýde gazylyan çukur» diýlip düşündirilýär. *Or* köki *orun, ornamak* ýaly sözleriň düzüminde-de duş gelýär. Ýene-de ser. *Ury*.

Oraça – Dyzboýy çukur gazylyp, gyralaryna ýogyn çybyklar dikilip, üsti çöp-çalam bilen basyrylyp edilen çatmalary aňladýan bu söz «çukur», «garym», «köw» manysyndaky *or/ora* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-ça* goşulmasyndan durýar. Ýakutlar aşagy giň, ýokarsy çüri çatmalara *uraha* diýýärler. Ýene-de ser. *Or, ury*.

Oral – «Türkmen diliniň sözlüğünde» bu sözün «ýaşy geçişen, ýaşy bir çene baran, gartaşan» diýen bir manysy belenipdir (*oral kempir*). Emma geografik adalga hökmünde *oral* sözi «dola» manysyndaky *ora* sözünden we *-l* goşulmasyndan emele gelip, tegelenip, halka bolup aýlanýan dag gerişlerini, baýyrlary, seňnerleri aňladýar. Hatda alymlar *Ural* dagynyň adyny şu türki (başgyrt) sözüne syrykdyrýarlar (ýeriň daşyna oralýan 7 dagyň biri). Köýtendag töwereklerinde ýaşayan ilat göbegi daşyna oralyp doglan bäbege-de *oral çaga* diýýärler. Bu sebitde şeýle ogul bäbeklere *Oral* diýip at hem dakylýar. Diýmek, *oral* sözünüň ähli manylary oralmak bilen baglydyr. Hatda «gartaşan» ýerine ulanylyan *oral* sözi hem «ýyllary köp gezek daşyna dolan, külterlän» manysyndadyr.

Oramak – Şiwelerde «aýal börügi» manysynda ulanylyan bu söz işligiň *or* («sargy», «oralýan närise») kökünden we *-a*

hem-de *-mak* goşulmalaryndan durýar. Gadymy türki *sara* sözüniň ornuny alan *ora* (*or*) köki ilkinji gezek çagataý diline degişli ýazuw ýadygärliklerde duş gelyär. Dilçileriň pikirçe, bu söz mongollaryň «oramak» manysyndaky *orooh* sözi bilen asyldaşdyr. Käbir türki dillerde (meselem, gazak, gyrgyz dillerinde) başa daňylýan (oralýan) ýaglyga *oramal*, boýna dakylýan galstuga, şarfa hem *muýun oramal* («boýun ýaglygy») diýilýär. Bu *oramal* sözi *romal* (manysy – «ýaglyk») görnüşinde pars we täjik dillerine-de geçipdir.

Oraşan [oraş:n] – «Aç-açan, aýdyň, anyk» ýaly manyda ulanylýan bu söz parslaryň *röwşen* sözündendir (*röwşen* < *oraşan*). Türki dillerde *r* sesi bilen başlanýan sözleriň önünden *o*, *y*, *u*, *e* sesleri artdyrylýar (*rus* – *orus*, *rysgal* – *yrsgal*, *rada* – *erada*, *roza* -*oraza*).

Oraz – «*Ot* – *oraz*» (manysy: «ot – bagt») diýen nakylда duş gelyän bu sözüň asly *uras* bolup, ol çagataý, uýgur, gazak dillerinde «bagt» diýen manyda ulanylýar. Astrahan türkmenlerinde hem *Ryslyhan* diýen aýal-gyz ady «bagtly han» diýen manydadyr. Ýokardaky nakylда *uras*/*yrys* sözi häzirki türkmen dilinde ýörgünli ulanylýan *oraz* sözi bilen çalşyrylypdyr.

Orda [o:rda] – Türki dillerde *orda* we *ordu* görnüşlerde duş gelyän bu sözüň köki *or* bolup, ol ilki ýerden köwläp edilen ýaşalgany, ketegi, hini aňladýar. Söz manysynyň giňelmegi bilen bu sözi çagataýlar «hanyň köşgi», «hökümdaryň düşelgesi» manysynda ulanmaga başlapdyrlar. Türkmen diline *orda* sözi «süri» we «duşman leşgeri» manylarynda geçipdir.

Orpa – Günbatar Garagumuň çarwa ilaty takyryň suwuny uzak saklamak üçin gazylyan agzy giň çukura, Maňgyslak türkmenleri hem suwy ýüzleý guýulara *orpa* (ýerli şiwede *orfa*) diýip at berýär. Ahalda opan, Özbegistanda bolsa suwy az guýulara *orpa* diýilýär. Ýer-ýurt atlarynyň düzüminde-de duş

gelyän *orpa* geçmişde hem at, hem işlik hyzmatynda ulanylyp, «çukur» manysynda gelen *or* sözünden (ser. *Or*) we at ýasaýjy *-pa* (asly *-ma*) goşulmasyndan durýar. Manysy: «gazylan çukur».

Orta – Bir zadyň merkezini aňladýan *orta* sözi gadymy türki dillerde ulanylan *or* kökünden we *-ta* goşulmasyndan durýar. *Or* sözi «garym», «çukur» (käbir dillerde muňa garşylykly manyda bolan «depe», «seňner») ýaly sözleri aňladýar: ähtimal, bu ýagdaý ýeriň, çägiň ortasynyň çukur gazylyp ýa-da gum üýşürilip bellenmegi bilen bagly bolsa gerek. *Orta* sözünüň yzyndaky *-ta* goşulmasyny Kaşgarly *-tu* görnüşinde getirýär (*ortu*). Ol *-ly* goşulmasynyň gadymy şekilidir. Şeýlelikde, *orta* (*orly*) «merkezi bellenen», «ortara» diýen manyda dörän adalgadyr.

Orun – Oturmak, ýatmak, ýaşamak üçin ýeri, jaýy aňladýan bu söz *or* kökünden (ser. *Or*) we *-un* goşulmasyndan durýar.

Otag – Öýdäki bir tamyň *otag* diýen ady türki dillerde *oda*, *odaw*, *odag*, *otag*, *otaw* görnüşlerinde duş gelyär, ol *ot* (*o:t*) sözünden we *-ag* (*-a* we *-g*) goşulmalaryndan ybarat bolup, aslynda içinde ot ýakylýan, ojak edilýän ýaşalgany aňladypdyr. *O:dag* ýaly aýdylmaly bu sözüň *o* sesi soňra gysgalypdyr, türkmen dilinde onuň *d* sesi hem *t* bilen çalşyrylypdyr: *o:dag* < *odag* < *otag*. Nusgawy edebiýatda-da bu söze duş gelyäris: *Myhman bolmaz özge ýerde, Ýaryň otagyna düşmüş* («Saýatla-Hemra»).

Otar – «Öri, mal otladylýan giň meýdan», türki dillerde bolsa «obadan uzakdaky öri» manylarynda bolan bu adalga *ot* (ot-çöp) sözünden we *-ar* goşulmasyndan durýar. «Mal bakmak» manysyndaky *otarmak* işligi hem şu sözden ýasalypdyr. *Otar* sözi bilen kybapdaş sözler ýene mysallar: *topar*, *açar*, *çapar*. Gadymy türki ýadygärliklerde *otar* sözüne

derek *otlag* sözi hem duş gelýär. Orus dilinde «süri» manysyny aňladýan *otara* sözi hut *otar* diýen türk sözdendir.

Oturmak – Gadymy türkmen dilinde «çökmek», «peselmek» manysyndaky bu sözüň *otur* köki *oltur* görnüşinde bolup, «pes, aşak, ast» manysyndaky *ol* kökünden we işligiň yükletme derejesiniň *-tur* goşulmasyndan durýar (deň. *geltir* < *getir*). Hakas dilinde şu derejäniň *-yt* goşulmasy ulanylypdyr: *olyt* («oltur-otur» manysynda). *Ol* sözi *oltaň*, *olum* sözleriniň düzüminde-de duş gelýär. Ser. *Olum*, *oltaň*.

Owa – Türkmen dilinde göz almasynyň ýerleşýän çukuryny aňladýan bu söz, türkşynaslaryň pikiriçe, *opmak* işliginiň *op* kökünden bolup, «opurylan, aşak çöken» manysyndadyr. Şu *op* sözüniň yzyna at ýasaýjy *-a* goşulmasy goşulandan soň, *op* sözüniň *p* sesi ilki *b*, soňra hem *w* sesine geçýär: *opa* < *oba* < *owa*. Gadymy we häzirki türki dilleriň käbirinde *owa* sözi *ýuwa*, *uýa* görnüşlerde-de ulanylypdyr. Manysy: «höwürtgä, ketek». «Leýli-Mežnun» dessanyndan bir mysal: *Meniň başymdadyr guşlar ýuwasy, Leýliniň başynda yşkyň howasy*. *Uýa* sözi Astrahan türkmenleriniň gepleşiginde «höwürtgäni» aňladýar.

Owadan – «Gözel, görkli, göze ýakymly» manylaryndaky bu söz *abadan* diýen pars sözüniň biraz üýtgän görnüşidir.

Owal – «Ozal, öň» manysyndaky bu söz araplaryň «ilkinji, başky» manysyndaky *awwal* sözündendir.

Owdy – Däne üweýän degirmeniň iňňän gadymy görnüşiniň türki ady bolan bu söz *owmak* işliginiň *ow* kökünden (ser. *Owmak*) we at ýasaýjy *-dy* goşulmasyndan durýar. Ol soky ýaly köwek daşyň içine däne guýlup, ýençmek, *owmak* arkaly un, ýarma taýýarlanýan guraly aňladýar.

Owkalamak – «Owmak, mynçgalamak» manysyndaky *owkala* sözi *ow* kökünden (ser. *Owmak*), *-k* (*-uk*) we *-a*, şeýle-de *-la* goşulmalaryndan durýar: *ow+uk+a+la* < *owkala*.

Owkat [owka:t] – «İýmit», «nahar» manysyndaky bu söz aslynda agza atylyp, dişleriň arasynda çeynelip, owup, ýuwutmaga taýýar edilen iýmitiň adydyr. Ol işligiň *ow* kökünden, *-ka+k* we *-yt* goşulmalaryndan durýar: *ow+ka+k+yt* < *owkagyt* < *owka:t*. Bu sözde *g* we *y* sesleriniň düşmegi bilen *a* sesi uzynlyk alypdyr.

Owlak – Geçiniň, keyigiň ýaş çagasyny aňladýan bu söz aslynda *oglak* bolup, ol *ogul* (ser. *Ogul*) sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-ak* goşulmasýndan durýar. *Ogul*, ylaýta-da *oglan* sözi kä ýagdaýda «çaga» manysynda hem ulanylýar. Ýene-de ser. *Ogul*, *ogşuk*.

Owmaç – Dogralan gyzgyn çöregi ýaga owup taýýarlanýan naharyň ady bolan bu söz *ow* kökünden (ser. *Owmak*) we *-maç* goşulmasýndan durýar. Bu goşulmany kabul eden sözlere ýene mysallar: *döwmeç*, *kömeç* (*gömmеç*) we ş.m.

Owmak – «Bir zady ikinjisine sürtüp mynjyratmak, owratmak, külüni çykarmak, eretmek» manysyndaky bu sözüň *ow* köki Altaý dil birliği döwründe *og/ug/uw* görnüşlerinde bolup, ýokarda ýatlanan manyda ulanylan sözdür. Türki we mongol dillerinde bu söz şeýle şekillerdedir: *ow* (türkmen), *og* (türk, azerb.), *ug* (tywa, hakas), *uw* (nogaý), *yu* (başgyrt), *u* (tatar, gagauz), *aw*, *uh* (çuwaş), *kag* (koýbal), *ugaah* (mongol), *uhah* (galmyk) we ş.m. *Ow* sözünden *owkalamak*, *owmaç*, *ownuk*, *owsar*, *owurt*, *owuç*, bu sözüň *ug/uw* görnüşinden hem *un*, *uşak* ýaly ençeme täze sözler ýasalypdyr (ol sözleriň köki öz ýerinde teswirlener).

Ownuk – «Iri däl, maýda» manysyndaky bu söz *ow* kökünden (ser. *Owmak*) we *-un* hem-de *-yk* goşulmalaryndan durýar: *ow+un+yk* < *ownuk*. Bu sözüň *owuntyk* (*ow+un+tyk*) görnüşi hem bar. Türki dillerde şu manyda *uwak*, *ufak* sözleri hem ýörgünlidir.

Owsar – Bet düýeleri öz niýetiňe boýun egdirmek üçin, olaryň kellesine salynýan demir çişli nogtanyň ady bolan *owsar*

sözi «owýan» (ýagny çiş i düýäniň çekgesine çümýän) diýen manydadyr. Bu söz *ow* kökünden (ser. *Owmak*) we *-sar* goşulmasyndan durýar. Deň. *gübser*.

Owsun (atmak) – «Sürünmek, hallan atmak» manysyndaky bu söz *ow* kökünden (ser. *Owmak*) we *-sun* goşulmasyndan durýar. Deň. *gobsunmak, gorsanmak* we ş.m.

Owuç – Bir eliň gysymynyň ýazylan (ýumulmadyk) görnüşine *owuç*, iki eliň degşire tutulandaky okara çalymdaş boşlugyna hem *goşawuç* (*goşa owuç*) diýilýär. *Owuç* sözi *owmak* işliginiň *ow* kökünden durýar, çünki *owuçlar* bir zady *owmaga* niýetlenendir. Sözüň yzyndaky *-uç* goşulmadyr. Deň. *çekiç, çomuç, gylýç*.

Owurt – Agza atylan iýmiti owratmak, owmak, tüýkülik bilen garyp mäjumlamak, taýýar görnüşde bogaza geçirmek üçin niýetlenen agyz boşlugynyň ady bolan bu söz *ow* kökünden, *-ur* we *-t* goşulmalaryndan durýar.

Owuz – Täze dogan malyň ilkinji süýdünden taýýarlanýan iýmiti aňladýan bu söz *ow* kökünden we *-uz* goşulmasyndan durýar. *Ow* sözi *uýa* (*uýamak*) sözi bilen asyldaşdyr. Diýmek, *owuz* «uýan, gatan süýt» manysyndadyr.

Oýa – «Uklamadyk, huşundaky» manysynda bolan bu söz *o:ý* («aň, huş, pikir») sözünden we *-a* goşulmasyndan durýar (*o* sesindäki uzynlyk soňra gysgalypdyr: *o:ý* - *oýa*). Gadymy türk dillerde häzirki *oý* sözünüň *y* sesine derek *d* sesi ulanylypdyr (*adak* – *aýak* sözünde bolşy ýaly). *Od* sözünden ýasalan sözlere mysallar: *odug* – «oýa», *odgur* – «oýat» we ş.m.

Oýkamak – «Sürte, süýke» manysyndaky *oýka* sözünüň *oý* köki *ow/og* sözi bilen asyldaşdyr, *-ka* bolsa *-uk+a* goşulmasynyň gysgalan görnüşidir: *og(w) +uk+a < oýuka < oýka*. Deň. *ýaýka, çayka*. Ýene-de ser. *Owkalamak*.

Oýluk [o:ýluk] – Orus türkşynaslarynyň pikirçe, sowukdan, ýel-ýagmyrdan goranmak üçin, çarwalaryň keçeden bejerip egne atýan geýimini, ýapynjany aňladýan bu söz

owmak işliginiň *ow* kökünden *we* at ýasaýjy *-luk* goşulmasyndan durýar. Oýlugaň keçesi owlup, basylyp taýýarlanýanlygy üçin, ol şeýle at alypdyr. Aslynda *owluk* bolmaly bu söz soňra *oýluk* görnüşine geçipdir, *o* sesi hem uzynlyk alypdyr.

Oýmak [o:ýmak] – Tikin tikilende barmagyň ujuna geýdirilýän çukurja metal enjamy aňladýan bu söz *oý* (aslynda *ow*) sözünden *we* at ýasaýjy *-mak* goşulmasyndan durýar. Ilkibaşda gyrkylyk batmazlygy üçin barmagyň bognuna ötürilýän ýüň halkajyga *ýüksek/ýüwse* ýa-da *oýmak/owmak* diýlipdir, çünki owmaklar ýüňden owlup bejerilipdir. Demir oýmaklar ýüze çykandan soň, olara-da oýmagyň (owmagyň) ady geçipdir, bu sözün *o* sesi soňra uzynlyk alypdyr. Ýene-de ser. *Ýüzük, ýüwse*.

Oýuk – Aslynda çekimlileri gysga aýdylýan bu türki sözün köki *uý/uw* bolup, «üýşmek», «topbak» ýaly manydadyr, *-uk* – ýasaýjy goşulma. Çölde, giň sährada daş, gum, çöp-çalam üýşürilip dikeldilen belliklere – çelgilere, şeýle-de garantgalara geçmişde *uýuk/oýuk* diýlipdir. Edebi dilde häzir unudylan hem bolsa, *oýuk* sözi Garagumda ençeme ýer-ýurt adynda saklanypdyr: *Osmanoýuk, Daşoýuk, Ortaoýuk, Oýukly, Oýuklygyr* we ş.m. (bu sözi *o:ý, o:ýuk* sözi bilen gatyşdyrmaly däl).

Oýun – Wagty şat geçirmek, oý-pikiri we güýç-kuwwaty sagdyn ösdürmek üçin çyna, durmuş hadysalaryna meňzedilip oýnalýan, ýaryşylyan şagalaňyň ady bolan *oýun* sözi *çyn* sözünüň garşylygy bolup (*oýun-çyn*), *oý* kökünden *we* at ýasaýjy *-un* goşulmasyndan durýar (şu nakyla üns beriň: *Oýun etse, ogly ýeňer, çynlasa – atasy*). *Oý* kökünüň manysy barada iki hili pikir bar: a) «Akyl, pikir» manysyndaky *o:ý* sözünden, ýagny pikirlenmegi talap edýän şagalaň (Habiçew); b) Kābir dilçiler ýakut dilinde *oý* sözünüň «bökmek», «tans etmek», çuwaşça *waya* (*way*) sözünüň hem «oýun, tans etmek», «saz çalmak»

manylaryndan ugur alyp, *oýun* sözüni «tans», «ýaryş», «hezillik» diýip düşündirýärler. Soňky pikir hakykata ýakyndyr. Biziňçe, *oýun* sözüniň *oý* köki *ow/og* bilen asyldaş bolup, adamyň dürli synalarynyň bir närse owlandaka çalymdaş hereketlenişi: aýlanyşy, towlanyşy, bulanyşy, böküşü (başgaça aýdanda – tans edişi) bilen bagly ýüze çykyndyr. Soňra *oýun* sözüniň manysy giňelipdir: *ayak oýny, el oýny, top oýny, sahnadaky oýunlar* we ş.m. Diýmek, *oýun* sözüniň asly *owun/ogundyr*, Manysy – «bökmek», «beden synalaryny hereketlendirmek», «tans etmek».

Oýunjak – Çagalaryň durmuş wakalaryna düşünmegi, olara öýkünmegi, şol bir wagtda-da şadyýan dynç almagy üçin niýetlenip, hakykatdaka (çyna) meňzedilip ýasalan närseleri aňladýan bu söz *oýun* sözünden (ser. *Oýun*) we *-jak* goşulmasyndan durýar. Deň. *gurjak, gapyrjak*.

Ozal – «Öň, owal» manysyndaky bu söz «geçmek», «ýetip ötmek» manysyndaky *ozmak* işliginiň *oz* kökünden we *-al* goşulmasyndan durýar. Manysy – «geçen wagt». Şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *tükel, gural, gözəl, çuwal*.

Ozan – «Bagşy», «sazanda», «şahyr» manylaryndaky bu söz *oz* («öňe geçmek», «saýlanmak») kökünden we *-an* goşulmasyndan durýar. Manysy: «ilden öňe saýlanan», «öňbaşçy». «*Ile döwlet geler bolsa, bagşy bilen ozan geler*» (nakyl).

Ozmak – «Öňe geçmek» manysyndaky bu sözün *oz* kökünü mongol dilinde «öň», «ilki» ýaly manylary aňladýan *ur, urida* sözi bilen asyldaş hasaplaýarlar.

Ödemek [ö:demek] – «Borjy amal etmek» manysyndaky bu söz «borç, karz, bergi» manysyndaky gadymy türki *ö:t* (*ö:d*) sözünden we işlik ýasaýjy *-e goşulmasyndan* durýar. Adam atlarynda *Öde* sözi «ýogalan çaganyň ornuna gelen» diýen manydadyr.

Ög – Gadymy türki dillerde bu söz iki many aňladypdyr: 1. «Ene». Sözüň bu manysy *öweý* sözünde duş gelýär. Ser. *Öweý*. 2. «Akyl, huş, oý». Bu many *öwretmek*, *öwüt* ýaly sözlerde saklanypdyr. Şiwelerde «ýat», «huş» manysynda *ög* sözünüň ulanylyşyna hem gabat gelinýär: *Kitaby getirmek ö:gümden çykypdyr* (Tagtabazar). *Ög* sözi orta ýaşan, gowy terbiýelenen öý haýwanlarynyň ady hökmünde-de ulanylýar. *Ög at* – «dört ýaşdan geçen akylyly at» (Kaşgarly), *öweç* we ş.m.

Ökde – «Ezber»; «akylyly» manysyndaky bu söz gadymy türki *ök* (ser. *Ög-2*) we *-de* goşulmasyndan durýar. Gadymy türki *ök/ög* sözi akylly, huşy aňladýar, *-de* bolsa, biziňçe, *-ly/-li* goşulmasynyň gadymy görnüsidir. Diýmek, *ökde* sözi aslynda «akylyly», «iş akyl-huş bilen ýerine ýetirýän» diýen manyda ýüze çykypdyr.

Ökje – Dabanyň yz tarapyny, aýakgabyň hem aşak yzyna urulýan dürli galyňlykdaky berk oltaňy aňladýan *ökje* sözi *ök* kökünden we kiçeltmekligi bildirýän *-je* goşulmasyndan durýar. *Ök* sözi gadymy türki dillerde, häzir bolsa bu dilleriň gypjak toparynda «direg, söýget» diýen manyny aňladýar (Budagow). Diýmek, *ökje* – «aýakgabyň yz tarapky söýgetjigi».

Ökünmek – Nädogry eden işiňe ahmyr çekmegi aňladýan *ökün* sözi, biziňçe, «akyl, huş» manysyndaky gadymy türki *ök* sözünden we *-ün* goşulmasyndan durýar. Göni manysy – «akyllyňa aýlanmak», «huşuňa gelmek».

Öküz – Gara malyň we ýabany sygyr, ýak, gäwmiş, sugun ýaly haýwanlaryň erkegini aňladýan bu at inňän gadymy döwürde, baryp ençeme dilleriň bir dil toparyny emele getiren eýýamynda döräp, şol dillere meňzeşräk şekilde ýaýran bolsa gerek, emma onuň haýsy dilde ilki döränligi belli däl. Bu sözüň dürli dillerdäki şekili şeýle: *ükür*(mongol), *ökür*(majar), *öksö* (tohar), *uksa* (sanskrit), *uhşa* (pehlewî), *oxos* (ýunan), *Ochs* (nemes), *oh* (iňlis) we ş.m.

Ölçemek – Bir zadyň gabarasyny, agramyny, uzynlygyny anyklamagy bildirýän *ölçe* sözi *öl/ül* kökünden we *-üç* (deň. *çekiç*) hem-de *-e* goşulmalaryndan durýar: *öl+üç+e* – *ölçe*. *Öl/ül* sözi gadymy türki dillerde «nusga», «bölek» (bir zady beýlekisi bilen deňeşdirmek üçin onuň bir bölegi) ýaly manyda bolup, ol *ülňi*, *ülüş* sözleriniň düzüminde-de duş gelýär. Ser. *Ülňi*, *ülüş*.

Öleň – Otluk, çemenlik ýeri aňladýan *öleň* sözi «yzgarly, suwly» manysyndaky *öl* (*ö:l*) sözünden we *-eň* goşulmasýndan durýar. *Öl* sözündäki uzyn *ö* çekimlisi *öleň* sözünde soňra gysgalypdyr. Sözüň manysy barada Magtymgulydan bir mysal: *Illeri bar diňli-diňli, Sowuk suwly, ter öleňli*.

Ömrüzaýa [ömrüza:ýa] – Zöhre ýyldyzynyň şam-şapak az wagtlyk görnüp-batýan döwründäki ady. Ol bu ýaldyrak ýyldyzyň ömrüniň juda gysgadygy bilen bagly dakylpdyr.

Ömür – «Ýaşayyş, ýaşayyş müddeti» manysyndaky bu söz türki dillere araplardan geçipdir.

Öň – «Alyn tarap», «ýüz, düz» manysyndaky bu söz, biziňçe, «sag tarap, oňatlyk» manysyndaky *oň* sözünüň bir öwüşginidir. Ýene-de ser. *Oňat*, *oňyn*.

Öňňil [öňňi:l] – Geçen ýyl däl-de, ondan öňki ýyly aňladýan bu söz *öňki ýyl* sözleriniň goşulyşyp bitişen görnüşidir: *öňki ýyl* < *öňňüýyl* < *öňňi:l*.

Öňňin [öňni:n] – Düýnden öňki günü aňladýan bu söz *öňki gün* < *öňňügün* < *öňni:n*.

Öpmek – «Ogşamak» manysyndaky bu işligiň *öp* köki ses meňzetmesi (öpende çykýan ses) bilen bagly at alypdyr.

Ör [ö:r] – Ýeriňden ýokary galmagy aňladýan bu söz gadymy türki we mongol dillerinde «ýokary, üst, beýik» ýaly manyda ulanylypdyr. Ol Altaý dil maşgalasyna giren ähli dillerde meňzeşräk terzde we manyda duş gelýär. Ýene-de ser. *Öri, Öre*.

Ördek [ö:rdek] – Awlanýan suw guşuny aňladýan bu söz *ör* kökünden we *bokurdak, baydak, sagdak, gundag* ýaly sözlerde-de duş gelýän *-dak/-dek* goşulmasyndan durýar. Türki dilleriň Altaý eýýamynda bu topara girýän dillerde *ör* sözi «ýüz» (ýüzmek) manysynda ulanylypdyr. Tunguslar «ýüzmek» manysynda *hur/huri*, mongollar *hör/höri*, türki halklar hem *ýüz* sözünü ulanypdyrlar. Bu dillere *h~ý* we *z~r* ses çalşygynyň mahsusdygyny nazara alsak, onda *ör, hör, ýüz* sözleriniň şol bir kökden dörändigine göz ýetirmek kyn däl. Diýmek, *ördek* – «ýüzgür», «ýüzüji».

Öre [ö:re] – «Sütün, direg» manysyndaky bu söz *ör* kökünden (ser. *Ör*) we at ýasaýjy -e goşulmasyndan durýar. Sütün ýerden ýokary galyp, dikelip durandygy üçin şeýle at alypdyr.

Örgün [ö:rgün] – Adam bedenine öryän düwürtikleriň ady bolan bu söz «ýokary, üst» manysyndaky *ör* sözünden (ser. *Ör*) we *-gün* goşulmasyndan durýar. Manysy: «Bedende ýokary galyp, gabaryp duran düwürtikler».

Öri [ö:ri] – Mal bakylýan otluk meýdanyň *öri* diýen adynyň kökünü dilçiler iki hili düşündirýärler: 1. «Ýokary, üst» manysyndaky *ör* sözünden (ser. *Ör*) we *-i* goşulmasyndan, çünki örüde mal ayak üstünde gezyär we otlayar (aglabada

dilçileriň pikiri). 2. Azerbaýjan we türk dillerinde *öri* sözi daşy çybyk we çöp-çalam örülip gabsalan giň otluk meýdanyň adydyr (Radlow). Manysy – «daşy örülen germew bilen gabsalan meýdan».

Örk – «Daňy, bag» manysyndaky *örk* sözi *ör* (örülen ýüp) kökünden we *-ük* goşulmasyndan ybarat bolup, ilki örülen, işilen ýüpi, soňra hem duşagy aňladypdyr. Şu nakyla üns beriň: *Öwrenen gylyk örklesenem galmaz*. Örülen, işilen ýüpe gadymy türki dillerde *örken* diýlipdir (*arkan*, *urgan* sözleri şu *örken* sözünüň sähel üýtgän görnüşidir). Şol dillerde *örük* sözi hem ulanylyp, ol atyň uzyn duşagyny (öň sag aýak bilen yz çep aýagy duşamak üçin ulanylyan ýüpi) aňladypdyr.

Örklemek – Maly uzyn ýüp bilen otluk ýere daňyp bakmagy aňladýan *örkle* sözi «uzyn ýüp» manysyndaky *örk* sözünden (ser. *Örk*) we *-le* goşulmasyndan durýar. Lebapda *örklemek* yerine *arkanlamak* sözi ýörgünlidir.

Örküç – Düýäniň arkasynda ýokary galyp duran bir ýa iki sany tüňni synany aňladýan bu söz «belent, ýokary» manysyndaky *ör* (*ö:r*) sözünden we *-küç* goşulmasyndan durýar. Manysy – «ýokary galyp duran syna». Bu sözde *ö* sesindäki uzynlyk soňra ýitirilipdir. M.A.Habiçew *örküç* sözünüň *-küç* bölegini bir goşulma hasap edýär, emma, biziňçe, ol at ýasaýjy *-ki* (deň. *algy*, *bergi*, *seçgi*) we *-ç* (*-iç*, deň. *çekiç*) diýen iki goşulmadan ybaratdyr. Kaşgarly *örküç* sözünü *örkü* görnüşinde ulanypdyr.

Örmeçek [ö:rmeçek] – Möýüň türkmen şiwelerindäki *örmeçek*, türki dillerdäki *örümçek* (karaýym, Krym tatar, türk), *örgämçik* (özbek), *örümçik* (uýgur), *örmekşi* (garagalpak), *örmekşen* (nogaý) ýaly atlary *ör* («kerep örmek») sözünden we at ýasaýjy *-me*, *-üm*, *-gäm*, *-mek* hem-de işi amal edeni bildirýän *-çek*, *-çik*, *-şi*, *-şen* goşulmalaryndan ybarat bolup, «kerep örüji» diýen manyny aňladýar.

Örmek [ö:rmek] – 1. Aýak üstüne galmagy (adam we janly-jandar hakda), gögerip çykmagy (ekin we ot-çöp hakda) aňladýan *ör* sözi türki we mongol dilleriniň irki eýýamynda «ýokary, üst» ýaly manyda ýüze çykydyr. Ser. *Ör*. 2. Dürli önümleri ýüpden, çybykdan örüp taýýarlamagy aňladýan *ör* sözi aslynda *öwür* sözünüň gysgalan görnüşi bolup, örülýän narseleri (ýüpi, çybygy, gamşy) biri-biri bilen ötleşdirmegi, çitmegi, birini beýlekisiniň arasyndan geçirip berkitmegi aňladýar. Hytaýda ýaşaýan salar türkmenleri «ör» manysyndaky *öwür* sözünü *igur* görnüşinde ulanýarlar. *Öwür* sözünüň *wü* sesleriniň düşmegi bilen türkmen dilinde *ö:r* sözündäki *ö* uzynlyk alypdyr.

Örnek – «Nusga» manysyndaky bu söz *ör* sözünden we *-ün* hem-de *-ek* goşulmalaryndan durýar. G.Wamberi, I.Eýuboglu we H.Eren dagy *ör* sözünü *gör* işliginiň gysgalan görnüşi hasap edýärler, ýagny görelde, nusga, üňi alynýan närise. Alymlaryň bu pikirini *örnek* sözünüň türki dillerdäki şu şekilleri hem tassyklaýar (ählisi «nusga» manysynda): *görnek* (garagalpak), *körim* (hakas), *görenek* (türk şiweleri) we ş.m. *Örnek* sözüne mysal: *Owadanlygyň örnegi bolan Aý-da Günden nurlanýar* (K.Ataýew).

Ört – Oda, Güne ýanyp garalmagy aňladýan bu söz Altaý dil maşgalasyna giren dillerde «ot, köz, ýalyn» manylaryny aňladan *ör* kökünden we at ýasaýjy *-t* (*-üt*) goşulmasýndan durýar. Mongol dilinde *ör* sözi «ýalyn, oduň howry», tungus dilinde hem *huri* sözi «oda tutup gyzdýrmak» ýaly manylarda bolup, türki *ört* sözi bilen kökdeşdir.

Örtemek – Häzir gynamagy, janyny ýakmagy aňladýan *örte* sözi «köýmek, gara ört bolmak» manysyndaky *ört* sözünden (ser. *Ört*) we *-e goşulmasýndan* durýar. Söz manysynyň giňelmegi bilen bu söz soňra gynamagy, örtemegi hem aňlatmaga başlapdyr.

Örtmek – Bir zadyň ýüzüni, üstüni ýapmagy aňladýan bu işlik *ör* sözünden we *-t (-üt)* goşulmasyndan durýar. *Ör* sözi «dokamak», «ýüplükden bir närsä bejermek» manysyndaky *ö:rmek* sözi bilen kökdeş bolsa gerek. Geçmişde *ör* sözi «ýapmak» manyda köp ulanylypdyr: *kerpiç örmek* – diwary kerpiç bilen ýapmak. *Örmek* sözündäki *ö* sesi soňra gysgalypdyr.

Ösmek – Uzamagy, boý almagy, ýokary galmagy bildirýän *ösmek* işliginiň *ös* köki «ýokary, ýokarky, depedäki» ýaly manylary aňladýan gadymy türki *üst* sözi bilen asyldaşdyr. Manysy – «ýokary galmak, beýgelmek». Ýene-de ser. *Üzeňňi, üzük.*

Ötmek – Gadymy türki eýýamda *öt* sözi hem at («deşik» manysynda), hem işlik («ötmek, geçmek») hyzmatynda ulanylypdyr. Kaşgarlynyň «Diwanynda» *Ol öttin ötsedi* («ol deşikden ötmek isledi») diýen sözlem bar. Onda *öt* sözünüň hem at, hem işlik hyzmatynda gelşi aýdyň görünýär. Diýmek, *ötmek* işligi ilki ýüze çykan eýýamynda «deşikden geçmek» ýaly many aňladypdyr. Muny *ötürmek* (ýagny bir zady deşikden geçirmek) işligi has aýdyň subut edýär.

Öweç – 2-3 ýaş aralygyndaky ýaş goýny aňladýan bu söz «akyl, huş» manysyndaky *ög* sözünden (ser. *Ög*) we *-eç* goşulmasyndan durýar. Manysy – «guzulykdan saýlanan, sürüde gezmäge öwrenen, göz alan dowar».

Öweý – Eneligiň ýa atalygyň *öweý* diýen ady gadymy türki dilde «ene» manysynda bolan *ög* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-eý* goşulmasyndan durýar (Kononow). Manysy – «hakyky ene (ata) däl-de, soňky ene (ata)».

Öwez – Köplenç adam atlarynda duş gelýän bu söz araplaryň *awad* sözünden bolup, «çalşyk», ýagny «ýogalan çaganyň ýerine gelen» diýen manyny aňladýar.

Öwmek – Taryplamagy aňladýan bu sözünň *öw* köki gadymy Altaý dillerinde «ýokary, üst» manysynda bolan *ugi, uwi* (tungus), *öge/ögede* (mongol), *uwe* (ýapon) sözleri bilen asyldaş bolsa gerek. Manysy – «mahabatlandyrmak», «ýokary götermek». W.W.Radlow bu sözünň kökünü «akyl, huş» manysyndaky *ök/ög* sözi bilen baglanyşdyrýar.

Öwrenmek – Bu sözünň *öwren* düýp işligi «akyl, oý, pikir» manysyndaky gadymy türki *ög* sözünden we *-ür* hem-de *-en* goşulmalaryndan düzülip, «sapak almak, özleşdirmek» ýaly manyny aňladýar. Türki dillerde bu sözünň *ögren* görnüşi hem ýörgünlidir. Ýene-de ser. *Ög, öwüt*.

Öwüt – «Nesihat», «akyl» manysyndaky bu sözünň asly *ögüt* bolup, ol *ög* sözünden we at ýasaýjy *-üt* goşulmasýndan durýar. Gadymy türki dillerde *ög* sözi «akyl, huş, oý, pikir» ýaly manylary aňladypdyr (ser. *Ög-2*).

Öý – Ýaşalýan jaýy aňladýan *öý* sözünüň asly *öw/ög/üw/üý* bolup, ol «üýşülýän ýer», «toplanylýan, ýaşalýan jaý» manysynda ýüze çykyppdyr. Ýene-de ser. *Höwürtege, üýşmek*.

Öýdemek – Halynyň bir çitimini çitip çykmaklygy aňladýan bu söz *öý* kökünden we *-le* ornuna gelen *-de* goşulmasýndan durýar. Bu *öý* sözi «owmak, eýlemek» manysyndaky *ow/og/ög* sözünüň bir görnüşi bolup, ol çitimiň ýüplerini barmaklar bilen yzygider çekip çykmagy, çitmegi aňladýar. Çitimiň bir setiriniň ady bolan *öýdüm* sözi hem şu *öýde* işliginden durýar: *öý+de+m – öýdüm*. Ýene-de ser. *Owmak, öýmek*.

Öýkelemek – «Gaty görmek, kine etmek» manysyndaky bu işligiň *öýke* sözi *öýken* sözi bilen asyldaşdyr. Ser. *Öýken*.

Öýken – Gury ýerde ýaşayan jandarlaryň demalyş synasyny aňladýan bu söz aglaba türki dillerde we türkmen şiwelerinde *öpge* görnüşinde ulanylyp, biziňçe, *ow/öw* kökünden we *-ge* goşulmasýndan durýar. Dem alnanda ýygrylyp-ýazylyp, owlup durandygy üçin, ol şeýle at alypdyr. Bu sözdäki *p* sesi-

niň *b~w~ý* sesleri bilen çalşygy türki dillere mahsus hadysadyr: *öpge* < *öbge* < *öwge* < *öýge*. *Öýge/öýke* sözüne *-n* goşulyp hem *öýken* sözi emele gelipdir. Ýene-de ser. *Öýkelemek*.

Öýkünmek – Biriniň sypatyny, sözünü, hereketini gaýtalamagy aňladýan *öýkün* sözünüň *öý* köki *öwür* (*çöwür*) işliginiň *ög/öw* köki bilen asyldaş bolup, «hereketiň ýa şekiliň öwrülen (aýnadaky ýaly yza serpilene, çöwürülen) ýüzi, şekili» diýen manyny aňladýar. *Öý* sözünüň zyndaky *-kün* aslynda *-ke/-ki* we *-n* goşulmalaryndan durýar. Sözüň ösüş ýoly şeýle: *ög/öw/öý+ge+n* < *öýgün* < *öýkün*.

Öýle – Günortandan sähel geçen wagty aňladýan bu söz «wagt, pursat» manysyndaky *öý* (Kasgarlynyň «Diwanynda» *öz*) sözünden we *-le* goşulmasyndan ybaratdyr. Altaý we tywa dillerinde «wagt» manysynda häzirem *öý* sözi ýörgünlidir. Bu sözden ýasalan *öylän* sözi *öýleýin* sözünüň gysgalan görnüşidir: *öýleýin* < *öýlein* < *öylä:n* (*y* sesiniň düşmegi bilen bir ýerde gelen *ýe* we *i* çekimlileri birleşip, uzyn *ä:* sesini emele getiripdir).

Öýlenmek – Gelin almagy, özbaşyna öýli-işikli bolmagy aňladýan bu söz *öý* sözünden we *-le* hem-de *-n* goşulmalaryndan durýar.

Öýmek – Bir zady (meselem, hamyry, laýy) eliň aýasynda togalamagy, sykmagy, eýlemegi aňladýan *öý* sözi *ow* sözünüň bir görnüşidir. *Ow* sözi soňra *öw/öý/üw/üý* görnüşlerine geçip, biri-biri bilen ýakyn manyly şeýle sözleriň düzümine gatnaşypdyr: *öýdüm* (halynyň çitilen bir setiri), *öýdemek* («bir setir çitmek» we «ownuk zadyň içinden irilerini saýlamak»), *öýme* (ýaglyk), *üýşmek* we ş.m.

Öýtmek – «Çak etmek, pikir etmek» manysyndaky *öýtmek* işligi *öý etmek* sözleriniň gysgalyp bitişen we biraz üýtgeşen görnüşidir. *Oý* sözünüň *o* sesi yzky sözüň *e* sesiniň täsiri bilen inçe *ö* sesine öwürlipdir we ulanylyşda uzynlygyny hem ýitiripdir: *o:ý etmek* < *öýetmek* < *öýtmek*.

Öz [ö:z] – Türkmen diliniň sözlüklerine girizilmändigine seretmezden, şiwelerde we ýazuw çeşmelerinde bu söz «akyn ugry, käl, jar» ýaly manylarda köp duş gelýär. Meselem, Kaşgarly *öz* sözünü «dere, iki dagyň arasyndaky jülge» manysynda ulanypdyr. Bu söz «akyn ugry, käl» manysynda Ahalda we Balkanda has ýörgünlidir, Daşoguzda bolsa ol ýap we kanallaryň daralýan ýerini aňladýar. *Öz* sözi şu ýer-ýurt atларыny hasyl etmäge hem gatnaşýar: *Agöz* («a:k ö:z». Etrekde ak gumly dere, Tüwergyrdä jar), *Gyzylöz* (Etrekde dere), *Özugry* (Sumbar sebitlerinde dere), *Özyap* (Ö:zya:p – Tejen-Sarabs aralykda özüň – käliň ugrundan çekilen ýap) we ş.m. *Ö z* sözi aslynda «derýa», «bulak» manysyndaky *ögüz/ügüz* sözünüň gysgalan görnüşi bolsa gerek. *Özek* we *özen* sözleriniň düzüminde-de *öz* sözi bar. Ser. *Özek*.

Özek – *Öz* sözünden (ser. *Öz*) we *-ek goşulmasyndan* durýan bu söz «käl», «akyn», «sil suwunyň ugry», «jar» ýaly manylary aňladýar, emma bu söz, şeýle-de *özen* sözi türki dilleriň gypjak toparynda derýanyň, bulagyň adydyr. Hytaýda ýaşayan salar türkmenleri hem «derýa», «bulak» manysynda *özen* sözünü ulanýarlar. *Öz* sözünde uzyn aýdylýan *ö* sesi *özen*, *özek* sözlerinde soňra gysgalypdyr.

Özge [ö:zge] – «Başga, keseki» manysyndaky bu söz *öz* sözünden we *-ge goşulmasyndan* durýar. Özbek dilçileriniň pikirine, *-ge* – ýöneliş düşümiň goşulmasy bolup, işiň netijesini we ady tutulýan närsäni *öz* üstüne alman, ony başga birine geçirmegi aňladýar. L.Z.Budagow bu sözi *özige* görnüşinde getirýär. Şundan ugur alynsa, *özige* sözünüň «özbaşyna», «aýratyn» ýaly manyda bolmagy hem ahmaldyr. Ýene-de ser. *Başga*.

Özgermek – «Üýtge» manysyndaky *özger* sözi *özge* (ser.) we söz ýasaýjy *-r goşulmasyndan* durýar. Manysy – «üýtgemek», «başga görnüşe geçmek».

Pada [pa:da] – Köne türkmen dilinde, häzir bolsa aglaba şiwelerde «sygyr sürüsi» manysynda *pada*, «sygyr çopany» manysynda hem *pa:dywan*, *pa:dyma:n* sözleri ulanylýar. Bu söz aslynda pars dilinden alnypdyr. *Padyman* sözünü Magtymguly hem ulanypdyr: *Padyman ogluna bilmek ýaraşmaz*.

Pagta – Hasyly ýetişen gowaçadan ýyglyp alynýan çigitli süýümiň ady bolan bu söz türki dilleriň gypjak toparynda *pahta* şekilinde ulanylýar. Hytaýda baryp IX asyrdan düş gelýän *bagtak* sözi pagta süýümini aňladyp, ol, E.Şeferiň ýazyşyça, hytaý diline takmyn III-VI asyrlarda Gündogar Türküstandan geçipdir (Şefer E. Zolotyýe persiki Samarkanda. – M. : Nauka, 1981, 271 s.). Biziňçe, *pagta/pahta/bagtah* sözünüň *pa/pag/bag* köki aslynda «ýumşak, mymyk, sümek, gaba (saýylyp gabardylan, çişen)» ýaly manyda bolmaly (haýsy diliň sözündendigi belli däl), çünki şu kökden ýasalan aşakdaky sözler muňa güwä geçýär: *pamyk* – «çigidi aýrylan pagta», *pahal* – «saman», *pagsa* – palçyk jaýyň bir gory, aslynda «çig (ýagny ýumşak) kerpiç», Hytaýda ýaşayan salar türkmenleriniň gepleşiginde *pagtah* – «pamyk», *pahaslamak* (azerbaýjan dilinde) – «kenep süýümini daramak», *pamyk we mymyk* – bir kökden dörän ýakyn manyly sözler we ş.m. *Pa/pag/pah* sözünüň yzyndaky goşulmalaryň hem asly belli däl. Kaşgarly «pagta, pamyk» manysynda *kepez* sözünü ulanypdyr.

Palaw – Türki dillerde *palaw* (gazak, özbek, türkmen), *pilaw* (türk), *plow* (azerb.), *bilaw* (başgyrt), *paloo* (gyrgyz), *polo* (uýgur) ýaly meňzeşräk terzde ulanylyp, tüwüden bişirilýän datly nahary aňladýan bu sözi aslynda pars sözi hasaplaýarlar (Radlow). Pars dilinde-de bu söz sanskrit (hindi) dilinden geçipdir.

Palçyk – «Batga, läbik» manysyndaky bu söz suwly, batgaly ýeri aňladýan gadymy *pal* sözünden (ser. *Bal-2*) we asly näbelli *-çyk* goşulmasýndan durýar. M.Habiçew gadymy türki *bal* sözünüň «bulanyk suw» manysyndadygyny belläpdir.

Palta – Edebi dilde *palta*, şiwelerde *balta* görnüşinde ulanylýan bu söz odun çapýan, ýarýan, döwýän, aýyrýan guraly aňladýar. Onuň *pal/bal* köki gaty irki bolup, diňe bir Altaý dillerine däl, eýsem beýleki dil maşgalalaryna hem giňden ýaýrapdyr: *paštu* (Assiriýa-Babylstan dillerinde), *balta* (majar, bolgar, serb, slowen, polýak), *baltak* (rumyn, moldowa), *şpaltaç* (ýunan) we ş.m. Manysy – «palta». Tunguslarda çekije *balta* diýilýär. Kaşgarly bolsa *baldu* sözünü «palta» manysynda ulanyp, oňa şu nakyly mysal getirýär: *Kary (garry) öküž balduka (paltadan) korkmaz*.

Biziňçe, ýokarda sanalan sözleriň *pal/bal* we *paş* kökleri *l~ş* ses çalşygyna uçran şol bir sözün dürli görnüşleri bolup, «kesmek» manysyndaky *biç/byç/pyç* sözleri bilen asyldaşdyr (deň. *pyçak, byçgy*). *Palta/baldu* sözlerindäki *-ta/-du* goşulmalarynyň köki belli däl, ýöne olar hem *kesiji* sözündäki *-iji* goşulmasy ýalyrak manyda bolsa gerek.

Palta/balta sözleri adam ady hökmünde-de ýörgünlidir. Çagasy durmaýan maşgalalarda «täze doglan bäbek ölmesin, uzak ýaşasyn» diýlip, onuň göbegini palta bilen çapan ýaly edýärler we oňa şu ady dakýarlar.

Pamyk [pa:myk] – Çigidi alnan pagta. Ser. *Pagta*.

Papak – Häzirki türkmen dilinde matadan tikilen we göze kölege salýan gaşly başgabyň *papak* diýen ady azerbaýjan ýa-da türk dilinden alnan sözdür. Bu dillerde ol aslynda deriden tikilen telpegi aňladypdyr we *papaha* görnüşinde orus diline-de geçipdir.

Para [pa:ra] – Jenaýatyň üstünü ýapmak üçin wezipeli adama berilýän puly, sowgady aňladýan bu söz «bölek,

ownuk» manysyndaky *para* diýen pars sözündendir. Aslynda *para* sözi «iri puluň ownugy (bölegi)» manysyndadyr. Meselem, ol *groş* (türkçe *kuruş*) diýen altyn puluň (piastryň) 40-dan birini aňladypdyr, soňra türk dilinde «pul» manysynda ulanylmaga başlapdyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen türkmen dilinde *para* sözi gadymy türki *berim* sözünü çalşyrypdyr. Şu nakyla üns beriň: *Berim gökden ýol ýasar*.

Parlamak – «Nur saçmak, ýalpyldamak» manysyndaky bu söz *par* kökünden we *-la* goşulmasýndan durýar. Gadymy türki dillerde, hatda sümer dilinde-de bu söz häzirki manysynda ulanylypdyr.

Partlama – Gaty ses bilen batly ýarylmagy aňladýan bu söz *part* diýen ses meňzetmesinden we *-la* hem-de *-ma* goşulmalaryndan durýar.

Paşburun – Ýasy («paş, paşşyk») burunly guşuň ady (orusça ady *kolpisa*).

Paşmak – Ýasy köwşi aňladýan bu söz «ýasy» (ýagny burny we üsti paşşaryp duran) manysyndaky *paş* sözünden we at ýasaýjy *-mak* goşulmasýndan durýar. *Paşmak* sözi *başmak* görnüşinde orus diline-de geçipdir.

Pata [pa:ta] – Ýagşy niýeti, arzuwy (ak pata) we öleniň hatyrasyna onuň öýüne baryp bildirilýän gynanýy aňladýan *pata* sözi araplaryň *fa:tihe* sözündendir. Bu dilde ol iki manydadyr: 1. Gurhanyň birinji süresi, «Al-Hamd»; 2. Doga, alkyş. Nusgawy edebiýatdan mysallar: *Gol göterip, pata berseň* («Saýatly-Hemra»).

Patlak – *Siňren* diýen gum ösümliginiň ikinji ady bolan bu söz ýananda onuň patlap, patyrdap ses edýändigini bilen baglydyr. Patlak ýüpek gurçugynyň pile saramagy üçin iň gowy ösümlük hasap edilýär.

Patlawuk – Hazaryň içinde we ýakalarynda gazly gatlaklardan ýeriň üstüne çogup çykýan läbige *gaýnag*, onuň

läbigi güberdip, patlap, ses edip çykýanlaryna hem *patlawuk* diýilýär. Bu gaýnag we patlawuklar ýeriň üstünde sowap, gatap, uly depeleri emele getirýärler. Esenguly etrabynda olaryň döreden *Akpatlawuk* we *Gökpatlawuk* diýen depeleri hem bar.

Patyşa [pa:tyʃa:] – «Ýurt hökümdary», «soltan», «şa» manysyndaky bu pars adalgasy *pad* we *şa* sözlerinden durýar. *Pad* – «tagt, täç, güýç-kuwwat, goragçy», *şa* hem «beýik» diýen manylary aňladýar. Diýmek, *patyşa* – «täç geýip tagtda oturan we ile hemaýat berýän güýçli hem-de beýik hökümdar».

Paýapyl – Ýabyň üstünden pyýada geçmek üçin agaçdan, tagtadan edilýän insiz geçelgäni aňladýan bu söz parsalaryň *paý* («aýak») we *pul* («köpri») sözlerinden durýar. Manysy – «pyýada geçilýän köpri».

Paýtagt [pa:ýtagt] – Döwletiň merkezini, hökümetiň we hökümet edaralarynyň ýerleşen baş şäherini aňladýan bu sözün asly parsça bolup, göni manysy «şa tagtynyň ornudyr». Türki dillerde «paýtagt» manysynda *başkala* (başgyrt, tatar), *başkent* (türk), *astana* (gazak), *borbor şar* (gyrgyz) sözleri ulanylýar.

Peltek – Käbir sesi dogry aýdyp bilmeýän, patdyk-putduk (kilçik) gepleýän, sakaw adamy aňladýan bu söz ses meňzetmesi esasynda döräpdir. Deň. *pelteklemek*, türk dilinde *pepelemek*.

Peri [peri:] – «Jennetdäki hüýrler, perişde; mähriban, ýakymly; owadan zenan; ruh» ýaly manylary aňladýan bu söz parsalaryň uçmagy, asmana galmagy bildirýän *per* sözündendir, şonuň üçinem periniň hyýaly suratlary ganat ýaýyp, uçup barýan şekilde çekilýär. *Peri* sözünüň yzyndaky *-i* – goşulma.

Perizat [peri:za:t] – Aslynda jennetiň hyýaly hüýr perilerini, göçme manyda hem owadan gyz-gelinleri aňladýan bu söz parsalaryň *peri* (ser. *Peri*) we *zat/zade* («doglan»)

sözlerinden emele gelip, «periden doglan» diýen manyny aňladýar.

Petek – Aýakgabyň içine düşelýän keçe ýa deri bölegini aňladýan bu sözün *pet* köki türki dillerde we türkmen şiwelerinde «arynyň ketegi», «guşuň höwürtsesi», gypjak topar türki dillerde bolsa «dolak» ýaly manylary aňladýar. Bu söz örän gadymy bolup, ol tunguslaryň «içlik» manysyndaky *petes* sözünde-de duş gelýär. Yzyna *-ek goşulmasyny* kabul eden *pet* sözi hem bu sözün şol manylary bilen baglydyr.

Pete-pet – «Ýüzbe-ýüz» manysyndaky bu tirkeş sözi düzýän *pet* sözi «ýüz» (adamyň, bir närsäniň ýüzi, üst tarapy) manysyndaky gadymy türki *pet/bet* sözündendir. Azerbaýjan we türkmen dilinden beýleki türki dillerde *ýüz* sözüne derek *bet* sözi ulanylýar. Geçmişde türkmen dilinde-de *pet* sözünüň ýörgünli bolandygyna *gan-pet*, *petigara* ýaly sözler, şeýle-de «Çorba – *pete*» diýen nakyl güwä geçýär.

Petik – Tamyň üst örtügi, umuman, örtügi aňladýan bu söz «örtmek, ýapmak» manysyndaky *bitmek* işliginiň *bit/pit* kökünden we *-ik* goşulmasyndan durýar. Mysal. *Jayıň üstüni bitirdi* («ýapdy» manyda). Stawropol türkmenleri *pitmek* işligini hem «örtmek», «ýapmak» manysynda ulanýarlar: *Tandyryň agzyny pitedim* (ýagny «ýapdym»). *Bit/pit* sözünüň *i* sesi *pet* (*petik*) sözünde ýe sesine öwrülipdir. Söz manysynyň giňelmegi bilen *petik* sözi «potolok» we «şäheriň öňi bekli kiçi köçesi» (orusça *tupik*) manylarynda-da ulanylmaga başlapdyr. Ýene-de ser. *Piti*.

Peýda [peýda:] – Türkmen dilinde bu söz iki manyda ulanylýar: 1. Nep, gazanç, ýardam, kömek. Bu sözün asly araplaryň *fa:ide* sözündendir. Manysy ýokardaky ýaly. 2. Görünmek, äşgär bolmak. Bu sözün asly parslaryň *peýda*: sözündendir. *Peýda bolmak*.

Peýlemek – «Aňtamak», «bukulyp garaşmak», «güpbasdy etmek» ýaly many aňladýan bu sözüň *peý* köki, biziňçe, aslynda *peg/pek* bolup, ol «bekli», «gizlin», «buky» manysyndaky *bek* sözünüň gadymy görnüşidir. Irki eždatlarymyz goşunyň aňtaýjy toparyna *peýlew* diýipdirler (Radlow).

Pil – Garagalpak, gazak, gumuk, gyrgyz, uýgur, türk, türkmen dillerinde *pil*, altaý we tywa dillerinden beýleki türki dillerde *fil* görnüşlerinde ulanylýan we äpet haýwany aňladýan *pil* sözünü aglaba dilçiler parsça hasaplaýarlar. Emma A.Ş.Şerbak *pil* sözünüň aslynyň parsça däl-de, sanskritçe (*pilu* – «pil») ýa-da assiriçe (*piru* – «pil») bolmagynyň hakykata ýakyndygyny ýazýar. Geçmişde türkmen we käbir beýleki türki dillerde *pil* ýerine *ýagan* sözi ulanylypdyr. Ser. *Ýagan*.

Pişek – Atanak şekilli agajyň ortasyna dikligine sap edilip, gatyk ýáymak üçin ulanylýan guralyň ady bolan bu söz aslynda *pişgek* bolup, şiwelerde duş gelýän *pişgemek/pyşgamak* işliginden we at ýasaýjy -*k* goşulmasyndan durýar. *Pyşga/pişge* sözi suwuklygy bulamagy, garjamagy, agdar-dünđer etmegi aňladýar. Mysal. *Batga bulanany eşiklerini ilki kölüň suwuna birnäçe gezek pyşgap, soňra sabynly suwa ýuwmaga durdy*. W.W. Radlow altaý dilinde *pişgek* ýerine *pyşky* sözünüň ulanylyandygyny bellese, L.Z. Budagow *pişek* diýen gazak sözünü orus diline «nasos» diýip terjime edipdir.

Pişge – Daralan ýüňüň düýrlenip, egirmäge taýýar edilen görnüşini aňladýan *pişge* sözi *üp* kökünden (ser. *Üpürjik*) we -*iş* hem-de -*ge* goşulmalaryndan durýar: *üp/ip*+*iş*+*ge* < *ipişge* < *pişge* (deň. *ýonuşga, inelge*). *Pişge* sözünüň göni manysy – «üpürjikledilen, gabardylyan ýüň».

Pişik – Adama iň ýakyn bolan öý haýwanynyň ady türk dillerde *pişik* (azerb., türkmen), *pşyk* (garagalp.), *pisi* (tatar), *bisay* (başgyrt), *mysyk* (gazak), *myşyk* (gyrgyz), *müşük* (özbek),

möşük (uýgur), *myi* (altaý) ýaly görnüşlerde duş gelip, ählisi pişigiň pyşlap, myýawlap çykarýan sesi bilen bagly dörän adalgadyr. Kaşgarly çigilleriň pişige *muş*, oguzlaryň hem *çetük* diýýändigini belleýär.

Pişme – Ýaýylan hamyrdan dörtburçluk görnüşde kesilip, ýagda bişirilýän iýmiti aňladýan bu söz *biş* (bişmek) sözünüň gadymy *piş* görnüşinden we at ýasaýjy *-me* goşulmasyndan durýar. Gepleşiklerde bu iýmitiň *bogursak*, *geçigulak* ýaly atlary hem bar.

Piti – Agzy jebis ýapylýan çoýun gazany aňladýan bu söz «ýapmak, örtmek» manysyndaky *pit* sözünden we *-i* goşulmasyndan durýar. *Pit* sözi edebi dilde *bitmek*, *bitirmek* görnüşde ulanylýan söz bilen kökdeşdir. Pitiniň agzy berk ýapylyp taýýarlanýan nohutly çorba-da şu gazanyň ady geçipdir.

Pitik – Orta ýa-da süýem barmagyň dyrnagy bilen urulýan urgynyň ady bolan bu söz *pit* diýen ses meňzetmesinden we *-ik* goşulmasyndan durýar.

Polat – Demriň iň berk hillisini aňladýan bu söz araplaryň *bulad* sözünden bolup, ol ilki pars, ondan hem käbir türki dillere ýaýrapdyr. Türki dillerde öň bu söze derek *kurç/gurç* sözi ulanylypdyr. Türki we mongol dilleri üçin umumy bolan *kurç* sözi «ýiti», «ötgür» diýen manyda bolup, soňra ol demriň iň berk hillisiniň ady hökmünde ulanylmaga başlapdyr.

Porruk – Soganyň turbajyk şekilli ösüntgisini, ýekeniň, gamşyň köki ýaly içi boş nârseleri aňladýan *porruk* sözi *por* kökünden we *-uk* goşulmasyndan durýar. *Por* sözünüň asly «turba» manysyndaky *bory* diýen türki sözdendir (*p~m*). Ýene-de ser. *Mory*.

Porsuk – Torsuk, sakartorsuk diýen haýwanyň türki dillerde, şeýle-de türkmen şiwelerinde ýörgünli ady. Kaşgarly

ony *porsmuk* görnüşinde ulanypdyr. Sözün köki barada ser. *Torsuk*.

Porsy – «Ýakymsyz ys» manysyndaky bu söz *por* kökünden we seýrek ulanylýan isim ýasaýjy *-sy/-si* goşulmasýndan durýar (deň. *geňsi*, *burugsy*, *eňsi*, *ýasy*). Gadymy türki dillerde *por/bur* sözi «ys» manysynda ulanylypdyr (Kaşgarly). Häzirem uýgur dilinde şu manyda *pur* sözi ýörgünlidir. Ýene-de ser. *Burun*.

Porsygüzen – Haýwanlaryň samyrlar maşgalasyna degişli bolan *porsygüzen* ýa-da *alajagüzen* diýen bu gijegezer ýyrtýjy haýwanjygyň goşma adyny hasyl edýän *porsy* we *güzen* (*gözen*) sözleriniň ikisi-de onuň üstüne howp abananda syrtyndan çykarýan ýakymsyz ysly suwuklygy bilen baglydyr. Türkmen dilindäki *kükemek* işligi geçmişde *güzemek*, *gügemek* şekillerinde-de ulanylypdyr. Şonuň üçin hem porsygüzeniň türkçe ady *kökarça*, azerbaýjança hem *gogarçadyr* (ýagny «kükärje», «kükeyän»). Umuman, samyrlar maşgalasyna degişli haýwanlarda özüni goramak üçin porsy suwuklyk işläp çykarýan anal mäsleri bolýar.

Port – Sähel egseň döwülýän närseleri (meselem, agajy) aňladýan bu söz şol närseler döwlende çykýan ses bilen baglanyşykly döräpdir. *Port* sözünüň *por* böleginiň «içi boş» («turba») manyda bolmagy hem mümkindir (ser. *Porruk*)

Pota – Köne türkmen dilinde «seçekli ýün ýaglyk» manyda ulanylan bu söz araplaryň *fota* sözündendir. Arap dilindäki manysy – «guşak». Magtymgulydan alnan şu setirlere üns beriň: *Her bazarda rowaç bolmak isleseň, Ýagşylaryň potasynda pul bolgun*. Çandyr türkmenleri *pota* sözünü «selle» manysynda ulanýarlar.

Pökene – Gadymy türki dillerde «kinniwanja adam» («liliput, karlik») manysynda ulanylan bu söz *pök* («pökgi», «tokga») kökünden we *-en* hem-de *-e* goşulmalaryndan durýar.

Il içinde boýy kelte, tokgaja çagalara-da *pökene* diýilýär. Özbek dilinde liliputyň ady *päkänädir*.

Pökgi – Içi boş, çişik närseleri aňladýan bu söz urlanda olaryň çykarýan sesi (*pök*) bilen baglanyşyklydyr, *-gi* – goşulma.

Pudak [pu:dak] – Häzir «iri ösümlikleriň düýbünden çykýan owunjak şahalar» manysyndaky bu söz aslynda *bogdak* sözünüň gysgalan görnüşidir: *bog+-ut+-ak* < *bogudak* < *bogdak* < *bo:dak* < *bu:dak*. *Bog* sözi «bogy, bogun» manysyndadyr, *-ut* (*-ud*) – dereje, *-at* hem at ýasaýjy goşulma. Sözüň asyl manysy: «ösümligiň bogny», söz manysynyň giňelmegi bilen alan manysy: «şeyle bogunlardan çykýan şahajyklar», «goşmaça ösüntgi» we ş.m. Gadymy türki dilde «aýak» manysynda ulanylan *bu:t/pu:t* sözi hem şu *pudak* sözünüň gysgalan görnüşidir.

Pul – Alys-çalyşda zat üçin tölenýän metal ýa kagyz belgileriň umumy adyny aňladýan *pul* sözi aslynda ýunanlaryň *pholis* sözünden bolup, ol ilki arap diline *flus*, soňra pars we türki dillere *pul* görnüşinde «manat; teňňe» manysynda geçipdir.

Pükge – Oýnalýan aşygyň tükge (*pökgi*, ýagny jikgäniň ters) tarapyňy aňladýan bu söz *pök* sözünden we *-ge* goşulmasyndan durýar. *Pök* – «pökgi», «togonalak» manysyndadyr.

Pür – Buýan, ýylgyn ýaly käbir ösümlikleriň ownuk ýaprakly, inçe baldakly bölegini aňladýan *pür* sözi aslynda *üp* kökünden we at ýasaýjy *-ür* goşulmasyndan durýar. *Üp* – «uly zadyň ownuk bölegi» diýen manydydyr. Ser. *Übtük, üpürjik*.

Pürçük – Seçegi we onuň uçlarynda bezeg üçin edilýän ýüplükleri aňladýan *pürçük* sözi *pür* sözünden (ser. *Pür*) we *-çük* (aslynda *-jik*, ser. *Üpürjik*) goşulmasyndan durýar.

Kaşgarly *pürçek* sözünü «käkil, zülp, gulpak» we «atyň ýalynyň toplanyp daňlan hüpügi» manylarynda getirýär.

Pyçak – Türki dillerde *pyçak*, *byçak* görnüşlerde ulanylýan bu söz «kesmek» manysyndaky *biç* kökünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. Ser. *Biçmek*.

Pyçgy – Ağaç kesýän guralyň *pyçgy* diýen ady «kes» manysyndaky *biç* kökünden we *-gy* goşulmasyndan durýar (deň. *algy, bergi, urgy*). Ser. *Biçmek*.

Pyçyk – Türkmen şiwelerinde *pyçyk*, gyrgyz, hakas dillerinde *pyşyk* sözi käbir keseller (meselem, mama) zerarly zeper ýeten, ýemşeren burny aňladýar. Bu sözüň *pyç* köki «ýemşermek», «ýenjilmek» diýen manydadyr. Ýenjilmegi netijesinde içinde gurçugy ölen we daşyna gara tegmili çykan ýüpek gozasyna-da *pyçyk* ýa-da *garapaçak* («garapyçyk») diýilýär. *Pyçyk* sözünüň yzyndaky *-yk* goşulmadyr.

Pygamber [py:gamber] – «Allanyň Ýerdäki wekili, Onuň habaryny, emrini we düzgünlerini ile ýetiriji» diýen manyda bolan bu söz parsalaryň *peýgam* («habar») we *ber* («getiriji», «ýetiriji») sözlerinden durýar. Bu sözüň arapçasy *resul, nebi*, türkçesi hem *ýalawaçdyr*.

Pyky [py:ky] – Gyrgyzdan kiçi, peri gara goňur, göwsi ak ala, aýaklary sary, açyk mawy gözli aw guşunyň (garçgaýyň bir görnüşiniň) ady bolan *pyky* sözi bu guşuň çykarýan sesi bilen baglanyşyklydyr. Çagataý türkleri bu guşa *pygu* diýipdirler (Budagow).

Pyňkymak – Birden sessiz gülmegi aňladýan bu söz *pyňk* diýen ses meňzetmesinden we *-yr* goşulmasyndan durýar.

Pyşga – Kesellemegi ýa gaty üşemegi zerarly, dowaryň burun deşikleriniň dykylyp, sümügi akyp, pyşşyldap duran ýagdaýyny aňladýan bu söz *pyş* diýen ses meňzetmesinden we *-ga* goşulmasyndan durýar.

Pyşyrdy – Sesiňi peseldip, ýuwaşja gürlenmegi aňladýan bu söz *pyş* diýen ses meňzetmesinden we *-yr* hem-de *-dy* goşulmalaryndan durýar.

Pyýada [pyýa:da], **ýadamak** [ýa:damak] – Bu iki sözün düzümindäki *ýa:da* sözi aslynda *ýadag* bolup, «pyýada», «ulagsyz» diýen manyny aňladypdyr. Onuň şu manysy Astrahan we Stawropol türkmenleriniň *ýeýew* (asly *ýadag*) sözünde saklanypdyr. Türkmen edebi dilinde bolsa ol *ýa:da* görnüşine geçip (ýagny yzky *g* sesi düşüp), manysy hem indi «pyýada» däl-de, «armak», «ýadamak» terzinde biraz üýtgeşmä sezewar bolupdyr. Derňelýän sözün «ulagsyz» manysy *ýa:da* sözünüň önüne *py* goşmak arkaly aňladylmaga başlapdyr. Eýsem, *py* näme? Häzirki türki dillerde bize gerekli «aýak» *ýa-da* «ýöremek» manysynda duş gelmeýändigine seretmezden, *py* (*bi*, *pi*) sözi bu dillerde geçmişde şol manylarda ulanylan bolsa gerek. Muny *peýga* we *biýlew* sözleriniň düzümindäki *peý* we *biý* kökleri tassyklaýar. *Peýga* sözi Orta Asyýa türki halklarynyň dilinde «pyýada çapyşyk», «ylgamak ýaryşy», *biýlew* sözi hem tatar, nogaý, uýgur dillerinde, şeýle-de Orsyýet türkmenleriniň gepleşiginde «aýak oýny», «tans» ýaly manylary aňladýar. Diýmek, aslynda *pyýada* sözi *py* («aýak») we *ýa:da* («ýöremek», «ylgamak», «hereket etmek») sözlerinden emele gelip, «pyýada, ulagsyz hereket etmek» manysynda ýüze çykypdyr.

Pyýala [pyýa:la] – Türkmen dilinde «käse» manysyndaky bu sözün asly ýunanlaryň *phiale* sözündendir, manysy – «suwuklyk içilýän sapsyz gap». Ol latyn diline hut şu manyda, pars diline bolsa «meý içilýän syrçaly gap» manysynda geçipdir. Soňky dilden türkmen dili «käse», gazak dili hem «aýna», «aýnadan edilen gap» manysynda kabul edipdir, hatda äpişgäniň aýna oturdylyan çarçuwasyna-da gazaklar *pyýala agajy* diýipdirler (Budagow).

Türki dillere *r* sesi bilen başlanýan sözler mahsus däl. Beýleki dillerden geçen şeýle sözlerde-de *r* sesiniň önünden ysgynsyz *e*, *i*, *y*, *o*, *u* ýaly sesler artdyrylýar ýa-da *r* sesiniň yzyndaky çekimli öňe geçirilýär. Türkmen dilinden mysallar: *rada-erada*, *raýyş-yrayyş*, *rus-orus*, *razy-yrza* we ş.m.

Rabat [raba:t] – *Ribat* diýen arap sözünden bolan bu gadymy adalga kerwen ýollarynyň ugrunda, onda-da çöl içinde gurlan mugt düşgelhanalaryň adydyr. Geçmişde olar haýyr-sogap üçin barly ýa perzentsiz adamlar tarapyndan gurlupdyr. «Kerwensaraý» manysyndaky bu söz Türkmenistanyň ýer-ýurt atlarynyň düzüminde köp duş gelýär: *Daşrabat*, *Agajarbat* («agaç rabat»), *Gyzylarbat* (Serdar şäheriniň öňki ady), *Repetek* («rabatek», ýagny rabatjyk) we ş.m.

Rahat [ra:hat] – «Asuda, parahat» manylaryndaky bu sözüň asly arapçadyr.

Radio [ra:dio] – Asly *radiare* diýen latyn sözünden bolan bu sözüň Manysy – «ýaýradyjy» (elektromagnit tolkunlaryny dumly-duşa iberiji) diýen manydadyr.

Raketa [rake:ta] – Asly alman (nemes) dilindäki *Rakete* sözünden bolan bu söz «şöhleli ok», «syrtyndan ýalyn çykarýan gülle» diýen manydadyr.

Rakyp [raky:p] – 1. Asly arapça *ra:gib* şekilinde bolan bu söz «meýilli, höwesli, mähirli» ýaly many aňladýar. Nusgawy edebiýatdan mysallar: *Ylma ragyp sen, gelip diňlesene. Ilahy bizni ylma ragyp eýle* (Döwletmämmet Azady). 2. Nusgawy edebiýatda ýagyny, duşmany aňladan bu köp manyly sözüň asly arapçadyr: *raki:b* – «keseki, ýat», «duşman» we ş.m. Nusgawy edebiýatdan mysal: *Rakyp goýmaz dogry bile gelmäge* (Magtymguly). *RakypLAR hergiz gülmesin* («Gül-Senuber»).

Raýat [ra:ýat] – Asly *ra'iyýet* diýen arap sözünden bolan bu söz belli bir döwlete, hökümdara boýun bolan, onuň islegine, talabyna görä işleýän we ýaşayan adamy, ili aňladýar (orusça *graždan*). Ekin *ekgeý çün ragayát sed hezar* (Azady).

Rende – Agajy, tagtany ýonmak, gymak, tekizlemek üçin ulanylýan bu guralyň ady parsçadyr. Manysy – «ýonuýy, gyryjy».

Reňk – Asly parsça *reng* bolan bu söz «boýag» we «hyna agajynyň ýapraklaryndan alnyp, saça we sakgala çalynýan çalgý» ýaly manylary aňladýar.

Repide [repi:de] – Oduň howry bişirmez ýaly, tamdyra çörek ýapýan ele geýmek üçin çybykdan örülen ýa tagtadan bejerilen tegelegiň daşyna mata tutulyp bejerilýän enjamyň *repide* diýen ady, ähtimal, pars sözi bolup, «köne esgi», göçme manyda bolsa «selle, peş» ýaly manylary aňladýar (Ýagello).

Resul [resu:l] – «Ilçi», «pygamber» ýaly manyda bolan bu sözüň asly arap dilinden geçipdir. Ol Muhammet pygambere berlen lakam – atdyr.

Ret – Arap dilinden alnan bu söz (*red*) «ýüz öwürmek», «gaýtmyşym etmek» ýaly manydadyr. *Ähli-nasyh sözüni ret kylmadym* (Azady).

Reýhan [reýha:n] – Gelip çykyşy boýunça arapça bolan bu söz aslynda ysly gülüň adydyr (orusça *bazilik*), söz manysynyň giňelmegi bilen soňra ol ysly gülli ot-çöpleriň umumy adyny aňlatmaga başlapdyr. *Läle-reýhan açylan ter enjimen isleseň* (Kemine).

Robot [ro:bot] – Adamyň hereketine meňzedip, dürli işleri çalt ýerine ýetirýän, adam üçin howply we zyýanly şertlerde, şeýle-de onuň baryp bilmeýän ýerlerinde adam ornuna işlär ýaly ýasalan tehnik serişdeleriň *robot* diýen ady aslynda çeh sözüdir. Çeh ýazyjysy Karel Čapek (1890-1938) sahna üçin 1920-nji ýylda ýazan «R.U.R» diýen eserinde adamyň aglaba

hereketini gaýtalap, köp işi başaryp bilýän hyýaly tehniki «adam» hakda pikir ýüwürdüýär. Şeýle adama-da ol *robot* diýip at berýär. Slawýan dillerinde *robot* (*rabota*) sözi «iş, hyzmat, gulluk» manysyndadyr: «gul, hyzmatçy ýaly buýran işi ýerine ýetirýän» (aslynda orus dilindäki *rabota* sözünüň *rab* köki «gul» diýmekdir, *-ota* – goşulma). *Robot* sözi çeh dilinden dünýä dillerine ýaýraýar.

Rowa [rowa:] – Bu sözüň asly parsalaryň *reften* («gitmek») işliginden bolup, «ýol berlen», «laýyk görülen» ýaly manydadyr. *Rowa görmediler jaýyň ýagşysyn* (Magtymguly).

Rowaç [rowa:ç] – Asly parsalaryň *rewa:j* sözünden bolan bu söz «ötgür (haryt)», «ýörgür (bazar)», «giň ýaýrawly» ýaly manylary aňladýar. *Rowajy-şerg üçin dost kyldyň* («Jeňnama»).

Röwşen – Asly parsça *röwşen* bolan bu söz «ýagty, yşyk» ýaly manydadyr. *Röwşen salar ýagty jahana gözel* (Kemine).

Rubagy [ruba:gy] – Dört setirden ybarat goşgy düzülişiniň bir görnüşini aňladýan *rubä*’i diýen arap sözi «dört, dörtleme» manysyndadyr. Rubagyda her bent tutuşlygyna özbaşdak bir many aňladyp, onuň 1-nji, 2-nji we 4-nji setirleri özara uwdaşyp (kapyýalaşyp), 3-nji setir olara eýermeýär.

Rubap [ruba:p] – Asly arapça *reba:b* bolan bu söz kirişli saz gurallarynyň bir görnüşiniň adydyr (orusça *lyutnyä, bandura*). L.Z.Budagow bu sözüň aslynda *rewawe* diýen pars sözi bolup, soňra arap diline geçendigini, onuň *rew* böleginiň «birsydyrgyn, ýürege düşgünç owaz», *awe* böleginiň hem «şeýle sesi, owazy ýaýradyjy» ýaly manydadygyny belleýär. *Saz edilse çün gyjak, dutar hem çengu-rubap, Hoş owaz göýende bolsa, nagmadan istär köňül* (Seýdi).

Rum [Ru:m] – Gadymy Wizantiýanyň (häzirki Türkiýäniň Anadolu böleginiň) latynça *Roma* diýen adyny ilki araplar *Rum* şeklinde ulanypdylar, arap dilinden hem bu söz Yslam

dünýäsine ýaýrapdyr (ol Kaşgarlynyň «Diwanynda» we «Kutadgu-biligde-de» *Rum* görnüşinde duş gelýär).

Rysk – «Nesibe, paý» manysyndaky *rysk* sözi bagty, döwleti, rowaçlygy aňladýan *rys*, *yrys* diýen gadymy türki sözden we at ýasaýjy *-k (-yk)* goşulmasýndan durýar. *Rys*, *yrys* sözleri altaý, gyrgyz, şor dillerinde, türkmen diliniň hem Stawropol we Astrahan gepleşiklerinde ýörgünlidir, hatda soňkularda *rys* sözünden dörän *Rysly*, *Ryslyhan* diýen gyz atlary hem köp. *Rysk* sözünden *rysgal* sözi ýasalypdyr, emma onuň *-al* goşulmasynyň köki belli däl.

Sabamak [sa:bamak] – «Gutarmak, tüketmek» we «aras-salamak» ýaly manylary aňladýan *saba* işligi «arassa, päkize» manysyndaky *sap* sözünden we işlik ýasaýjy *-a* goşulma-syndyn durýar. Ser. *Sabyn*.

Sabyn [sa:byn] – Kiri arassalaýjy, ýuwujy serişdäni aňlad-ýan *sabyn* sözi *sap* (*sa:p*) sözünden we at ýasaýjy *-yn* goşul-masyndan durýar (deň. *burun, garyn, boýun, çigin*). *Sap* sözi geçmişde hem işlik, hem at hyzmatyny ýerine ýetiripdir. At hyzmatynda ol «arassa, päk», işlik hyzmatynda hem «arassala, päkle, ýuw» ýaly manylary aňladypdyr. Diýmek, *sabyn* – «arassalaýan», «ýuwyýan» diýmekdir. Sabynyň orus dilindäki *mylo* diýen ady hem «ýuwujy» ýaly manydadyr.

Sabyn sözi *sabun* görnüşinde türki dillerden latyn diline, onuň üsti bilen hem käbir beýleki dillere geçipdir. Türk dilçileri şuny göz önünde tutup, *sabyn* sözünü kiri arassalaýan «ak toprak» manysyndaky latyn sözi hasaplaýarlar. Emma bu nädogrudyr.

Saç – Ynsan kellesiniň ýokary bölegindäki tüýleriň *saç* diýen ady «seç, seçele, dagat» manysyndaky *saç* sözünden dur-ýar («saçylan seçelenip duran gyl»). Türki dilleriň ir eýýa-mynda *saç* sözi diňe bir işlik däl, eýsem isim hyzmatynda-da ulanylypdyr. Türki dillerde *saç* sözünüň *säs* (başgyrt), *şas* (gazak), *çaç* (gyrgyz, uýgur), *çäç* (tatar) ýaly görnüşleri-de bar.

Saç [sa:ç] – Nahar bişirilýän tabany aňladýan bu söz pars sözüdür. Manysy – «metal gap», «taba».

Saçak – Çörek dolanýan we naharda orta ýazylýan mata, deri ýaly närsäni aňladýan bu söz dürli-dümen iýmitleri seçmek bilen bagly döräpdir. Ol *saç* (saçmak) sözünden we *-ak* goşul-masyndan durýar. Ertekiden alnan şu setirlere üns beriň: «*Açyl, saçagym, açyl, dürli tagamlar seçil*». Aglaba türki dillerde, şeýle-de Hytaýda ýaşaýan salar türkmenleriniň gepleşiginde

saçak sözi seçegi, pürçügi, ösümlikleriň seçelenip duran köklerini aňladýar.

Saçakçy – «Tarakan» manysyndaky bu söz *saçak* sözünden we *-çy* goşulmasyndan ybarat bolup, saçakçylaryň iýmit saklanýan ýerlere, saçağa köp üýşýänligi bilen bagly döräpdir. Türki *tarakan* sözünüň «dargaýan, dargagan» manysyndan ugur alyp, *saçakçy* sözünü «saçylýan», «çalt pytraýan» diýip düşündirýänler hem bar.

Sag – *Sol* (çep) sözünüň garşylygy bolan *sag* sözi şu sözleriň düzüminde duş gelýär we şeýle manylary aňladýar: a) *Sag, sagat* – «kemçiliksiz», «dertsiz»; b) *sagdyn* – «daýaw», «güýçli». *Sag el* (we aýak) aglaba çep elden (aýakdan) güýçli hem-de ukyply bolýar.

Sagalmak – «Dertden gutulmak» manysyndaky *sagal* sözi *sag ol (sag bol)* sözleriniň gysgalyp bitişen we *o* sesi *a* sesine öwrülen görnüşidir.

Sagat [sa:gat] – Wagt görkezýän enjamy aňladýan bu söz araplaryň *sa'ät* («wagt») sözündendir.

Sagdak – Häzir halyçylykda gölçäniň ortasyna salynýan ownuk nagşyň adynda saklanan bu gadymy söz «sanç» manysyndaky *sag* sözünden we *-dak* goşulmasyndan durýar (Habiçew-I). *-dak* goşulmaly sözlere ýene mysal: *baldak, gundag, gowurdak...* *Sagdak* sözi ilki peýkamy aňladyp, soňra onuň gabyna geçipdir. Muny garaçaý dillerinde «ok, peýkam» manysynda *sa(g)dak*, «peýkamyň gaby» manysynda hem *sadak orun* sözleriniň ulanylyşy tassyklaýar. Garaçaý dilinde *sary sadak* sözi sary peýkamy aňladýar. Bu dildäki *sadak* sözünüň köki *sa (sag)* bolup, ol, biziňçe, «sanç» manysyndaky *sok* sözi bilenem asyldaşdyr: *sok-sak*.

Sagmak – Gadymy türki eýýamda döräp, süýt sagmagy aňladýan bu söz *sag* (türki diller), *saa* (mongol), *haa* (burýat), *çaga* (ewenk) ýaly görnüşlerde ulanylyp, ol «sozmak», «sykmak» ýaly manydadyr. *Sag* sözünüň biraz manysy we görnüşi

üýtgän *sog* görnüşi *sogdarmak* (ser.) we *soguljan* (ser.) sözlerinde duş gelýär.

Sagry – Adam we haýwanlarda biliň aşak ýanynyň (bil bilen türre aralygynyň) *sagry* diýen ady «arka», «syr» manysyndaky *ýagyr* (ser. *Ýagyryny*) sözünüň *sagyr* görnüşinden we -y goşulmasyndan durýar. *Sagyr* we *ýagyr* sözlerindäki *ý~s* ses çalşygy türki dillere mahsus hadysadyr (deň. *selin* – *ýelin*, *selpе* – *ýelpе*, *sar-ýary* we ş.m.). Söz manysynyň giňelmegi bilen *sagry* sözi suw geçirmeýän berk we gymmat bahaly ädigi aňlatmaga-da başlaýar (*sagry ädik*). Bu ädikler iri haýwanlaryň (at-eşegiň, gatyryň) *sagry* derisinden bejerilen gaýyşdan tikilipdir. *Sagry* sözi gaýşyň ady hökmünde *şagrenskaya* (*şagrinskaya*) *koža* ýa-da diňe *şagren* görnüşinde orus dilinde-de geçipdir (Dal). Ýene-de ser. *Sagyr*.

Sagyr – Gadymy türki dillerde içi syrçalanan we suw syzdyрмаýan gaplara *sagyr* diýlipdir. Kaşgarly bu sözi «içine şerap guýulýan güpi ýaly togalak gap» diýip düşündirýär. Söz manysynyň giňelmegi bilen türki, şol sanda türkmen dilinde *sagyr* sözi «ker», «gulagy agyr» ýaly keseliň adyny hem aňlatmaga başlapdyr. Manysy – «ses geçirmeýän, içi petiklenen gulak». Ýene-de ser. *Sagry*.

Sahna – Teatrda oýun görkezilýän ýeriň *sahna* diýen ady ýunanlaryň *Skhene* sözünden bolup, ol *sahn* görnüşinde arap, pars, soňra hem *sahna* şeklinde türki dillere geçipdir. Manysy – «oýun ýeri».

Sakaw – Sakynyp geplemegi aňladýan *sakaw* we *kekeç* sözleriniň ikisi-de ses meňzetmesi esasynda döräpdir.

Sakgyz – Türki dillerde, şeýle-de türkmen şiwelerinde aýakgaba berk ýapyşýan toýun palçygyň *sakgyz* diýen ady *sakgy/şakgy/şykgy* diýen ses meňzetmesinden we -z goşulmasyndan durýar (şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *owuz*, *dykyz*, *gowuz*, *semiz*, *gopuz*.....). Kaşgarly *sakgyz* sözünü *sagyz* görnüşinde ulanyp, ony «ýapyşkan toprak» diýip düşün-

dirýär. Şiwelerde *sakgyz* (toýun) palçyga *şykgy* hem diýilýär. Söz manysynyň giňelmegi bilen «toýun» manysyndaky *sakgyz* diýen söz çeynelýän maddany aňlatmaga başlapdyr, çünki şykgy palçygyň we çeynelýän sakgyjyň häsiýeti, sesi birräkdir.

Sakyrta – Haýwanyň we adamyň endamyna berk ýapyşyp, olaryň ganyny sorýan bu zyýanly möjegiň adynyň *sakyr* bölegi *çakyr* sözünüň bir görnüşi bolup, onuň ýapyşganlygy, endamdan aňsat aýryp bolmaýanlygy bilen baglydyr (ser. *Çakyr*). Adyň yzyndaky *-t* we *-ga* goşulmadyr (deň. *çekirtge*, *hőwürtge*).

Sal – A sesi gysga aýdylýan şu *sal* sözi düzüminde bolan *salkym*, *salkyn*, *sallamak*, *sallam-sajak*, *sallançak*, *salpy* ýaly sözleriň köki, biziňçe, türki dilleriň Altaý birligine giren döwürde (belki, ondan hem öň) «şemal» manysyndaky *ýel* sözi bilen asyldaş bolsa gerek. Muny *sal* sözi bilen gelýän sözleriň aňladýan hereketiniň ýeliň täsiri bilen edilýän herekete meňzeşligi (hallanlamagy, sallanmagy) güwä geçýär. *Cal* we *ýel* sözlerindäki *s~ý* ses çalşygy türki dillere mahsus hadysadyr. Galyberse-de, ýakut dilinde *salgyý* sözünüň «ýel», «öwüsgin», tungus-manjur dillerinde-de *salgin* sözünüň «howa» manysynda duş gelmegi bu çaklamany hakykata ýakynlaşdyrýar. Ýöne bu pikir entek goşmaça delillere mätäçdir. Ýene-de ser. *Salkyn*, *Sel*.

Salam [sala:m] – Arap dilinden geçen bu söz «salamatlyk, asudalyk, rahatlyk» ýaly manylary aňladýar.

Saldaw – Akymyň tersine ýüzdürmek üçin, gaýyga dakylan uzyn ýüpi egne salyp gyradan çekýänlere *saldawçy* (orusça *burlak*), gyradaky uç tarapynda egne ildirip çeker ýaly birnäçe halkasy bolan ýüpe *saldawýüp* (orusça *beçewa*), şeýle tär bilen gaýygy dartyp (süýräp) äkitmeklige-de *saldaw çekmek* diýilýär. Bu adalga ýüpi egne salmak, ildirmek manysyndaky *salmak* işliginden ýasalypdyr. Türki dillerde baryp 4-5 mün ýyl mundan öň hem *salda* görnüşinde ulanylan bu gadymy söz

tungus-manjur dillerinde şol şekilde, ýöne «tirkeg», «tirkiş» (ýagny arabany ýa-da azaly mala tirkemek üçin ulanylýan berk gaýyş ýa-da ham ýüp) manysynda şu wagta çenli saklanypdyr.

Salgyt – Döwlet, kärhana ýa şahsy adamlar tarapyndan ilden alynýan tölegiň ady bolan bu söz işligiň *sal* kökünden we *-yg* hem-de *-yt* goşulmalaryndan durýar. Manysy – «salynýan, üste ýüklenýän borç».

Salkyn – Ýuwaşja, mylaýym ýelli howany, serginligi aňladýan bu söz baryp tungus-manjur dillerinde *salgin*, gadymy türki dillerde *salgym* görnüşlerinde duş gelýär. Hytaýda ýaşayan salar türkmenleri sergin ýele *salgo* diýýärler. Biziňçe, bu sözleriň *sal* köki «*şýel*» manysyndadyr, *-kyn* (*-yk* we *-yn*) bolsa goşulmalardyr. Bu pikiri *sal* sözüniň koýbal, tywa, şor dillerinde «*ýel*», «*tolkun*» manylarynda ulanylýandygy hem tassyklaýar (Radlow). *S~ý* ses çalşygy netijesinde *sal* we *ýel* sözleriniň kökdeş bolmagy hem mümkindir. Derňelýän *sal* sözi öýleriň gapdalyndan akýan suwly ýaplaryň *salma* diýen adyndada-da duş gelýär.

Saman [sa:man] – Bugdaý, arpa, şaly ýaly ekinler döwölüp, dānesi alnandan soň galýan çöpleri, pahaly aňladýan bu söz türki dillerde *saman*, *saban*, *salam* görnüşlerde ulanylýar. *Saban* şekilinden ugur alyp, türk dilçisi Hasan Eren ony «baldak» manysyndaky *sap* diýen türki sözden hasaplaýar (bu ýagdaýda *-an* at ýasaýjy goşulmadyr, *sap* sözüniň *p* sesi hem soňra *m* sesine öwrülipdir). Ýöne *sap* sözüniň *a* sesindäki gysgalyk, türkmen dilindäki *saman* sözünde bolsa bu sesiň uzyn aýdylmagy beýle pikirini dogrudygyna şübhe döredýär. Türk dilinde dāneli başlary ýolnup, gyrkylp alnyp, ýenjilmedik baldagyndan sebet ýaly dürli gaplary örmäge ýaramly pahala *saman* diýilýär. *Saman* sözünün *salam* şekili orus diline *soloma* görnüşinde kabul edilipdir. Ismet Eýuboglu *saman* sözüni pars dilinden geçen söz hasaplaýar.

Samramak – «Biderek geplemek, samahyllamak» many-syndaky *samra* sözi geçmişde hem at, hem işlik hyzmatynda ulanylan *sam* kökünden we *-ra* (*-yr we -a*) goşulmasyndan ybaratdyr. *Sam* sözi *samahyl*, *samsyk*, *samsam* ýaly sözleriň düzüminde-de duş gelyär. Kaşgarly *samra* sözünü *sanry* görnüşinde getirýär.

San [sa:n] – Mukdar, hasap bildirýän bu sözün asly *sa* (*sa:.*) bolup, ol «Kutadgu-biligde» hut şu görnüşde «san» we «sana» manylarynda ulanylypdyr (*sa:dym* – «sanadym»). *Sa* sözünün yzyna aglaba türki dillerde *-n*, türk we azerbaýjan dillerinde hem *-ý* goşulyp, *san* sözi ýasalypdyr. Türkmen dilinde *san* sözi bilen bir hatarda *saý* sözi hem ulanylýar: *sa:ýmak/sa:nmak* – *Men ony gowy oglan saýdym/sandym; gün-saýyn* we ş.m.

Sanaç – Baryp Kaşgarlynyň «deri gap» manysynda ulanan bu sözi häzirem şol manyda, ýöne un salynýan deri gaby aňladýar. Has ir eýýamda deriden edilen gaplara *san*, onuň kiçilerine bolsa *sanjyk*, *sanaç* diýipdirler. Bularda *-jyk* we *-aç* kiçeltmekligi bildirýän goşulmalardyr.

Sançmak – Ýiti uçly zady çümdürmegi, dürtmegi aňladýan *sanç* sözi *san/sen/sün* sözünden we *-ç* (*-yç/-iç*) goşulmasyndan durýar (deň. *çekiç*, *örküç*). *San/sen/sün* sözünüň özi aslynda «dürt» manysyndaky türki sözdür. Sözün bu kökünden gadymy türki dillerde *süni*, *süngi* («naýza»), aglaba türki dillerde *senek/sänek* («çarşak, ýabak»), *sançgy* ýaly sözler ýasalypdyr.

Sandal – 1. Edebi dilde üstünde demir ýenjilýän enjamy aňladýan bu söz aslynda arap sözüdir. 2. Hindistanda bitýän hoşboý ysly berk ağaç. Hindihytaý we Merkezi Asyýa ülkelerinde şol ağaçdan dört tarapy açyk, üsti ýapyk gapyrjak ýasap, içinde daş ýa demir gapda köz goýupdyrlar. Oňa-da *sandal* diýlipdir. Köpçülik bolup bir uly ýorganda ýatylýan eýýamda şol közli gapyrjagy ortada goýup, üstüne ýorgan atyp-

dyrlar. Her kim ýatanda, aýagyny şol sandala tarap uzadypdyr. Bu sandal tutuş ýorgana ýylylyk we ýakymly ys saçypdyr.

Sandyk – Zat saklanýan bezemen gapyrjagy aňladýan bu söz aslynda ýunanlaryň *sundohton* («gap», «gapyrjak») sözündendir. Gündogar dilleriniň aglabasyna ol ir eýýamda aralaşypdyr.

Sanjy – Bedeniň iç ýüzünde bir zat dürtülýän ýaly bolup döreýän yzanyň *sanjy* diýen ady *sanç/sünç* sözünden we at ýasaýjy -y goşulmasyndan durýar. Ser. *Sançmak, sünçmek*.

Saňa – *Sen* at çalyşmasynyň ýöneliş düşümdäki görnüşi bolan bu söz *sen* sözünden we şol düşümiň gadymy -*garu* goşulmasyndan durýar: *sengaru<seňgaru<seňga<saňga<sa-ňa*. Käbir türkmen şiwelerinde, şeýle-de Hytaýdaky salar türkmenleriniň gepleşiginde *saňa* sözi *sene* görnüşinde ulanylýar.

Sapak – «Mekdepde okadylýan sapak» we «tikin tikilýän sapak» ýaly iki manyda ulanylýan *sapak* sözünüň aslynda şol bir kökden gaýdýandygyna, ýagny iki närsäni biri-birine sapmak, çatmak, seplemek ýaly düşüňjani aňladýandygyna göz ýetirmek onçakly kyn däl. Sapak (ýüplük) iki bölek matany sepleşdirýär; haýsydyr bir dersden okadylýan sapaklar hem mowzuklar toplumyny sepleşdirip, şol ders boýunça umumy düşünje, bilim berýär. Diýmek, *sapak* sözi *sap* kökünüň yzyna at ýasaýjy -*ak* goşulyp ýasalypdyr (deň. *gapak, ýatak, orak*).

Sapan – Uzaga daş ýa kesek atmak üçin ulanylýan guralyň *sapan* diýen ady gadymy türki *sap* sözünden we -*an* goşulmasyndan durýar. Kaşgarly *sapmak* sözünü «hallanlatmak», «bulaýlamak» ýaly terzde düşündirip, oňa *At kuzruky sapydy* («at guýrugyny bulaýlady»), *it kuzruk sapytty* («It guýruk bulaýlady») ýaly mysallary getirýär. Sapan salnan daş ýa kesegiň sapanyň uzyn ýüpleriniň iki ujundan tutup aýlamak, bulaýlamak arkaly atylýandygy üçin, bu gural şeýle at alypdyr.

Sapança – Yakyn aralyga ot açýan we köplenç gabyna salnyp guşakdan asylýan çaklaňja ýaragyň ady bolan bu söz

türki dillerde *tabança* (türk), *tapança* (azerb., gyrgyz, uýgur), *tapanşa* (gazak), *toppança* (özbek), diňe türkmen dilinde hem *sapança* görnüşindedir. Tapança/topança sözi *top* sözünden we seýrek ýagdaýda atlaryň yzyna goşulýan *-an* (deň. *oglan*, *du-man*, *özen*) hem-de kiçeltmekligi bildirýän *-ça* goşulmalaryndan durýar. Manysy – «kiçijik el topy».

Sapmak – Bu köp manyly işligiň «ýalňyşmak», «azaşmak», «ýa:zmak» manyсы sözlüklere alynmadyk bolsa-da, ol gepleşikde köp duş gelýär. Meselem:

Akyl adam ikinç sapmaz ýolundan,

Oňa bir ýalňyşlyk – ömürlük sapak.

Köp gyz dogulýan maşgalalarda gyza dakylýan *Ogulsapar*, *Ogulsapdy* ýaly atlar hem «Şu gyzdan soň ogul dogulsyn, oğla ýa:zsyn» diýen manydadyr. Derňelýän *sap* sözi *sapalak* sözünüň düzüminde-de bar.

Sar – Närselere berklik berýän, ony tozdurman saklaýan örtügiň ady *sar* bolup, ol «gabyk», «gow» ýaly manydadyr we aslynda *ýar* (*ýary*) sözi bilen hem kökdeşdir. *Sar* sözi *sargy*, *saramak* ýaly sözleriň düzümine-de gatnaşýar, şahyrlaryň goşgularynda-da duş gelýär: *Tüýün ütüp, sanaç edip saryndan...* (Çary Afzal). Ýene-de ser. *Syr*, *syrça*; *ýary*.

Sardaba – Garagumda we Gyzylgumda takyra ýygnanýan ýagyş suwy uzak saklanar ýaly, onuň pes tarapynda gazylyp, aşagy suw syzmaz ýaly petiklenip, üstüne gümmez, dört tarapyna hem howa geçip durar ýaly deşik edilip gurlan ajaýyp ýerasty binalary aňladýan *sardaba* sözi parsalaryň *serd* («so-wuk») we *-ab* («suw») sözlerinden bolup, «sowuk suwly howdan» manysyndadyr. Sözüň yzyndaky *-a* (-e) ýasaýjy goşulmadyr.

Sargan – Owuz süýdüne guzugaryn (maýa) atylýp taýýarlanýan iýmitiň *sargan* diýen ady «suwy syrygyp goýalmak, gatamak» manysyndaky *sarykmak* işliginden we ortak işligiň -

an goşulmasyndan emele gelipdir (*saryk-an* < *sarygan* < *sargan*).

Sargyt – Bir zady getirip bermek ýa äkitmek üçin edilýän haýyşy aňladýan bu söz, rowaýata görä, *saryg* («saramak») sözünden we *-yt* goşulmasyndan durýar. Geçmişde, sowatsyzlyk eýýamynda bazarçylara sargalan närseler ýatdan çykmaz ýaly, olaryň barmagyna ýa bilegine her zat üçin *saryg* edilipdir (ýüplük daňlypdyr).

Sarkyt – «Iýilmän galan azajyk galyndy» we «sarkyndy» manylaryndaky bu söz *sarkmak* işliginiň *sark* (asly *sar+yk*) diýen düýp sözünden we *-yt* goşulmasyndan durýar.

Sarsañ, saňsar – «Akylyna şikes ýeten» manysyndaky bu sözleriň ikisi-de «daş» manysyndaky *saň* (*sang*) we «kelle», «baş» manysyndaky *ser* diýen pars sözlerinden durýar: «daş kelle».

Sarymsak – Ajy, ýiti ysly, saglyk üçin iňňän peýdaly bu bakja ekininiň adyny Kaşgarly *sarymsak* we *samursak* görnüşlerde getirýär. Şonuň üçin hem çekimlileri gysga aýdylýan bu sözüň aslynyň *sarmy* ýa-da *sarym* diýen sözleriň haýsyndandygy belli bolman galýar. Orus türkşynaslary *sarymsak* sözüni *sary* diýen reňk adyndan hasaplaýarlar we ony dermanlyk üçin uzak saklanan sarymsagyň sarygylt reňk alýandygy bilen baglaýarlar. Ýöne türkmen dilinde *sary* sözüniň *a* sesi uzyn, *sarymsak* sözünde bolsa gysga aýdylýandygy iňkise goýýar. Şeýlelikde, *sarymsak* sözüniň hakyky köki belli däl.

Satan – ser. Çatan.

Sataşmak, satmak – Şol bir kökden (*sat* sözünden) hasyl bolan bu işlikler, şeýle-de *satan* (ser.) sözi häzir düýbünden başga-başga manylary aňlatsalar-da, olaryň asyldaşdygyna göz ýetirmek onçakly kyn däl, çünki biziňçe, *s~ç* ses çalşygy esasynda *sat* we *çat* sözleri şol bir kökden döräpdirler (ýöne bu sözleriň haýsysynyň ilkinjidiği belli däl). *S~ç* ses çalşygy türkmen dilinde başga-da ençeme sözleriň döremegine sebäp

bolupdyr: *çozma* – *sozma*, *çap* – *sap* (ser. *Çabyt*), *çaryk* (ser.) – *sar/saryg*, *sypyrylmak* – *çypyrylmak* we ş.m. *Sat* sözünüň kökdeşi bolan *çat* sözi iki närsäniň birigen, çatlyşan ýerini, umuman, gowuşmagy, duşuşmagy aňladýar. Şu makalada derňelýän sözler hem hut şu manyda ýüze çykyppdyrlar: *sataşmak* – biri-biri bilen duşuşmak; *satmak* – harydy başga biriniň üstüne atmak, hyrydaryna gowşurmak; *satan* (ser.) we *çatan* – çatalbada biri-biri bilen çatylýan aýaklar.

Sawçy [sa:wçy] – Gelin edinmek üçin bir öýden beýleki-sine ýollanýan wekiliň *sawçy* diýen ady türki dillerde «söz, gep» manysynda ulanylan *sab* (*sa:b*) sözünden we -çy goşulmasyndan durýar. Manysy – «söz aýdyjy», «habar ýetiriji». Kaşgarly bu sözi «pygamber», «Allanyň sözünü ile ýetiriji», «Allanyň Ýerdäki wekili», «ýalawaç» ýaly manylarda getirýär.

Saý – I. Suwuň geçmek üçin amatly, ýalpak, gowy ýeri. 2. Oňat, sagdyn, saýlama. Sözüň bu manylarynyň ikisi hem, biziňçe, şol bir kökden gaýdýar. Aslynda *sag* (*sagat*) sözi bilen kökdeş bolan *saý* meňzeş närseleriň sagdynyny, gowusyny, peýdalysyny aňladýar. Bu kökden dörän täze sözler: *saýlaw* – gowusyny seçip alyş; *saýgar* – aýyl-saýyl ediş, gereğini anyklaýyş; *saýyrdyň* – görnükli, daýaw we ş.m.

Saýlaw – «Seçgi» manysyndaky bu söz, «saç, hasapla» manysyndaky *saý* (ser. *San*) sözünden we -la hem-de -w goşulmalaryndan durýar.

Saz [sa:z] – Suw gamşynyň köp biten çalpawlygyny aňladýan bu sözi parsça hasaplap, «gamyş» diýip terjime edýärler.

Sazak [sa:zak] – Oduny ýiti gyzgynlyk berýän bu çöl ösümliginiň ady gadymy türki dillerde *süksük*, *söksök*, soňkura-rak döwürde Altyn Ordanyň türki ilatynyň gepleşiginde *seks-wül* (*sagsagyl*) ýaly görnüşlerde ulanylypdyr. Biziňçe, *sazak* sözi *sagsagyl* sözünüň üýtgän we gysgalan görnüşidir: *sagsagyl* <*sagsak*< *sa:sak* < *sa:zak*.

Sazan – Amyderýa boýlarynda teňňeli balygyň bir görnüşiniň ady bolan bu söz «sazlyk», «suw gamşynyň köp bitýän çalpawlygy» manysyndaky *saz* sözünden we *-an* goşulmasyndan durýar. Manysy – «sazlykda ýaşaýan balyk». Hakykatynda bu söz *sa:zan* görnüşinde birinji *a* sesi uzyn aýdylmaly, emma oruslar türkî dillerden ony *saza:n* şekilde kabul edipdirler, soňra bu söz käbir türkî dillere orus dilinden täzededen *saza:n* şekilde kabul edilipdir. Hazarýaka ilat bu balyga *kefir* diýýär, onuň ylmy ady *Cupinus carpio*.

Sebet – İçine zat salmak üçin çybykdan, gamyşdan we ş.m. örülýän gabyň ady bolan bu söz *sep* sözünden we at ýasaýjy *-et* goşulmasyndan durýar (deň. *çöket, böwet, suwat*). Çybygyň, gamşyň yzly-yzyna biri-birine seplenip örülýändigini üçin, bu gaba *sebet* diýen at berlipdir. Bu söz *seped* görnüşinde arap we pars dillerine-de türkî dillerden geçipdir.

Seçgi – 1. Saýlaw; 2. Tebigy seçgi, ýagny ösümlük we haýwanat dünýäsine degişli nârseleriň hilini gowulandyrmak maksady bilen olaryň iň sagdyn, özüne meňzeşlerden parhly, ýasaýyş ukyply görnüşlerini tebigatyň saýlap alşy. Bularyň ählisi «saýlamak» manysyndaky *seç* (*seçmek*) işliginden we at ýasaýjy *-gi* goşulmasyndan durýar.

Seçme – Aw tüpeňlerinde peşene salnyp atylýan dürli ululykdaky togalajyk gurşun ýa demir dänejiklerini aňladýan bu söz atylanda onuň nyşana seçelenip gidişi bilen bagly döräpdir.

Segsen – 80 belgi bilen aňladylýan sanyň ady «sekiz on» sözleriniň goşulyşyp bitişmeginden emele gelipdir: *sekiz on* < *segiz on* < *segizen* < *segzen*.

Sekmek – Häzir aýak basmagy, ädim urmagy aňladýan *sek* sözi aslynda «bök» manysynda bolup, ol bökülip çykylyan we düşülýän nârseleri aňladypdyr. Meselem, *sekmer* – daglaryň ýokardan aşak basgançak-basgançak bolup duran ýerleri; seki – oturmak we ýatmak üçin ýerden biraz ýokarda bejerilen supa,

tapçan ýaly närseler, *sekirtmek*, *segremek* we ş.m. Ýene-de ser. Çekirtge.

Sel – Häzirki dilde özbaşdak ulanylyşda duş gelmeýänem bolsa, *selen*, *selin*, *selki*, *selkildemek*, *selle*, *selme*, *selpe*, *selçeň* ýaly ençeme sözüň düzüminde saklanyp galan *sel* sözi, biziň çaklamamyza görä, *ýel* sözi bilen kökdeş we manydaşdyr. *Ýel* we *sel* sözlerindäki *ý~s* ses çalşygy türki, şol sanda türkmen dilleri üçin mahsus hadysadyr: *suw* – *ýuw*, *sagry* – *ýagyryny*, *samra* – *ýañra* we ş.m. Ýokarda sanalan sözleriň aňladýan hereketleri (selpemek, selpildemek) hem ýeliň täsiri bilen bolýan hereketlerdir. Galyberse-de, ýakut dilinde *seleýer* sözüniň «ýelli», «dürli tarapa öwsüp duran» manyda duş gelmegi çaklamamyzy hakykata biraz ýakynlaşdyrýar, ýöne onuň entek goşmaça deliller bilen tassyklanmalydygyny ýañzydýarys. Ýene-de ser. *Sal*.

Selçeň – «Seýrek» manysyndaky bu sözüň *sel* köki *seýil* («seýir», «seýrek») sözüniň gysgalan görnüşidir, *-çeň* – goşulma (deň. *Utanjaň*, *soguljan*, *soranjaň*).

Selin – Gum ösümliginiň ady bu söz *sel* sözünden (ser. *Sel*) we *-in* goşulmasyndan durýar. Manysy – «selpildeýji», «ýeliň badyna selpildeýän».

Sen – Ikinji ýöňkemäniň birlik sandaky at çalyşmasy bolan bu sözüň asly *se/si* bolup, *-n* goşulmadyr. Hytaýda ýaşaýan salar türkmenleri *sen* ýerine *se* sözüni ulanýarlar. Bu sözüň *si* görnüşi *siz* (ser). sözüniň düzüminde, şeýle-de tungus-manjur dillerinde duş gelýär.

Seňse – «Huşuny ýitiren» manysyndaky bu söz, ähtimal, «da:ş» manysyndaky *seň* diýen pars sözünden we *-se* goşulmasyndan ýasalan bolsa gerek (deň. *gabsa-gapsa*, *boýunsa*). Manysy – «urgy ýa başga zat netijesinde kellesi doňmak, huş gitmek».

Sepgil – Adamyň ýüzüne çykýan ownujak gara ýa-da goňur nokatlaryň *sepgil* diýen ady işligiň *sep* kökünden we *-gil*

goşulmasyndan durýar (deň. *çuňňul/çuňgul, ýeňil/ýeňil* we ş.m.). Manysy – «*sepilen*» (ýüzüne künji sepilen ýaly).

Serçe – Çymçygyň ýörgünli ady bolan *serçe* sözi bu guşuň çykarýan sesi bilen bagly dakylpdyr. Ýene-de ser. *Çymçyk*.

Serdar [serda:r] – «Baştutan», «serkerde», «ýolbaşçy» manysyndaky bu söz «baş» manysyndaky *ser* diýen pars sözünden we *-dar* goşulmasyndan durýar.

Seresap – Ägä bolmagy aňladýan bu söz *ser* («baş, kelle») we *sap* («dury, açyk») sözlerinden ybaratdyr. Manysy – «dury akyly, açyk kelle bilen pikir et».

Seretmek – «Garamak, gözlemek» manysyndaky *seret* sözi «baş» manysyndaky *ser* diýen pars sözünden we işligiň *et* kökünden durýar. Manysy – «ünsli, kelläňe agram salyp gözlemek». Deň. *äňetmek – aň etmek, esetmek – es (huş) etmek*.

Sergi – Köpçülige görkezmek üçin ýaýlyp-ýaýradylp, üsti açylp, serlip goýulan närseleri aňladýan bu söz işligiň *ser* kökünden we at ýasaýjy *-gi* goşulmasyndan durýar.

Sergin – «Salkyn» manysyndaky bu söz «ýaýradyp şemallatmak» manysyndaky *sermek* işliginiň *ser* kökünden we *-gin* goşulmasyndan durýar. Mongolça *seriün/sergün*.

Serhet – «Araçäk» manysyndaky bu söz parsalaryň «baş», «esasy» manysyndaky *ser* we araplaryň «çäk», «aralyk» manysyndaky *het (hett)* sözlerinden durýar.

Serpaý [serpa:y] – Toýda, dabarada uly hormatyň nyşany hökmünde berilýän sowgadyň – başdan aýaga çenli geýilýän eşikleriň *serpaý* diýen ady parsalaryň *ser* – «baş» we *paý* – «aýak» sözlerinden durýar.

Serpik – Gara öýüň tüýnüginiň üstüne atylp, ýagtylyk gerek wagty bir çeti yzyna serpilýän keçäni aňladýan bu söz *serp* sözünden (ser. *Serpmeke*) we *-ik* goşulmasyndan durýar.

Seýrek – «Selçen», «käte bir» ýaly many aňladýan bu sözün *seý* köki Kaşgarlyda *sed, sez* görnüşinde ulanylyp, onuň özi «seýrek» manysyndadyr, sözün yzyndaky *-rek* bolsa goşma

goşulmadyr: *-ir* we *-ek*. *Sed* sözi *setanda-seýranda* söz düzüminde saklanypdyr (bularyň *set* we *seý* sözleri kökdeşdir). Soňra *set/sed/sez* sözi *seý* görnüşine geçip, ondan *seýil/seýir* (ýuwaşja ýöräp edilýän gezelenç), *seýran*, *seýkin* (*assa-seýkin*) ýaly sözler ýasalypdyr.

Sil [si:l] – Güýçli ýagyşdan soň döreyän joşgunly suw akymyny – tebigatyň howply hadysasyny aňladýan bu sözün asly araplaryň «joşgun» manysyndaky *seýl* sözündendir.

Silkmek – Arassalamak, tertibe getirmek maksady bilen bir zady o ýan-bu ýana siltelemegi, kakmagy aňladýan bu sözün *sil* köki arassalamagy, tämizlik üçin edilýän uz hereketi aňladýan sözdür, *silk* sözünüň yzyndaky *-k* (*-ik*) bolsa işlik ýasaýjy goşulmadyr. Aslynda, *sil* we *sül* kökdeş sözlerdir. Ser. *Sülgün*, *silmek*.

Silmek – *I* çekimlisi gysga aýdylýan *sil* sözi häzirki edebi dilde özbaşdak ulanylmaýan bolsa-da, geçmişde ol «arassa, päkize, owadan» manysyndaky isim, «arassalamak, timarlamak» manysyndaky işlik hyzmatynda ýörgünli bolupdyr. Muny *sil* sözünden emele gelen şu sözler tassyklaýar: *silik* – Kaşgarlynyň «Diwanynda» we «Kutadgu-biligde» köp duş gelýän bu söz «arassa», «owadan» manysyndadyr (*sil+ik*). Bu sözün *suluw* görnüşi gyz atlarynda-da duş gelýär: *Aýsuluw*; *silkmek* – kakyp hapasyny aýyrmak, arassalamak. Bu söz *silik* sözündendir; *silemek* – a) eti süňkden aýyrmak; b) bir närsäniň hapalaryny aýyrmak; *silgi* (şiwe sözi) – bir närsäni syryp-süpürmek üçin ulanylýan esgi we ş.m.

Sim [si:m] – Ýüp görnüşli inçe metal önümi aňladýan bu söz aslynda pars sözi bolup, ol ilki «kümüş», soňra «kümüş pul» we «tar» ýaly manylarda ulanylmaga başlapdyr.

Simap [si:ma:p] – Gadymy türki dillerde *suwkümüş* ýaly görnüşde ulanylan bu söz häzirki çuwaş dilinde *çerkemel* («diri kümüş»), tatar we başgyrtlarda hem *terekömeş* («diri kümüş»)

görnüşinde duş gelyär. Türkmen dilinde soňra ol *simap* («kü-müş suwy» ýa-da «suwkümüş») diýen söz bilen çalşyrylýar.

Sirke – Turşadylan üzüm şiresinden taýýarlanyp, çişlige we käbir naharlaryň üstüne sepilip iýilýän ýiti turşy suwuk önümiň *sirke* diýen ady *zirk* sözünden we *-e goşulmasyndan* durýar. *Zirk* – sarytikeniň gyzyň reňkli, aşa turşy miwesiniň ady.

Siz – Ikinji ýöňkemäniň köplük sanyny aňladýan bu sözünň köki «sen» manysyndaky *si* sözünden we köplük sanyň gadymy *-z* goşulmasyndan durýar. Hytaýda ýaşayan salar türkmenleri bu goşulmanyň ýerine köplük sanyň häzirki *-ler* goşulmasyny ulanýarlar: *siler*. Türkmen şiwelerinde *siz* sözüne derek *senler* diýýänlerem bar.

Sogan – Togalak düýbi gat-gat gabykly bakja ekininiň *sogan* diýen adynyň çagataý we uýgur dillerinde *soýgun* görnüşinde ulanylýandygyny nazara alyp, bu ady «soýulýan», «gat-gat gabyklary ýeke-ýekeden sypyrylýan» diýip düşündirýärler. M.A.Habiçew bolsa *sogan* sözünü sary uýgurlaryň dilindäki *sok* sözünden hasaplaýar. Bu dilde *sok/soh* sözi daşyna üstli-üstüne zat dolanyp tokgalanan närseleri aňladýar. Biziňçe, *sogan* sözi çöl soganynyň *ýuwa* diýen ady bilen kökdeşdir (gazaklar bularyň ikisine-de *ýuwa* diýýärler). *Ýuwa* – *sogan* sözlerindäki *ý~s* ses çalşygy türki, şol sanda türkmen diline-de mahsusdyr: *sagry* – *ýagyryny*, *sar* («deri» manyda) – *ýary*, *samra* – *ýañra* we ş.m. Diýmek, *ýuwa* (*ýowa*) sözünüň *ý* sesi *s*, onuň *w* sesi hem *g* bilen çalşyrylyp, yzyna-da ýasaýjy *-n* goşulyp, *sogan* sözi emele gelipdir. Manysy – «gözi awuşdyryjy». Orus türkşynaslary hem *sogan* sözünü «ur» manysyndaky *sok/sog* sözünden hasaplap, «burna urujy» diýip düşündirýärler. Ýene-de ser. *Ýuwa*.

Sogap [soga:p] – Haýyrly iş, ýagşylyk üçin Allanyň ynsana etjek ýardamyny, ýalkawyny aňladýan bu söz araplaryň *sawab* sözündendir. Manysy – «syлаг», «ýalkaw».

Soguljan – Adamyň we haýwanyň içegelerinde döräp, ganyny sorýan zyýanly uzyn gurçugyň ady bolan bu söz türk dillerde *soguljan* we *soguljaň* görnüşlerinde ulanylyp, ol öň ýygrylyp-ýazylyp, topraga siňip gidýän («sogulýan») gurçuklaryň ählisini umumylykda aňladypdyr. *Sog* sözi «siňmek», «suwulmak» ýaly manydadyr, *-ul* we *-jaň* bolsa goşulmalardyr. Ýene-de ser. *Sogulmak*, *suwulgan*.

Sogulmak – Gadymy türk dillerde «siňmek», «ýere, guma girip gitmek» ýaly many aňladan bu söz *sog* kökünden we *-ul* goşulmasyndandurýar. *Sog* köki ýuwaşlyk bilen siňmegi, ýygrylyp-ýazylyp hereket etmegi aňladýar. Bu kökden dörän sözler: *sogdarmak* (şiwe sözi) – guýynyň hapalanan suwuny doly çekip alyp täzelemek; *soguljan* (ser.), *sowulmak* we ş.m.

Sokmak – Jeňnel, tokaý ýodajygynyň *sokmak* diýen ady «ur, bas» manysyndaky *sok* sözünden we *-mak* goşulmasyndandurýar bolup, basgylan, depelenen ýodany aňladýar.

Sokur – «Kör» (ähtimal, urlup çykarylmany netijesinde bir gözüne şikes ýeten) manysyndaky bu söz «ur» ýerine ulanylan gadymy *sok* sözünden we *-ur* goşulmasyndandurýar. Özbek we ýakut diliniň sözlüklerinde *sokur* sözi «bir gözi kör» diýlip terjime edilýär (Ýegorow).

Soky – Däne köwzemek üçin ulanylýan guralyň ady bolan bu söz «ur» manysyndaky *sok* sözünden we *-y* goşulmasyndandurýar (sokynyň içine guýlan däne onuň ýokarsyndandurýar bilen urulýar). Kaşgarlyda bu söz *soku* görnüşinde getirilýär.

Som [so:m] – 1. Häzir seýregräk ulanylyp, «tutuş, bütinleý, gatançsyz» ýaly many aňladýan bu söz «Diwanda» *son* görnüşinde bellenip, oňa *son altun* («som altyn, tutuş tylla») ýaly mysal getirilýär. Sözüň şu manysyna degişli ýene bir mysal: *Sabyr soňy* – *som altyn* (nakyl). 2. Gyrgyzystanyň pul birliginiň ady (özbeklerde bu söz *sum* görnüşindedir). Ähtimal, *som* sözi «pul» manysynda ilki dörän döwürlerde şol pullar arassa (som) altyndandurýar, kümüşden ýa başga bir metaldandurýar.

zikgelenen bolsa gerek. Soňra *som/sum* diýen at kagyz pullarda geçipdir.

Sonar – Edebi dilde giň otluk meýdany aňladýan bu söz geçmişde aglaba türki dillerde «aw» manysynda ulanylypdyr. Bu söz *sunar* (gumuk), *sonor* (gyrgyz), *sonar* (gazak) görnüşinde agzalan dillerde ilkinji gary hem aňladýar. Awanlyan haýwany gar ýagan dessine yzarlamagyň aňsatlygy üçin, şeýle howa we meýdana şu adyň dakylan bolmagy mümkindir. Sözüň köki belli däl.

Sopy [so:py] – «Dindar, takwa, pirleriň, ahunlaryň müridi (şägirdi)» manysyndaky bu sözüň asly ýunanlaryň *sophos* («bilimli») sözünden bolup, ol ilki arap, onuň üsti bilen hem yslam dünýäsine ýaýrapdyr. Başga bir pikire görä, *sopy* sözi araplaryň «goýun ýüni» manysyndaky *sowf* sözündendir, çünki olar şol ýünden dokalan agymtyl matadan eşik geýipdirler (türki dillere *sowf* sözi *sup* görnüşinde kabul edilipdir. Türkmen şiwelerinde *sup* sözi galyň ak nah matany aňladýar).

Sowgat – «Sylag», «minnetdarlyk bilen berilýän zat» manysyndaky bu söz inňän gadymy türki *sow* sözünden, söýgini, kiçeltmekligi bildirýän *-ga* we türki dilleriň Altaý eýýamynda köplügi, jemi bildiren *-t* goşulmalaryndan durýar: *sow+ga+t*. Käbir türki dillerde *sowgat* sözi *sowga* görnüşinde ulanylýar. Bu sözüň *sow* köki aslynda *syw/syg/syý* bolup, ol «hormat» manysyndadyr. Ser. *Syý*, *sylag*. Gadymy türki dilde *sowga* («sowgat») sözi awçylaryň öňünden çykanlara berýän aklygyny aňladypdyr.

Sowut – Geçmişde gylyç, naýza ýaly sowuk ýaraglaryň deşiji güýjüne böwet bolmak, ony başga ýana sowmak üçin metaldan bejerilen söweş eşigine *sowut* diýlipdir. Bu söz *sow* (sowmak) işliginden we at ýasaýjy *-ut* goşulmasýndan durýar. Şeýle sözlere ýene mysallar: *öwüt*, *çabyt*, *geçit*...

Sökel – «Kesel», «dert» manysyndaky bu söz *sökülmek* işliginiň *sök* kökünden we *-el* goşulmasýndan ybarat bolup,

endamyň, synanyň zeper ýeten (ýarylan, ýyrtylan, «sökülen») ýerindäki yzany aňladýar. Deň. *kesel*.

Sönmek [sö:nmek] – «Öçmek» manysyndaky *sö:n* sözi aslynda *sögün* işliginiň gysgalan görnüşidir. *Sök* (sökme, sökülmek) sözünüň *sög* görnüşinde hem ulanylýandygyny nazara alsak, *sönmek* sözünüň *sögünmek* (ýagny *sökülmek*, ýanyp duran topbak ody dagadyp, «söküp» öçürmek) ýaly manyda ýüze çykan bolmagy mümkindir. Türkler *söndür* sözüni *sögündür* görnüşinde ulanýarlar.

Söweş, sü – Gadymy türki dillerde «goşun, esger, harby urşujy» manysynda ulanylýan *sü* sözi naýzanyň (urus ýaragynyň) *süňi*, *süňüg* (ýagny «sünjüji enjam») diýen gadymy türki adynda, şeýle-de häzirki türkmen dilindäki *söweş* sözünde saklanypdyr. Orhon-Ýeniseý türki ýazuw ýadygärliklerinde (VII-VIII asyrlar) *söweş* sözünüň *süňüş* görnüşü duş gelýär. *Sü* (*süg*, *süň*) sözünüň yzyna *-üş* at ýasaýjy goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolan *süňüş*, *sügüş* sözi soňra *söweş* şekilini alypdyr: *sügüş* < *sügeş* < *sögeş* < *söweş*. *Söweş* sözüni «ur» manysyndaky *sok* sözünden hasaplaýanlar hem bar: *sok+uş* < *soguş* < *sowuş* < *sowaş* < *söweş*.

Söwüş – Häzir «hormatly myhman üçin soýulýan mal» manysyndaky bu sözi Kaşgarly *sögüş* görnüşinde getirip, ony «kebab etmäge ýaramly owlak ýa guzy» diýip düşündirýär. Biziňçe, bu sözüň köki *sög* (*söý*) sözüdir, *-üş* bolsa goşulmadyr. Şeýlelikde, *söwüş* – arzyly myhmanyň hatyrasyna soýulýan dowary, söýgi, mähir bilen taýýarlanýan datly nahary aňladýar.

Söwüt – Inçe çybyklary aşak sallanyşyp, ýeliň ugruna owsun atyp duran ösümligi, leýlisaçy aňladýan bu söz *sög/söge* sözünden we *-üt* goşulmasyndan durýar. Irki türki dillerde *sög* sözi «eg» (aňsatlyk bilen eglip-ýazylýan) manysyndadyr. Meselem, uýgurlar *sögädaw* sözüni «egilmek» ýerine

ulanýarlar (Radlow). Söwüdiň çybyklary edil ýüp ýaly eglip-ýazylmaga ukyply, ondan sebet ýaly dürli gaplar örülýär.

Söýünji – «Buşluk» manysyndaky bu söz şatlykly habara begenilip, uly söýgi bilen berilýän sowgady aňladýar. Ol işligiň söý kökünden, *-ün*, *-ç (j)* we *-i* goşulmalaryndan durýar.

Sözen – Dik ösýän çeyé baldakly çöl ösümliginiň *sözen* diýen ady *soz/söz* («sozmak») kökünden we at ýasaýjy *-en goşulmasyndan* durýar. Sözenden edilen taýagyň maýyşgaklygy, örän berkligi, suwa ýatyrylyp çykarylan taýaklaryň aňsat döwürleşmeýänligi we tekiz degýänligi üçin, bu ösümlige şeýle at berlipdir («çeyé, sozulýan»).

Subaý – Aglaba türkî dillerde, şol sanda türkmen şiwelerinde «çagasyz», «eýerjeňi bolmadyk», «ýeke özi» ýaly manylary aňladýan bu söz gadymy türkî dilde *sü bay* ýa-da *sü beg* («goşun başlygy», «serkerde») manysynda ýüze çykypdyr (türk dilinde bu söz häzirem şol manyda ulanylýar). Geçmişde serkerdeler ähli wagtyny öz goşun bölüminiň arasynda geçirip, esgerlere tälîm bermäge sarp edipdirler. Şonuň üçinem olara «çagasyz», «sopbaş» ýaly lakam dakylan bolmagy mümkindir.

Supra – Üstünde un elemek üçin deriden bejerilen tegelek saçagy, şiwelerde bolsa çörek dolanýan saçagy aňladýan bu söz araplaryň *sofra* sözündendir. Ol «nabar stoly», «saçak» manysyndadyr.

Surnaý – Üflenip çalynýan saz guralynyň *surnaý* diýen ady pars dilinde «ses» manysyny aňladýan *sur* we *naý* («gargy gamyş») sözlerinden durýar. Manysy – «ses çykarýan gargy» (Eýuboglu).

Susak – Nahar guýmakda ulanylýan bu guralyň ady işligiň *sus* kökünden we *-ak* (gadymy geçmişdäki şekili *-gak*) goşulmasyndan durýar. Ýene-de ser. *Susmak*.

Susmak – «Nabar susmak» manysyndaky bu sözün *sus* köki *süz* (süzmek) bilen asyldaşdyr.

Suwat – Gadymy türki dillerde, türkmen diliniň hem Stawropol we Astrahan gepleşiklerinde «güzer», «maly suwa ýakmak üçin amatly ýer» manysyndaky bu söz *suw* sözünden we *-at* goşulmasyndan durýar. Stawropol ülkesinde şu sözden emele gelen türkmen ýer-ýurt atlary hem bar: *Aksuwat*, *Bukay'suwat*, *Özeksuwat*. Magtymgulyda *suwlag* (*suwlah*) sözi agyzsuwy saklanýan howdany aňladypdyr:

*Üsti ýapyglydyr kümüş kerpiçden,
Her kimiň özi çün suwlahlary bar.*

Hazarýaka ilat sementden, uly çelekden gurlan şeýle howdanlara *la:r* diýýär.

Suwluk – Özbek, garagalpak, altaý dillerinde, şeýle-de bu ülkelerde we Lebapda ýaşayan türkmenleriň gepleşiginde atyň agyzdyrygyna *suwluk* diýilýär. Ata diýeniňi etdirmek, ony islän tarapyňa sowmak üçin niýetlenen bu esbabyň *suwluk* diýen ady, biziňçe, aslynda *sowluk* bolup, ol *sowmak* işliginiň *sow* kökünden we *-luk* goşulmasyndan durýar. Manysy – «sowujy, sowýan». Ýene-de ser. *Agyzdyryk*.

Suwsun – «Teşne, teşnelik» manysyndaky *suwsun* sözi *suw* sözünden we *-sun* goşulmasyndan durýar (deň. *gobsun*, *owsun*). Gyrgyz, garaçay, balkar, hakas, garagalpak, gazak dillerinde ýörgünli bolan bu söz köne türkmen dilinde köp ulanylypdyr. Mysal: *Elli ýyllap il suwsunyn gandyran, Balguýynyň näşe çapdyň tuduny?* (Ýazmyrat şahyr, XIX asyr). Edebi dilde *suwsun* sözüni *teşne* diýen pars sözi çalşan bolsa-da, şiwelerde oňa häzirem köp duş gelinýär. Hytaýda ýaşayan salar türkmenleri *suwsun* yerine *suwsur* diýýärler.

Suwuk – «Goýy däl», «suw ýaly» mansyndaky bu söz *suw* sözünden we *-uk* goşulmasyndan durýar. *Suwuk* sözi türki dillerde *şyýyk* (başgyrt), *syýyk* (tatar), *suýyk* (gazak), *suýuk* (gyrgyz, özbek, altaý, hakas) we ş.m. görnüşlerde duş gelýär. Türkmen şiwelerinde-de *suýuk* sözi ýörgünlidir. Bu söz *suw* sözüniň gadymy *suý* şekilinden ýasalypdyr.

Suwulgan – Esasan çölde ýaşap, üstüne howp abananda suwluپ, çalt guma gömlüپ gizlenýän süýrenijini aňladýan bu söz *suwul* diýen düýp işlikden we ortak işligiň gadymy *-gan* goşulmasyndan durýar. Manysy – «suwlagan», «ýygrylyp-ýazlagan». Ýene-de ser. *Sogulmak, soguljan*.

Suwur – 1. Hinde ýaşayan gymmatbaha derili gemrijiniň ady türki dillerde *sugur* (özbek, uýgur), *suur* (gyrgyz), *suyr* (gazak, tatar), *hyuyr* (başgyrt), *baýbak* (Orenburg türkleri), *tarbagan* (altaý, hakas) görnüşlerinde ulanylyp, ol *surok* şekilde orus diline-de geçipdir (ylmy ady *Arctomys bobac*). Kaşgarly bu haýwanyň adyny *sugur* görnüşinde belläp, onuň derisinden eşik tikilýändigini ýazýar. Biziňçe, bu haýwanyň ady *suw* (*sub, sug*) sözünden we at ýasaýjy *-ur* goşulmasyndan durýar. *Sub/suw* sözi gadymy türki dillerde «öwşün atýan», «lowurdaýan» ýaly manyda bolup, ol bu haýwanyň derisiniň reňki, hili bilen baglydyr. 2. Goňur reňkli, altyn öwüşginli gymmat baha baganany aňladýan *suwur* sözi ýokarda teswirlenen gemrijiniň adyndandyr. Suwur baganasynyň iň gowy hillisini Gyzylgum (Tallymerjen) maldarlary öndürýärler.

Sübse, süpürgi – Bu sözlere esas bolan *süb/süp* köki «hapa», «syryntgy» manysyndadyr, *-se, -ür* we *-gi* goşulmalardyr. *Sübse* sözüne kybapdaş mysallar: *gabsa* (*gap+sa*), *boýunsa* we ş.m.

Sülçi – Deslapky derňew işini geçirýän hukuk goraýjy (prokuratura) işgärini aňladýan bu söz *sül/sil* diýen gadymy türki sözden (ser. *Silmek*) we wezipäni, käri bildirýän *-çi* goşulmasyndan durýar. *Sül/sil* sözi «sykmak», «çintgäp yzarlamak», «arassalamak», «adalaty tapmak», «delillendirmek» manysyndadyr. Bu söz *sülä gelmek* (*getirmek*) söz düzüminde-de duş gelýär. Manysy – «hakykata ýakyn gelmek», «galtaşmak».

Sülgün – Ýabantowugyň *sülgün* (käbir türki dillerde *sülün*) diýen ady *sül* sözünden we *-gün (-ün)* goşulmasyndan durýar. Häzir özbaşdak ulanylmasa-da, *sül* sözi *sülpüldemek*, *süllermek*, *sülmüremek*, *sülük* ýaly sözleriň düzüminde saklanypdyr. Ol göze ýakymly, sallanyp, ýaýdanyp, ýaýkyldap edilýän mylaýym hereketi aňladýar. Bu owadan guşuň ady hem onuň sülmüräp, daranyp ýöreýşi bilen baglydyr. Ýene-de ser. *Sülük*, *silkmek*.

Sülük – Süýji suwda ýaşaýan gan sorujy gurçugyň *sülük* diýen ady onuň ýylanyňky ýaly owadan hereketi bilen bagly dakylp, *sül* sözünden (ser. *Sülgün*) we *-ük* goşulmasyndan durýar.

Sümme – «Sümme (ýagny içinden sümüp geçmeli gür) tokaý» manysyndan başga-da, bu söz tüpeň bilen iş salyşýan hünärmenleriň gepleşiginde niliň içinde berçigip galan peşeňi çykarmakda, niliň içini arassalamakda ulanylýan inçeden uzyn berk agajy ýa-da demir çybygy (orusça *şompoly*) aňladýar. Bu sözün asly *sümmek* işligindendir, *-me* – at ýasaýjy goşulma.

Sümmek – «Girmek», «dykmak», «içe çekmek» ýaly manylardaky *süm* sözi aslynda *çümmek* işliginiň *çüm* sözi bilen hem kökdeşdir. *Süm* sözünden ýasalan sözler: *sümelge*, *sümük*, *sümme* we ş.m.

Sünçmek – Ýiti zady dürtmegi, çümdürmegi aňladýan *sünç* sözi *sün* sözünden (ser. *Sançmak*) we *-ç (-iç)* goşulmasyndan durýar. *Sün* «naýza» manysyndaky gadymy türk *süňi*, *sünge* sözünüň düzüminde hem duş gelýär.

Süňk, süýek – Mahmyt Kaşgarly *süňk* sözünü *söňük* görnüşinde ulanypdyr. Türkmen diline *g~ň* ses çalşygynyň mahsusdygyny nazara alsak (*derňew-dergew*, *ergenek-erňek*), onda *süňk* sözünüň geçmişte *sögük* şeklinde ulanylandygyny bellemek gerek. *G* sesi hem ýeňillik bilen *ý* sesine geçip bilýär: *süýek*. Diýmek, aslynda *sögek* < *söýek* < *süýek* bolmaly bu söz *söýe* düýp işliginden we at ýasaýjy *-k* goşulmasyndan emele

gelip, «adam bedenine söýget, direg berýän, ony dik saklaýan süňkler» manysynda ýüze çykypdyr.

Sürçek – Ýagşyň yzyňyň aýaza ýazmagy bilen ýer ýüzünde emele gelen buz gatlagyny, aýagy taýdyrýan typançaklygy aňladýan bu söz *sürç* sözünden we *-ek goşulmasyndan* durýar. Aslynda *sürç* sözi hem «taý» (taýmak) manysyndaky *sür* sözünden we *-ç (-üç)* goşulmasyndan ybaratdyr.

Sürçmek – Eşeginň öň aýagynyň taýyp ýa бүдрäp çöküne düşmegini aňladýan *sürç* sözi «taýmak» manysyndaky *sür* sözünden we *-ç (-üç)* goşulmasyndan durýar.

Süren – Käbir haýwanlaryň ýer gazyp eden hinini aňladýan bu söz *sür* sözünden we *-en goşulmasyndan* ybarat bolup, ol «gumy sürlüp çykarylan köwek» diýen manydadyr.

Sürgüç – Eredilip, kagyz bukjalary ýelmemek we üstüne möhür basmak üçin ulanylýan goňur reňkli şepbikpisint jisimi aňladýan bu söz işligiň *sür* sözünden we *-güç (-gi we -ç)* goşulmalaryndan durýar, sebäbi bu jisim eredilip, gerekli ýerine sürülýär we möhürlenýär. Orusça *surguç*.

Sürgün – Haýsydyr bir günä edenleri öz ilinden başga ýere sürüp äkitmekligi aňladýan bu söz *sürmek* işliginiň *sür* kökünden we *-gün* goşulmasyndan durýar.

Süri – Bir adamyň öňüne salyp, olary bakyp-bejerip, sürüp äkidip biljek mallarynyň belli bir mukdaryny aňladýan *süri* sözi işligiň *sür* kökünden we at ýasaýjy *-i* goşulmasyndan durýar.

Sürme – Gaşyň, kirpigiň, saçyň boýagyny aňladýan bu söz *sür* («sürt») sözünden we at ýasaýjy *-me* goşulmasyndan durýar. Beýik orus dilçisi-sözlükçisi W.Dal türki dillerden orus diline geçen *surma* sözünü antimonit metalyndan alynýan ýaldyrawuk reňkiň ady hökmünde teswirläp, oňa «Äri türmede, aýaly gözüne sürme çeker» (muž w týurme, a žena w surme) diýen nakyly mysal getirýär.

Sütük – Kābir haýwanlarda we guş ýeleginiň düýbünde emele gelýän mymyk, ýumşajyk tüýleriň *sütük* diýen ady çümmükläp goparmagy, ýolmagy aňladýan *süt* sözünden we -*ük* goşulmasyndan durýar. Meselem: *Sütülip alnan sütük*.

Süýem – Eliň ikinji barmagynyň *süýem* (türkmen), *sök kol* (gazak), *söömöý* (gyrgyz), *sömiýö* (ýakut) diýen atlary, biziňçe, *oýmak* sözünüň gadymy *ýüksek/ýügsek* («ýüwse») diýen adynyň ses öwürşginlerinden dörän bolsa gerek, çünki azerbaýjan dilinde «ýüwse», «oýmak» manysynda ulanylýan *üskük* sözi ýeňillik bilen *sügük/sögek* görnüşine geçip bilýär. Bu sözlerden hem *süýem*, *sök*, *söömöý* sözleriniň emele gelmegi mümkindir. Eger şeýle bolsa, *süýem/sök/söömöý* (barmak) diýen söz «ýüwse (oýmak) geýdirilýän barmak» diýen manyda ýüze çykydyr.

Süýji – Gant önümleriniň umumy ady bolan bu söz «agyzy suwardygy» (tüýkülik işläp çykaryjy) manysyndaky *süýüji* («tüýküligi süýndüriji») sözünüň gysgalan görnüşidir.

Süýriburun – Bekre (gyzyl) balyklaryň tirana görnüşini aňladýan bu söz balygyň süýri kellelidigi bilen bagly döräpdir. Astrahan türkmenleri oňa *süwri*, *şewrik* («süýri»), azerbaýjanlar *uzunburun*, başgyrtlar *ukbaş* («ok ýaly süýri baş»), beýleki kābir türki halklar hem *süwri*, *süwrük*, *şewri* diýýärler. Şu balyklaryň *sewrýuga* diýen orusça ady *sewrik* diýen türkmen sözündendir.

Süýt – Çagalan süýdemdiriji jandarlaryň süýt mäsleriniň işläp çykarýan ak reňkli suwuk önümini aňladýan *süýt* sözi aslynda *sü/süý* sözünden we gadymy türki dillerde jemi, köplügi bildiren -*t* goşulmasyndan durýar. Tungus-manjur dillerinde süýde *sün/sun* diýlip, olarda *sü* sözünüň yzyna -*n* goşulmasy goşulypdyr. Biziňçe, *süý* sözi *süýmek*, *süzmek* sözleriniň *süý*, *süz* köki bilen asyldaş bolup, süýdün emjekden süzülip, süýnügip çykýanlygy bilen bagly dörän sözdür.

Syçan – Zyýanly gemrijiniň ady bolan bu söz onuň baran ýerini hapalaýanlygy, porsulygy bilen baglydyr.

Syçramak – Sepilen suwuklygyň ýere ýa başga närese degip, töwerege seçelenmegini aňladýan *syçra* sözünüň *syç* köki aslynda *saç* sözündendir, *-ra* (*-yr* we *-a*) – goşulma. Orta we gadymy türki dillerde *syçra* sözi diňe *saçra* görnüşinde ulanylypdyr.

Sydyrtmak – «Bir zadyň ýüzüni sypymak» manysyndaky *sydyrt* sözi *sydyr* diýen düýp sözden we işligiň ýükletme derejesiniň *-t* goşulmasyndan durýar. Aslynda *sydyr* sözi hem *syýyr* (ser. *Sy:rmak*) bilen kökdeşdir, bu sözleriň *y* we *d* sesleriniň gadymy türki dillerde biri-biriniň ýerine ulanylyşy köp duş gelýär. Meselem: *adak* – *azak* – *ayak*, *sydyr* – *syzyr* – *syýyr* we ş.m.

Sygmak, syk, ýygmak, ýygy – Häzir azda-kände manylary biri-birinden uzaklaşan bu sözleriň *syg*, *syk* we *ýyg* kökleriniň *s~ý* hem-de *s~g* ses çalşygy esasynda şol bir sözden gaýdýandygyna göz ýetirmek kyn däl. Muny ol sözleriň aňladýan manylary arkaly delillendirmäge çalşalyň. *Sygmak* – «bir boşluga gysylýp ýerleşmek», «dolmak»: *Goş(a) gylyç (bir) gynga sygmaz* (Kaşgarly); *syk* – «biri-birine ýakyn», «gysylyşyp duran», «çal däl»; *ýygmak* – «çöpläp, toplaý, bir ýere üýşürmek»; *ýygy* – «gür», «aralary ýakyn», «syk». Diýmek, *syg/syk* we *ýyg* sözleri aslynda «dykyz», «gür», «berç» ýaly manyda ýüze çykypdyr. *S~ý* ses çalşygyna degişli ýene käbir mysallar: *selkildemek* – *ýelkildemek*, *suw* – *ýuw*, *sagry* – *ýagyrynny*, *samra* – *ýaňra* we ş.m.

Sygyr – «Saglyýan öý haýwany, gara mal» manysyndaky *sygyr* sözi, şeýle-de onuň türki dillerdäki *sy:r* (gagauz), *syýyr* (gazak, karaýym, garagalp., gumuk, nogaý, tatar), *siýir* (uýgur), *hyýyr* (başgyrt) görnüşleri, G. Wamberiniň pikiriçe, *sagmak* (süýdünü sykmak) işliginiň *sag/syg* kökünden we *-yr* goşulmasyndan durýar. Bu pikire şübhe döredýän zat – ol-da

käbir dillerde *sygyr* sözüniň «öküz» manysynda hem ulanylýandygydyr. Meselem, türklerde bu söz hem «öküz», hem-de «sygyr», karaýym dilinde *sygyr* - «öküz», *syýyr* - «sygyr» (urkaçysy) ýaly manydadyr (Şerbak).

Syhak [sy:hak] – Kädi, käşir ýaly zatlary hatar-hatar dişleriniň üstüne urup kerçemek, owratmak üçin ulanylýan aşhana guralynyň *syhak* diýen ady «sürtmek», «urup süýkemek» manysyndaky *sy:ha* sözünden we *-k* goşulmasyndan durýar (bu guralyň orusça ady *týorka*). *Syha* sözi hem *syh* («çiş») sözünden we *-a* goşulmasyndan ýasalypdyr.

Sykylyk [sy:kylyk] – Sesiň bir görnüşini aňladýan bu söz *sy:k* diýen ses meňzetmesinden we *-lyk* goşulmasyndan durýar.

Sylag [sy:lag] – «Hormat», «sowgat» manysyndaky bu söz *syý* («hormat») sözünden we *-lag* (*-la* we *-g*) goşulmasyndan durýar. Ser. *Syý*.

Symrug – Erteki we dessan gahrymanlaryny howp-hatardan halas edýän, gepläp we adam diline düşüniş bilýän hyýaly äpet guşuň adyny parsalaryň *simorg* («30 guş»), *semorg* («it+guş»), «Awestanyň» *saýna* («bürgüt») we *mriga* («guş») sözlerinden hasaplap, dürlüçe düşündirýärler. Bu guşa ertekilerde *anka-da* diýilýär. Rowaýata görä, ol Kap dagynda ýaşap, göze görünmeýärmiş. Arap dilinde *anka*: «görünmeýän» diýmekdir.

Synçgylawuk – Synçgyrmagy aňladýan bu söz şiwelerde *hynçgylawuk*, türki dillerde *hyçkyryk* (türk), *hyçgyryg* (azerb.) *yk etiw* (gazak), *yksyş* (altaý), *hekik* (uýgur), *hykyçok* (özbek), *yktytma* (gyrgyz), *lyk-lyk* (garagalp.), orus dilinde-de *ikota* görnüşlerde ulanylyp, ol sözleriň ählisi ses meňzetmesidir.

Synmak [sy:nmak] – «Döwülmek» manysyndaky *syn* sözi hem aslynda gadymy türki *syý* sözünden we işligiň gaýdym derejesiniň *-yn* goşulmasyndan durýar. Ilki *syý* sözüniň özi «döw», «ur» ýaly manyda ulanylypdyr, emma «Diwanda» we «Kutadgu-biligde» ol eýýäm *syn* görnüşinde duş gelýär.

Syňrak – Goşa toýnakly haýwanlaryň toýnaklaryny we iki toýnagynyň aralygyny aňladýan bu sözi Kaşgarly *sydyrgak* görnüşinde ulanypdyr, diýmek, ol «sydyrgan, sydyrdýan, ýer gazaýan (toýnak, dyrnak)» manysyndadyr. *Sydyr* sözi «süpürmek» manysyndaky *sy:r* (syý+yr) sözi bilen asyldaşdyr (ser. *Sydyrtmak*). Ý~g ses çalşygy netijesinde syýyr sözünüň ý sesi g sesine, g sesi hem ñ sesine ýeňil öwrülip bilýär: *sydyrgak* < *syýyrgak* < *sygyrgak* < *syňyrgak* < *syňrak*. Baryp Tonýukuk ýazuw ýadygärliklerinde *syňar* sözünüň «ýarty» manysynda duş gelyändigini nazara alyp, *syňrak* sözünü «iki ýarty toýnak» diýip düşündirýän türkşynaslar hem bar.

Sypal [sypa:l] – Arpa, bugdaý, şaly ýaly ekinleriň dānesi alnan pahalyny, döwülmedik baldaklaryny aňladýan bu söz parsalaryň «jaýyň üst örtügi», «çerepisa» manysyndaky *sufa:l* sözündendir. Geçmişde, ýagyş geçmez ýaly, jaýyň üsti eşegarka edilip, pahal bilen örtülipdir. Oña-da *sypal* diýlipdir.

Sypamak [sy:pamak] – Söýgi we hormatyň nyşany hökmünde biriniň ýüzüni, bedenini elini bilen mylaýym syrma-gy, ütüklemegi aňladýan bu söz, biziňçe, «hormat» manysyndaky syý sözünden we buýruk işliginiň -ma/-me goşulmasynyň gadymy -pa şekilinden durýar (deň. *serme*, *çerme*, *sürpe* we ş.m.).

Sypat – «Daş görnüş», «gylyk-häsiýet», «hil» ýaly manylary aňladýan bu sözün asly araplaryň *syfat* sözündendir. Manysy – «hil».

Syr – 1. Dürli zatlaryň daşyny gorap saklaýan, olara berklik berýän gabyga, örtüğe *syr* diýilýär. Türki dillerde *syr* we *sar* görnüşlerinde ulanylýan bu sözler kökdeşdir (ser. *Sar*). *Syr* sözünüň gatnaşmagy bilen dörän sözler: *synamak* – çapgyňly ýelde güýçli ýagýan garyň ýer üstünüň pes-beýigini tekiz örtmegi; *syr gyn* – çapgyň ýeliň güýçli ýagýan gary sowrup, ýeriň üstünü gar bilen tekizlemegi; *sylamak/syrdamak* – eşiğiň iç ýa daş ýüzüne mata çekmek we ş.m. 2. «Gizlin

pikir, ýaşyrylýan oý» ýaly many aňladýan bu *syr* sözi hem ýokarda derňelen *syr* sözünden gaýdýar: «daşy örtülen pikir». Ony arap sözi hasaplamak ýalňyşdyr, tersine, ol arap diline türki (türkmen) dillerinden geçipdir.

Syrat [sy:rat] – «Daş görnüşi, görki» aňladýan bu söz *sy:r* sözünden we *-at* goşulmasyndan durýar. Aslynda *sy:r* sözi *syýyr* bolup, ol *-yr* goşulmasynyň kömegi bilen *syý* sözünden ýasalypdyr. *Syý* sözi bolsa «päk, arassa, tämizlenen» ýaly dürli manylary aňladyp, hormaty bildirýän *syý* (ser. *Sylag*) sözi bilen kökdeşdir.

Syrat [syra:t] – Dürli ynamlara görä, dowzahda günälileri aýyl-saýyl etmek üçin gurlan «gyldan inçe, gylyçdan ýiti» köprini aňladýan bu sözün asly arapçadyr. Manysy – «ýol», «köpri».

Syrça – Toýun palçykdan bişirilip edilen gap-gaçlaryň ýüzüne we içine çalnyp, ony ýalpyldadýan hem-de dürli reňk berýän çalgynyň *syrça* diýen ady *syr* («ýelim», «çalynýan närse») sözünden we *-ça* goşulmasyndan durýar. *Syr* sözi *çyr* bilen kökdeşdir (ser. *Çyryş*. Aslynda *syr* we *sar* sözleri hem şol bir kökden gaýdýar. Ser. *Sar*). «Ýelim», «reňk» manysyndaky *syr* sözi edebi dilde ulanylyşdan galaňkyrlasa-da, ol şiwelerde ýörgünlidir. Meselem, Stawropol we Astrahan türkmenleri reňke *syr*, reňklemäge *syrlamak*, aýaga ýelmeşip duran batgaly ýola *syrganawuk* diýýärler. Türk we beýleki käbir türki dillerde «çüýşe», «hrustal» manylarynda-da *syrça* sözi ulanylýar.

Syrdam [sy:rdam] – «Uzyn we göni bolup ösen» manysyndaky bu söz *sy:r* sözünden (ser. *Syrat*) we *-da* hem-de *-m* goşulmalaryndan durýar.

Syrkaw – «Kesel, nähoş, ýarawsyz» manysyndaky bu söz *syrkyramak* işliginiň *syrk* düýp sözünden we at ýasaýjy *-aw* goşulmasyndan durýar (deň. *gabaw*, *gurşaw*). *Syrkyramak* (şiwelerde *syلكyramak*) sözi «süllermek», «myssarmak», «göwräni dik tutup bilmezlik» ýaly manylary aňladýar.

Syrkmak – Suwuň (suwuklygyň) soňky damjasyna çenli guýup gutarmagy aňladýan *syrk* sözi «syz» (syzmak) manysyndaky *syr* sözünden we *-k* (*-yk*) goşulmasyndan durýar: *syr* – *syz*: *r~z*.

Syrkyramak – Bogunlaryň, sepişekleriň syzlap agyrmagyny aňladýan bu söz *syr* sözünden we *-kyra* (*-yk+-yr+-a*) goşulmasyndan durýar. *Syr* sözi *syz* (syzmak) bilen kökdeşdir (*r~z* ses çalşygy netijesinde dörän sözlere ýene mysallar: *semiz* – *semre*, *göz-görmek*, *ez-ere* we ş.m.).

Syrmak [sy:rmak] – Ýeriň, bedeniň we ş.m. ýüzündäki gereksiz hasaplanan närseleri (hapany, kiri, saçy...) süpürip, gyryp aýyrmagy aňladýan *sy:r* sözi aslynda *syý* sözünden (ser. *Syrat*) we *-yr* goşulmasyndan durýar. Syrylyp berkeýän halka görnüşli daňynyň *sy:rtmak* diýen ady hem şu *sy:r* sözündendir, *-t* (*-yt*) bolsa goşulmadyr.

Syrtlan – Asyýanyň we Afrikanyň, şol sanda Türkmenistanyň daglyk hem-de çöllük ýerlerinde duş gelýän bu itpisint ýabany ýyrtyjynyň ady *syrt* we *lan* sözlerinden durýar. *Lan* sözünüň aňladýan manysy barada ser. *Arslan*. Bu adyň *syrt* sözi «arka», «yz tarap», «sagry» manysyndaky *syrt* sözi bilen dahylly däl-de, duşmana dişlerini gyjyrdadyp haýbat atmak manysyndaky *syrtarmak* sözi bilen asyldaşdyr: «syrtaryp topulýan ýabany ýyrtyjy».

Syryk [sy:ryk] – Uzyn we göni hadanyň *syryk* diýen ady *sy:r* sözünden (ser. *Syrat*) we *-yk* goşulmasyndan durýar. Syryklar daşy pudalyp, tämizlenip, dik ösdürilen çybykdan edilýär.

Syý – Türkmen dilinde asylky manysynda özbaşdak ulanylmaýandygyna seretmezden, *syý* sözi gadymy we häzirki türki dilleriň käbirinde, şeýle-de Stawropol we Astrahan türkmenleriniň gepleşiginde hormaty aňladýar. Türkmen dilinde bu söz aşakdaky sözleriň düzüminde duş gelýär: *sy:lag* (*syý-lag*) – «hormat» we «zähmet üçin berilýän sowgat»

manylarynda; *syý* – daşky eşikleriň iki öň eteginiň burçlary. Geçmişde uzyn eşikler hormat-sylagyň alamaty hasaplanypdyr; *sy:namak* – birini ýa bir zady saýhallamak, gözden geçirip, dogry baha bermek; *sy:pamak*, *sy:lmak* – hormat we söýgi bildirip, biriniň ýa bir närsäniň we ş.m. ýüzüni, endamyny sylmak, togap etmek.

Syýasat [syýa:sat] – Döwletiň daşky we içki gatnaşyklar babatda alyp baryan işleriniň esasy ýörelgesini aňladýan bu söz «atlary çapyşyga, ýörişe taýýarlaýjy» manysyndaky *seyis* diýen arap sözi bilen kökdeşdir. Umuman, *syýasat* «dolandyryş», «ýolbaşçylyk ediş» diýmekdir. Geçmişde seýisçilik Arabystanda ýurdy dolandyrmakda, ony harby taýdan üpjün etmekde abraýly kärleriň biri bolup, bu ugur bilen bagly sözler ýurdy edara edişin esasy adalgalary hökmünde kabul edilipdir.

Syzmak – 1. Suwuklygyň zogdurylyp däl-de, inçejik deşiklerden süzülip çykmasyňy aňladýan *syz* sözi birsydyrgyn, dowamly hereketi bildirýän işlikdir. Ýene-de ser. *Syrkmak*. Many giňelmesi netijesinde *syz* kökünden aşakdaky täze sözler emele gelipdir: *syzlamak* (endamyň syzlamagy) – bogunlaryň ýiti däl-de, ýüregedüşgünç asudalyk bilen agramagy; *syzy* – a) dişiň düýbündäki etler (ol agyzdaky suwuklygy syzdyryp daşary çykarýar); *syzy* – b) dyrnakdüýbi etleriň gaňrylmagy bilen döreýän syzlawuk agyry. 2. Bir zady duýmak, oňa dolulygyna däl-de, kem-käsleýin göz ýetirmek. Bu many hem ýokarda teswirlenen *syzmak* sözünüň bir many öwüşginidir.

Şa [şa:] – «Uly hökümdar, hojaýyn, ýurt eýesi» ýaly manylarda bolan bu sözün asly gadymy eýranlylaryň *hşayátýa* («patyşa, hökümdar») sözündendir. Ulanylyşda bu söz pars dilinde *şah*, türkmen dilinde hem *şa* görnüşlerinde gysgaldylypdyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen *şa* sözi «äpet, ägirt, örän uly» ýaly manylarda-da duş gelýär: *şayol*, *şatut*, *şadüz*, *şakäse*, *şamülk* we ş.m. Adam atlarynda *şa* sözi «hormatly, belent derejeli», çagasy durmaýan maşgalalarda bolsa *Alla* manysynda ulanylýar: *Şaberdi* – «*Alla* berdi».

Şabram, şabyrды – Altyn-kümüşden we gymmat daşlardan ýasalan şaý-sepleriň şalbyrap, şabyrdap çykarýan sesi bilen bagly dörän bu söz *şabyr* diýen düýp sözden we goşulmalardan durýar.

Şagalaň – Dabaraly şowhuny, galmagaly aňladýan bu söz *şag* diýen ses meňzetmesinden we *-alaň* (*-a*, *-laň*) goşulmasýndan durýar. Ýene-de ser. *Şüwelen*.

Şaglawuk – Ýokardan aşak eňýän suwlary aňladýan bu söz *şag* diýen ses meňzetmesinden we *-la* hem-de *-wuk* goşulmalaryndan durýar. *Şaglawuk* sözi *şarlawuk* görnüşinde-de ulanylýar. Türkmen ýer-ýurt atlarynyň düzüminde bu sözleriň ikisi-de duş gelýär. Söz manysynyň giňelmegi bilen, *şaglawuk* sözi deňizde kenara urup ýarylýan gomlary, uly derýalarda bolsa girdaby, suwuň hokurdap akýan jaglaklaryny hem aňladýar.

Şah – Mallaryň depesindäki buýnuzlaryň ady bolan bu sözün asly parsçadyr. Manysy – «ösüntgi», «pudak». Söz manysynyň giňelmegi bilen Lebapda *şah* sözi uly ýaplardan bölünip aýrylýan kiçi ýaplary, *şaha* sözi hem daragtlaryň pudaklaryny aňlatmaga başlapdyr.

Şahandaz [şahanda:z] – «Saz-söhbeti, oturyşlygy söýýän» manysyndaky bu söz *şoh* (ser. *Şoh*) diýen gadymy türki (Altaý)

we *endaz* («gurnaýjy», «joşgun beriji») diýen pars sözlerinden ybarat bolup, «şadyýan, şowhunly» diýen manydadyr. Mysal: *Şeýle şahandazly iller munda bar* (Mätäji).

Şahmal [şahma:l] – Uly haýwanlary atly kowup tutmak üçin, olaryň şahyna ýa kellesine atylýan syrtnakly ýüpüň *şah-mal* diýen ady *şah* we *mal* sözlerinden durýar. Şol haýwanlary tutýanlara bolsa *şahmalçy* diýilýär. Bu söz Daşoguz welaýatynyň Boldumsaz etrabyndaky Şahmalçy diýen giň meýdanyň adynda hem duş gelýär.

Şahy [şa:hy] – Aýal köýnegi üçin esasan Buhara we Samarkantda öndürilýän ala-mula ýüpek matanyň *şahy*, *şayy* diýen ady *şah/şa* («patyşa») sözünden we degişlilik bildirýän -y goşulmasyndan durýar. Manysy – «şalara mynasyp mata».

Şahyr [şa:hy:r] – Araplaryň *şa'ir* sözünden dörän bu söz «goşguçy», «sygyr düzýän» diýen manydadyr.

Şaldyr – Eşek sürmek üçin çişli ujunda zynjyry bolan taýajygyň *şaldyr* diýen ady bu esbabyň çykarýan sesi bilen baglydyr.

Şalkar – Amyderýada suw tolkunynyň kenara batly urup, güwläp duran ýerini aňladýan we esasan Darganata, Dörtgöl türkmenleriniň gepleşigine mahsus bolan bu söz *şalk* (*şalp*) ses meňzetmesinden hem-de -ar goşulmasyndan durýar.

Şalpar – Lebapda suwa mäjumlanan, ezilip palçyk bolup ýatan nährseleri aňladýan bu söz *şalp* ses meňzetmesinden we -ar goşulmasyndan ybaratdyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen *şalp* sözünden «gybatkeş» manyyndaky *şalpyk* (*dil*) aňlatmasy döräpdir. Mysal: *Ony ýaman gözden, şalpyk dilden saklawersin* (H.Garabaýew).

Şaly [şa:ly] – Gabygy aýrylmadyk tüwiniň *şaly* diýen ady hindi dilinde *şalu* görnüşinde bolup, ol daryny aňladypdyr. Beýleki dillere bu söz «gabykly tüwi» manyсында geçipdir.

Şaman – Asly sanskrit dilindäki *çramana* sözünden emele gelen *şaman* sözi budda dinine ynanyanlaryň arasynda «jadygöý, derwüş; gedaý; porhan» ýaly manylary aňladýar. Gyrgyzlar şamana *bagşy* diýýärler.

Şamar [şa:ma:r] – *Şa* (bu ýerde «uly» manyda) we *mar* («ýylan») diýen pars sözlerinden durýan bu at «äpet ýylan, aždarha, ýylanlaryň şasy» ýaly manyny aňladýar. Ser. *Şa*.

Şamçyrag [şa:mçyra:g] – *Şam* («agşam, gije») we *çyrag* («çyra») diýen pars sözlerinden durýan bu söz aslynda garaňkyda ýakylýan çyrany, şemi aňladypdyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen ol şöhle saçýan gymmat bahaly bezeg daşynyň we lowurdap, öwşün atyp duran sur bagananyň bir görnüşiniň ady hökmünde-de ulanylmaga başlapdyr.

Şapbat [şapba:t] – Eliň aýasyny we şarpygy aňladýan bu söz *şap* (şapba) ses meňzetmesinden we *-at* goşulmasyndan durýar. Eliň aýasy şarpyk çalyjy esasy synadyr.

Şapyrdyk – Bir (köplenç, ak) reňkli seçekli ýüpek ýaglygy aňladýan bu söz *şapyr* ses meňzetmesinden we *-dy* hem-de *-k* goşulmalaryndan durýar.

Şara – Ýuka kesilen et közüň üstüne, gyzan saja atylyp, sanly salymda taýýarlanýan naharyň *şara* diýen ady işligiň *şar* kökünden we at ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar. *Şar* sözi *sarykmak* işliginiň *sar* köki bilen asyldaş bolup, «suwy çekilmek», «sarykmak» diýen manydadyr. Şara hem etň suwy çekildigi taýýar bolýan nahardyr.

Şarikli ruçka [şa:rikli ru:çka] – Häzirki ulanyan şarikli ruçkalarymyzy Beýik Watançylyk urşunyň ön ýanynda Biro diýen Majarystanly doganlar oýlap tapýar. Doganlaryň biri heýkeltaraş, suratçy we žurnalist, beýlekisi hem al-himik eken. Beýik Watançylyk urşy başlan badyna olar Argentina gidip, 1942-nji ýylda öz oýlap tapan ruçkalarynyň önümçiligini ýola goýýarlar. Emma syýasy çalt guraýanlygy üçin, başda olaryň

işi ugra barmaýar. Diňe Amerikaly Fran Siç olary uzak wagtlap guramaýan, emma kagyza ýazylan bada kepeýän syýa (pahta) bilen üpjün edensoň, Birolaryň işi giň gerime eýe bolýar, olaryň oýlap tapan şarikli ruçkasy hem tutuş äleme çalt ýaýraýar.

Şarpyk – «Şapbat» (urgy) manysyndaky bu söz *şarp* diýen ses meňzetmesinden we *-yk* goşulmasyndan durýar.

Şarşary – Daşoguz welaýatynda «guýguç» manysynda ýörgünli bolan bu söz *şar-şar* ses meňzetmesinden we *-y* goşulmasyndan durýar.

Şasupa [şa:supa] — Hormatly myhmany oturtmak üçin howludaky akar ýabyň boýunda, goýy kölegede daşdan ýa palçykdan bejerilen giň sekini aňladýan bu söz «uly» manysyndaky *şa* sözünden we «supa», «seki» manysyndaky *suffe* diýen arap sözünden durýar. Mysal: *Gözüne bir şasupa görümdi* («Gül-Senuber»).

Şaşmak – Sözlüklere girizilmändigine seretmezden, şiwelerde aljyramagy, özüni ýitirmegi aňladýan bu söz «titre», «sandyra» manysyndaky *şaş* sözünden durýar. Aslynda bu söz *ça:şmak* işligi bilen kökdeşdir, ýöne soňra *şaş* sözünde *a* sesi gysgalypdyr. Beýleki türk dillerde *şaşmak* sözünüň ulanylyşy şeýle: *şaşala* (türk), *şaşmag* (azerb.), *şaşmak* (türkmen, özbek), *sasuw* (gazak), *şaşuw* (gyrgyz), *şeşilmek* (uýgur) we ş.m. «Kutadgu-biligde-de» *şaş* sözi häzirki ýaly manyda eken.

Şatlama – Güýçli aýazyň *şatlama* diýen ady *şat* diýen ses meňzetmesinden we *-la* hem-de *-ma* goşulmalaryndan ybarat bolup, ol doňakly howada tutan zadyň ele şatlap ýapyşmagy bilen bagly döräpdir.

Şatyr – «Hökümdaryň çalasyn hyzmatçysy, oňa ýol açyjy, ýagyşly ýa-da yssy howada onuň üstüne saýawan tutujy» ýaly manylary aňladýan bu sözün asly araplaryň *şa:tyr* sözünden bolup, ol türk dillere hem şol manyda geçipdir, ýöne soňky

dilde bu sözüň *a* sesindäki uzynlyk ýitipdir. «Şasenem-Garyp» dessanyndan mysal: *Babahan şatyrym sözüň tutmasa*. Geçmişde türki we pars halklarynda *şatrylarbaşy* diýen emel (wezipe) hem bolupdyr (Budagow).

Şatyr-şutur – «Şart-şurt» manysyndaky bu tirkeş söz *şat*, *şut* diýen ses meňzetmesinden we *-yr/-ur* goşulmalaryndan durýar.

Şaý – «Zat, närise» manysyndaky *şey* diýen arap sözünden bolan *şaý* türkmen diline «bezeg, şaý-sep» we «ätiýaçlyk şaýlar» manylarynda kabul edilipdir.

Şaýy – «Ownuk metal pul» manysyndaky bu söz *şa*, *şah* (patyşa) sözünden we degişlilik aňladýan *-y* goşulmasýndan ybarat bolup, «şa puly» diýen manydadyr. Türkmen dilinde bu sözüň *a* sesi soňra gysgalypdyr.

Şejere – «Nesil daragty» manysyndaky bu söz *şejer* («ösumlik, agaç, daragt») diýen arap sözünden we at ýasaýjy *-e goşulmasýndan* durýar.

Şeker – Owradylan gantyň ady bolan bu söz ilki Hindihytaýda döräp, ol palajyndan süýji şire sykylyp alynýan şekerçiňrigi aňladypdyr. Soňra bu söz Hindistana ýaýrap, sanskrit dilinde *çarkara*, pali dilinde *sakhara* ýaly görnüşlerde ulanylmaga başlaýar. Manysy – «gum», «owradylan kesek». Hindilerden ol parslara *şakar*, araplara *sukkar*, olardan hem söwda ýoly arkaly Ýewropa ýurtlaryna *saharos* (ýunan), *sakkarum* (latyn), *Zucker* (nemes), *sucre* (fransuz), *sukor* (ukrain), *sahar* (orus) ýaly biribirine ýakyn şekilde aralaşypdyr. Türki dillere hem bu söz arap-pars dillerinden geçýär.

Şekerek – Togalajyk süýji igdäniň ady bolan bu söz *şeker* (ser. *Şeker*) sözünden we kiçeltmekligi aňladýan *-ek goşulmasýndan* ybarat bolup, «şeker ýaly süýji igde» diýen manydadyr.

Selek – Doly bişip ýetişmedik noýba kösügini gabygy bilen suwda gaýnadyp, gowy bişenden soň, üstüne şerebe

guýup taýýarlanýan datly tagamyň ady bolan *şelek* sözi *şele* düýp işliginden we *-k* goşulmasyndan durýar. *Şele* işliginiň köki *sile* bolup, ol kösük ýaly närseleriň dänelerini gabygyndan gysyp, sykyp çykarmaklygy aňladýar. Sözlüklere girizilmändigine seretmezden, *sile* işligi türki dillerde we türkmen şiwelerinde ýörgünlidir. Gabygy ýumşan noýba kösüginiň dänelerini hem dodaklar ýa barmak bilen gysyp, onuň dänelerini ýeňil silemek bolýar. *Silek* bolmaly bu tagamyň ady soňra *şelek* görnüşine geçipdir: *s~ş* we *i~e*. Ýene-de cer. *Silmek*.

Şelpe – Şaý-sepleriň aşagyndan sallanyşyp duran metal seçekleri, düwmejikleri aňladýan bu sözi arap dilinden pars we türki dillere geçen hasaplaýarlar. Arap dilinde *şerraba* sözi «gotaz», «hüpük», «seçek» ýaly manylardadyr. Ýöne weli şelpäniň il içinde *şillirme*, *şilwire* ýaly manydaş sözleriniň bardygyny nazara alyp, onuň *sil* (silkinmek), *sel* (selpildemek) sözleri bilen asyldaş *şil/şel* kökünden emele gelip biljekdigini bellemekçidiris. Eger şeýle bolsa, onda bu sözünň yzyndaky *-pe* (*-me*) goşulma bolup, *şelpe* sözünüň manysy «selpelenýän» terzde bolmaly.

Şemal [şema:l] – Ýeli, öwüsini aňladýan bu sözünň asly «demirgazyk», «demirgazyk tarap», «çep (tarap)» ýaly manylarda bolan *şimal* diýen arap sözündendir.

Şemhal [şemha:l] – Gapdalyndan pelte bilen ot berlip atylýan gadymy uly tüpeň, topdan kiçiräk ýarag. Niliniň uzynlygy 12 garyş, hyrynyň sany-da 12 bolan bu ýaragyň oky bir kilometr uzaklyga ýetýär. Onuň ady parsalaryň *şem* («çyra») we *hal* (köki näbelli) sözlerinden durýar.

Şemme – Demlenen çäýnegiň düýbüne çökyän çäý ýapraklaryny we çöplerini aňladýan bu söz *ça* (çäý) we «ysly ýaprak», «galyndy» manysyndaky *ma* diýen hytaý sözlerinden durýar. Manysy – «çäýiň galyndysy». Käbir türki dillerde *çama*,

şama şekillerinde ulanylýan bu söz türkmen dilinde *şemme* görnüşinde biraz üýtgeşmä sezewar bolupdyr.

Şepbik – Bu söze, şeýle-de *şepbeşmek* sözüne esas bolan *şep* köki *sep* bilen asyldaşdyr (*s~ş*, deň. *sülük-şüllük*, *şor-sor*). Manysy – «iki närsäni biri-biri bilen ýelemek, seplemek».

Şerap [şera:p] – «Içgi; üzüm suwy; üzüm çakyry» ýaly manylary aňladýan bu söz araplaryň *şera:b* sözündendir.

Şerbet – «Süýji içgi» manysyndaky bu söz araplaryň *şerbat* sözündendir. Manysy – «datly içgi».

Şereket – Aslynda *şera:ket* diýen arap sözünden bolan *şereket* ýa-da *şirket* – *şärik* sözi bilen asyldaş bolup, köp adamyň arasyndaky ortalık işi, birleşigi aňladýar.

Şetdaly [şetda:ly] – Etlek, togalak miwäni aňladýan bu söz parsalaryň «dodak» manysyndaky *şäft* we «miwe» («garaly») manysyndaky *alu* sözlerinden durýar (gyzgylt-sary şetdaly miwesiniň gyz-gelinleriň dodagyna meňzedilmegi netijesinde dakylan at. Pars-täjik dillerinde *şäft* sözi «posa», «öpüş» ýaly manyda-da duş gelýär). Şiwelerde bu söz aslyna ýakyn *şepdaly* görnüşinde-de ulanylýar.

Şeýle – «Beýle» manysyndaky bu söz *şo(l) hili* sözleriniň goşulyşyp bitişmeginden durýar: *şo hi:li* < *şoi:li* < *şöýle* < *şey-le*. Şiwelerde duş gelýän *şöýle* bu sözüň aslyna has ýakyndyr.

Şeýtmek – «Beýtmek» manysyndaky bu söz *şo hi:li etmek* sözünüň goşulyşyp bitişmeginden ybaratdyr: *şo hi:li et* < *şoilet* < *şöýt* < *şeyt*.

Silliň – «Inçeden uzyn adam» manysyndaky bu sözüň köki *şil* bolup, ol *Ýuwaşja akýan dury suwuň içinde inçejik suwotularyň näzijek baldaklary sildireşip, janly ýaly tolgunýardy* sözlemindäki *sildiremek* sözünüň *sil* köki bilen manydaşdyr. Manysy – «sallanmak, hallanlamak, silinmek, inçelmek».

Şindi – «Häzir; heniz» ýaly manylary aňladýan bu söz *şu indi* sözleriniň goşulyşmagyndan emele gelipdir: *şu indi* < *şindi*.

Şire [şi:re] – Ösümlüklerden we miwelerden alynýan suwuklygy aňladýan bu söz *şire* diýen pars sözündendir. Manysy – «goýy, ýelmeşik madda».

Şireje [şi:reje] – Ösümlük şiresi bilen iýmitlenýän we olara uly zyýan ýetirýän ownujak mahluklaryň (ösümlük bitiniň) ady bolan bu söz *şire* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-je* goşulmasyndan durýar. Süýji şireli ekinlere we ösümlüklere köp düşýänligi üçin, bulara *şireje*, şiwelerde *şirinçe*, orus dilinde bolsa *tlýa* («çüýrediji», «guradyjy») diýip at beripdirler.

Şirin – «Süýji, datly» manysyndaky *şi:ri:n* diýen pars sözünden bolan bu sözün uzyn *i*: sesleri türkmen dilinde gysga aýdylýar. Aslynda *şirin* we *şire* sözleri kökdeşdir.

Şirni – Tudanadan taýýarlanýan suwuk toşabyň ady bolan bu söz *şirin* («süýji») sözünden we at ýasaýjy *-i* goşulmasyndan durýar. Bu söz Özbegistanda we Täjigistanda-da ýörgünlidir.

Şitil – Gök ekinleriň ýyly jaýda önünden ýetişdirilýän ýaş nahalyny aňladýan bu söz araplaryň «nahal» manysyndaky *şätl* sözündendir.

Şiwe [şi:we] – Häzir umumy halk diliniň biraz ýa esli tapawutlanýan bir pudagyna, gepleşigine berilýän bu at aslynda dili aýnadyp, näz-kereşmeli geplemegi aňladýan *şiwe* diýen pars sözündendir: *Ýüz kereşme-şiweli dildary gördüm, şondadyr* (Magtymguly).

Şofýor – Awtomobilniň sürüjisini aňladýan *shauffeur* («şof-ýor») diýen fransuz sözi «ot ýakyjy» manysyndadyr. Ilki bu söz bug bilen ýöreyän ulaglaryň pejine odun, kömür atýanyň adydyr. Bug maşynlary döremezden ön bolsa günäkärlere

günäsini boýun aldyrmak üçin, olaryň dabanyňy gyzdyrar ýaly köz taýýarlaýanlara *şofýor* diýlipdir.

Şogap [şoga:p] – Lebapda derýa bilen onuň arnalary aralygynda ýerleşen adalary aňladýan bu söz, biziňçe, «şaha», «gol» manysyndaky *şegb* diýen arap we «suw» manysyndaky *ab* diýen pars sözlerinden durýar.

Şoh [šo:h] – «Şadyýan, göwnaçyk, degişgen» manysyndaky bu sözüň türki we beýleki dillerdäki görnüşleri şeýle: *şoh* (türkmen, uýgur), *şok* (garagalpak, gyrgyz); *şuh* (özbek, azerb.), *şuk* (başgyrt, tatar), *şog* (tywa, «gyzma» manyda), *soh* (hakas), *şog* (mongol, «henek, ýomak, degişme»), *şoh* (pars) we ş.m. Ýene-de ser. *Şowhun*.

Şorta – «Wäşi, degişgen» manysyndaky bu söz, biziňçe, aýtjak sözi dessine agzyna gelip, diýjek zadyny şorta (şarta) aýdýan adamy, dilewary, suhangöýi aňladýar: *şort/şart* – ses meňzetmesi, *-a* – goşulma. Mysal: *Aýtjak-diýjek zadyny şorta aýdardy* (A.Durdyýew).

Şowhun – Joşgunly sesler toplumyny, şagalaňy aňladýan bu söz *şoh* sözünden (ser. *Şoh*) we *-un* goşulmasyndan durýar (*šo:hun-şowhun*). Kābir türki dillerde ol *şokum*, türk dilinde bolsa *şawkum* görnüşindedir (Radlow).

Şöhlat [şöhla:t] – Öýken-bagyr we ýumşak eti el bilen dograp, ony içýaga dolap, daşyny ýüplük bilen sarap, kellebaş çorbasyna atyp bişirilýän bu datly tagama Halaçda *ýörme* diýilýär («daşy ýörmelen»). *Şöhlat* sözüniň köki belli däl.

Şugul – Birini ýamanlamagy, gybaty aňladýan bu söz gadymy türki dillerdäki *çak* sözünden we *-ul* goşulmasyndan ybarat bolup, gulaga çawuş çakmagy (çawuşyň özi hem *çak/çag* sözündendir), ýamanlamagy aňladypdyr. Kaşgarly bu söze *Söz kulakka çakylady* diýen mysaly getirýär. *Çak* sözi soňra *çag*, *çog*, *çug*, *şug* ýaly görnüşlere geçip, ol türki dillerde şeýleräk terzde duş gelýär: *çakim*, *çakuw* (özbek), *çekim*

(uýgur), *çagym* (gyrgyz), *çakym*, *şugul*, şiwelerde *çugul* (türkmen), *şagym* (gazak), *çagu* (tatar), *çugul* (azerb.) we ş.m. Bu söz *çogol* görnüşinde pars dilinde-de geçipdir.

Şübhe – «İnkis» manysyndaky bu söz araplaryň *şebh* («meñzeş») sözünden bolup, iki kybapdaş närsäni tapawutlandyryp bilmezligi, alasarmyk ýagdaýy aňladýar.

Şüdürim – Tozan gopmaz ýaly, gumaksy ýere el bilen sähelçe sepilip çykylyan suwa *şüdürim* diýlip, ol *şüdür* (şytyrpytyr) ses meñzetmesinden we *-im* goşulmasýndan durýar. Türk we çagataý dillerinde otlaryň üstüne düşen çyga *şüdürin* diýýärler (Radlow).

Şüle – Palawpisint, ýöne ondan suwugrak nahary aňladýan bu söz, biziňçe, *şül* (*sül*, *sil*) sözünden we at ýasaýjy *-e goşulmasýndan* durýar. *Şül* sözi «içine tüwüden başga zat atylmadyk, içi süzülen aş» ýaly manyda bolsa gerek (ser. *Silmek*, *şelek*). Altaý dilinde *şilig* sözi «arpa ýarmasy», çagataý dillerinde hem *şüle*/*şölän* sözi «garamaýak üçin nahar» diýlip düşündirilýär (Radlow). Mongollarda «çorba», «aş» manysynda *süle*, galmyklarda hem *şülñ* sözleriniň ulanylyandygyny, *şüle* sözüniň hem şu hatara degişlidigini belleýänler-de bar (H.Eren).

Şüweleň – Geçmişde aýdym-saz, dürli oýunlar, sport ýaryşlary geçirilip berilýän zyýapata, toýa *şüweleň* diýlipdir. Bu söz *şüw* diýen ses meñzetmesinden we *-eleň* (*-e*, *-leň*) goşulmalaryndan durýar. Deň. *Şagalaň*. Türk dillerde *şüweleň*, *şöweleň*, türk dilinde *şölen* sözi «festiwal» manysynda ulanylýar.

Şybşyk – Lebap şiwelerinde we käbir türk dillerde «şypbyldanyp, mydam bir zatlar iýip ýören», «görümsiz» manylarynda ulanylyan bu söz *şyb* (*şyp*) ses meñzetmesinden we *-yş* hem-de *-yk* goşulmalaryndan durýar.

Şybyk – Kagyza dolanan temmäkini (sigareti) ujuna ötürip ýa-da baş tarapyndaky ýörite okarajyga temmäki guýup çekil-

ýän uzyn turbany aňladýan bu söz gypjak topar türki dilleriň *şybyk* sözündendir. *Şybyk* «çybyk» diýmekdir. Şybyklar ilki gamyşdan ýa-da uzaboýuna içi deşilen çybykdan ýasalydyr.

Şybyrdamak – Birsydyrgyn ýagýan ýagşy aňladýan bu söz *şybyr* (aslynda *şyp/şyb+yr*) diýen ses meňzetmesinden we -*da* goşulmasyndan durýar.

Şykga – Aýaga ýapyşyp duran toýun palçygyň ady bolan bu söz ses meňzetmesinden emele gelipdir. Ser. *Sakgyz*.

Şynas [şyna:s] – Goşma sözleriň yzky bölegini düzüp, öňdäkini sypatlandyryýan bu pars sözi «bilmek, akyl ýetirmek» manysyndaky *şenahten* işliginiň *şenas* köküdür. Meselem: *dilşynas* – «dil ugrundan bilimli», «dil öwreniji», *sazşynas*, *gündogarşynas* we ş.m.

Şypa [şypa:] – Esasan, «däri», «derman», «em» manysyndaky bu söz arap dilinde em etmegi aňladýan *şefa* sözündendir.

Şypbyk – Öýde we içde-daşda geýilýän ýeňiljek aýakgaby aňladýan bu söz *şyp* ses meňzetmesinden we -*byk* goşulmasyndan durýar. Türkler şypbyga *şypydyk* diýýärler.

Şypyrma – Ýüňi iç ýüzüne edilip tikilen ýatys telpeginiň ady bolan bu sözün asly *sypyrmary* (*s~ş*): «ýeňil geýilýän we çykarylýan (sypyrylýan) telpek».

Şyrdak – Depesine mata tutulan telpegi aňladýan bu söz *şyr* sözünden we -*da* hem-de -*k* goşulmalaryndan durýar. *Şyr* sözi *syr* (*syra*, *syrda*) sözi bilen asyldaşdyr: *s~ş*, deň. *sahar-şeker*, *sülük-şüllük*, *sep-şepbik* we ş.m. Türki dilleriň çagataý toparynda ýüzüne ýumşak mata ýa deri syralan ýonalara *şyrdak* diýilýär.

Tabak [ta:bak] – Agaçdan köwlüp ýasalan nahar çanagynyň ady bolan bu söz araplaryň *tabaka* sözündendir. Araplar gatlak-gatlak galaýydan galynda basylyp ýasalan okaralara *tabaka* diýipdirler. Ösümlikleriň uly we galyň ýapraklaryndan şeýle usulda ýasalýan we bir gezek ulanylýan nahar gaplaryna-da *tabak* diýlipdir.

Tabyrdy, tapyrdy – Aýagyň, dabanyň okgunly hereketini we onuň çykarýan sesini aňladýan bu kökdeş sözler *tap* diýen ses meňzetmesinden we *-yrdy* (*-yr+dy*) goşulmasýndan durýar.

Tagma, tamga – Mallaryň we käbir beýleki närseleriň kime degişlidigini bildirmek üçin, olaryň gulagyna, sagrysyna edilýän bellikleriň, urulýan möhürleriň *tagma* diýen ady ähli türkî dillerde, şeýle-de aglaba türkmen şiwelerinde *tamga* görnüşinde ulanylýar. Aslynda hem *tamga* bolmaly bu adalganyň *tam* sözi «o:t», «köz» manysyndadyr (ser. *Tamdyr*), çünki tagmalar ilki (köplenç, häzir hem) gyzgyn demir, möhür bilen dag basmak arkaly salynýar. *Tamga* sözünüň *-ga* bölegi at ýasaýjy goşulmadyr (edil *gowurga*, *gömüsge*, *çekirtge* sözlerindäki ýaly). Diýmek, *tamga* «ot, gyzgyn demir bilen salnan dag, möhür» diýen manyda ýüze çykypdyr. Orus dilinde «gümrük» manysynda ulanylýan *tamožnyá* sözünüň asly hem *tamga* diýen türkî sözdendir («harytlary tagmalaýjy»).

Tagt – «Tekiz, düz, ýasy» manysyndaky *taht* diýen pars sözünden emele gelen bu söz türkmen dilinde biri-birine ýakyn manyly şeýle sözleriň döremegine sebäp bolupdyr: 1. *Tagt* – şanyň, soltanyň oturýan ýeri, bezemen seki. 2. *Tagt ýer* – tekizlenip, sürlüp, suwa ýakylýp, ekmäge taýýar edilen ýer. 3. *Tagt ýer* – dagyň üstünde düme ekmäge ýaramly tekiz meýdan, üsti tekiz depeler. Sözüň bu manysyndan *Tagtabazar*, *Soltantagt* ýaly ýer-ýurt atlary hem döräpdir. 4. *Tagta* – iki

tarapy tekizlenen ýasy agaç. Sözüň yzyndaky *-a* – ýasaýjy goşulma.

Tahýa – Başa geýilýän nagyşly börügi aňladýan bu söz türkmen dilinde *tahýa*, şiwelerde *taýha*, türklerde *takke*, beýleki aglaba türki dillerde hem *takyýa* görnüşlerde ulanylýar. Tungus-manjurlarda-da bu başgabyň ady *takka/taýha* şekilindedir. Ýukajyk tahýa geýlen kelläniň üst böleginiň gümmeze meňzeýänligi üçin, araplar bu başgaba *takyýe* («gümmez») diýip at beripdirler.

Takyr – Günün howruna palçygy gurap jaýrylan we gopan gatlaklary üstünden ýöräniňde takyrdap duran ýerler ses meňzetmesine görä şeýle at alypdyr (*tak*). Sözüň yzyndaky *-yr* at ýasaýjy goşulmadyr.

Takyramak – «Boşamak», «ähli suwuny syrkyt almak» manysyndaky bu söz *takyr* (ser.) sözünden we işlik ýasaýjy *-a* goşulmasyndan emele gelipdir. Bu söz *taňkyramak* görnüşinde-de ulanylýar. Bulardaky *takyr* we *taňkyr* sözleri ses meňzetmesidir.

Talamak [ta:lamak] – Biriniň zadyny zor bilen almagy, garakçylygy aňladýan *tala* sözi gadymy türki *tal* sözünden we *-a* goşulmasyndan durýar. *Tal* sözi häzirki *talaň* manysyndadyr. Bu sözden ýasalan sözler: *ta:law* (*-aw* – goşulma), *ta:laň* (*-aň* – goşulma), *talaňçy* we ş.m.

Talhan – Gowrulan una ýa-da gowurga ununa gant, döwlen tudana meýzi, hoz ýaly zatlar garylyp taýýarlanýan datly tagamy aňladýan bu gadymy sözüň *talha* köki *darga* bilen asyldaşdyr, *-n* bolsa goşulmadyr. Gowy owradylyp, ýenjilip edilýänligi üçin, oňa şeýle at berlipdir («dargaýan, tozaýan»).

Tam [ta:m] – Gara öýden tapawutlylykda, kerpiçden, palçykdan diwar edilip, üsti ýapylýan jaýyň *tam* diýen ady «jaý, öý» manysyndadyr. Bu sözüň türki we dünýä dillerinde ulanylyşy hem-de manysy şeýle: *tam* (gadymy türki, «diwar»),

dam (azerb. «öý», «ýerküme», «agyl»), *dam* (türk, «üçek»), *dam* (gagauz, «agyl»), *tam* (gyrgyz, «diwar»), *tom* (özbek, «füçek», «otag»), *tam* (garagalp., «howly»); sanskritçe *damas*, awesta dilinde *dam* – «öý», ýunança *domus* – «gurлуşyk», latynça *domus* – «öý», «köşk», fransuzça *dome* – «gümmez», «ybadathana», parsça *tam* «üçek», «diwar», «öý», orusça *dom* – «öý» we ş.m. Ähtimal, bu sözün köki sanan dillerimiziň bir uly umumylygy emele getiren döwründe dörän bolsa gerek.

Tamada – «Meýlis başlygy, meýlisi alyp baryjy, bekewül, beýemçi» manysyndaky bu söz aglaba sözlüklerde «toý beýemçisi» manysyndaky *tamadoba* diýen gürji sözünden hasaplanýar, emma azərbayjan dilçisi akad. M.Şiralyýewiň pikirçe, ol *tam* («öý», «tam») we *ata* diýen türki sözlerden emele gelip, ilki «öý ýaşulusy», «maşgalanyň baştutany, atasy» ýaly many aňladypdyr. Häzirem balkarlarda *tamata*, garaçaylylarda hem *tamada* sözi «ýolbaşçy», «uly» manysyndadyr: *tamata karnaş* – «uly dogan, aga», *tamada leýtenant* – «uly (starşı) leýtenant» we ş.m.

Tamarka [ta:marka] – Daşoguz welaýatynda daýhanlara mellekden daşary berilýän ekin ýerini aňladýan bu söz «tamyň arkasyndan berilýän ýer», «goşmaça ýer» manysyndadyr.

Tamdyr – Gadymy türkler oda we onuň ýalynyna *tam*, *tamdu* diýipdirler. Kaşgarly *tamdur* sözünü «ot ýak», «tutaşdyr» manysynda ulanypdyr. «O:t» manysyndaky gysga çekimlili *tam* sözi dowzahyň türkmen dilindäki *tamy/tamu* («ýakyjy», «ýandyryjy», «köýdürji») diýen adynda saklanypdyr. Kaşgarlyda bu söz *tamug* görnüşindedir, hatda bu alym ol söz bilen gelýän şeýle nakyly hem getiripdir: «*Tawar* (dowar, ýagny baýlyk) *tamyg gapysyn açar*». *Tamdyr* adalgasynyň ikinji *dyr* bölegi hem ir eýýamlarda *dur* görnüşinde bolup, ol «ýanýan» manysynda ulanylypdyr. Bu söz mongol we tungus-manjur dillerinde häzirem şol manyny

aňladýar. Diýmek, *tamdyr* sözi aslynda «ot ýakylýan ýer», «ojak» manysynda ýüze çykypdyr.

Tamdyrlama – Gyzan tamdyra oduň üstünden duzy-burçy ýetik etiň uly böleklerini asyp, aşagyna suwly jam goýup, tamdyryň agzy hem mäkäm ýapylyp, laý bilen gowy petiklenip bişirilýän tagamly naharyň ady bolan bu söz *tamdyr* (ser.) sözünüň yzyna *-la* we *-ma* goşulmalarynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr.

Tana [ta:na] – Türkmen şiwelerinde «göle» manysynda ulanylýan bu söz türki dilleriň birnäçesinde ýaňy dogan ýaş sygry aňladýar. Şundan ugur alyp, dilçiler *tana* adalgasyny «sagylýan sygyr» manysyndaky *dena* (*dhena*) diýen gadymy hindi (sanskrit) sözi bilen asyldaş hasaplaýarlar.

Tanamak – «Bilmek, aýyl-saýyl etmek» manysyndaky bu sözün *tana* köki iňňän gadymy *tan* sözünden we *-a* goşulmasyndan durýar. Türki dilleriň Ural-Altaý dil maşgalasyna giren döwründe, belki, ondan hem öň şu topar dillerde «ýagtylyk, yşyk» manysynda *tan/taň* sözi ulanylypdyr. Meselem, şol eýýamda Uzak Gündogardan Bering bogazynyň üsti bilen Amerika ýerbölegine göç eden gyzylderilileriň (indeýleriň siu-dakota taýpasynyň) dilinde häzirem *taň/tan* («daň», «säherdäki ümüş-tamyş»), *taňla* («ýagtylt»), *tangi* («tanamak») sözleri ýörgünlidir. «Daň», «daňdan» manylarynda sümer dilinde-de *dag/daň* sözleri ulanylypdyr. Bu mysallar şol ir eýýamda «ýagtylyk» manysyndaky *tan* sözünüň Ural dillerine we töwereklerine giňden ýaýrandygyny görkezýär. Türkmen dilinde *tan/taň* sözünden dörän beýleki sözler: *tanyş*, *tanymal*, *daň*, *daňdan* (tümlügiň sowlup, jahanyň ýagtylyp başlan döwri) we ş.m.

Taň [ta:ň] – *Geň-taň*, *taňsyk* («jäjek») sözlerinde duş gelip, «geň», «haýran galarlyk ajaýyp närse» ýaly many aňladýan *taň* sözi gadymy geçmişde *geň* sözüne derek ulanylypdyr. Kaşgarlydan bir mysal: *Tiriğ esen bolsa, taň öküş körür* («diri,

ýagny sag esen bolsa, geň zady köp görer»). *Taň* sözi gyz atlarynda-da ýörgünlidir: *Taňsyk* (Stawropol türkmenleri), *Taňgül* (Lebap) we ş.m.

Taňka – Meýdanda çay gaýnatmak üçin çoyundan ýasalýan jüründikli galyň gabyň ady bolan bu söz, biziňçe, *taňk* diýen ses meňzetmesinden we at ýasaýjy -a goşulmasyndan durýar. Tungus-manjur dillerinde *taňka* sözi «küýze» many-syndadyr.

Taňňyr – Suwuklyk guýmak üçin galaýydan ýasalýan bokurdakly gabyň *taňňyr* diýen ady ses meňzetmesi esasynda döräpdir.

Tapçan – Türkmen diliniň sözlüklerine girizilmändigine seretmezden, oturmak, ýatmak, dynç almak üçin niýetlenip, üsti galyň tagta bilen örtülen dört aýakly demir ýa agaç sekiniň *tapçan* diýen ady iňňän gadymy türki sözdür. Kaşgarlynyň «Diwanynda» *tapçan* ýa-da *tapçaň* sözi belent dalbardaky üzüm hoşalaryny ýygmak üçin üstüne münülýän üç aýakly merdiwanyň ady hökmünde ulanylypdyr. Şol eýýamda *tap* sözi «daýanç», «söýget» manylaryny hem aňladypdyr. Ol sözün yzyndaky *çan* (*çaň*) hem aslynda -ç (deň. *ýapaç*, *arkaç*, *göreç*) we -an, -aň (*tozan-tozaň*, *kirşen-kirşeň*) goşulmalarynyň bitişmeginden emele gelipdir: *tap-yç-an* – *tapçan*. Manysy: «üstüne çykylyan, daýanylyan (enjam)». Gypjak dilleriniň XIII asyrda düzülen sözlüginde *tapçak* sözi «şa tagty» tarzde düşündirilipdir.

Tapmaça – «Matal», «kimbilmeşek» ýaly manyda bolan bu söz «gözle», «agtar» manysyndaky *tap* sözünden we -ma hem-de -ça goşulmalaryndan durýar. Kaşgarly şu manyda *tabuzguk* sözünü ulanypdyr, kuman türkleri matala *tapkyş*, türkler *bulmaça*, azerbaýjanlar hem *bilmäçä* diýýärler.

Tarakan – «Dargamak» işliginiň türki dilleriň gypjak toparynda ýörgünli bolan *taramak* görnüşinden dörän *tarakan* («dargagan») sözi tatar-başgyrt dillerinden orus diline, orus

dilinden hem soňra käbir türki dillere, şol sanda türkmen diline geçipdir. Bu dilde öňem, häzirem bu öýdeçi zyýanly möjejigiň ady *saçakçy ýa-da garasaçakçydyr*.

Tarhan – Häzir «özerkli, özygtyýarly» manysyndaky bu sözi Kaşgarly yslandan has öň dörän we argu türkleriniň dilinde «beg», «uly hökümdar» ýaly many aňladan söz hasaplaýar. Türki dilleriň Altaý eýýamynda ýörgünli bolan bu söz gadymy türk we mongollarda «serkerde», şeýle-de «demirçi ussa» (tywa we mongol dillerinde) ýaly manylarda ulanylypdyr. Demirçi ussalaryň geçmişde uly abraýdan peýdalananlygy, gadymy ata-babamyz bolan Göktürkmenleri Ergenekondan sag-aman alyp çykanlygy üçin, bu demirçilere ilkinji nobatda *tarhan* diýlip at berlendigi çeşmelerde bellenipdir (Budagow, Ýegorow). Şu wakadan soň türki, mongol, şeýle-de awar we bulgar hanlyklarynda *tarhanlyk* diýen dereje girizilýär. Abylgazy hökümdaryň ýanyna arkaýyn girip-çykyp bilýän we dürli salgytlardan hem-de agyr gullukdan boşadylan adamlara tarhanlyk hatynyň berilýändigini, han tarapyndan şeýle adamyň 9 ýalňyşynyň (günäsiniň) geçilýändigini, tarhanyň tarhanlyk hukugynyň onuň 9 arkasyna-da geçýänligini belleýär.

Tarlaň – Laçyna meňzeş elguşlaryň bir görnüşi tarlaň bolup, onuň ady öz awynyň üstüne ses edip (tarlap) inişi bilen baglydyr. Baýram şahyryň şu bendine üns beriş:

Garçgaý, laçyn guşun alsaň, Itelgini awa salsaň, Aýdar Baýram, tilin bilseň, Şaglap iner bürgütleri. Ýene-de «Saýatly-Hemradan» bir mysal: Aga-begler, tarlaň guşum gaçyrdym.

Tarpa-taýyn [...ta:ýyn] – «Duýdansyz; birdenkä» ýaly manyda bolan bu arap sözünüň asly *tarpatyl-aýn* bolup, ol göz-gabagyň bir gezek açylyp-ýumulmasy aralygyny, ujypsyz wagty aňladýar. Mysal: *Jebraýyl alayhyssalam bir tarpatyl-aýn içinde häzir boldy* («Asly-Kerem»).

Taşlamak – «Okla, zyň» manysyndaky *taşla* sözi *daş* (*daşary*) sözünden we *-la* goşulmasyndan emele gelip, «daşa (uzaga) zyň», «okla», «uzaga at» manysynda ýüze çykydyr. Bu sözde *d* sesiniň *t* görnüşinde aýdylýandygyndan çen tutup, onuň ilki gypjak topar türki dillerde dörän bolmagynyň ähtimallygyny bellemekçidir. Ýene-de ser. *Okla, zyňmak*.

Tawus [ta:wus] – Sülgünler maşgalasyndan bolup, horazy bezemen we uzyn guýrukly, ýiti sesli bu owadan guşa araplar we ýunanlar *taus*, Siriýada *taus*, mongollar *tagus*, teleutlar *altyn togus*, tywalar *aldyn* («altyn») *togus* diýýärler. Adyň manysy – «bezemen», «görmegeý».

Taýak – Ir eýýamda «daýanç», «söýget» manysyny aňladan *taýak* sözünüň asly işligiň *taý* köküdir, *-ak* bolsa goşulma (aslynda *-ak* hem işlik ýasaýjy *-a* we at ýasaýjy *-k* goşulmalaryndan durýar). Soňra *taý* sözünüň *t* sesi käbir türki dillerde (ylaýta-da bu dilleriň oguz toparynda) *d* sesine öwrülipdir (*taý-daý*). Muňa *taýak* sözünüň türki dillerde düş gelýän şekilleri doly güwä geçýär: *daýak* (türk), *daýag* (azerb.), *taýaw*, *tirek* (başgyrt), *taýaw*, *süýew* (gazak), *tirek*, *süýänjik* (özbek), *tiräw* (tatar), *tirek*, *taýanjuk* (uýgur), *tiröç* (gyrgyz), *taýak* (türkmen, altaý, garagalpak) we ş.m. *Taýak* sözünüň «daýanç», «söýget» manysy şu nakyllda has gowy aýdyňlaşýar: «*Dag daga – daýag*». Many giňelmesi netijesinde *daý-daýa* sözi *daýaw*, *daýanmak* sözlerine esas bolan bolsa, *taýak* sözi «çopan guraly» we «uruş ýaragy» ýaly gurallaryň ady hökmünde-de ulanylmaga başlaýar. *Taýak* sözi bilen gurluşy bir bolan sözlere ýene birnäçe mysal getireliň: *söýeg*, *darak*, *orak* we ş.m.

Taýçanak – Atyň bir ýaşa ýetmedik taýyny aňladýan bu söz *taý* sözünden we söýgini hem-de kiçeltmekligi bildirýän *-ça*, *-nak* goşulmalaryndan durýar. Manysy – «eýjejik taýjagaz».

Taýhar – Ýaş eşegiň *taýhar* diýen ady *taý* (atyň taýy) we *har* («eşek») diýen pars sözünden ybarat bolup, «eşegiň çagasy, taýy» diýen manydadyr.

Tazy [ta:zy] – Sagatda 90 km çaltlyk bilen çapyp bilýän aw itiniň *tazy* diýen ady gadymy türki *taz/taý* sözünden we at ýasaýjy -y goşulmasyndan durýar. *Taz* sözünüň *daz* görnüşi *daz ýasamak*, *dazlamak*, *dazyrdy* sözlerinde (ýöne bularda *a* sesi soňra gysgalypdyr), *ta:z* görnüşi *ta:zykmak* («ürküp, örän gaty gaçmak» manysynda. Meselem: *Tazygan goýun tazydan ýyldam*, nakyl), *ta:ý* görnüşi hem Stawropol we Astrahan türkmenleriniň gepleşiginde «gaç» manysynda ulanylýan *ta:ý* sözünde saklanypdyr: *Ta:ý şu ýerden* («ýit, ýok bol» manysynda). Kaşgarlynyň «Diwanynda» *tazy* sözi *ta:ýgan* görnüşinde getirilýär we oňa *Taýgan ýügrügin tülkü sewmes* diýen nakyl mysal getirilýär. Bu *ta:ý* sözi hem «ýüwürük» manysynda bolup, -*gan* goşulmadyr.

Tegek – Häzir diňe ýüpli tigri aňladýan *tegek* sözi aslynda malyň boýnuna dakylan ýüpüň tow tutmazlygy üçin edilen nurbada-şymütüre berlen atdyr. Ol «aýlaw, halka» many-syndaky *teg* sözünden we -*ek* goşulmasyndan durýar. Diýmek, *tegek* sözi *tegelek*, *tigir* ýaly sözler bilen kökdeşdir. *Tegek* sözünüň asyl manysy *bogaza tegek bolmak* söz düzüminde saklanypdyr.

Tegelek – Halka görnüşli aýlaw närsäni aňladýan bu söz «aýlaw, halka» many-syndaky *teg* sözünden we -*e* hem-de -*lek* goşulmalaryndan durýar. Ýene-de ser. *Degre*, *tegek*, *töwerek*, *tigir*.

Tekiz – «Endigan» many-syndaky bu söz *tek* kökünden we -*i:z* goşulmasyndan durýar (goşulmanyň *i* çekimlisindäki uzynlygyň ýüze çykyş sebäbi belli däl). *Tek* we *deň* sözleri kökdeşdir: *tek* < *teň* < *teg* < *deň*. Şeýlelikde, *tekiz* sözünüň manysy – «üsti (ýüzi) deň närese».

Teletin – Gowy hilli gaýşyň ady bolan bu söz *telyatina* («göle derisi») diýen orus sözündendir.

Tele-tut – «Alada», «hars urup görülýän taýýarlyk» manysyndaky bu söz «deş», «dil» (dilmek) manysyndaky gadymy türki *tel*, şeýle-de *tut* sözlerinden we *-e* baglaýjy kömekçisinden durýar. Göni manysy – «tut-da-bas», «tut-da-kes». Häzirki türk dilinde «deş, deşik» manylarynda *del*, *delik* sözleri ulanylýar.

Telewizor [telewi:zor] – Görkezmek bilen birlikde habar berýän esasy tehniki serişdäni aňladýan bu söz «uzak, daş» manysyndaky *tele* diýen ýunan we «görmek» manysyndaky *visio* diýen latyn sözlerinden ybarat bolup, «uzakdan görkeziji» diýmekdir.

Telpek – Deriden tikilen ýyly başgaby aňladýan bu söz *telper* sözünüň *telp* kökünden we *-ek goşulmasyndan* durýar (orus türkşynaslary).

Temen – Çagataý türki dillerinde *tibin iýne* («uly iňne»), gyrgyz dilinde *tiben iýne* («keçe tikilýän iňne»), altaý dilinde *temene*, beýlekilerde *temen* görnüşinde ulanylýan bu söz «uly iňne» manysyndadyr.

Temmäki [temmä:ki] – Ýapragy we inçe baldaklary döwlüp, ýenjilip, çilim görnüşinde çekilýän, ysgalýan, diliň astyna atylýan, çeynelýän nas, çilim ýaly humarly, saglyga örän zyýanly närseleri taýýarlamakda ulanylýan ösümligiň ady bolan bu söz italiýalylaryň *tabako* sözünüň türkçeleşen görnüşidir: *tabako* < *tenbaku* < *temmäki* (ylmy ady *Nicotiana tabacum*).

Tenmek – Derlemek we gyzgyn howa zerarly «örgün (tengin) örmek» manysyndan başga-da, bu söz gatamagy, çala bişmegi hem aňladýar. Mysal: *Towşanyň eti çala tendigi bişdigidir*. Şu manydaky *ten* sözi *tenmek/ten tutmak* söz düzüminde-de duş gelýär. Manysy: «syrkawyň bedenini dik tutmaga ýaramagy; sagalyp ugramagy».

Teňňe, tin [ti:n] – «Metal pul», «ownuk pul» manysyndaky *teňňe* sözi käbir türki dillerde we şiwelerimizde tin (*tiýin*) görnüşinde-de duş gelyär. Alymlaryň bir topary *teňňe* sözünü *tamga* (*tagma*) sözi bilen asyldaş hasaplap, ony belli bir şekildäki metalyň ýüzüne tagma (möhür) basylmagy, zikgelenmegi bilen baglanyşdyrýar. Ikinji topar alymlar *teňňe* sözünüň kökünü gadymy *tiň* (*diň, deň, deng*) diýen sözden gözleýärler. Gadymy türki dillerde *tiň* (*tin*) sözi belka diýen gymmat derili haýwanjygy aňladypdyr. Tunguslar bolsa samyr derisine (we onuň özüne) *deňke* diýipdirler. Bu deriler alyş-çalyşda pul ýerine ulanylyp başlansoň, *tin* (*tiň*), *deňke* sözleri «pul» manysyny hem aňladypdyr. *Tiň, deng* sözünüň yzyna *-e* at ýasaýjysynyň goşulmagyndan emele gelen *denge* sözi «pul» manysynda orus diline-de geçipdir: *denga*.

Terbaş – Üzümiň türkmen bagbanlary tarapyndan ösdürilip ýetişdirilen örän süýji görnüşiniň ady bolan bu söz *ter* («parçyldap duran») we *baş* («salkym», «hoşa») sözlerinden durýar. Bu at üzüm miweleriniň terligi bilen baglydyr. Ýerli gepleşiklerde *baş* sözi «üzüm salkymy» manysyndadyr. Terbaş üzüminden dünýä belli çakyr öndürilýär.

Terk – «Çalt, tiz» manysyndaky bu söz *ter* kökünden we *-k* (*-ik*) goşulmasyndan durýar: *ter+ik* < *terk* (Habiçew). *Ter* sözi «ürkek, gaçak» manylaryndaky *tez* sözi bilen kökdeşdir. «Kutadgu-biligde» *terk* ýerine *tezig* sözi ulanylypdyr: *tezig keyik* – «ýüwürük haýwan». Bu sözlerdäki *r~z* ses çalşygy türki dillere mahsusdyr: *tor* – *duzak*, *göz* – *görmek* we ş.m. «Tiz, çalt» manysyndaky *tez* sözi *tezbalyk* (orusça bystrýanka) diýen balygyň adynda duş gelyär.

Ters – Ugra närsäni däl-de, onuň garşysyny aňladýan bu söz gadymy *teskerü* sözünüň gysgalan we *s* hem-de *r* sesleriniň orunlaryny çalşan görnüşidir. *Tes* (*tesmek*) – yza, garşysyna hereket etmegi aňladýan söz, *-kerü* hem ýöneliş düşümiň gadymy goşulmasy: *teskerü* < *tesger* < *teris* < *ters*.

Tezek, ders – Mal nejasadyny, ondan taýýarlanýan döküni aňladýan bu sözler hem manydaş, hem kökdeşdir: *z~r* we *t~d* ses çalşygy netijesinde şol kökden dörän *tez/der* sözleriniň yzyna *-ek* we *-s* (*-is*) goşulmalary goşulypdyr. Käbir türki (meselem, garaçaý-balkar) dillerinde *taz* sözi «hapa», «nejasat» manysyndadyr. Indi *tezek, ders* sözleriniň türki dillerdäki şekillerini getirýäris: *tazgek* (garaçaý-balkar), *kizäk/tizäk* (tatar), *tires* (çuwaş), *tezek, ders* (türkmen), *deris* (garagalp.) we ş.m. Bu sözüň *kizäk* görnüşi tatar dilinden orus diline *kizýak* görnüşinde geçipdir.

Täk [tä:k], **meýim** – Edebi dildäki «üzüm agajy» aňlatmasynyň ýerine Lebapda *täk*, Ahalda bolsa *meýim* sözleri ulanylýar. Bagbanlar *täk* sözüniň «jübüt däl» manysyndan ugur alyp, ony üzümiň golunyň täk (bir ýa üç) goýberilýändigini, eger şeýdilmese, üzümiň hasyly az berýändigini bilen baglanyşdyrýarlar. «*Üzüm – özüm*» diýen nakyl hem üzümiň özünden beýleki dal-daragty sygdyрмаýanlygy, hatda gollarynyň gürlüğini hem halamaýanlygyny görkezýär. Ýöne bu sözüň türk we tatar dillerinde «üzümiň uzyn goly» manysynda ulanylýan *tekek/tekäk* sözüniň gysgalan görnüşi bolmagy hem mümkindir: *tekäk* < *tegäk* < *tä:k*.

Üzüm agajynyň we miwesiniň *meýim* diýen ady ondan samediji içgi – meý edilýändigini bilen baglydyr. Bu söz Köpetdagdaky *Meýimli, Büzmeýin* (*buza meýim* - «üzüm meýi») ýaly atlaryň düzüminde hem duş gelýär.

Tigir – Okunyň daşynda aýlanyp, öwrümli hereket edýän tegelek enjamyň ady bolan *tigir* (şeýle-de *teker* diýen šiwe) sözi gadymy türki *tig* (*teg, deg, töw*) kökünden we *-ir* goşulmasyndan durýar. *Tig/deg* sözi «öwrüm» manysyndadyr. Şu kökden dörän beýleki sözler: *tegelek, töwerek, degre, degirmen* we ş.m.

Tijemek [ti:jemek] – «Gaýrata gal» manysyndaky *tije* sözi «çalt» ýerine ulanylýan *tiz* sözünden we *-je* goşulmasyndan

durýar: *tizje* < *ti:je*. Şiwelerde *tijenmek* ýerine *ti:rjenmek* hem diýilýär. Munda *tiz* sözüniň *z* sesi *r* bilen çalşyrylypdyr.

Tikeç – Tamdyra ýapyljak çöregiň ýüzüniň güllemezligi we bezeg üçin, onuň ýüzüne tikeç urulýar, tamdyrda hamyryň çişmezligi üçin bolsa çöp bilen her ýerine bir dürtülip çykylýar. Tikeçler ussalar tarapyndan ýörite bezelip ýasalýar, şelpelenýär, bili bogdak, ýokarsy togalak, aşagy hem möhüriňki ýaly tegelek bolup, oňa rejelenip çiş kakylýar. Bu guralyň *tikeç* diýen ady «sanç» manysyndaky *tik* sözünden (ser. *Tiken*) we *-eç* goşulmasyndan durýar. Deň. *gyraç*, *ýapaç*, *kömeç* we ş.m. Şiwelerde bu guralyň *dürtgüç* (Ahal), *dürtük* (Lebap-Çohpetde), *sünjük* (Astanababa) ýaly atlary hem bar.

Tiken – Endama batýan ýiti uçly ot-çöpleriň *tiken* diýen ady *tikmek*, *tikin* sözleriniň *tik* köki bilen asyldaşdyr, *-en* – goşulma. *Tik* sözi «sanç, sünç» manysyndadyr. Türki dillerde *tiken* sözüniň şekilleri şeýle: *diken* (türk), *dikan* (azerb.), *ina* («iňňe»), *senskek* («sançgak» - başgyrt), *çanyçky*, *ine* (tatar), *tiken* (aglabada türk diller), *çiken* (çuwaş) we ş.m.

Tikmek – Mata ýa deri böleklerini sapak arkaly biri-biri bilen berk sapmagy aňladýan bu söz «sanç, dürt, deş, çümdür» manysyndaky *tik* kökünden durýar. Ýene-de ser. *Tikeç*, *tiken*.

Tilki – Gymmatly derisi üçin awlanylýan bu haýwanyň adyny aglabada türk halklar *tülki* görnüşde ulanýar. Şundan ugur alyp, türkşynaslar *tilki* sözüniň aslynyň *tükli* («tüýli») bolandygyny, soňra bu adyň *k* we *d* sesleriniň orunlaryny çalşandygyny belleýärler: *tükli* < *tülki* < *tilki*. Gadymy türk dilde tüýe *tük* diýlendigini «*Tükenjek goýun tüküni iýer*» diýen nakyl hem tassyklaýar. Tungus-manjur dillerinde *tül* sözi «möjek» we «aýy» manylarynda ulanylýar.

Tire [ti:re] – Urugyň kiçi bölekleriniň *tire* diýen ady «ýygmak», «toplamak» manysyndaky gadymy *tirmek* işliginiň *ti:r* köküne at ýasaýjy *-e* goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolup, «toplanan, dürli toparlardan ýygananan il» diýen manyny

aňladýar. Kaşgarly *tirik* sözüni «mejlis», *tirnegi* hem «ýygnaç jaýy» manysynda ulanypdyr. *Tirmek* sözi dessanlarda-da köp duşýar: *Gyrmyzy gülünden tirdim* («Şasenem-Garyp»).

Tirkemek – Yzly-yzyna hatara düzmeği aňladýan *tirke* düýp işligi «düz» manysyndaky *tir* kökünden we *-ke* (aslynda *-ik* we *-e*) goşulmalaryndan durýar: *tir-ik-e* < *tirke*. *Tir* sözi «topla», «ýygna» manysyndadyr. *Tir* we *diz* sözlerindäki *r~z* ses çalşygy türki dillere mahsus hadysadyr: *tor-tuzak*, *gaz-garym*, *göz-gör* we ş.m. Diýmek, *tir* sözi *diz/düz* sözi bilen kökdeşdir. Kaşgarly *tirkeş* sözüni «toplanan» manysynda getirýär: *suw tirkeşi* - «suw toplanan oý».

Tirsek – Bilek we çigin süňkleriniň sepişeginiň adynyň türki dillerde ulanylyşy şeýle: *tirsek* (türkmen, özbek, tatar), *tirhek* (başgyrt), *dirsek* (türk, azerb.), *şyntak* (gazak), *tize*, *çykanak* (gyrgyz), *dze*, *tirsek* (garagalp.), *çeynek* (uýgur), *dize*, *üýe* (altaý) we ş.m. Bularyň arasynda iň köp ulanylýany *tirsek*, *dirsek*, *dize* bolup, bu sözler *tir*, *dir*, *diz* kökünden we at ýasaýjy *-ek*, *-e* goşulmalaryndan durýar. Türki dillere mahsus bolan *t~d* we *z~r* ses çalşyklary esasynda *tir/dir/diz* sözleri şol bir kökden dörän sözlerdir. Manysy: «hatara düzmek», «biri-birine seplemek». Sözüň yzyndaky *-sek/-sak* goşulmasy *gursak*, *bogursak*, *sarymsak* ýaly sözlerde-de duş gelýär. XIII asyrdan düzülen «Türk-arap sözlüğünde» *tirsek* manysynda *çykanak* sözi getirilip, onuň deňinde «*türkmençe*» diýlen bellik bar. Bu sözüň *çyk* sözi şu sepişegin çykaganlygy, ýazaganlygy bilen bagly däl, eýsem bu *çyk* sözi hem, edil *tir/diz* sözlerindäki ýaly, «düzmek», «hatarlamak» (ýagny, iki süňküň hatara düzülen ýeri) manysyndadyr. Şu mysallara üns beriň: Çy:g (gamyş) *çykmak/çykamak* – ardylan gamşy biri-biriniň yzyndan hatar edip berkitmek; *odun çykamak* – oduny rejeli düzmek we ş.m. Ýene-de ser. *Dyz*, *çykan*.

Tirýek – Türki dillere pars dilinden geçen bu söz ilki zäherlenmä garşy ulanylýan dermanyň ady hökmünde ýüze

çykypdyr. Bu dermanyň düzümine girýän zatlar: deňiz sogany, mirra (käbir tropik ösümlükleriň kökünden alynýan hoşboý şire), dalçyn (orusça korisa, lawrlar maşgalasyna degişli tropik ösümligiň gabygy), zagpyran (orusça şafran; güli guradylyp owradylýar), ýehidna diýen kirpä meňzeş kiçi haýwanjygyň eti, tirýek; bal çakyry, terpentin (skipidar). Wagtyň geçmegi bilen tirýek sözi göknaryň şiresinden alynýan we saglyga uly zyýan ýetirýän humarly narkotik jisimi aňlatmaga başlaýar.

Tisginmek – Duýdansyz gorky netijesinde bedende döreyän ürkini, sarsgyny aňladýan bu söz *tisk* diýen şekil meňzetmesinden we *-en goşulmasyndan* durýar. Şiwelerde şu manyda *sesgenmek* sözi, beýleki türki dillerde hem şeýle sözler ulanylýar: *irkilmek* (türk, «ürkmek» manyda), *sarsylmak*, *ürkmek* (azerb.), *ýaltanuw*, *taýpyluw* (başgyrt), *ýalt berüw*, *ürküw* (gazak), *jalt berüw* (gyrgyz), *seskenmek* (özbek), *çitkä taýpylu* (tatar), *şoňşumak* (uýgur) we ş.m.

Titremek – Galpyldamagy, endiremegi aňladýan *titre* sözi *titir* diýen işlikden we *-e goşulmasyndan* durýar. *Titir* – şekil meňzetmesi esasynda dörän sözdür.

Togalak – Pökgi, şar ýaly ýumry närseleri, şeýle-de gyraň edilmedik agajy aňladýan bu söz *tog* (*tok*, *tokga*) sözünden we *-a* hem-de *-lak* goşulmalaryndan durýar. Geçmişde *togalak* sözi *tokalak* görnüşinde-de ulanylypdyr.

Togdary, toklutaý – Toklutaýlar maşgalasyndan bolan we Türkmenistanyň sähralarynda duş gelýän bu guşlaryň atlary olaryň häsiýetli alamatlary, ýagny ýetip gelýän ýagysyndan goranmak üçin, onuň üstüne porsy suwuklyk pürkýändigini bilen baglanyşykly dakylan bolsa gerek: *togdary* - «tüwdürýän» (püwdürýän). Türki dilleriň Altaý dil toparyna giren döwründe *togdary* we *toklutaý* diýen şol bir maşgaladan bolan guşlaryň ikisine-de *tog* (*tok*) diýlipdir. Bu adalga gadymy türki dilde *tog* (*tok*), tungus-manjur dillerinde *togdak* (*togudak*, *tokudak*), mongol dilinde *toodok* görnüşinde duş gelýär. Biz bu atlaryň

tog, *tok* köküni häzirki *tüwdürmek* işliginiň köki (*tüw*) bilen birdir çaklaýarys. Şonuň üçin *toklutaý* diýen adyň «tokla taý» (ýagny «tokla taý gelyän uly guş». Ser. TSE, 8 tom) diýen düşündirişine seredende, onuň *togudak* (*tokudak* – *tokudaý*) diýen gadymy ady bilen baglanyşdyrylmasy hakykata has ýakyndyr.

Togrul – Bu ýyrtýjy we örän dogumly guşuň adyny Kaşgarly *dogra*, («*parçala*») sözünden hasaplap, oňa *Bin kaz öldürür, birisini ýer* («müň gazy parçalar, birini iýer») diýen nakly mysal getirýär we bu sözün erkek ady hökmünde ulanylýandygyny-da belleýär (deň. *Togrul beg*, *Ärtogrul gazy*). Sözün yzyndaky *-ul* (*-l*) goşulmadyr. «Gorkut atadaky» *Domrul* diýen at hem *togrul* sözünüň bir öwüşginidir.

Togsan – 90 sany bildirýän bu söz *dokuz on* sözleriniň goşulyşyp bitişmeginden emele gelipdir: *dokuz o:n* < *tokus o:n* < *togsan*. Ýene-de ser. *Segsen*.

Tohum – Barça dilçiler tarapyndan parsalaryň *tohme* sözündendir çaklanylýan *tohum* sözi aslynda alynma söz däl-de, arassa türki sözdür. Muny baryp orta asyr mongol dilinde *tohum* sözünüň ýörgünli bolandygy tassyklaýar. Galyberse-de, W.W.Radlow, K.K.Ýudahin ýaly uly türkşynaslar bu sözün pars asylydygyna ynanmandyrlar. Aslynda *tohum* sözi «dogmak», «gögerip çykmak», «urugdan täze nesliň döremegi» manysyndaky *dogmak* işliginiň *dog* köküne at ýasaýjy *-um* ýasaýjysynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr (Habiçew; Kazak etimol. sözl.). Wagtyň geçmegi bilen *dogum* sözünüň başky *d* sesi soňra dymyklaşypdyr, süýkeş *g* sesi hem *h* sesine öwürlipdir: *dogum* < *togum* < *tohum*. Gazak dilçi şahyry Olžas Süleýmenow gadymy oguz-garlyk dillerinde *togum/tokum* sözünüň «tohum», «nesil», «urug» manylarynda ulanylandygyny, sümerleriň baş şäheriniň *Uruk*, inkleriň şeýle şäheriniň hem *Tukum* diýip atlandyrylandygyny ýazýar (Süleýmenow). Galyberse-de, Hytaýdan tapylan «Altun ýaruk»

atly türki ýazuw ýadygärliklerde *togum* we *togumlug* sözleri duş gelip, olar «dogum», «dogumlyk» (ýagny «tohum», «urug») diýlip düşündirilýär (DTS).

Toka – Guşagyň, çekiniň, bir ujuny beýlekisine berkleşdirýän, dakýan demir halkajygyň *toka* diýen ady *dakmak* sözüniň gadymy *tak* kökünden we *-a* goşulmasyndan durýar (Ýegorow). Şol bir kökden dörän bu sözün *tok* öwüşgini *toka*, *tak* hem *dakmak* sözünde saklanypdyr.

Tokaý – Gür agaçly ýeri aňladýan bu söz, biziňçe, «gür», «köp», «üýşmek», «çok» manysyndaky *tok* sözünden we *-aý* goşulmasyndan durýar. *Çok/çoh* sözleri gür agaçly ýer-yurtlaryň atlarynda-da köp duş gelýär: *Çokagaç* (Hasardag), *Çokjünewüt* (Lebap), *Çohpetde* (Halaç) we ş.m. Türkmen sözlerinde t(d)~ç ses çalşygy kanuny ýagdaýdyr: *tüwdür-çüwdür*, *art-arça*, *kert-kerçe*, *gyltyk-gylçyk*, *töňňe-çöňňe* we ş.m.

Tokly – Heniz bir ýaşamadyk eti datly guzynyň *tokly* diýen ady «ur», «soý» manysyndaky *tok* sözünden (ser. *Tokmak*) we *-y* goşulmasyndan durýar (*tokumlyk* < *tokluk* < *tokly*). Kaşgarly *tokly* sözüni *tokum* («soýuljak mal») görnüşinde ulanyp, oňa degişli *Tokum ýüzüp*, *gudrukda biçak sima* (syndyrma) diýen nakyly mysal getirýär. Stawropol türkmenleri soýmak üçin bakylýan guzulara *sokum mal* («soýuljak mal») diýýärler. Türk dilçisi Hasan Eren bu ady «şahsyz», «kelek» (heniz şah çykmadyk) diýip düşündirýär. Orus türkşynasy A.Ş.Şerbak *tokly* sözüni *tog* («dog», ýagny dogmak) işligi bilen baglanyşdyrýar.

Tokmak – Ses meňzetmesinden emele gelen *tok* sözi ir eýýamda «ur» manysyny aňladypdyr. Muny käbir türki dillerde, şeýle-de Kaşgarlynyň «Diwanynda» *uruş* sözüniň ýerine *tokuş*, *sokuş* sözleriniň ulanylýandygy hem tassyklaýar. Diýmek, *tokmak* «urýan narse» diýen manyda ilki söweş

guralynyň ady hökmünde ýüze çykyp, soňra bu at agaç tokmaklara ýaýrapdyr.

Tokurtga – Suw geçirmek üçin goýulýan agaç, demir we daş lüleleri aňladýan bu söz *tokur* diýen ses meňzetmesinden we *-t* hem-de *-ga* goşulmalaryndan durýar. Içi köwek agaçdan ýasalýan tokurtgalar zyňlanda ýa togalananda tokurdap ses edýänligi üçin, olar şeýle at alypdyrlar. «Saýatly-Hemra» dessanynda bu söz *tokarak* görnüşinde getirilýär: «*Sen şu ýerde atlary tutup dur*» diýip, *şol tokarakdan girdi*.

Tolkun – Şemal zerarly suwuň ýüzünde döreyän ululykiçili gomlary aňladýan bu söz şeýle gomlaryň yzly-yzyna tolgunyşy, tolkuldap ses edişi bilen bagly döräpdir. Söz manysynyň giňelmegi netijesinde bu sözden *tolgunmak* işligi hem emele gelipdir.

Tommak – 1. Taýagyň tommally ujuny aňladýan bu söz «togalak», «ýumry» manylaryndaky *tom* sözünden we *-ma* hem-de *-k* goşulmalaryndan durýar. *Tom* sözi *tüm* (*tümmek*), *dom* (*dommarmak*), *doň/döň* (togalajyk depeler) sözleri bilenem kökdeşdir. 2. Orlan jöweniň köwlenip alnan düýbünü aňladýan bu söz ýokarky söz bilen manydaşdyr, çünki ol düýpleriň owunjak köklerine ýapyşan gum we palçyk zerarly olar tommarçaklydyr.

Tommarçak – Ýumralyp, çykyp duran togalak närsäni aňladýan bu söz *tom* kökünden (ser. *Tommak*) we *-mar* (*-ma*, *-r*) hem-de *-çak* goşulmalaryndan durýar.

Tommuk – Uzyn boýly ekinleriň ýykylmazlygy üçin, olaryň düýbüne üýşürilýän gummy aňladýan bu söz *tom* («tümmek») sözünden we *-muk* goşulmasyndan durýar. Ýene ser. *Tumşuk*.

Tomzak – Tezek togalaýan gaty ganatly möjejigiň *tomzak* we şiwelerdäki *tomuzgan* diýen atlaryna esas bolan *tom* sözi häzir dilimizde özbaşdak ulanylmasa-da, onuň öň ýörgünli bolandygyna *tom* kökünüň ýa-da onuň ses taýdan kem-käs

üýtgeşen görnüşleriniň gatnaşmagyndan dörän şeýle sözler güwä geçýär: *tommuk*, *tommy*, *tomalak* («togalak»), *tümmek*, *tümmi*, hatda *top*, *topbak*, *topby* we ş.m. Bularyň düzümindäki *tom*, *tüm*, *top* sözleri togalak (şar görnüşli), güberçek, tümmi närseleri bildirýär. *Tom* sözi ilki döräýen uçurlarda diňe bir şol närseleriň atlaryny däl, eýsem olar bilen bagly ýüze çykyan hereketi (işligi) hem aňladypdyr. Ynha, *tom* diýen işligiň yzyna ilki *-uz* (deň. *örüz*, *sarkyz*, *ürküz*), soňundan hem hereketi ýerine ýetirijiniň häsiýetli aýratynlygyny bildirýän *-ak* (deň. *ýarak*, *depek*) ýa-da *-gan* (*ýaragan*, *depegen*) goşulmalary goşulyp, *tomzak* (*tom-uz-ak*) we *tomuzgan* (*tom-uz-gan*) adalgalary döräpdir. Manysy – «(tezek) tomalaýan». Tomzaga türkler *böjek* («möjek»), azərbayjanlar *pyspysa* (ses meňzetmesi), altaýlar *koňus*, gyrgyzlar *koňuz*, gazaklar *koňyz*, özbekler *buzokbaşi kungiz*, ýakutlar hem *komurdosu* (*koňuz* sözünüň ýakut dilinde ses taýdan üýtgeşdirilen görnüşü) diýýärler. Bulardan *koňuz* («goňkaryjy») sözi hem tomzagyň häsiýetli alamaty, ýagny gahary gelende, onuň ýüzünü we iki ön aýagyny göge tutup, «doga okaýana» meňzäp durşy («goňkaýşy»), ýüküni hem yza, onda-da başaşak ýöräp äkidişi bilen bagly döräpdir.

Top – «Pökgi» manysyndaky bu söz togalak (şar şekilli) närseleriň umumy ady bolup, tokgalanan, togalaklanan zatlary aňladýar. Söz manysynyň giňelmegi bilen *top* sözi söweş ýaragynyň bir görnüşiniň ady hökmünde hem ulanylmaga başlaýar. Topa ilki tokga daş, demir ýaly närseler salnyp atylandygy üçin, ol şeýle at alypdyr. Ýazyjy Ata Gowşudowyň eserlerinden alnan bir mysal. *Toplaryň oky wazlaşyp, uzak daşlykdan görnüşip gelyärdiler, onuň önünden arkaýynlyk bilen sowulmak hem boljakdy.*

Topalak – Köp ýaýran bu haşal otuň *topalak* diýen ady *topal* sözünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. Bu otuň esasy kökünüň ujunda tokgaja tohumyň bitýändigini üçin ol *topalak*,

ýagny «köki tokga tohumly» diýip at alypdyr. Şol tohumy ýabany doňuzlaryň gowy görýänligi, topalakly meýdany olaryň gazýanlygy üçin, bu ota *doňuztopalak* hem diýilýär. Kaşgarly bu otuň adyny *topulgak* görnüşinde getirýär (ylmy ady *cyperus*).

Topalaň – Toparlanyşyp edilýän galmagaly aňladýan bu söz *top* («jem») sözünden we *-a* hem-de *-laň* goşulmalaryndan durýar.

Topar – Jemi, üýşmegi aňladýan bu söz *top* sözünden we *-ar* goşulmasýndan durýar. *Top* sözi diňe bir togalak, tokga zatlary däl, eýsem bir ýere üýşürilen jemendäni we närsäni hem aňladýar.

Topaz – Degirmeniň aşaky daşynyň deşigine kakylýan togalak agajy we uly malyň aşygyny aňladýan *topaz* sözi «togalak», «tokga» manysyndaky *top* sözünden we *-az* goşulmasýndan durýar.

Toplamak – «Ýygnamak» manysyndaky bu söz jemi, topary aňladýan *top* sözünden we *-la* goşulmasýndan durýar.

Toprak – Ýer üstüniň gury, emma mynçаланanda tokga tutýan, posarlaw gumunyň ady bolan bu söz *topur* diýen düýp sözden durýar, *-ak* goşulmadyr. *Topur* sözi hem aslynda «tokga» manysyndaky *top* sözünden we *-ur* goşulmasýndan emele gelipdir. Manysy – «Günüň aşagynda guran, tokgalanan gum. Kaşgarly *topur* sözünden dörän *topurgan* («ýumşak gum»), *töpretmek* – otuny iýip, ýeriň gumuny ýüzüne çykarmak, *topramak* – gurap, tozana öwrülmeк we *tüpirmek* («gum sowurmak») işliklerini agzap, soňky söze degişli şeýle mysal getirýär: *Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeginçe açylmas* (manysy «Gygyrynmasañ, iş bitmez, tozan turman, howa açylmaz»). *Toprak* sözi mongol dillerine-de mahsusdyr (*tow-roh/toprak* – «toz, tozan, gum»). Ýene-de ser. *Gum*.

Topuk – Injigiň ökje süňki bilen sepleşiginde aýagyň iç we daş tarapyna çykyp duran tümmi süňkleriň *topuk* diýen ady *top*

sözünden we at ýasaýjy *-uk* goşulmasyndan durýar. Şol bir kökden dörän *top* we *tom* sözleri ýumry, pökgi, güberçek närseleri aňladýar (ser. *Tomzak*). Altaý we gyrgyz dillerinde topuga *tomuk* hem diýilýär. Kaşgarly *topuk* diýen adyň *top* görnüşinde gysgaldylyp ulanylýandygyny belleýär.

Topulmak – Haýbatly okdurylmagy aňladýan *topul* sözi *top* sözünden we *-ul* goşulmasyndan durýar. Manysy: «Topuň oky ýaly bolup okdurylmak».

Tor – Guş, balyk we ş.m. tutmak üçin örülen ýüpi aňladýan bu söz *duzak*, *duşak* sözleriniň *duz*, *duş* kökleri bilen asyldaşdyr, manysy hem şolar bilen birdir. Ser. *Duzak*, *duşak*.

Torba [to:rba] – Elde dokalýan kiçiräk gabyň ady bolan bu sözi käbir dilçiler *tor* («örülen») sözünden we *-ba* goşulmasyndan hasaplaýarlar. Emma *tor* sözünde *o* sesiniň gysgalygy, torbada bolsa uzynlygy bu pikiriň dogrudygyna şübhe döredýär. Biziňçe, bu söz «halta», «deri gap», «meşik» ýaly manylarda ulanylan gadymy türki *tagar* sözünden we *-ba* goşulmasyndan durýar: *tagar* < *tawar* < *towar* < *to:r+ba=to:rba*. Baryp Kaşgarlynyň «Diwanynda» *tagar*, Daşoguz şiwelerinde hem *tagar/takarçyk* görnüşlerinde *duş* gelýän bu sözüň manysy hem onçakly üýtgemändir: «gap», «deri gap».

Torgaý – Serçeler toplumyndan bolan bu saýrak guşa aglaba türki dillerde *torgaý* (boz torgaý, molla torgaý, sopy torgaý) diýilýär. Hakaslarda bolsa onuň ady *torgaýakdyr*. Stawropol türkmenlerinde *torgaý* sözi serçäni (umuman, ähli kiçijik saýrak guşlary) aňladýar. *Torgaý* sözi aslynda *tor* we *gaý* böleklerinden ybaratdyr. Türki dilleriň Altaý dil maşgalasyna giren döwründe *tor* sözi «saýrak», «jürküldeýji» ýaly manyny aňladypdyr. Bu sözüň şol manysy mongol dilindäki *tor*, *torla* sözünde saklanyp, ol saýramagy, jürküldemegi aňladýar. *Torgaý* sözüniň ikinji bölegi bolan *gaý* sözi «gaýmak» («uçmak», «ganat ýaýmak») manysyndadyr.

Muny hakas dilindäki «saýrak howada gaýýan guş» many-syndaky *torgaýak* sözi ygtybarly tassyklaýar. *Torgaý* manysynda dilimizde *torguş* sözi hem ulanylypdyr. Bagşy Babanyýaz Gurbanyň aýdýan «Gözleriň» diýen aýdymyndaky *Oturşyň torguşa meňzär.., Seniň gözleriň, gözleriň* diýen setirlerine üns beriň. Ondaky *torguş* sözi hem «saýrak guş» diýen manydadyr.

Torsuk – Samyrlar maşgalasyndan bolan bu haýwanyň ady türki dillerde, şeýle-de türkmen diliniň aglaba şiwelerinde *porsuk*, *borsuk* görnüşlerinde ulanylýar (oruslar hem bu sözi *barsuk* görnüşinde türki dillerden alypdyrlar). *Porsuk* häzirki *porsy* sözünüň gadymy görnüşidir. Gaçyp gutulyp bilmejegine gözi ýeten torsuk özüne ýakynlaşan ýagysynyň ýüzüne porsy suwuklyk pürkýär. Şu häsiýetine görä hem bu haýwana *porsuk* («porsy») diýen at dakylpdyr. Türki dilleriň arasynda diňe türkmen dilinde bu at soňra *torsuk* görnüşine geçipdir.

Torum [to:rum] – Türkmen dilinde uly köşegi aňladýan bu söz *tor* sözünden we *-um* goşulmasyndan durýar. *Tor* sözi, biziňçe, türki dilleriň Altaý dil birligine giren döwründe (belki, ondan hem öň) «çaga», «ýaş» (umuman, «uly zadyň ownuk bölegi») manysynda ulanylan bolsa gerek. Muňa göz ýetirmek üçin, türki, mongol we tungus-manjur dillerinde *tor* sözi bilen gelýän sözleriň aňladýan manylaryna üns bereliň: *tor* (türk) – «gögele, çig», *tor* (çagataý) – «göle», *to:rum* (mongol, türk, türkmen) – «uly köşek», *torun* (türk) – «köşek»; «agtyk», *torlan* (gazak) – «taý», *tora*, *toraý* (mongol, gazak), – «ýabany jojuk», *torbos* (ýakut) – «göle», *toor* (ýakut) – «ownuk, uşak», *torpok* (gyrgyz) – «göle», *tory* (salar türkmenleri) – «taý», *toru* (türk şiweleri) – «ýaş» (ösümlik we adam barada), *toroku* (ýakut) – «ýabany erkek jojuk», *torbuýok* (tungus-manjur) – «göle» (ähtimal, *tor+bugak/torbuga* – «gara malyň ýaş erkegi») we ş.m. Diýmek, *tor* sözi geçmişde «ýaş», «kiçi», «ownuk» ýaly manylary aňladypdyr.

Tosun – «Türgenleşmedik, işe öwrenişmedik» manysyndaky bu söz «semiz, endamyny ýag tutan» manysyndadyr. Mongollar ýaga *tosun* diýýärler.

Totuýa [to:tuýa] – Kābir göz kesellerini bejermek, görgürligini artdyrmak we sürme çalmak üçin göze sürtülýän daşy aňladýan bu sözüň köki parsça hasaplanýar. Manysy – «sürme», «sürteç». Mysal. *Tapabilseň hakykatyň merdini, Çeşmiňe totuýa kylgyl gerdini* (Magtymguly).

Tow – Süýümi towlap, ony tokgalamagy aňladýan *tow* sözi *tokga* sözünüň *tok* köki bilen asyldaşdyr: *tok < tog < tow*.

Towşan – Gadymy türki dillerde bu haýwanyň ady *towusgan/ tawyşkan* bolup, ol «towsagan», «bökegen» diýen manyda ýüze çykydyr.

Towuk – Ýumurtgasy we eti üçin saklanýan öý guşunyň ady bolan bu söz «Diwanda» *takagu/takygu*, müçe ýyllarynyň sanawynda hem *takyk* (y sesi gysga) görnüşlerde bolup, ol towugyň çykarýan sesi bilen baglanyşykly döräpdir: *takyk<tagyk<tawyk<towuk*. Towugy kowmak üçin ulanylýan *tok*, çagyrmak üçin aýdylýan *tüý-tüý* sözleri hem towugyň sesine meňzedilip dördedilipdir.

Toý – Dürli şatlyk, dabara mynasybetli geçirilýän ýygmanyşyklaryň *toý* diýen ady, biziňçe, «toplum», «ýygyn» manysyndadyr. Muny türk dilinde «toý» sözünüň ýerine *dügün/düýün* sözleriniň ulanylyşy tassyklaýar. *Düwün* sözi bolsa bir zady bir ýere toplamagy, ýygnap düwmegi aňladýar. *Düýün* sözünüň *düý* kökünüň *toý* bilen asyldaşdygyna göz ýetirmek onçakly kyn däl: *düý – toý*. Bu sözde *-ün* at ýasaýjy goşulmadyr. Sesleriň biri-birini çalyşmak kanunalaýyklygy esasynda *toý* sözünü «topbak», «ýygyn» manysyndaky *top*, *tog* (*tokga*) sözlerine ýakynlaşdyrmak hem mümkindir.

Toýnak – Kābir haýwanlaryň aýagynyň ujundaky buýnuz, süňk ýaly gaty närsäni aňladýan bu söz «ur», «tokguldat» manysyndaky gadymy türki *tok/tog* sözünden we *-un* hem-de -

ak goşulmalaryndan durýar: *tog+un+ak<tognak<toýnak*. Kaşgarly bu sözi *tuyag* görnüşinde-de ulanypdyr.

Toýun – Tamdyrlyk laý edilýän gaty we ýokary hilli topragyň *toýun* diýen ady ir eýýamda *toý* bolup, onuň yzyna goşulan *-un* at ýasaýjy goşulmadyr. Tungus-manjur dillerinde *toý* sözi jaýyň daşy suwalýan şykga palçygy aňladýar. Aglaba şiwelerde we türki dillerde *toýun* sözünüň ýerine *sakgyz* sözi ýörgünlidir.

Tozan – «Çaň, toz» manysyndaky bu söz hem işlik (*tozdurmak*), hem at (*to:z*) hyzmatynda ulanylan *toz* (*o* sesi gysga) sözünden we at ýasaýjy *-an* goşulmasyndan durýar.

Tölemek – «Bergini üzmek» manysyndaky bu söz türki dillerde *tülä* (tatar, başgyrt), *tula*, *täwlä* (özbek), *tölö* (gyrgyz), beýleki aglaba dillerde *töle* görnüşinde bolup, W.G.Ýegorowyň pikirçe, *düwle* (ýagny *düw*, *çig*, *düwün et*) sözlerinden durýar. Geçmişde sowatsyz ilat algy-bergi edende, bergidaryň ýadyndan çykamazlygy üçin, her karz alnan zada bir *düwün* edip, şol *düwlen* ýüpi bir ýerine (meselem, bilegine) baglap saklapdyr.

Töňne – Kesilen agaçlaryň kökli düýbüni aňladýan bu söz «ýumry», «tokga» manysyndaky *töň* sözünden we *-ňe* (asly *-ge*) goşulmasyndan durýar. *Töň* sözi *döň*, *doň*, *dom* (*dommarmak*), *tom* (*tommy*) sözleri bilen asyldaşdyr. Ser. *Döň*, *doň*.

Töre – Türki dilleriň Altaý döwründe ýörgünli bolan bu söz «kazy», «uly emeldar» manysyndaky *tör* (*ö* sesi gysga) sözünden we *-e* goşulmasyndan durýar. Merkezi Asyýa türki döwletlerinde *töre* sözi köplenç hanlykdaky üçünji emeliň adydyr (han – baş wezir – töre). Geň ýeri, küşt çöpleriniň arasynda-da iň esasy hasaplanýan şa we perziden soňra töre (ruh) üçünji orny eýeleýär. Geçmişde Buhara emirliginiň garamagyndaky ülkelerde üçünji çaga *Töre* diýen at hem goýlupdyr.

Töwerek – «Degre-daş», «gurşaw» manysyndaky bu söz *töw* (asly *teg*, *tek*) sözünden we *-e* hem-de *-rek* goşulmalaryndan durýar. Ýene-de ser. *Degre*, *tegelek*, *tigir*.

Tug [tu:g] – «Baýdak» manysyndaky bu gadymy söz *tug* («tüý», «gyl») sözünden emele gelipdir, çünki ir eýýamda türkmenler kiçiräk taýaklaryň ujuna atyň gylyny ýa-da ösgün tüýli gäwmiş, ýak ýaly iri mallaryň tüýüni daňyp, şony baýdak ýerine ulanypdyrlar. Seljuk türkmenleri şeýle tuglara *bunçuk* hem diýipdirler. Has ir eýýamda *tug* sözi «deprek» manysyndada *ulanylypdyr* («Diwan», «Kutadgu-bilig»), çünki deprek kakylýan taýajyklaryň ujuna atyň gyly berkidilipdir. *Tug* sözi *dug* görnüşinde hytaý diline-de türki dillerden geçipdir.

Tugrak – «Möhür» manysyndaky bu gadymy türki söz *tug* (ser. *Tug*) sözünden we at ýasaýjy *-ur* hem-de kiçiligi bildirýän *-ak* goşulmalaryndan durýar. Tugragyň sapyna, edil tugdaky ýaly, atyň gyly berkidilipdir. Tugrak şa permanlaryna we döwlet resminamalaryna basylypdyr. Soňra döwlet emeldarlary we atly-abraýly kişiler hem öz derejesine görä tugrak edinipdirler.

Tulpar – Sözlüklerde «atyň tokgaja kiçi tohumy» diýlip düşündirilýän bu söz (aslynda *tul* sözi) gadymy geçmişte çagataý dillerinde urşa taýýarlanyp, söweş eşikleri geýdirilen aty aňladypdyr, ýöne *tul* sözünüň we *par* goşulmasynyň köki belli däl. Aslynda *tulpar* sözi «tulparyp, tulpuldap duran», «semiz» manysynda bolmagy hem mümkindir. Bu sözden *tulparmak* işligi döräpdir.

Tulum, tullamak – *Tüý* (*tüg*, *tük*) sözi bilen kökdeş bolan *tul*, *tül* sözi geçmişte «ütmek», «tüýüni düşürmek» manysynda ulanylypdyr. Muny Mary gepleşiklerine mahsus bolan *tullamak* («tüýüni ütmek»), Ahaldaky *tullama* we *tulluk* (tüýi ütülen hamdan edilen suw gaby, meşik), edebi dildäki *tulum* (*tul* – düýp işlik, *-um* – at ýasaýjy goşulma) we nohur şiwesindäki

tülüm, Lebapda ýörgünli ulanylýan *tülemek* (ser. *Tülemek*) sözleri aýdyň subut edýär.

Tumaga – 1. Täze tutulan aw guşunyň eldeki bolýança başyna geýdirilýän gaýyş börügi, telpegi aňladýan bu söz «telpek» manysyndaky *tumak* sözünden we *-a* goşulmasyndan durýar. Mysal. *Tumagaly humay kimin* («Şasenem-Garyp»). 2. Ir eýýamda başgabyň ön tarapyna dikilýän otaga ýaly goşa bezeg, jyga. Mysal. *Başynda tor jyga, tylla tumaga* («Saýatly-Hemra»). Ýene-de ser. *Tumak*.

Tumak – Telpegi, gulakjyny aňladýan bu söz «togalak», «tommarylyp duran» manysyndaky *tum* (*tom*) sözünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. *Tum* sözi aslynda *tom*, *top*, *dom* (*dommarmak*), *tüm* sözleri bilen kökdeşdir.

Tumar – Aýal-gyzlaryň dakynýan uzynakdan togalajyk, içi boş bezeg şaýyny aňladýan bu sözi araplaryň «ýüzüne hat ýazylan insiz, uzyn kagyz ýa deri», «doga ýazylan şeýle kagzy togalap, düýrläp içine dykmak üçin ýasalan bezeg şaýy» manylaryndaky *tu:ma:r* sözünden hasaplaýarlar. Ýöne *tumar* sözünüň «togalamak», şiwelerde «tomalamak» manysyndaky *tuma/toma* sözünden we *-r* goşulmasyndan bolmagy hem mümkindir, çünki tumaryň içine kagyz togalanyp (tomalanyp) salynýar.

Tumşuk – Kelläniň agyz-burun ýerleşen we biraz öňe çykyp, tommaryp duran bölegini aňladýan bu sözün türk dillerdäki şekilleri şeýle: *tumşuk* (türkmen, gyrgyz, nogaý, uýgur), *tomşuk* (gypjak dilleri), *tumçuk* (teleut), *tumzuk* (altaý), *tumus* (ýakut) we ş.m. Bu sözleriň ählisi «ýumry, tommarylyp, öňe çykyp duran» manysyndaky *tum/tom* sözünden we *-şuk/-žuk/-zuk/-us* goşulmalaryndan durýar. *Tum* sözi aslynda *tüm*, *tom*, *dom*, *top* sözleri bilen kökdeşdir.

Tupan [tupan] – «Güýçli ýel, gaý, harasat» manysyndaky bu söz *duman* sözi bilen asyldaş bolup, ol «örtgi», «perde» manysyndaky gadymy *tum/tup* sözünden we *-an*

goşulmasyndan emele gelipdir (ser. *Duman*), çünki tupanda howa garalýar, garaňkyraýar.

Turaç [tura:ç] – Sülgüne meňzeş owadan aw guşunyň *turaç* diýen ady onuň çykarýan sesi bilen baglydyr. Bu söz arap dilinde *durraç*, orus dilinde hem *turaçdyr*.

Turmak, durmak – Manysynda ujypsyzja tapawudyň bardygyna seretmezden, *tur* we *dur* sözleri şol bir kökden – iňňän gadymy *tur* kökünden gaýdýar. Manysy: *turmak* – «ör turmak», «aýak üstüne galmak», *durmak* – «dik durmak».

Tussag – Iş kesilen günäkäri aňladýan bu sözün asly *tutsak* bolup, ol *tut* (*tutmak*) sözünden we *-sag* goşulmasyndan durýar. Ilki bu söz «ýesir» manysynda ýüze çykypdyr. Stawropol türkmenleri *tussag* sözünü *utnak* görnüşinde ulanýarlar.

Tutmak – «Ele salmak», «böwet bolmak», «öňüni almak» ýaly manylary aňladýan bu işligiň *tut* köki aslynda ýasama sözdür. Ol «örtgi», «perde», «tuty» manysyndaky *tu/tuw* sözünden we işligiň ýükletme derejesiniň *-t* goşulmasyndan durýar (*tu+t* – *tut*), çünki tutulýan närsäniň hem öňüne böwet bolunýar, öňi tutulýar, päsgel (*tuw*) döredilýär. Ser. *Tuwak*.

Tutuş – Göreş tutmagy, gadymy geçmişde bolsa urşuň, jeňiň bir görnüşini aňladan bu söz işligiň *tut* kökünden we *-uş* goşulmasyndan durýar. Mysal: *Atyş gerekmi, tutuş?* (Türkmen halk ertekileri). Uýgurlar «uruş» manysynda *tuduş/tutuş* sözünü hem ulanýarlar (Radlow). Ir eýýamda garşydaş taraplaryň esgerleriniň köpçülikleýin gyrylmazlygy üçin dilleşilip, garşydaş serkerdeler güýç synanyşypdyrlar (gylyç, naýza urşupdyrlar, göreş tutupdyrlar). Ýeňlen goşunbaşynyň topary yeňildi hasap edilipdir.

Tuty – Aralyga germelýän mata örtügi aňladýan bu söz *tut* işliginden (ser. *Tutmak*) we *-y* goşulmasyndan durýar. Manysy – «örtük», «perde».

Tuw – Häzir özbaşdak ulanylmaýandygyna seretmezden, *tu/tuw* sözi «örtgi», «gap», «tuty», «ýapynja», «böwet» ýaly

manylarda ýörgünli bolupdyr. Ser. Tut, *tuwa*, *tuwak*, *tuty*, *tuwulga*.

Tuwa – Jeýhunynyň aýagynda ýaşaýan türkmenler derýanyň akmaýan (öňi beklenen) arnalaryna *tuwa* diýýärler. Bu at *tuw* sözünden (ser. *Tuw*) we *-a* goşulmasyndan durýar.

Tuwak – «Örtük, perde» manylaryndaky bu söz *tuw* sözünden (ser. *Tuw*) we *-ak* goşulmasyndan durýar. Daşy örtükli doglan çagalara-da *Tuwak* (ýa-da *Perde*, *Köýnek*) ýaly atlar goýulýar.

Tuwulga – Uruşda başa geýilýän demir telpegi aňladýan bu söz *tuw* sözünden (ser. *Tuw*) we *-ul* hem-de *-ga* goşulmalaryndan durýar. Manysy – «kelläni duwlaýan başgap».

Tükenmek – «Gutarmak» manysyndaky bu söz *tüke* düýp işliginden we *-n* dereje goşulmasyndan ybaratdyr. Aslynda *tüke* işligi hem «soň, ahyr» manysyndaky *tük* kökünden durýar, *-e* – *goşulma*. *Tük* sözi *ýek-tük* diýen tirkeş sözün düzüminde saklanypdyr. *Tük/tüke* sözlerinden emele gelen sözler: *tükel* – «ähli, bary, jemi», *tükellemek* – «soňuna çenli sanap barlamak», *tüket* – «gutar, sarp et, soňuna çenli ýokla», *tükenniksiz* – «soňsuz, üznüksiz» we ş.m.

Tülemek – Türki dillerde we türkmen şiwelerinde bu söz «tüyüni dökmek» manysyndadyr. Kaşgarly *tüle* sözünü hut şu manyda getirip, *tülek* sözünü «haýwanlaryň tüýüni täzeleýän döwri» diýip düşündirýär. *Tüle* sözi «tüy» manysyndaky *tük* sözünün gysgalyp, *tüg* < *tü* görnüşine geçen şekilinden we *-le* goşulmasyndan durýar.

Tüm – Gözedürtme garaňkylygy aňladýan bu sözün birnäçe manysy bar: 1. Lagymyň, käriziň dik deşikleri. 2. Ýerasty jaý, gaçybatalga. Bular ýagtylygyň pesdigi üçin şeýle at alypdyrlar. *Tüm* we *tün* sözleri kökdeşdirler.

Tümen – Türki dilleriň Altaý eýýamynda, ýagny olaryň mongol, tungus-manjur we koreý-ýapon dilleri bilen bir dil

toparyny düzen zamanynda bu dillerde *tümen* sözi «on müň», «örän köp» ýaly manylarda ulanylypdyr. Ähtimal, bu san aslynda *tü* we *men* diýen iki sözden hasyl bolup, onuň *tü* sözi «dürli», «köp», *men* sözi hem «müň» diýen manyny aňladan bolsa gerek. *Tü* sözi *tür*, *dürli-dümen* (bu tirkeş sözleriň ikisiniň düzüminde-de *tü* sözi bar) ýaly sözlerde, şeýle-de «Kutadgu-biligdäki» *tümen-tü* («köp dürli») söz düzüminde duş gelýär. *Müň* sözi bolsa käbir türki dillerde häzirem *min* şeklinde ulanylýar. *Tümen* sözünüň «garaňkylyk», «aňyrsyna göz ýetmeýän» manysyndaky *tüm* sözünden we *-en goşulmasyndan* bolmagy hem mümkindir.

Wagtyň geçmegi bilen *tümen* sözi türki dillerde öňki manysyna ýakynrak manyly aşakdaky ýaly ençeme adalgany emele getiripdir: 1. Pul birligi. 2. Buhara emirliginde 40 müň tanapa deň bolan ýer ölçegi (her tanap – 60 gez). Meselem, Kelif tümeni. 3. Ýüz obasy bolan ýa-da on müň nöker çykaryp bilýän etrap, ülke, şäher. 4. Welaýat. Sibirdäki *Tümen* şäheri we oblasty sözün hut şu manysy bilen baglydyr.

Tümeý – Ýerasty garaňky geçelgäni aňladýan bu söz *tüm* (*tün*) sözünden we *-eý* goşulmasyndan durýar (deň. *güney*, *guzay*).

Tümmek – Tümmirilip, ýerden ýokary saýlanyp duran depejikleri aňladýan bu söz «ýumry» manysyndaky *tüm* sözünden we *-mek* goşulmasyndan durýar. Ýene ser. *Tommuk*, *tumşuk*.

Tümmül – Ýaňy başlap ugran arpa-bugdaýy aňladýan bu söz araplaryň şol manydaky *sünbül* sözünüň türkmençeleşdirilen görnüşidir: *t~s*.

Tün – Bu sözün asly «gije», «garaňkylyk» manysyndaky gadymy türki *tün* sözündendir. Kaşgarly şu sözden emele gelen *tüne* («gije düşleme», «gijeleme») işligini ulanypdyr: *Ol mende tnedi* («Ol meniňkide gije ýatdy»). *Tün* sözi *düýn* (ser. *Düýn*) we *tüýnük* sözlerini ýasamaga hem gatnaşýar.

Tünek – Häzir «wagtláýyn ýaşalga» manysyny aňladýan bu söz aslynda «garaňky» sözünüň gadymy *tün* görnüşinden we *-ek goşulmasyndan* emele gelipdir. Kaşgarly bu sözi «ýerasty türme», «garaňky zyndan» diýip terjime edýär.

Tüňçe – Meýdanda çay gaýnadylýan jüründiksiz, gulply mis gabyň ady bolan *tüňçe* sözi *tüň* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-çe* goşulmasyndan durýar. *Tüň* sözi aslynda palçykdan bişirilip ýasalan daş gaby aňladypdyr. Muny Lebap gepleşiklerinde jüründikli kiçijik küýzäniň *tüňke* diýen ady tassyklaýar. *Tüňçe* sözi *tüňze* görnüşinde tungus-manjur dillerinde-de duş gelýär.

Tüpeň – *Tüw*, *tüf* ses meňzetmesinden we *-ek goşulmasyndan* hasyl bolan *tüpeň* sözi aslynda guş awlamak üçin niýetlenip, howany gysmak arkaly *oky* zarp bilen atýan oýnawaç ýaragy aňladypdyr. Kaşgarly öl çybygyň gabygyny tutuşlygyna (ýarmazdan) sogrup almak we ol gurandan soň, agzyna göjek gysdyryp, serçe atmak üçin niýetlenen turbalara çigilçe *tüwek* diýilýändigini belleýär. Ynha, şol *tüwek* sözi soňra türkmen dilinde *tüpeň*, özbek dilinde hem *tuppak* görnüşine geçýär.

Tüsse – «Tütün» manysyndaky bu söz *tüt* kökünden (ser. *Tütün*) we at ýasaýjy *-se* goşulmasyndan durýar (deň. *gabsa*, *boýunsa*, *tussag* we ş.m.). Türkler bu sözi *tütsü* görnüşinde ulanýarlar.

Tütün – «Tüsse» manysyndaky bu söz *tüt* sözünden we *-ün* goşulmasyndan durýar. «Kutadgu-biligde» *tüt* sözi «tütün, tüsse» manylarynda gelýär. *Tüt* sözünden emele gelen täze sözler: *tüte* (*tüt+e*) – «tüssele», *düýt* (birinji *t* sesi açyk *d* sesine öwrülen, *ü* sesi hem uzynlyk alan söz) – «tüsse», *tüýnük* (ser.) we ş.m.

Tüwelek – Bakjaçylyk adalgasy bolan *tüwelek* (käbir şiwelerde *tüwlek*) sözi türşegi we göçme manyda hem bişmedik ownuk gawuny, ternäni aňladýar. Ol *düw* (*tüg* – *tüw*) diýen

düýp işligiň yzyna *-lek* goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolup, «düwlen», «ýumralan» diýen manyda ýüze çykypdyr (şeýle tär bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *gaçalak, çukalak, ýumalak, ýapalak* we ş.m.).

Tüweleý – Ýeriň ýüzünden asmana yzy üzülmän towlanyp, ugrundaky zatlary howa göterip äkidýän tebigy hadysany aňladýan bu sözüň türkî dillerdäki şekilleri şeýle: *koýan/kuyun* (gypjak topar), *burulgan, gasyrga* (azerb.), *kasyrga* (türk), *girdab, kuyun* (özbek), *dubeleý* (garagalp.), *tüweleý* (şiwelerde *tüwereý* - türkmen), *alay-dülöý, burganak* (gyrgyz) we ş.m. Orus türkşynaslary *tüwereý/tüweleý* diýen ady *döw-peri* sözleriniň gysgalyp bitişen görnüşinden hasaplap, bu adyň ýüze çykyşyny gadymy dini düşünjeler bilen baglaýarlar. Dogrudan-da, gumuklar tüweleýe *şeytanyel* diýýärler.

Tüwi – Gabygy alnan şalyny, бүрүнji aňladýan bu söz *tögi/tügi* görnüşlerinde ulanylyp, ol *tög* (*döw*) sözünden we at ýasaýjy *-i* goşulmasyndan durýar (şalynyň gabygy ýörite gurallarda, sokuda döwölüp aýrylýar). Gadymy uýgur, oguz, gypjak, balkar, nogaý dillerinde *tögi/tügi* sözi «dary», «gonak», türk, azerbaýjan, türkmen, tatar dillerinde bolsa «gabygy aýrylan şaly» manasyndadyr.

Tüý – «Gyl», «saç» manasyndaky bu sözüň asly *tük* bolup, ol soňra *tü, tüg, tüý* görnüşlerine geçipdir. Bu sözüň *tük* diýen gadymy görnüşü «*Tükenjek goýun tüküni iýer*» diýen nakylda, *tü* görnüşü hem *tülemek* («tüýüni düşürmek», «tüýüni çalyşmak») sözünde duş gelýär.

Tüýdük – Gamyşdan, demirden... ýasalan içi boş, turba şekilli saz gurallaryny aňladýan bu sözüň *tüýt* köki ses meňzetmesidir, *-ük* – goşulma. Gadymy türkî dilde tüýdüge *tütük*, çuwaş dilinde bolsa *tüt* diýlipdir.

Tüýnük – Gara öýüň tüsse çykýan ýokarky tegelegini aňladýan bu sözüň asly *tütünlük* bolup, ol *tütün* sözünden we -

dik/-lik goşulmasynyň biraz üýtgän *-nük* görnüşinden durýar. Sözüň ösüş ýoly şeýle: *tütündik* (gyrgyz dilinde) < *tütünnik* < *tütnük* < *tügnük* < *tüýnük*. Tungus-manjur dillerinde *tunnuk* sözi «äpişge» manysynda ulanylýar.

Tüýs – Aslynda «görnüş, keşp, sypat, reňk, meňiz, ýüz» manysynda bolan bu söz gadymy türki *tüy* sözünden we *-s* (*-üs*) goşulmasyndan durýar (deň. *dürs* – *dür*+*üs*, *göwüs* we ş.m.). Kaşgarly *tü* sözüniň özüni «meňzeş» manysynda ulanypdyr: *tüdeş neň* – «meňzeş zat», *tüdeş don* – «reňkdeş don», *bu at ne tülüg?* – «bu at nähili reňkde?» we ş.m.

Tyrryk – Endamyňa syrлаşyp duran dar eşiği aňladýan bu söz geçmişde gysga guýrukly goýnuň ady eken (Budagow). Bu sözüň *tyr* köki *syr* (*syrлаşmak*, *syrdalmak*) bilen asyldaşdyr: *s~t*.

Uçan – Hazar deňzinde ýüzýän gämileriň bir görnüşiniň *uçan* diýen ady *uçmak* işliginiň *uç* kökünden we *-an* goşulmasyndan durýar. Kaşgarly goşa ýelkenli uly gämä gypjaklaryň *uçan* diýýändigini belleýär. Ähtimal, bu at gäminiň çalt ýüzüşiniň uçýan guşa meňzedilmegi netijesinde dörän bolsa gerek.

Uçgun – Ýanýan zadyň howruna ýokaryk (howa) göterilýän köz bölejikleriniň *uçgun* diýen ady *uçmak* işliginiň *uç* kökünden we at ýasaýjy *-gun* goşulmasyndan durýar. Deň. *düzgün, gogun, sürgün*.

Uçgur – Çermegiň içinden geçirilip daňylýan bagy (ýüpi) aňladýan bu söz *iç* (içki eşik) we *gur* sözlerindendir. *Gur* sözi *guşak* sözünüň gadymy görnüşidir (ser. *Guşak*). Kaşgarly *uçgur* sözünü *ıçkur* görnüşinde ulanyp, ony «içki guşak, uçgur» diýip düşündirýär. Ýene-de ser. *Yşdan*.

Uçma – Gorpuň, çuň deräniň üstünde gurlan paýapyly ýa-da insiz köprüleri aňladýan bu söz *uçmak* işliginiň *uç* kökünden we at ýasaýjy *-ma* goşulmasyndan ybaratdyr: «ahmal bolsaň, uçurýan geçelge».

Uçma/uçmah – Gadymy türki dillere sogd dilinden aralaşan bu sözünň asly *uřtmah* (sogdça *wřtmh*) bolup, ol «behişt», «jennet» manysyndadyr. Bu söz «Kutadgu-biligde» duş gelýär.

Uçuk – Gaty gorkmak ýa-da gyzdymak zerarly dodaga çykýan ýaranyň *uçuk* diýen ady *u:ç* (ýaranyň ujjy) sözünden we at ýasaýjy *-uk* goşulmasyndan durýar. Manysy – «uçluja ýara». *Uç* sözünüň *u* sesindäki uzynlyk soňra ýitipdir.

Uçurym – Ganaty, ýelegi ýetip, özbaşdak ýaşaýşa taýýarlanan guş çagasyny aňladýan bu söz işligiň *uç* kökünden, işlik ýasaýjy *-ur* we at ýasaýjy *-ym* goşulmalaryndan durýar.

Söz manysynyň giňelmegi bilen *uçurym* sözi orta we ýokary okuw jaýlaryny gutaryp, zähmete ýollanýan ýaş hünärmenleri hem aňladýar.

Uçut – Dagyň dik depesini, kert gaýasyny aňladýan bu söz *uçmak* işliginiň *uç* kökünden we at ýasaýjy *-ut* goşulmasyndan durýar. Uçutdan aşak gaçan närsäniň howada uçup, togalanyp gaýdýanlygy üçin, oňa şeýle at dakylpdyr.

Uguç [u:gu:ç] – Çarwalar göçende, gara öýüň uklary 30-dan iki daňy edilip daňlandan soň, toplanan uklaryň uçlarynyň hiç zada ilişmezligi üçin, olaryň ujuna geýdirilýän gotaz seçekli owadan çitme ýa kakma torbanyň ady bolan bu söz *uk* we *uç* sözlerinden durýar: «toplanan uklaryň ujuna geýdirilýän torba».

Ugur – *Ugur-utga, ugrukmak, ugurly iş* sözlerinde we söz düzümlerinde duş gelýän *ugur* sözi «şow» (showly), «haýyr» ýaly manylarda bolup, onuň *ug* köki *oň* sözi bilen asyldaşdyr, *-ur* bolsa goşulma: *iş ugruna/oňuna bolsun*.

Uja – Dagyň belent ýerindäki çömmegini aňladýan bu söz *u:ç* (dagyň *u:jy*) sözünden we at ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar. Türkmen dilinde soňra bu sözüň *u* sesindäki uzynlyk ýitipdir. Orta asyr ýazuw ýadygärliklerinde we häzirki türk dilinde *uja* sözi *ýüje* görnüşindedir. Türk dilçisi Eýubogly bu sözi sanskrit dilinde «ýokary», «belent» ýaly many aňladýan *uçça* sözünden hasaplaýar. Nusgawy edebiýatdan mysal: *Ujaly, gaýaly daglardan aşdym* («Saýatly-Hemra») Ýene-de ser. *U:ja*.

Uja [u:ja] – Oňurganyň aşak ujunyň çanaklyga birigýän ýerini, türräni aňladýan bu söz *uç* sözünden we at ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar: «oňurganyň uç süňki». Dowaryň ujasy iň tagamly, ýagly et hasaplanýar. Şu nakyla üns beriň: *Ýegen – u:ja ýa:gy*. Kaşgarly *uja* sözünü «ýagyrynny», «arka» manysynda getirýär.

Ujypsyz [ujy:psyz] – «Örän az, sähelçe» manysyndaky bu söz *uç* (*u:ç*) sözünden we *-yp* (*-y:p*) hem-de *-syz* goşulmalaryndan ybaratdyr, emma *-yp* goşulmasynyň köki we hyzmaty belli däl.

Ujyz [ujy:z] – «Arzan; sähelçe; ýeňil» ýaly manylary aňladýan bu söz *uç* (*u:ç*, ýagny bir zadyň tutuş özi däl-de, uçjagazy) sözünden we *-yz* goşulmasyndan durýar (deň. *deňiz*, *tekiz*). Bu sözün *u* sesi soňra gysgalypdyr.

Uk [*u:k*] – Gara öýün tärimden ýokarky gümmezini emele getirip, bir *ujy* tüýnüge, aşaky egri *ujy* hem tärime berkidilýän uzyn syryklaryň *uk* diýen ady, biziňçe, *owuk/uwuk* sözünüň gysgalan görnüşidir: *uw+uk < u:k*. Uklyryň aşaky uçlary ýörite galypa salnyp, özüne mahsus tär bilen owlup, ählisi deň derejede egredilýändigine üçin, olar şeýle at alypdyrlar. Kaşgarly *uk* sözünü *uýuk* görnüşinde getirip, ony «güberçek», «gümmez» (*uýuglug ew* – «gümmezekläp oturan öý») diýip düşündirýär.

Ukuryk – Altaý, şor, hakas, sagaý dillerinde, şeýle-de Garagalpagystan türkmenleriniň gepleşiginde *ukyryk/okuryk* görnüşinde ulanylýan bu söz at tutmak üçin uzyn syrygyň ujuna berkidilen syrtmakly ýüpi, şeýle-de ara salnyp, kowlup barylýan atyň kellesine ildirmek üçin uzakdan oklanýan syrtmakly tanapy aňladýar. Bu sözün *uk/ok* böleginiň «syryk» we «oklaýan» ýaly manylary aňlatmagy mümkindir, *uruk* bolsa *urgan* («arkan», «ýüp») sözünüň köküdür: *ur+uk+an*. Ýene-de ser. *Urgan*.

Uky [*u:ky*] – «Oýa däl» manysyndaky bu söz gadymy türki dillerde diňe *u* sesi bilen aňladylypdyr. «Diwandan» alnan şu mysallara üns beriň: *Usuz kişi* – «ukusyz kişi», *Agyr uny* (*ukyny* – S.A.) *uçursadym*. «Uky» manysyndaky *u* sözi soňra *uw*, *uý*, *uz* görnüşlerde-de ulanylypdyr. *Uw* sözünüň yzyna *-uk* we *-y* goşulyp hem *uky* sözi emele gelipdir: *uw+uk+y < u:ky*. Soňky *-y* goşulmasynyň ýerine *-la* goşulyp, *u:kla* işligi

ýasalypdyr. Türki dilleriň gypjak toparynda *uw* sözüniň *uý* şekili ýörgünlidir: *uý*+*ky* < *uýky*.

Ula – Gadymy türki dillerde gyr ýollarynyň ugrunda azaşmazlyk üçin goýulýan bellige (çelgä) *ula* diýlipdir. Kaşgarly bu söze «*Ula bolsa, ýol azmas* (azaşmaz), *bilig* (bilim) *bolsa, söz ýazmas*» («ýalňyş aýdylmaz») diýen nakyly mysal getirýär. *Ula* sözi häzir at çapyşygyndaky uzak aralyga geçirilýän esasy aýlawy aňladýar (*ula goýbermek, ula gitmek*). Biziňçe, bu *ula* sözi aslynda esasy aýlaw üçin has uzakda goýlan belligi aňladyp, onuň manysy soňra üýtgäpdir.

Ulag – Gadymy türki dillerde araba ýa-da azala goşulýan iş mallaryna *ulag* diýlip, soňra bu adalga münülýän janawarlaryň ählisine ýaýradylýpdyr. *Ulag* sözi aslynda «tirkemek», «araba goşmak» manysyndaky *ula* düýp işliginiň yzyna -g at ýasaýjysynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr (deň. *ýarag, sorag, gorag* we ş.m.). *Ulag* diýen türkmen sözi pars dilinde geçipdir, ýöne parslar bu sözün diňe «eşek» manysyny kabul edipdirler.

Ulgam – Meňzeş närseleriň (meselem, depeleriň, ýollaryň...) utgaşyp, biri-birine sapylýp gidýän toplumynyň *ulgam* diýen ady *ulamak* işliginiň *ul* kökünden we -ga hem-de -m goşulmalaryndan durýar.

Ullakan [ullaka:n] – «Örän uly» manysyndaky bu söz *uly* sözüniň gadymy *ulug* şekilinden (ser. *Uly*) we -gan/-kan goşulmasýndan durýar. W.W.Radlow bu sözi «türkmençe» diýip belläpdir.

Ulus – «Uly il», «halk» manysynda ulanylan bu sözün asly mongolçadyr. Manysy – «millet», «halk».

Uly – «Gabaraly», «äpet», «belent» manysyndaky bu sözün asly gadymy türki dillerde «binýat», «düýp», «esas» ýaly manylary aňladan *ul* kökünden we at ýasaýjy -y goşulmasýndan durýar. *Uly* sözüniň irki şekili *ulugdyr*. *Ul*

sözünden ýasalan täze sözler: *ullakan* (*ul+la+kan*), *ulalmak*, *ulumsy*, *ulus*.

Umyt [umy:t] – Häzir özbaşdak söz hökmünde ulanyлмаýan hem bolsa, «tama, isleg» manysyndaky *um* sözi geçmişde at we işlik hyzmatynda gaty ýörgünli ulanylypdyr. Mysal. *Ýyldyzdan ýol umdum*, *Aýa sataşdym* (Magtymguly). Ynha, şu *um* sözüne işlik ýasaýjy *-a* (ýa-da *-y*), onuň yzyna hem at ýasaýjy *-t* (*-yt*) goşulmalarynyň tirkeşmegi bilen *umyt* sözi emele gelipdir: *um+y+yt < umyýt < umy:t*.

Un [u:n] – Dänäni üwemek arkaly alynýan ownuk önümi aňladýan bu söz aslynda «toz», «külke», «gert» manysyndaky *u* (*uw*) sözünden we at ýasaýjy *-un* goşulmasyndan durýar. *Uwun* bolmaly bu sözüň *w* sesi düşüp, iki *u* hem birleşip, bir uzyn *u*: sesini emele getiripdir (*uwun < uun < u:n*). *U* (*uw*) sözünden dörän sözler: *uwak*, *üwemek*, *uşak*, *unta*, *ownuk* we ş.m. Özbek, gyrgyz dillerinde *un* ýerine *um* sözi hem ulanylýar. Bu dillerde *u* (*uw*) sözi öz yzyna *-un* däl-de, *-um* goşulmasyny kabul edipdir: *uw+um < um*.

Unamak – «Oňlamak», «razylaşmak» manysyndaky *una* sözi *un* kökünden we *-a* goşulmasyndan durýar. Un sözi *o~u* we *ň~n* ses çalşyk hadysalary esasynda *oň* sözünden emele gelipdir: *oň+a < ona < una*. Manysy – «oňamak», «oň (dogry) saýmak».

Unaş [u:naş] – Ýuka ýaýylan hamyrdan inçe kesilip taýýarlanýan naharyň *unaş* diýen ady *un* we *aş* sözlerinden durýar. Şiwelerde bu nahara *ýuwan unaş*, *kesmenaş* hem diýilýär.

Unutmak – «Ýatdan çykarmak» manysyndaky *unut* sözi türki dilleriň Ural-Altaý dil toparyna giren eýýamynda ýörgünli bolan *un/um* kökünden we *-t* (*-ut*) goşulmasyndan emele gelipdir (deň. *aýt – aý+t*, *gayt*, *sürt*). Şol eýýamda *um/un/om* sözleri

«*unut*», «*ukla*» manylarynda ulanylypdyr. Fin-ugor dillerinde-de *wun*, *unohta* sözleri şeýle manydadyr.

Urba – Hamyr ýapyşmaz ýaly, onuň aşagyna sepilýän unuň *urba* diýen adynyň köki barada iki hili çaklamany hödürlemekçi: 1. *Urba* sözi aslynda *uwurma* bolup, «ownuk», «maýda» manysyndaky *uw* sözünden we *-ur* hem-de *-ma* goşulmalaryndan durýar: *uw+ur+ma* < *u:rma* < *urba*. Manysy – «hamyra sepmek üçin ownujak un, gert». Ulanylyşda *u* sesi gysgalypdyr, iş adyny aňladýan *-ma* goşulmasynyň *m* sesi hem *b* sesi bilen çalşyrylypdyr. 2. «Un şekilli hamyrmaýa» manysyndaky *urbag* sözünden. L.Z.Budagow çagataý dilinde bu sözün ýörgünlidigini belläpdir. Biziňçe, *urbag* (*ürpeg*) sözi «uýadyjy», «hamyry aldyryjy», «ürediji» manysyndadyr.

Urgan, arkan, örken – «Uzyn we ýogyn ýüp» manysyndaky bu kökdeş sözleriň türki dillerde ulanylyşy şeýle: *urgan* (türk, türkmen), *arkan* (türkmen, başgyrt, gazak, özbek, tatar, uýgur), *örken* (azerb., karaýym, salar türkmenleri), *uruk* (orta asyr ýazuw ýadygärl.) we ş.m. Aslynda bu sözler *örmek* («iýşmek») sözünüň *ör* (*ö:r*) kökünden we *-üg/-ük* hem-de *-en* goşulmalaryndan emele gelip, «örülen, işilen ýüp» ýaly many aňladýar (Ýegorow). Dürli dillerde ol *örgen*, *ürgen*, *urgan*, *arkan* ýaly görnüşlere geçipdir, *arkan* sözi bolsa türki dillerden orus we Ýewropa dillerine aralaşypdyr.

Urkaçy – «Enelik jynsy bolan» manysyndaky bu söz *ur* (ser. *Urug*) kökünden we *-ka* hem-de *-çy* goşulmalaryndan durýar (Sewortýan). *Ur* sözi «nesili köpeldiji», «dogrujy» manysyndadyr, *-ga/-ka* – köp gezek gaýtalamagy, *-çy* hem hyzmaty bitirijini aňladýan goşulmalardyr. Meselem, *-ga* goşulmasyny kabul eden *ur* sözi (*urga*), edil *örňe*, *üre* sözlerinde bolşy ýaly, dowamly nesil öndürmegi, dogurmagy aňladýar, *-çy* goşulmagy bilen *urkaçy* sözi «dogrujy», «tohumy köpeldiji» ýaly mana eýe bolýar.

Urpak – Çäge alaňlaryny, gum, tozan ýaly küpürsöp ýatan närseleriň üýşen tümmeklerini aňladýan bu söz *ürpek* sözünüň (ser. *Ürpek*) bir görnüşidir.

Urug – «Ganybir», «garyndaş», «tohum» (janly-jandarlaryň we ösümlikleriň tohumy) ýaly manylarda bolan bu söz işligiň *ur* kökünden we at ýasaýjy *-ug* goşulmasyndan durýar. *Ur* köki «janlanmak», «döwmek», «nesili dowam etdirmek» manylaryndaky *örňe*, *üre* işlikleri bilen kökdeşdir. Ýene-de ser. *Urkaçy*.

Uruş – «Dawa-jenjel; ýaragly çaknyşyk; söweş» manylaryndaky bu söz *urmak* işliginiň *ur* kökünden we *-uş* goşulmasyndan durýar. Deň. *sögüş*, *görüş*, *baryş*.

Ury – İçinde bugdaý, arpa (umuman, дәне) saklanýan çukury aňladýan bu söz «garym, çukur, köw» manysyndaky gadymy türki *or/ur* sözünden we *-y* goşulmasyndan durýar. Kaşgarly bu sözi *oru* görnüşinde ulanyp, ony «şalgam, bugdaý we ş.m. zatlary saklamak üçin gazylan çukur» diýip düşündirýär. Ýene-de ser. *Or*, *oraça*.

Ussa – «Ökde hünärmen» manysyndaky bu söz parslaryň *usta* sözündendir. Manysy – «ezber», «ökde». Halypany, mugallymy aňladýan *ussat* sözi hem *ussa* sözünden we *-t* goşulmasyndan durýar.

Uşak – «Ownuk» manysyndaky bu söz *uw* sözünden (ser. *Un*) we *-uş* hem-de *-ak* goşulmalaryndan durýar: *uw+uş+ak* < *uwşak* < *uşak*. Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde bu söz *uwşak* görnüşinde ýazylypdyr (DTS), ýöne onuň *u* sesi soňra uzynlygyny ýitiripdir. Stawropol we Astrahan türkmenleri *uşak* manysynda *uwak* sözünü ulanýarlar.

Utanmak – «Uýalmak» manysyndaky *utan* sözi türki dillerde häzir unudylan, emma öň «haýa, şerim» ýaly manylary aňladan *ut* kökünden döräpdir (Ýegorow). Bu köküň dürli

goşulmalary kabul etmegi bilen ondan *utanç*, *utanmak* ýaly sözler ýasalypdyr.

Utmak – Oýunda, bäsde, ýaryşda ýeňmegi aňladýan *ut* sözi, biziňçe, *üt* (*ütmek*) sözi bilen asyldaşdyr. Ir eýýamda pul (zat) goýlup oýnalýan humarly oýunlarda kellesi gyzan oýunçy diňe puluny däl, eýsem öý-öwzaryny, hatda eşiklerini hem utduryp, «ütülen towuga» dönüpdür. Oýunda utana *üten*, utulana-da *ütülen* diýiljekdigi gümansyzdyr. Muny häzirkî türk edebi dilinde «ütmek» (towuk ütmek) we «utmak» (oýunda, humarda utmak) manylarynda diňe *ütmek* sözünüň ulanylyşy andygy hem tassyklaýar.

Uwlamak – *Uww*, *uww* ýaly dowamly owaz çykarmagy aňladýan *uwla* sözi *uw* ses meňzetmesinden we işlik ýasaýjy -*la* goşulmasýndan durýar. Deň. *uwwuldy*.

Uwlunmak – «Çürkenmek», «azar çekmek» manysyndaky *uwlun* sözi *uw* sözünden we *-ul* hem-de *-un* goşulmalaryndan durýar. *Uw* zähiri aňladýan *awy* sözünüň gadymy görnüsidir. Stawropol we Astrahan türkmenleriniň gepleşiginde-de *awy* sözi *uw* şekilindedir. Şeýlelikde, *uwlunmak* «awynmak» diýmekdir.

Uwulma – Haýsydyr bir ýarawsyzlyk zerarly agzyň içinde (köplenç, dilde we owurdyň iç ýüzünde) döreýän ýarajyklary aňladýan *uwulma* sözi «owmak» manysyndaky *uw* kökünden we *-ul* hem-de *-ma* goşulmalaryndan durýar (bu keseliň ylmy ady *stomatit*).

Uýa – Kiçi gyz dogany aňladýan we özünden kiçi aýal-gyzlara ýüzlenilýän *uýa* sözi aslynda «ownuk, uşak» manysyndaky *ük/üw* sözünüň *ü* sesi *u* sesine geçen *uw/uý* görnüşinden we *-a* goşulmasýndan durýar. Farap sebitlerinde *uýa* sözünüň *üke* görnüşi ýörgünli bolup, ol «jigi» manysyndadyr. *Uýa* sözünüň *üke* sözünden dörändigi üçin, käbir türki dillerde we türkmen şiwelerinde *uýa* sözi inini hem

aňladýar. Kaşgarlynyň «Diwanynda-da» *uýa* sözünüň «garyndaş» we «ini» manylary bellenipdir.

Uýalmak – «Utan» manysyndaky *uýal* sözi türki dil–lerde we ýazuw ýadygärliklerinde *ubat/uwat/uýat/oýat/ýowat/ufut/owut/ogut* ýaly ençeme görnüşlerde duş gelýär. Diýmek, bu sözün köki *ub/uw/uý/oý/ýow/uf/ow/og* bolup, onuň yzyndaky *-al* goşulmadyr. *Uý* köki aslynda «toplanmak, ýygrylmak, düýrülme», ýagny «utanmak» manysyndadyr. *Uý* sözünüň dürli goşulmalary kabul etmegi bilen bu kökden şeýle sözler ýasalypdyr: *uýat, uýalmak*.

Uýamak – Süýt, käbir ösümlikleriň şiresi ýaly suwuklyklaryň gatyga öwrülmegini, üremegini aňladýan *uýa* sözünüň *uý* köki, biziňçe, «jem, toplamak, üýşürmek» manysyndadyr, sebäbi gönezlik goşulan süýdi ol özüne uýduryp, suwuk haldan biraz gaty hala geçirýär (şonuň üçinem uýan süýde *gatyk*, ýagny «gaty, gatan» diýilýär).

Uýan – Gaýyşdan tikilip, atyň kellesine geýdirilen uýanlar münülýän aty öz erkiňe tabyn etmek, buýrugyňa boýun egdirmek üçin niýetlenen esbaby aňladýar. *Uýan* sözi «tabyn ediji», «uýduryjy» manysyndaky *uý* sözünden we at ýasaýjy *-an* goşulmasyndan durýar. Deň. *towşan, gapan, sargan* we ş.m.

Uýluk – Aýagyň çatalbadan dyza çenli aralygynyň *uýluk* diýen ady, biziňçe, uýluk omaçasyny çatalba owasynda berk saklaýan siňriň (peýiň) *üý* diýen adyndan we *-lük* goşulmasyndan durýar. Kaka etrabynda uýluga *üýlük* diýlişi biziň bu pikirimizi tassyklaýar. Galyberse-de, türkmen lukmany H.Mämmedow özüniň düzen tebipçilik adalgalarynyň sözlüğünde *üý* sözünü «seplesýän süňkleri biri-birine berk baglaýan siňir» (orusça *swýazka*) diýip düşündirýär. *Üý* sözi aslynda «toplamak, üýşürmek, çatmak, dagatman saklamak» manysyndaky *üý* kökündendir. Ser. *Üý, üýşmek*.

Uýmak – «Boýun (tabyn) bolmak», «eýermek», «yzyna düşmek» ýaly manylary aňladýan bu sözün *uý* köki *uýamak* işliginiň *uý* köki bilen asyldaşdyr. Bu söz *uýgun*, *uýgunlaşmak* sözleriniň düzüminde-de bar. Gadymy türki dillerde *uý* sözi *ud* (*udgur* - «uýagan»), *uz* görnüşlerde-de ulanylypdyr. Ol seýrek düş gelýän «edim-gylym», «öwrenilen gylyk», «däp» manylaryndaky *udum* sözünde saklanypdyr.

Uýuk – Aglaba türki dillerde, şeýle-de Stawropol we Astrahan, seýregräk ýagdaýda hem Daşoguz türkmenleriniň gepleşiginde *uýuk* sözi «keçe ädik» manysyndadyr. Türki dilleriň uýgur hatynda ýazylan gadymy ýazuw ýadygärliklerinde *uýuk* sözi *oýuk* görnüşde, aslyna ýakyn şekilde düş gelýär. *Oýuk/uýuk* sözünüň *oý/uý* (*o* sesi gysga) köki *ow* (*owmak*) bilen asyldaş bolup, ol bu keçe önüminiň owlup, basylyp taýýarlanýanlygy bilen bagly şeýle at alypdyr. Diýmek, *uýuk* sözi *oýluk* (ser. *Oýluk*) diýen eşiğiň ady bilen asyldaşdyr. Kaşgarly «aýakgap edilýän keçe» manysynda *uýma* sözünü getirýär.

Uz [u:z] – Türkmen we ýakut dillerinde *u* sesi uzyn, beýleki türki dillerde gysga aýdylýan bu sözün manysy – «ökde», «hünärmen», «çeper», «owadan», «näzenin» bolup, ol mongol we türki dillerdäki *uran* sözi bilen kökdeşdir. Manysy ýokardaky ýaly. Bagşyny, gezip aýdym aýdýan aýdymçyny aňladýan *ozan* sözünüň *oz* kökünü hem *uz* sözi bilen bir hasap edýärler. Tungus-manjur dillerinde *us* sözi «ussa», «zergär» ýaly manyda ulanylýar.

Uzak – «Daş», «alys» manysyndaky *uzak* sözi, ähtimal, *ozmak*, *ozdurmak* işliginiň *oz* kökünüň işlik ýasaýjy *-a* goşulmasyny kabul eden *oza* düýp sözünden emele gelen bolsa gerek, onuň yzyndaky *-k* at ýasaýjy goşulmadyr: $oz+a+k < uzak$. Muny Hytaýda ýaşayan salar türkmenleriniň we başgyrtlaryň *uza* manysynda *oza* sözünü ulanyşlary hem

tassyklaýar. *Uza* sözünden ýasalan täze sözler: uzamak, *uzalmak*, *uzatmak*, *uzyn* we ş.m. Türkmen nusgawy edebiýatynda we başgyrt, gazak, tatar, uýgur dillerinde «uzak» manysynda *ýyrak* sözi hem ulanylýar. *Ýyrak/yrak* sözi türki dillere mahsus bolan *r~z* ses çalşygy esasynda şol bir kökden dörän sözlerdir: *yrak* – *uzak*.

Uzatmak – «Ugratmak, göndermek» manysyndaky bu söz gadymy türki *yd* kökünden we *-a* hem-de *-t* goşulmalaryndan durýar. 735-nji ýylda Bilge kaganyň hatyrasyna gadymy türkmen ýazuwynda daşyň ýüzüne köwlüp ýazylan ýazgylardan bir mysal: *Tudun-Ýamtaryg ydtym* - «Tudun-Ýamtary uzatdym». Bu *yd* sözi soňra *d~z* ses çalşygy netijesinde *yz* görnüşine geçýär. Kaşgarlydan mysal: *Ol maňa at yzty* (gönderdi). Şu *yz* sözünüň *y* sesi hem soňra türkmen dilinde *u* sesine geçipdir: *uz* («uzat» manysynda).

Uzyn [uzy:n] – «Boýy beýlekilerden artykmaç» manysyndaky bu söz, biziňçe, *uz/oz* (ser. *Uzak*) kökündendir. Başgyrt dilinde ol *ozon*, tatar dilinde *ozyn*, beýleki türki dillerde bolsa *uzun* görnüşde ulanylýar. *Uzyn* sözünüň *y* sesi diňe türkmen dilinde *uzyn* aýdylýar (*uzy:n*), ähtimal, ol *uza/uzy* sözünüň *yzyna -yn* goşulmasynyň goşulyşyp bitişmeginden emele gelipdir: *uzy+yn* < *uzyýn* < *uzy:n*.

Übtük – Ýüň, pamyk ýaly närseleriň bölejigini aňladýan bu söz *üb/üw/üp* kökünden we *-tük* (aslynda *-tü* we *-ik*) goşulmalaryndan durýar. *Üb/üw* sözi «ownuk, maýda» diýen manydadyr. Ýene-de ser. *Üwemek, un, ownuk*.

Üç – Iki (2) bilen dördüň (4) arasyndaky sany aňladýan bu söz, gazak dilçi şahyry Olžas Süleýmenowyň pikirçe, 3 diýen san belginiň (sifriň) *üdh* diýen adyndan döräpdir. Geň ýeri, Meksikada ýaşaýan maýýalar hem 3 sanynyň ady hökmünde *öş* sözünü ulanýarlar (gyzylderili maýýa indeýleri dil, ruhy we maddy medeniýet taýdan gadymy türklere ýakyn halk saýylýar). Sümerler (şumerler) hem 30 sanyna *uşu* (*uş+u* – «üç on») diýýärlär.

Üçek – Lebapda geçmişde pagsa jaýlaryň ikinji gatynda salnan ammary, Daşoguzda bolsa jaýyň üstki örtügini, şol örtügiň üstünde tomusda dynç almak üçin edilen teläri aňladýan *üçek* sözi sanskrit dilindäki *uçça* sözündendir, *-k* – goşulma (Eýuboglu). *Uçça* – «üst», «belent», «ýokary» diýen manydadyr. Ýene-de ser. *Uja*.

Üke – Käbir türki dillerde, şeýle-de türkmen diliniň Farap gepleşiginde «jigi» (ini we uýa) manysynda ulanylýan *üke* sözi *ük* sözünden we at ýasaýjy *-e* goşulmasyndan durýar. *Ük* sözi *üw, üý* sözleriniň gadymy köki bolup, ol «kiçi», «ownuk» ýaly manydadyr. Ýene-de ser. *Uýa*.

Üle – «Paý, bölek» manysyndaky *üle* sözi *ül* kökünden we *-e goşulmasyndan* durýar. Geçmişde *ül* kökünüň özi «paý, üleş» manysynda ulanylypdyr. *Ül* kökünden dörän sözler: *ülüş, üleşik, ilke* we ş.m.

Ülke – Milli bölügleri, welaýatlary bolan ýurdy, döwletiň bir milli ýa-da tebigy bölegini aňladýan bu söz gadymy *ül* sözünden we *-ke* (aslynda *-ük* hem-de *-e*) goşulmalaryndan

durýar. *Ülüş* sözünde-de duş gelyän *ül* köki «bölek», «tike» ýaly many aňladýar.

Ülker – Ýedi ýyldyzdan (7 bölekden) durýan bu ýyldyzlar toplумы «bölek, *ülüş*» manysyndaky *ül* sözünden we *-ük* hem-de *-er* goşulmalaryndan durýar: *ül+ük+er* < *ülker*. Manysy – «*ülüşler toplумы*». Orus türkşynaslary *ülker* sözünüň *ürker* görnüşinden ugur alyp, bu ady *ürk* (*ürkmek*) sözi bilen baglaýarlar.

Ülňi – Geýim, aýakgap biçilende ulanylýan ölçeg nusganyň *ülňi* diýen ady aglaba türki dillerde we türkmen şiwelerinde *ülgi* görnüşinde ulanylýar. Bu gadymy türkmen (Altaý) sözi *ül* kökünden we at ýasaýjy *-gi* (deň. *bergi*, *algy*, *sürgi*) goşulmasyndan durýar. *Ülüş*, *ölçe* sözleriniň *ül*, *öl* kökleri bilen asyldaş bolan *ül* sözi «bölek, nusga» ýaly manylardadyr. Ýene-de ser. *Ölçemek*, *ülüş*.

Ülpüldi – Ýuwaşja ýel zerarly çala hereketi aňladýan bu söz *ülp* diýen ses meňzetmesinden we *-ül* hem-de *-di* goşulmalaryndan durýar.

Ülüş – Paýlanmaga, bölünmäge degişli zadyň her bir bölegini aňladýan bu söz gadymy *ül* sözünden (ser. *Üle*) we *-üş* goşulmasyndan durýar.

Üm – Yşaratlar arkaly düşünişmegiň *üm* diýen ady ses we şekil meňzetmesinden emele gelipdir.

Üme – Köpçülik bolup mugtuna kömekleşmegi aňladýan bu söz türki dillerde *üme* (türkmen, gazak), *ömä* (başgyrt, tatar), *wime* (çuwaş), *imäçilik* (azerb.) ýaly şekillerde duş gelyär. Çuwaş dilçisi W.G.Ýegorow bu sözi sanskrit dilinde «kömek ediji», «goraýjy» ýaly many aňladýan *uma* sözünden hasaplaýar. Ýöne türki dilleriň Ural dilleri bilen bir dil maşgalasyna giren döwürlerinde-de bu sözüň ýörgünli bolandygyny, Ural dillerine degişli mari dilinde onuň *wuma/muma*, udmurt dilinde *weme* görnüşlerde duş gelyändigini nazara alyp,

üme sözünüň Ural-Altay sözi bolmagynyň mümkindigini bellemekçidir. Eger şeýle bolsa, ses we şekil hem-de many taýdan biri-birine has ýakyn bolan *üme* we *kömek* sözlerini şol bir sözün köküne syrykdymak gaty imrindirijidir. *Kömek* sözünüň soňky *k* sesini goşulma hasaplasak, onda onuň *köme* sözünüň *weme* diýen çuwaş we udmurt, *wuma* diýen mari sözleri bilen asyldaşdygy hakykata ýakyndyr. Bu ýagdaýda *kömek* diýen türkmen sözünüň pars diline-de *ku:mek* görnüşinde soňra türki dillerden aralaşandygy belllenmelidir.

Ümsüm – «Sessiz-üýnsüz» manydaky bu söz, biziňçe, «ses çykarman, üm bilen düşünişmek, ümlemek» manysyndaky *üm* we «sem bolmak, sesiňi kesmek» manysyndaky *sem* sözlerinden durýar.

Ümür – Howanyň ýüzünü tutýan dumanyň *ümür* diýen ady *üm* sözünden we *-ür* goşulmasyndan durýar. Gözüň öňüni tutýan päsgeli aňladýan *ümez* (-ez – goşulma), alagaraňkylygy aňladýan *ümüş-tamyş* sözleriniň düzüminde-de duş gelýän *üm* sözi, ähtimal, «duman», «çaň», «tozan», «howanyň ýüzünüň örtügi» ýaly manyda bolsa gerek.

Üňňüş – Goýun itiniň ganjygy bilen inek («erkek») möjeginň çaknyşmagyndan dörän örän dogumly köpek güjügin ady bolan bu sözi Kaşgarly *üngüjin* (*üňgu:ji:n*) görnüşinde getirip, ony «çölde ýaşaýan hyýaly mahluk, janalgyç» diýip düşündirýär. Lebap şiwelerinde *üňňüş* sözi *äňňüş* şeklinde-de ulanylýar.

Üpürjik – Dokalan närselerde uçlary çykyşyp duran ýüpjagazlary aňladýan bu söz «ownuk, maýda» manysyndaky *üp* sözünden (ser. *Übtük*) we *-ür* hem-de *-jik* goşulmalaryndan durýar. *Pürçük* sözi hem şu sözün bir görnüşidir: *üpürjik* < *pürçük*.

Ürmek – Duýdansyz hereketden ýa-da sesden gorkup tisginmegi, syçrap galmagy aňladýan *ürk* sözi gypjak dillerine

degişli ýazuw ýadygärliklerde *irik*, *irk* ýaly görnüşlerde duş gelýär. *Ürk* sözünüň asly hem *irk* bolup, ol *ir* kökünden we *-k* (*-ik*) goşulmasyndan durýar (deň. *berk*, *görk*, *durk*). Kaşgarly *ir* (*iril*) sözünüň «titremek, sandyramak» manysyny belläpdir.

Ürpek – «Hüžžük, ürgün, ýumşak, maýda» manysyndaky bu söz *ür* kökünden, *-pe* (*-me* goşulmasynyň bir görnüşi) we *-k* goşulmalaryndan durýar. *Ür* sözünüň özi «hüžžermek» (tüý, seçek barada), «uýamak», «çüýremek», «çişmek», «bürküldemek» (çaň, tozan barada) ýaly manylary aňladypdyr. Türkmen dilinde bu söz esasan gum we çäge barasynda ulanylýar. Ýene-de ser. *Urpak*.

Üsgürmek – Dem alyş ýolunyň gijemegi zerarly, döş kapasasyny çygyldyryp çykarylýan zarply ses ulgamynyň *üsgür* diýen ady türki dillerde *öksür*, *üksür* görnüşinde-de ulanylýar. Bu gadymy söz türki dilleriň Ural dil maşgalasyna degişli döwründe (belki, ondan hem öň) dörän bolsa gerek, çünki fin-ugor dillerinde gepleýän finlerde *üske* sözi «döş» we «üsgürmek», wep, eston, lapp dillerinde *üsk/üske* sözleri «döş» manysyny aňladýar (üsgürende-de agram döşe düşýär). Diýmek, *üsk* – «döş, döş kapasasy», *-ür* hem goşulma bolup, *üsgür* sözi «döşi gysyp çykarylýan ses» diýen manyda dörän bolsa gerek.

Üst – Bir zadyň ýokarsyny, ýokary ýüzüni aňladýan bu söz *üs* sözünden we *-t* (*-üt*) goşulmasyndan durýar: *üs+üt < üst* (deň. *bulut*, *söwüt*, *çigit*, *ýigit* we ş.m.). Aslynda *üs* sözi *üz* sözünüň biraz üýtgeşmä sezewar bolan soňky görnüşidir. Şonuň üçin *üst* sözi türki dilleriň käbirinde *üz* (azerb.), *üzer* (türk), *üze/üzre* (türkmen nusgawy edebiýaty, çagataý dilleri), *ös/öst* (tatar, başgyrt), *üst* ýaly dürli görnüşlerde ulanylýar. Ýene-de ser. *Üze*, *üzre*.

Üşgülewük – Üfläp çalmak üçin toýundan guşa meňzedilip ýasalan çaga jüljüliniň *üşgülewük* diýen ady *üş* ses

meňzetmesinden we *-gi* hem-de *-le+wük* goşulmalaryndan durýar. Türki dilleriň käbirinde *üşgi* sözi «sykylyk» diýen manydadyr.

Ütelgi – Awa salynýan gyrga meňzeş ýyrtyjy guşuň ady bolan *ütelgi* sözi türki we mongol dilleri üçin umumydyr. Alymlaryň käbiri ony mongol dillerinden alnan söz hasaplaýar.

Ütmek – Tüýi, peri deriden ýolup ýa-da oda çirkizip aýyrmagy aňladýan *üt* sözi aslynda *ört* sözünüň gysgalan görnüşidir. 712-nji ýylda Tonýukuka bagyşlanan türkmençe ýazgylarda *ört* sözi «o:t», Kaşgarlynyň «Diwanynda» hem *örte* sözi «otla», «oda ýak» manylarda ulanylypdyr. Dürli türki dillerde *üt* sözünüň şekilleri şeýle: *üt* (azerb., türkmen), *ütli* (uýgur), *ut* (özbek), *üýt* (gazak), *uýyt* (nogaý), *wet* (çuwaş), *öt* (başgyrt), *örte* (hakas) we ş.m.

Ütük – Gyzdrylyp, eşikleriň ýygrydyny ýazmakda ulanylýan enjamyň ady bolan bu söz *üt* (ser. *Ütmek*) sözünden we *-ük* goşulmasyndan durýar. Ilki ýalyn çabradyp, deriniň ýüzünde galan tüýleri, peri ütmekde ulanylan enjama *ütük* diýlipdir. Ýöne baryp Kaşgarlynyň döwründe-de bu söz eşik ütükleyän guraly aňladypdyr. «Diwanda» *ütük* sözi «Eşiğiň epinlerini tekizlemek we malalamak üçin gyzdrylyp, onuň üstünden basylýan ýasy demir» diýlip düşündirilýär. *Ütük* sözi *utýug* görnüşinde orus diline-de geçipdir.

Üwe – «Ýumry», «tümmerip duran» manysyndaky bu söz *üw* sözünden we *-e* goşulmasyndan durýar. *Üw* sözi, şeýle-de onuň *üý* şekili *üwmek* («ýumraltmak»), *üýşmek* ýaly sözleriň düzümine-de gatnaşýar. *Üwe* sözüne mysal. *Olar göwresi äpet, eginleri üwelenip duran ýigitlerdi* (Keseki).

Üwemek – «Dänäni un etmek» manysyndaky *üwe* sözi «maýda, külke, ownuk» manysyndaky *üw* sözünden we *-e goşulmasyndan* durýar. Gadymy türki dillerde *üw* sözi *ük*, *üg*, *ög*, has soňrak *og*, *ow* görnüşlerde bolup, bir närsäni döwüp,

gaty zada sürtüp owratmagy, kül etmegi aňladypdyr. Kaşgarly *üwe* sözünü *ügi* görnüşinde ulanypdyr. *Uw/üw* kökünden ýasalan täze sözler: *un*, *ownuk*, *owmak* we ş.m.

Üwremek – Sallançagy iki tarapa hereketlendirmegi aňladýan *üwre* sözi *üw/üg* kökünden we *-ür* hem-de *-e* goşulmalaryndan durýar: *üw+ür+e* < *üwre*. Manysy – «hallanlatmak», «sallamak». Kaşgarly *üwre* sözünü *ügrî* görnüşinde ulanypdyr.

Üý – Tirsek, dyz, uýluk... sepişeklerinde iki süňki biri-birine berk baglaýan siňriň ady *üý* bolup, ol «top, jem, iki zady biri-birine çatyýan» ýaly manydadyr. Aslynda, *üý* we *üw* sözleri şol bir kökden döräp, bir ýere üýşürilen, toplanan nârseleri aňladýar. Çagataý dillerinde *üýüw*, Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde *üwew* sözleri «üýşürmek, toplamak» manysynda ulanylýar. Şeýlelikde, sepleşik siňriniň *üý* diýen ady hem «iki süňki biri-birine çatyjy, jemleýji» diýmekdir. Üýüň kömegi bilen çatylýan süňklere türki dillerde *üýe* diýilýär. Ol «agza», «üýşürilen, çatylan zatlaryň her biri» manysyndadyr.

Üýn – «Ses», «owaz» manysyndaky bu söz *üý* sözünden we *-n* (*-ün*) goşulmasyndan durýar. Ir eýýamda *üý* sözünüň özi sesi, owazy aňladypdyr. Ol häzirem türk dilinde hut şol manyda ulanylýar. *Üý* sözi ses meňzetmesi esasynda dörän bolsa gerek. Türkmen dilinden beýleki türki dillerde *üýn* sözünüň *ü* sesi gysga aýdylýar.

Üýrmek – Itiň haw-hawlamasyny aňladýan *üýr* (Stawropol türkmenleriniň gepleşiginde *hüýr*) sözi «ses, owaz» manysyndaky *üý* sözünden (ser. *Üýn*) we *-ür* goşulmasyndan durýar.

Üýşenmek – Gorky, howsala zerarly kürtdürmegi aňladýan bu söz *üý* sözünden we *-üş* hem-de *-en* goşulmalaryndan durýar. *Üý* sözi «ýygrylmak» manysyndadyr.

Üýşmek – 1. «Jem, topar, ýygyn» manylaryndaky *üýş* sözi *üý* sözünden we *-üş* goşulmasyndan durýar. *Üý* we *üw* sözleri kökdeş bolup, olar jemi, topbagy bildirýärler. Ser. *Üwe*. Kaşgarly *üý/üw* sözlerini *ük/ök* görnüşinde ulanypdyr: *Ol ýarmak ökdi/ükdi* («ol pul ýygdy, toplady»). 2. Gan ýöreşmezligi zerarly eliň ýa aýagyň az wagtlyk öz duýuş ukybyny ýitirmegini, jümürdeşmegini, guruşmagyny aňladýan bu söz türk dillerde we türkmen şiwelerinde ýörgünli bolup, ol «ýygnanmak, toplanmak, düwürmek» manysyndaky *üý* sözünden we *-ş* (*-üş*) goşulmasyndan durýar. Manysy: «ganyň öz akysyny togtadyp, bir ýerde toplanmagy».

Üýtgemek – «Öňküden başga görnüşe geçmek» manysyndaky *üýtge* sözi, biziňçe, *üý* kökünden, *-t* we *-ge* goşulmalaryndan durýar. *Üý* sözünüň «ownuk, maýda» manysyndaky *üw* bilen asyldaş bolmagy mümkindir: «tutuş zadyň döwlüp-ýenjilip owradylan görnüşi». Deň. *-t* goşulmasy bilen gelyän sözler: *ayt, gayt, tart, art*; *-ga/-ge* goşulmasy: *sarga, garga, çyzga*.

Üze, üzre – Bir sözün dürli şekilleri bolan *üze* we *üzre* sözleri türkmen nusgawy edebiýatynda, şeýle-de häzirki gypjak topar türk dillerde köp duş gelyär. Ol «üst» manysyndaky *üz* sözünden we ýöneliş düşümiň *-e, -re* (asly *geri: üzgeri* < *üzgere* < *üzre* < *üze*) goşulmalaryndan durýar. Manysy: «üste», «üstüne». Aslynda *üz* sözi *üs* (ser. *Üst*) sözünüň gadymy görnüşidir. Muny türk dilinde «üst» manysynda *üzer* sözünüň ulanylyşy hem tassyklaýar. *Üze, üzre* sözlerine mysallar: *Sowuryr bir gün ajal başym üze topraklar* (Gaýyby). *Synam üzre hijran dagy goýmagyl* («Şasenem-Garyp»).

Üzeňni – 1. Ulagyň üstünde aýak basylp oturylýan enjamy aňladýan bu söz «üst» manysyndaky *üz* sözünden (ser. *Üze*) we *-en* hem-de *-gi* goşulmalaryndan durýar: *üz+en+gi* < *üzeňgi* < *üzeňni*. Manysy – «üstäki aýak basylýan enjam» ýa-

da «ýokary (atyň üstüne) galkmak üçin enjam». 2. Gadymy geçmişde ýokary atylyp, ujundaky ilgençegi bir zada ilişdirilip, galanyň ýa-da howlynyň üstüne çykylyan ýüp basgançaklaryň *üzeňni* diýen adynyň köki hem ýokardaky ýalydyr. Daşoguz welaýatynda şol ýüp merdiwanlaryň ady soňra merdiwanyň ähli görnüşlerini aňlatmaga başlapdyr. Şiwelerde «merdiwan» manysyndaky *üzeňni* sözi *zeňni* görnüşinde-de ulanylýar.

Üzärlik [üzä:rlík] – Inňän ir eýýamlardan bäre Gundogar ýurtlarynda derman hökmünde ulanylýan üzärlige oguzlar *ýüzärlik* (ýoz *elruk/eldruk*), Uç we Barsgan türkleri *eldruk* diýipdirler (Kaşgarly). Ylmy ady *peganum harmala* bolan bu otjumak ösümligiň guran ýaprak we baldaklarynyň ýakylanda çykýan tüssesi päkleýji, howadaky zyýanly mikroblary ýok ediji serişde, dānesi hem iç (esasan, garyn) keselleri üçin derman hökmünde ulanylýar. Türk dilçisi Hasan Eren bu ýabany otuň *ýüzeldirik* diýen adynyň *ýüz/ýoz* sözüni «ýabany», *eldirik* sözüniň *el/il* bölegini *i:lmek* işliginiň köki (ýagny –«ilişegen»), *-rik/-dirik* bölegini hem goşulma hasaplap, bu ady tutuşlygyna «eşişe ilişegen ýabany ot» diýip düşündirýär. Pars dilinde *esfend/işfend*, türk dilinde hem *ýabany sedef* (sadap) *oty* diýilýän we il içinde dermanlyk serişde hem-de mukaddes saýylýan bu otuň gadymy oguzça *ýüzäldirik* diýen adyndan türkmen dilindäki *ýüzärlik*, *üzärlik* türkmen şiwelerindäki *zäldirik*, *däldirik* diýen atlary döräpdir.

Üžne – «Arasy daşlaşan», «arasy kesilen» «biri-birinden aýra düşen» manysyndaky bu söz *üz* sözünden we *-ňe* goşulmasyndan durýar (deň. *gerňe*, *derňe*, *galňa*). *Üz* sözi «ýol» (ýolmak), «kes» manysyndadyr.

Üžük – Gara öýüň uklarynyň üstüne tutuş ýapylýan uly keçäniň *üzük* diýen ady «üst» manysyndaky gadymy *üz* sözünden (ser. *Üze*) we *-ük* goşulmasyndan hasyl bolup, ol

«üstlük», «uklaryň üst ýapynjasy, örtügi» manysynda ýüze çykypdyr.

Üzüm – Süýji miwäniň ady bolan bu söz *üzmek* işliginiň *üz* kökünden we *-üm* goşulmasyndan ybarat bolup, üzümiň hoşadan ýeke-ýekeden üzülip, ýolnup iýilýändigini bilen baglydyr. W.W.Radlow ýeke-ýekeden ýolnup iýilýän ownuk miweleriň birnäçesine, meselem, ülje, garamyk, alyç, ýemşen, smorodina, kryžownik ýaly ösümlükleriň iýmişine-de *üzüm* diýilýändigini belleýär. *Üzüm* sözi *izýum* görnüşinde orus we Ýewropa dillerine-de geçipdir.

Wada [wa :da] – «Söz (bermek)», «äht (etmek)» manysyndaky bu söz araplaryň *wa'd* sözündendir. Manysy iki dilde-de birdir. Mysal. *Biz wa'da kylanda sen idiň gapyl* («Leyli-Mežnun»).

Waglamak – Wag-wag edip ses çykarmagy aňladýan bu söz *wag* diýen ses meňzetmesinden we *-la* goşulmasýndan emele gelipdir.

Wagşy – «Ýyrtýjy, ýabany» (haýwan) manysyndaky bu söz araplaryň *wahşy* sözündendir.

Wagt – «Çag, pursat» manysyndaky bu söz araplaryň *wakt* sözündendir. Manysy iki dilde-de meňzeşdir.

Wagyr – Gykylyk-gopguny aňladýan bu söz *wag* ses meňzetmesinden we *-yr* goşulmasýndan durýar.

Wakyrdy – Galmagally gülkini aňladýan bu söz *wak* ses meňzetmesinden we *-yr* hem-de *-dy* goşulmalaryndan durýar.

Warsaky – Häzir «boş, bolgusyz gürrüň» manysynda ulanylýan bu söz geçmişte goşgyny, şygry aňladypdyr. Wamberiniň öz sözlüğünde onuň şu manysy görkezilip, deňinde «türkmençe» diýen bellik goýlupdyr. Türkler tansa goşup aýdylýan aýdyma *warsaky* diýýärler.

Watan – Doglan ata ýurduny aňladýan bu söz sözlüklerde «arapça» diýen bellik bilen berilýär. Emma gazak dilçi-şahyry Olžas Süleýmenowyň pikiriçe, *watan* sözi dünýä dilleriniň aglabasynyň bir umumy topary düzen eýýamynda dörän sözdür. Ol *watan* sözi bilen kökdeş şu sözleri sanaýar: *udun* (sümer-şümer dilinde) – «ojak», «öý»; *oda* (türk) – «öý, otag»; *otag* (türkmen), *hata* (ukrain) – «öý»; *udn* (het) – «ata watan»; *budun* (gadymy türk) – «il, ilat», *watan* (arap, pars, türk) – «ýaşalýan mesgen», «ata ýurt» we ş.m.

Way [wa:ý] – Gynanç, agyry, gorky duýgularyny ýüze çykarmakda ulanylýan *way* sözi ses meňzetmesi esasynda döräpdir. Bu sözüň dürli dillerdäki şekilleri şeýle: *vaýe* («*way*» – latynça), *ouai* («*way*» – ýunan), *way* (pars), *weý* (arap) we ş.m.

We – Ugurdaşlygy bildirýän bu baglaýjy kömekçi arap sözi bolup, ir eýýamlarda pars we türki dillere geçipdir. Ol «Kutadgu-biligde-de» duş gelýär.

Welaýat [wela:ýat] – Ýurduň merkezi hökümetine tabynlykda onuň belli bir bölegini edara edýän uly üleşüniň *welaýat* diýen ady aslynda arap sözüdir (ol baryp «Kutadgu-biligde-de» duş gelýär).

Wesme – Käbir ösümlikleriň ýapragyndan, kökünden alynýan we Gündogar aýallarynyň gaşyna hem-de kirpigine çalyan gögümtil-gara reňkiniň bu ady türki dillere parslardan geçipdir. Aslynda *wesme* sözi araplaryň «dag», «tagma» manysyndaky *osm/osma* sözündendir. Nusgawy edebiýatdan mysal: *Gaşa wesme, gözlere syýa sürme çeker sen* (Mollanepes).

Wezipe – «Borç; gulluk; ýerine ýetirilmegi hökmany bolan iş» manylaryndaky bu söz araplaryň *wezf* («işe bellemek», «wezipä saýlamak») işliginiň kökünden emele gelipdir (*wezife*).

Wulkan [wulka:n] –Eriň aşagyndan suwuk gyzgyn maddanyň atylp çykýan ojagyny, ýanardagy, gaýnagy aňladýan bu söz latyn dilindäki *wulkanus* sözünden bolup, «ýanardag taňrysy» diýen manydadyr.

Wyždan [wyžda:n] – «Haýa-şerim, ynsap, adamkärçilik» manysyndaky bu söz araplaryň *wjd* («duýmak, syzmak») işliginiň kökünden emele gelipdir. Bu işlik berk ynamy, ak ýürek bilen kalba siňdirilen ynsaby aňladýar.

Wyžžyk – Amyderýa boýlarynda bitýän ýekene meňzeş, emma ýapraklary örän gür we ýekenden has gysga ösümlük (oňa ýez hem diýilýär, ylmy ady *Turha minima*). Üstünden basylanda wyžlap, suw çykyp duranlygy üçin, oňa şeýle at berlipdir.

Wyşy-wyşy – «Pyşyrdy» manysyndaky bu söz ses meňzetmesinden döräpdir. Ol *hyşy-wyşy* görnüşinde-de ulanylýar.

Wyžzyldy – Käbir uçýan möjejikleriň ganatynyň hereketinden döreýän sesiň ady bolan bu söz *wyz* diýen ses meňzetmesinden we *-yl* hem-de *-dy* goşulmalaryndan durýar. Örän çalt hereket edýän kiçijik gögümtilje aryynyň *wyzwyz* diýen ady hem *wyz* sözünüň gaýtalanmagyndan emele gelipdir.

Ybryk – Kiçi küýzeleriň, esasan hem olaryň jüründikli görnüşiniň ady bolan bu sözün asly arapçadyr (Radlow). Manysy – «küýze» we «kürüşge».

Yga [y:ga] – *Ýele* sözünüň garşylygyny aňladýan bu söz *yk* (y:k, ser. *Yk*), kökünden we at ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar. Manysy – «ýel degmeýän *yk* tarap». Mysal. *Guzuly goýunlary Garadepäniň ygasyňa geçirmeli.*

Ygal – Asmandan ýagýan gar, ýagys ýaly nemli, suwly närseleri aňladýan bu söz, biziňçe, «ýag» (ýagmak) manysyndaky *yg* sözünden we at ýasaýjy *-al* goşulmasyndan durýar (deň. *atal*, *ýatal*, *gözel*, *gural*, *gopal* we ş.m.). Sözün başyndaky *y* sesiniň düşmegi türkmen (türk) diline mahsus hadysadyr: *ýygla-agla*, *ýylan-ylan*, *ýüp-üp* we ş.m. *Ýag* sözünüň *y* sesi düşenden soň, onuň *a* sesi *y* sesine geçipdir. *L~ş* ses çalyşma hadysasy esasynda *ygal* we *ýagys* sözleriniň şol bir kökden dörän bolmagy-da mümkindir.

Yk [y:k] – 1. Ýeliň degmeýän tarapyňy, onuň ters ugruny aňladýan bu söz, biziňçe, «ýranmak, ýelkildemek» manysyndaky *yý* kökünden we *-yk* goşulmasyndan durýar. Orta asyr türki ýazuw ýadygärliklerinde *yý* sözi ýranmagy, çaykanmagy aňladypdyr. Şu gadymy manysy *ykmak* işliginde aýdyň duýulýar. Deňizçilik adalgasy bolan *yklamak* sözi hem ýranmak hereketi bilen bagly döräpdir. Bu işlik gäminiň ýeliň we akymyň ugruna kürek urulman edýän ýüzüşini ýa-da bir ýerde sähel çaykanyp durmagyny aňladýar (orusça *dreyf*. Ş.Borjakow). *Yk* sözünden emele gelen sözler: *yga* (ser.), *ygyşga* (y:gyşga – yklar ýaly wagtlaýyn öý, küme), *ykgyň*, *ykjamak*, *ykmanda* we ş.m. 2. Süriniň önüni çekýän biçilen jaňly erkeji aňladýan *yk* sözi hem ýokardaky bilen kökdeşdir, çünki *yk* erkekler sürini ygyna alyp (yzyna düşürip) äkidýär.

Ylalaşmak [yla:laşmak] – «Razylaşmak, boýun bolmak» manysyndaky *ylalaş* sözi *yl* kökünden we *-a* hem-de *-laş* goşulmalaryndan durýar. *Yl* sözi *ylkmaq* işliginde-de düşgelyär: *Sygry kem-kemden özüňe ylykdymaly*.

Ylgamak – «Ýüwürmek, çapmak, öňürdiklemek» manysyndaky *ylga* sözi *yl* kökünden we *-ga* (*-a*) goşulmasyndan durýar. Orus dilçileri *yl* sözünü «öň», «alyn» manysyndaky *il* (ser. *Ileri*) sözi bilen kökdeş hasaplaýarlar. Eger şeýle bolsa, onda *ylga* sözi öňe edilýän çalt hereketi aňladýar.

Ylgar [ylga:r] – Geçmişde duşman tarapyna barlaga ýollanylan ýeňil atly topary aňladýan bu söz *ylga* diýen düýp işlikden (ser. *Ylgamak*) we *-r* goşulmasyndan ybaratdyr. Sözlüklerde duşmanyň güýjüni barlamak üçin onuň üstüne az sanly saýlama toparyň eden okgunly hüjümini aňlatmakda-da *ylgar* sözi getirilýär. Nusgawy edebýatdan mysal. *Ylgarym bar Gürjüstana, Diýen gelsin bu meýdana* («Görogly»). Şeýle topara ýolbaşçylyk edene-de *ylgarbaşy* diýlipdir. Mysal. *Kutbeddin Muhammet Bahtyýarny ylgarbaşy kylyp, aňa ýiberdi* (Abulgazy. Şejere-ýe Terakime).

Ylym – «Bilim, sowat» manysyndaky bu söz araplaryň *ilm* sözündendir. Manysy iki dilde-de meňzeş.

Ymsynmak – «Hantama bolmak» manysyndaky *ymsyn* sözi *ym* kökünden we *-syn* goşulmasyndan durýar (deň. *gobsun, suwsun, sümsün*). *Ym* sözi *umyt* sözünüň *um* köki bilen asyldaşdyr (ser. *Umyt*). Türkmen diliniň orta asyr ýazuw ýadygärliklerinde ol hut *umsun* şeklinde getirilýär (Attuhfatuz).

Ymtylmak – Bir zatdan tamakin, hantama bolmagy, göz dikmegi, şeýle-de bir işi bitirmegi ýüregine düwmegi aňladýan *ymtyl* sözi *ym* sözünden we *-yt* hem-de *-yl* goşulmalaryndan durýar: *ym+yt+yl-ymtyl*. Bu sözün *ym* köki *um* (ser. *Umyt*) bilen asyldaşdyr. Diýmek, *ymtylmak* «umyt etmek» diýmekdir.

Ynak – Geçmişin türki hanlyklarynda hökümdaryň iň ynamly adamsyny, ministrini aňladan bu söz işligiň *yna* kökünden we *-k* goşulmasyndan durýar. *Ynam*, *ynanmak*, *ynanç* sözleriniň düzüminde-de bar bolan *yna* işligi goşulmasyz ýagdaýda-da «ynam» manysyndadyr. Hywa hanlygynda *ynak* sözi handan, Buhara emirliginde hem guşbegiden soňky emeliň eýesini aňladypdyr. Manysy – «ynamly, ynamdar adam». Bu söz şiwelerde häzirem ýörgünli: sakarlylar ýakyn dosta *ynak* diýýärler. Ýene-de ser. *Ynanmak*.

Ynanmak – «Yşan» manysyndaky *ynan* sözünü orus dilçileri *yna* diýen düýp işlikden we *-n* goşulmasyndan hasaplaýarlar. Biziňçe, *yna* sözi hem aslynda *yn* kökünden we işlik ýasaýjy *-a* (*-an*) goşulmasyndan durýar. *Yn* kökünü oň, *una* sözünüň *un* kökleri bilen asyldaş hasaplaýarys. Şeýlelikde, *ynanmak/ynamak* sözi «unamak», «oňlamak», «oň saýmak» manysyndadyr.

Ynjalmak [y:njalmak] – «Rahatlan, köşeş» manysyndaky *ynjal* sözi *ynç* kökünden we *-al* goşulmasyndan durýar. Türkmen dilinde *ynç* özbaşdak ulanylmaýan hem bolsa, ol *enç*, *inç* görnüşlerde ýazuw ýadygärliklerinde köp duş gelýär. Uygur dilinde ol häzir hem «rahat» manysyndadyr. Kaşgarly *inç* sözünü «dynç», «asuda» manysynda getirýär: *Köňül inçmu?*

Ynjoy – «Ünji» manysyndaky bu söz *ynç* sözünden we *-y* goşulmasyndan durýar. Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde *ynç* köki bilen gelýän sözler gynanmagy, ah çekmegi aňladýar. *Ynjoyk* we *ynjamak* sözleri hem *ynç* kökünden ýasalypdyr.

Yňňyrjak – Şiwelerimizde gaňňany aňladýan bu söz *eýer* (at eýeri) sözünüň *eňer*, *yňyr* şekiline kiçeltmekligi bildirýän *-jak/-jek* goşulmasynyň goşulmagyndan hasyl bolupdyr: *yňyr+jak<yňňyrjak*. Manysy – «eýerjik» (eşege atylýan eýer). Bu sözün türki dillerdäki öwüşginleri şeýle: *eýerçik* (gyrgyz),

yňyrşak (gazak), *yňgyrsak* (tatar), *yngyrşak* (tywa), *angyrsak* (garaçay) we ş.m.

Yňranmak – Agyry, azar zerarly hyk-çok etmegi, hykgyldamagy, inlemegi aňladýan *yňran* sözi *yň* ses meňzetmesinden we *-yr* hem-de *-an* goşulmalaryndan durýar: *yň+yr+an* < *yňran*. *Yňňyldy*, *yňňyldamak* sözleri hem şu *yň* kökünden döräpdir.

Yrak [yra:k] – 1. «Alys, daş» manysynda ulanylýan *yrak* diýen könelişen sözüň *yr* köki, biziňçe, *uzak* sözüniň *uz* köki bilen asyldaşdyr: *y~u* we *r~z*. Mysal. *Yrak bolma gadryň bilen gardaşdan* (Magtymguly). 2. Orta Gündogarda ýerleşen *Yrak* ýurdy ir orta asyrlardan başlap seljuk türkmenleriniň köpçülikleýin göçüp baran, ençeme döwletler guran we türkmen ülkesine öwren topragydyr. Onuň ady «ata watandan has uzakda (yrakda) ýerleşen türkmen ülkesi» diýen manydadyr. Mysal. *Yrak zemin Kerbelaya, Bakam Ýusup diýe-diýe* (Magtymguly).

Yrym – «Gadymdan gelýän däp, dessur» manysyndaky bu söz *ymak* işliginiň *yr* kökünden we at ýasaýjy *-ym* goşulmasyndan durýar. *Ymak* sözi birini ynandyrmak arkalyrazy etmegi, öz tarapyňa geçirmegi aňladýar. Dilçi alymlaryň aglabasy *yrym* sözüniň «täleý», «jady», «okamak, kak-sök etmek, jadylamak, zikir, pal atmak arkaly kesel bejermek» ýaly manylardadygyny, hatda onuň gadymy türki dillerde pal atmagy aňladan *yrk* sözi bilen kökdeşdigini belleýärler (Ýegorow, orus dilçileri).

Ys [y:s] – «Ys, kok, porsulyk» manysyndaky bu sözüň gadymy ýazuw ýadygärliklerimizdäki şekilleri şeýle: *ýyd* (Orhon ýazgylary, çagataý ýadygärlikleri), *ýyz/ýyzy* («Diwan»), *ýiy* (Abu-Haýýan), *ýiyig* (Ibn-Muhanna); türki dillerdäki görnüşleri: *iý* (azerb.), *iýis* (başgyrt), *çit* (gyrgyz), *is*, *hid* (özbek), *is* (tatar), *y:s* (türkmen), *hid* (uýgur), *çys* (hakas), *ýyt*

(altaý), *çyş*, *çyt* (tywa), *sys* (şor) we ş.m. Käbir türki dillerde «porsy» manysynda ulanylýan *sys*, *sasy*, *sasyk* sözleri hem ýokardaky sözleriň bir öwürşegini bolsa gerek. «Porsy» manysyndaky *os/osy* sözi hem *ýys/ýysy* sözünüň *y* sesi düşen, *y* sesi hem *o* sesine öwürülen görnüşidir.

Yslam [ysla:m] – Muhammet pygamberiň dünýä ýaýradan uly we meşhur dinini aňladýan bu söz *slm* diýen arap sözünden döräp, «boýun egme», «boýun bolma» diýen manydadyr.

Ysmanak – Bişirilip iýilýän peýdaly otuň bu ady aslynda *yspanak* bolup, ol «ispan oty» diýmekdir (ylmy latynça ady *Spinacia*). Bu söz Ýewropa dillerine *spana*, *spania*, *spanat*, türk diline hem *yspanak* görnüşinde kabul edilipdir (Eýuboglu). Köp dillere türk diliniň üsti bilen geçen *ysmanak* sözünüň türki dillerdäki şekilleri şeýle: *yspanak* (türk), *ispanag* (azerb.), *şpinat* (başgyrt, gazak, tatar), *çüsaý* (gyrgyz, uýgur), *ispänäk* (özbek), *ysmanak* (türkmen) we ş.m. Bu otuň orus dilindäki *şpinat* diýen ady hem onuň asyl (latynça) görnüşinden alnypdyr.

Yssy – «Gyzgyn» manysyndaky bu sözüň türki dillerdäki şekilleri şeýle: *yssy* (türkmen), *ysyk* (gyrgyz), *ystyk* (gazak), *isti* (azerb.), *isi* (başgyrt), *yssyk* (özbek, uýgur), *issi* (tatar), *syjak* («yssyjak» – türk) we ş.m. Bu söz Kaşgarlyda *isi*, *isig*, «Kutadgu-biligde-de» *isig* görnüşlerde ulanylypdyr. Şulardan ugur alyp, biz geçmişde *isi/ysyg* görnüşlerde ulanylan bu söz *is/ys* kökünden we *-i/-y*, *-sy/-ty*, *-yg/-ig* ýaly at ýasaýjy goşulmalardan hasyl bolup, goşulmasyz halda-da ol «gyzgyn», «howur» ýaly manylary aňladandyr çaklaýarys.

Yssylyk – Çenden aşa gyzgyn howada köp derlemek zerarly bedene öryän tenginiň şiwelerdäki ady *yssylyk* bolup, ol *yssy* sözünden (ser. *Yssy*) we *-lyk* goşulmasyndan durýar.

Ysyrga – Bu bezeg şaýynyň adyny alymlar käbir türki (meselem, gumuk, balkar) dillerinde «asylýan, sallanýan şaý»

manysynda ulanylýan *asyrgak* diýen sözüň biraz üýtgän we gysgalan görnüşi hasap edýärler. *Asyrgak* sözi soňra *ysyrga* öwrülipdir, oruslar hem ony *serga* görnüşinde öz dillerine kabul edipdirler.

Ysytna – Gyzdyrma keseliniň ikinji ady bolan bu sözüň türk dillerde ulanylyşy şeýle: *gyzdyrma* (azerb., türkmen), *kyzdyrma* (nogaý), *kaltyrak* (altaý), *kaltyratma* (gyrgyz), *isitma* (özbek, azerb.), *sytna* (türk), *bezgek/bizgek* (gypjak topar türk diller) we ş.m. Bu söz *yssy* sözünden (ser. *Yssy*) we işlik ýasaýjy *-t* hem-de at ýasaýjy *-ma* goşulmalaryndan durýar.

Yş – Aňyrsyndaky ýagtylygy, şöhläni çala görmek bolýan kiçi deşigi, jaýrygy aňladýan *yş* sözi gadymy türk dilde şöhläni, ýaldyramagy aňladypdyr. Dürli goşulmalaryň kömegi bilen bu sözden ýasalan täze sözler: *yşyk*, *yşgalaň*, *yşyklamak*, *yşalga* we ş.m.

Yşdan [yşda:n] – Lebap şiwelerinde «balak» manysynda ýörgünli bolan bu söz käbir türk dillerde *yştan*, *içdon* şekillerinde ulanylýar. Kaşgarlynyň «Diwanynda-da» *içdon* görnüşinde getirilen bu söz «içki don» (ýagny «içki eşik») diýen manydadyr. «*Üç don – bir yşdan*» (ýagny üç don bir iç geýimçe ýylatmaz) diýen türkmen nakyly *yşdan* sözünüň ön dilimizde giňden ulanylandygyna güwä geçýär. *Yşdan* diýen türk sözi *ştan* görnüşinde orus diline-de geçipdir.

Yşgyn – Köki we güli derman hökmünde ulanylýan bu otjumak ösümligiň adyny Kaşgarly *yşgun* görnüşinde getirýär we ony «şiresi mama keselini bejermekde gowy derman bolan gyzyll gülli ot» diýip teswirleýär. «Diwanda» bu ota parsalaryň *aşhun* diýýändigini hem bellegenipdir.

Yz [y:z] – Aýagyň, tigriniň ýerde galdyrylan şeklini aňladýan bu sözüň türk dillerde ulanylyşy şeýle: *y:z* (türkmen), *i:z* (türkmen şiweleri), *yz* (nogaý), *iz* (özbek, altaý, Krym tatar, gyrgyz, garagalp., uýgur), *is* (tywa), *i:s* (hakas),

gyyz (gumuk), äz (tatar, başgyrt), ýiz (gagauz), ýäz (uýgur şiweleri), ýyz (karaýym), i:d (käbir çagataý şiweleri). Görnüşi ýaly, bu sözüň köp ulanylýan görnüşleri y:z/yz, i:z/iz, is, iý bolup, olaryň ählisiniň şol bir kökden dörändigini şübhesizdir. Bulardan y:z şekili türkmen dilindäki y:zla, y:zarla, is – isle, iý hem ide (i:demek) sözlerinde saklanypdyr.

Yza – Hazaryň çägesow kenarynda sähelçejik çukur gazmak arkaly alynýan agyzsuwuna we şol çukurlara Günbatar Türkmenistanyň ilaty *iýşme* (ser. *Iýşme*), Maňgyslak türkmenleri bolsa *yz*a diýýärler. *Yza* sözi «nem, ö:l, suw» manysyndaky yz, ys, (ser. *Yzgar*) sözünden we -a goşulmasýndan emele gelipdir.

Yzgar [yzga:r] – «Nemli, çygly, ö:l» ýaly manylarda bolan bu söz yz/ys kökünden we işlik ýasaýjy -ga (-a) hem-de at ýasaýjy -ar goşulmalaryndan durýar: yz+ga+ar < yzgaar < yzga:r. Yz/ys sözi käbir dillerde «nemli, ö:l» manysyndadyr. Meselem, türkler öl, nemli närsä *yslak* diýýärler. Ys sözi azerbaýjan we karaýym dillerinde-de ýörgünlidir. Bu söz Gyzystandaky Ysykkölüň adynda-da duş gelýär. Ýene-de ser. *Yza*.

Ýaba [ýa:ba], **ýabak** [ýa :bak] – Bir ujy ýere gömlen şahaly agajyň *ýaba*, saman, ýandak götermekde ulanylýan hojalyk guralynyň *ýabak* diýen atlary *ýa:p* sözünden durýar (ser. *Ýa:p*). Onuň yzyna *ýaba* sözünde *-a*, *ýabakda* hem *-ak* at ýasaýjylary goşulypdyr.

Ýaby – «Iş maly (gylýal)», Ahalda bolsa «iş malynyň erkegi» manysynda ulanylýan bu söz *ýap* (*a* sesi gysga) sözünden we at ýasaýjy *-y* goşulmasýndan durýar. *Ýap* sözi *ýapy*, *ýapgyt*, *ýapaldaň* ýaly sözleriň düzüminde-de duş gelip, ol «pes», «aşak» manysyndadyr. Stawropol türkmenleri *ýaby* sözünü «ýuwaş, sessiz-üýnsüz, myllyk» manysynda ulanýarlar. Altaý dilinde *ýaby*, gyrgyz dilinde *jabu* sözleri horlanan, arryk, lagar ýabyny aňladýar. Ýene ser. *Ýabzal*.

Ýabzal – «Pes (hilli we boýly)», «erbet (gylykly)» manylaryndaky bu söz *ýap* (*a* sesi gysga) sözünden we *-yz* (deň. *omuz*, *semiz*, *gowuz*) hem-de *-al* (deň. *kesel*, *sökel*, *atal*) goşulmalaryndan durýar. *Ýap* sözi «pes», «aşak» diýmekdir. Altaýlar «pesel, aşakla» manysynda-da *ýabyza* sözünü ulanýarlar: *Kün ýabyzady* («Gün batmaga ýakynlaşdy»). *Ýabzal* sözi türkmen dilinde seýrek, onda-da diňe gylýal babatda ulanylýar. Ahal atşynaslary bu sözi 1) «Tohum at bilen tohum däl baýtaldan bolan urkaçy gylýal) (erkegi – alaşa)» we 2) «Ata-enesi näbelli urkaçy gylýal» diýip, iki hili düşündirýärler. *Ýabzal* sözüne çeper edebiýatdan bir mysal. *Saý atly*, *ýabzal atly*, *ýoz atly* – *hemmesi jemlendi* (A.Gowşudow).

Ýadamak [ýa:damak] – «Armak» manysyndaky *ýada* sözi türki dillerde *ýadag* (Kaşgarly), *ýadag/ýaýag* (uýgur), *ýaýa* (türk), *ýaýaw/žadaw* (gazak), *ýaýow* (özbek), *çayaw* (tatar), *ýaýu* (altaý), *çadag* (tywa), *çazag* (hakas), *ýazag* (sary uýgur),

saty (ýakut), *suran* (çuwaş) görnüşlerde duş gelýär. Ol diňe bir «ýadamak» däl, sanalan dilleriň birnäçesinde «pyýadany» hem aňladýar (ser. *Pyýada*). Tobollarda bolsa *ýa:ta* sözi «arryklamak, horlanmak, üýtgemek, ysgynsyzlanmak, keselle-mek güýçden gaçmak» manysyndadyr (Budagow).

Ýag [ýa:g] – Mal we ösümlikden alynýan iýmitiň *ýag* diýen adynyň aslyny dilçiler hytaý sözi hasaplaýarlar. Emma bu söz hytaý ýazuw ýadygärlikleriniň ýazylan döwründen ençeme müň ýyl öň sümerlerde we hetlerde *ýa* görnüşinde ulanylypdyr. Mälim bolşy ýaly, sümer we het dilleriniň maglumatlary mundan 5-6 müň ýyl öňki döwre degişlidir (Eýuboglu). Diýmek, biziňçe, häzirki aglaba dilleriň bir dil maşgalasyna giren döwründe dörän *ýa/ýag* sözi köp dillere şol eýýamda ýaýran sözdür. *Ýag* sözünüň *ýa* şekili türki dillere, şol sanda türkmen diline-de ýat däl. Meselem, gatykdan ýag almagy aňladýan *ýa:ýmak*, gatyk ýaýylyan gabyň ady bolan *ýanlyk* sözlerindäki *ýaý*, *ýan* sözleriniň asly *ýa* bolup, olaryň yzyndaky *-ý* we *-n* goşulmalardyr: *ýa+ý*, *ýa+n*.

Ýagan – Pil diýen äpet haýwanyň köne türkmençe ady *ýagandyr*. Kaşgarly *ýagan* sözünü «pil» diýip terjime edip, gapdalynda «türk we türkmen dilleriniň birinde» diýen belligi goýupdyr. Alym bu sözi *ýaňan* görnüşinde-de getirýär we onuň deňine «oguzça däl» diýip ýazýar. *Ýagan* sözünüň türki, umuman, Altaý dillerindäki şekilleri şeýle: *ýaan* (altaý), *çaan* (tywa), *dzagan/za:n* (mongol), *sufan* (manjur), *sopan* (tungus). Görnüşi ýaly, altaý we tywadadan beýleki türki dillerde *ýagan* sözi ulanylyşdan galyp, onuň ýerini *pil/fil* sözi eýeläpdir. Şonuň üçin *ýagan* sözünüň manysyny anyklamaga-da altaý dili kömege gelýär. Bu dilde *ýagan* sözi «uly, belent, ýaşuly, hormatly, tanymal» ýaly manylardadyr: *ýagan aň* – «pil», *ýagan uul* – «uly ogul», *ýagan ižik* – «derweze», *ýaganamak* – «ulalmak» we ş.ý.m. A.Ş.Şerbak *ýagan* sözünüň aslynyň

dagan bolup, onuň köküniň mongol ýa-da türki dilleriň haýsyna degişlidigi belli däl diýip ýazýar. Şu ýerde *dagan* sözünüň hem «belent», «äpet uly» ýaly manylardadygyny ýatlatmakçy (deň. *da:g*, *da:g ýaly*). Ýene-de ser. *Pil*.

Ýagdag [ýa:gda:g] – Kesilen ýa çapylan synany emlemegiň bir görnüşini aňladýan bu söz *ýag* we *dag* sözlerinden durýar (kesilen synany gyzgyn ýag bilen daglamak). Mysal. *Bu ilçiniň iki gulagyny kesip, ýagdag edip, öldürmän goýberin* («Melike-Dilaram»).

Ýaglyk [ýa:glyk] – Naharyň çemçe bilen däl-de, el bilen iýilýän döwründe ýaga batan eli süpürmek üçin ulanylan esginiň ady hökmünde ýüze çykan *ýaglyk* sözi *ýag* kökünden we *-lyk* goşulmasyndan durýar.^v Bu esginiň şol gadymy manysy giňelip, ol aýal-gyzlaryň başyna atynýan we daňynýan bezemen başatgyçlarynyň, örtgüleriniň we gyňaçlarynyň adyny aňlatmaga-da başlapdyr.

Ýagma – «Talaňçy», «galtaman» manysyndaky bu sözi Budagow, Radlow ýaly uly türkşynaslaryň «pars sözi» diýip bellemegine seretmezden, biz ony «dökül», «duýdansyz çöz», «gapyl bas» manysyndaky *ýag* diýen türki sözden we at ýasaýjy *-ma* goşulmasyndan hasaplaýarys. Bu sözden ýasalan *ýagmalamak* hem «talamak, çapmak» diýmekdir. Biziň bu pikirimizi uýgur dilinde *ýagyjy* sözünüň «goşun, esger, urşujy» manysynda ulanylýandygy tassyklaýar.

Ýagmyr – «Ygal, ýagyş» manysyndaky bu söz *ýagmak* işliginiň *ýag* kökünden we ortak işligiň *-myş* hyzmatyndaky gadymy *-myr* goşulmasyndan ybarat bolup, «ýagýan» diýen manydadyr. *-myr* goşulmasy *oýmur* sözünde-de duş gelýär.

Ýagşy – Türkşynaslar biragyzdan *ýagşy* sözünü *ýakym*, *ýakyn*, *ýakaşyk* sözleri bilen bir kökden dörän hasaplaýarlar. Olaryň pikiriçe, *göwne ýakmak*, *hoş ýakmak* söz düzümlerindäki *ýak* sözi *-yş* goşulmasyny kabul edip, *ýak-yş*

diýen iş adyny ýasapdyr (deň. *ýaryş*, *uruş*, *tanyş*). Öz gezeginde *ýakyş* sözi hem -y at ýasaýjysy bilen birigip, *ýagşy* sözünü emele getiripdir (*soky*, *turşy*, *gyrmyzy*, *hytaýy* ýaly sözleriň zynda-da -y goşulmasy duş gelýär). Diýmek, baryp XI asyrdan Kaşgarlynyň «Diwanynda» ilkinji gezek *ýakşy* görnüşinde duş gelýän *ýagşy* sözünüň ösüş-özgeriş ýoly şeýledir: *ýak+yş+y* < *ýakşy* < *ýagşy*. Bu söz orus dilindäki *ýakşatsýa* işliginiň düzümine-de gatnaşýar. Manysy – «tanyşmak», «jdostlaşmak».

Ýagty – «Yşyk, ýalkym» manysyndaky bu söz türk dillerde *ýakty* (başgyrt, tatar), *žakty* (garagalp.), *ýagty* (türkmen) görnüşlerinde ulanylýar. Ol *ýak* (ot ýakmak, çyra ýakmak) sözünden we -yt hem-de -y goşulmalaryndan durýar: *ýak+yt+y* < *ýakty* < *ýagty*.

Ýagy, ýow, ýowuz – Gadymy türk dillerde «uruş», «urşujy esger», «keseki» ýaly manylary aňladýan *ýag* sözi käbir ses üýtgeşmelerine sezewar bolup ýa-da dürli goşulmalary kabul edip, manylary asylkysyna ýakynrak şeýle sözleri emele getiripdir: *ýagy* – «duşman», *ýow* – «duşman», *ýowuz* – «gazaply», «rehimsiz», *ýagmalamak* (taryhy söz) – «çapmak», «talamak». *Ýagy* sözi türk dillerden arap, pars, lezgi, awar dillerine-de geçipdir, mongol dilinde bolsa onuň *dagy* şekili ulanylýar.

Ýagyr – Eýer, gaňna, howut degmegi netijesinde ulagyň we ýük malynyň arkasynda emele gelýän ýarany aňladýan bu söz *ýag* kökünden we at ýasaýjy -yr goşulmasýndan durýar. Käbir türk (meselem, uýgur) dillerinde *ýag* sözünüň «deg, ýapyş» ýaly manylaryndan ugur alsak, *ýagyr* sözünüň «eýeriň, gaňnanyň degen, deşen ýeri» ýaly manyda ýüze çykandygyny bellemek bolar. *Ýag* sözünü «köýdürmek» manysyndaky *ýakmak* işliginiň *ýak* köküne syrykdymak hem mümkin.

Ýagyrynny – Iki pilçe aralygyny we onuň biraz aşak taraplaryny (arkany) aňladýan bu sözüň türk dillerdäki şekilleri şeýle: *ýagryn* (Zamahşary), *ýagrin* (özbek), *daryn* (altaý), *ýaryn* («pilçe» – uýgur), *žauryn* (gazak), *žoorun* (gyrgyz), *çaryn* (tywa, hakas – «pilçe»), *ýagyr* (türk – «geriş»), *saryn* (ýakut), *ýawryn* (başgyrt) we ş.m. Diýmek, *ýagyrynny* sözüniň asly *ýagryn* bolup, ol *ýagyr* («arka», «iki pilçe aralygy») sözünden we at ýasaýjy -yn goşulmasyndan durýar. Çagataý dillerinde *ýagryn* sözi «pilçe» we «pal» (pal atmak) manylarynda ulanylýar (*ýagryn bakmak* – «pal atmak»), çünki çagataý ýagryncylary («palçylary») goýnuň pilçesiniň kömegi bilen pal atýarlar. Geň ýeri, Lebap şiwelerinde pilçä *palbakar* diýilýär. Diýmek, pilçe arkaly pal atmak türkmenlere-de ýat däl eken.

Ýagyzyz – *Garayagyzyz* diýen goşma sözde duş gelýän *ýagyzyz* sözi garamtyl-goňur reňki (Güne ýanany, Günüň ýakan tenini) bildirýär. Ol «ýan» (oda ýan) manysyndaky *ýak* sözünden we -yz goşulmasyndan emele gelip, soňra *ýak* sözüniň *k* sesi *g* sesine geçipdir: *ýakyzyz* < *ýagyzyz*. Bu söz Orhon-Ýeniseý ýazgylarynda-da duş gelýär: *ýagyzyz ýer* - «garamtyl-goňur ýer», «gara toprakly mes ýer».

Ýahna – Bişirilen etiň sowadyp iýmek üçin soňa goýlanyny aňladýan *ýahna* sözi parsalaryň «buz» manysyndaky *ýah* sözünden we -na goşulmasyndan durýar. Manysy – «bişirilip sowadylan et».

Ýaka – Eşiğiň boýnuň daşyna aýlanýan ýokary kenaryny, gyrasyny aňladýan bu söz «ýan, tarap» manysyndaky *ýak* sözünden we at ýasaýjy -a goşulmasyndan durýar. Şiwelerimizde *bu ýanda* manysynda *bu ýakda* söz düzümi hem ulanylýar.

Ýakalaşma – Türkmen milli göreşiniň Türkmenistanda giňden ýaýran iki görnüşiniň birini aňladýan bu söz *ýaka*

sözünden (ser. *Ýaka*) we *-la*, *-ş* hem-de *-ma* goşulmasyndan durýar. Bu göreşde köplenç ýakadan tutulyp göreşilýändigini üçin, ol şeýle at alypdyr. Ýakalaşmada dyzy ýa ýanbaýy däl-de, diňe ýagyrnysy ýere degridende, garşydaş ýeňildi hasap edilýär.

Ýakmak – «Ot ýak» manysyndaky *ýak* sözünüň gadymy asly *çak* bolup, ol iki gaty zadyň biri-birine urlanda çykarýan sesinden emele gelipdir. Daşa urlup ot alynýan demriň *çakmak* diýen ady şu sözdendir. Häzir bu söz *kükürt*, *ýyldyrym çakmak* sözlerinde duş gelýär. Ç~ý ses çalşygy esasynda dörän sözler türki dillere, şol sanda türkmen dilinde mahsusdyr: *çagba-ýagmak*, *çaykamak* – *ýaykamak* we ş.m. Ýene-de ser. *Çakmak*.

Ýakut [ýa:ku:t] – Gymmat bahaly bezeg daşynyň ady bolan bu sözi araplaryň *ýahont* sözünden hasaplaýarlar, emma arap diliniň sözlüklerinde ol *alynma söz* diýlip bellendir. Dogrudan-da, Altaý dil umumylygy döwründe gadymy türki we mongol dillerinde *ýa:t/ýa:da* sözi bolup, ol ýagyş daşynyň (ýagny ýagyş ýagdyrýan daşyň) ady hökmünde ulanylypdyr. Türkşynas alymlar bu *ýat* sözünü *ýakut/ýagut* sözünüň *k/g* sesi düşüp gysgalan görnüşi hasaplaýarlar. Gündogarda ýaşaýan türki halklarda «ýakut daşy» manysynda *gaş/kaş* sözi ýörgünlidir. Bu söz ýüzügiň gaşy görnüşinde türkmen dilinde giňden ulanylýar.

Ýakyn [ýaky:n] – «Uzak», «daş» sözünüň garşydaş manydaky sözi hökmünde geçmişde *ýawuk* sözi ulanylypdyr. Ol XI asyrdan («Kutadgu-biligde») hut şeýle görnüşde ýazylypdyr. Stawropolly we Astrahanly ildeşlerimiziň gepleşiginde häli-häzir hem «ýakyn» manysynda *ýowuk* sözi ýörgünlidir: «*Alys ýeri ýowuk eden at – öwliýä, ýat ýeri tanyş eden gyz – öwliýä*» (nakyl). Geçmiş şahyrlarymyzyň goşgularynda-da *ýawuk* sözüne duş gelýäris: *Kişi bilmez bu ajal ýa-ha ýawuk ýa daşmydyr* (Gurt ogy). Ynha, şol *ýawuk* sözüne hal ýasaýjy *-yn (-gyn)* goşulmasynyň goşulyp, bir söz

hökmünde bitişmeginden hem *ýakyn* sözi emele gelipdir: *ýawuk-yn* < *ýawkyn* < *ýaky:n*. Şu goşulmanyň kömegi bilen ýasalan sözlere ýene mysallar: *daşgy:n*, *güni:n ýüzi:n*, *oňy:n* we ş.m.

Ýal, ýyl – Biri-birinden üýtgeşik, emma goşulan sözleriniň aňladýan manylaryndan asyl kökünüň birdigi duýulýan bu sözleri şeýle many toparlaryna bölmek mümkin: I. *Ýal* (ýalap iýilýän suwuk nahar), *ýalamak*, *ýalak*, *ýalama*, *ýalmawuz* ýaly sözlerde *ýal/ýala* işligi bir zadyň ýüzüne diliňi ýöredip syrmagy, ýylmamagy, sylp-sypamagy aňladýar. Söz manysynyň giňelmegi bilen *ýal* kökünüň şu manysyndan ýaranmagy aňladýan *ýalynmak*, *ýalynjaň*, *ýalbarmak* sözleri hem ýasalypdyr. Türki (türkmen) dillerine mahsus bolan *a~y* ses çalşygy esasynda *ýal* sözünüň *ýyl* görnüşine geçmegi bilen ondan *ýylmanmak*, *ýylmyldy*, *ýylým* ýaly ençeme sözler emele gelipdir. *Ýalamak* we *ýylmamak* hereketleriniň şol bir kökden gaýdýandygyna göz ýetirmek kyn däl. 2. «Öwşün atmak, şöhle saçmak» manysyndaky *ýalkym*, *ýalyn*, *ýalpyldy* ýaly sözleriň *ýal* köki hem ýokarda teswirlenen *ýal* sözi bilen asyldaşdyr, emma soňra bularyň manysy biri-birinden esli uzaklaşypdyr. Söz manysynyň giňelmegi we *a~y* ses çalşygy netijesinde *ýal* sözi *ýyl* görnüşine geçip, ondan *ýylpyldy*, *ýylдыра*, *ýylдырым*, *ýylдыз...* ýaly sözler ýasalypdyr.

Ýal [ýa:l] – At, eşek ýaly käbir haýwanlaryň boýnunyň üstünde uzaboýuna biten uzyn tüýleriň ady türki dillerde şeýle şekillerdedir: *ýele* (türk), *ýal* (azerb., başgyrt, özbek, tatar), *ýa:l* (türkmen), *ýaýla* (uýgur), *žal* (gazak, altaý, garagalp.), *jal* (gyrgyz), *siýel* (ýakut). Kaşgarly *ýalyg* (*a* sesi gysga) sözünü «atyň ýaly», «eýeriň iki gaşy», «guşlaryň hüpügi» we «horazyň kekeji» ýaly dört manyda ulanyp, bu sözünň *ýa:l* (*a* sesi uzyn) görnüşinde-de ulanylýandygyny, aslynyň bolsa *ýyl* şekilindedigini belläpdir. Şu aýdylanlardan ugur alyp, bu sözünň

köki barada iki çaklama hödürlemekçi: 1. *Ýal* sözünüň *ýele* (türk), *siýel* («ýel» sözünüň ýakutça görnüşi) we *ýaýla* («ýaýyl» - uýgur) görnüşlerinden ugur alynsa, ol at ýalynyň ýeliň ugruna selpildeýşi, seçelenişi bilen baglydyr: «selpildeýji», «seçelenýän». 2. Kaşgarlynyň «*ýalyg/ýal* sözünüň asly *ýyldyr*» diýen jümlesinden ugur alsak, bu söz *ýal/ýyl* sözünüň «ýaldyramak», «ýalpyldamak» manysy bilen baglydyr (ser. *Ýal, ýyl*), çünki eýeriň gaşlary-da, atyň ýaly-da, horazyň kekeji-de, guşlaryň bezemen hüpükleri-de ýaldyraýjy, lowurdaýjy nârselerdir.

Ýalak – Ite ýal, suw berilýän gabyň ady bolan bu söz *ýala* düýp işliginden we *-k* goşulmasyndan durýar, çünki it oňa guýlan zady ýalap iýip-içýär. Aslynda *ýala* sözi hem *ýal* kökünden we *-a* goşulmasyndan emele gelipdir. *Ýal* köki at hyzmatynda ýaly (itiň ýalyny), işlik hökmünde-de ýalamagy aňladýar. L.Z.Budagow gypjak dillerinde yssyda itiň dilini çykaryp hereketlendirişine *ýalyn* diýilýändigini belläpdir. *Ýalak* sözi *ýelag* görnüşinde pars diline-de geçipdir. Ýene-de ser. *Ýal, ýyl*.

Ýalama – *Ýal* (ser. *Ýal-I*) kökünden we *-a* hem-de *-ma* goşulmalaryndan durýan bu sözün aňladýan manylary şeýle: 1. Dodagyny çalt-çalt ýalaýan; 2. Şyr-takyr, ýeliň ýalap geçýän düzlügi (göçme manyda); 3. Derýanyň ortasynda iki tarapyňy suw ýalap geçýän dilkaw adajyk.

Ýalan – «Çyn däl», «galp», «aldaw» manylaryndaky bu söz *ýalaňaç* (*ýalaň, ýalan*) bilen asyldaşdyr. Ol *ýal* kökünden (ser. *Ýal – I*) we *-an* goşulmasyndan durýar. Manysy – «eşiksiz», «tutaryksyz», «çyplak».

Ýalaň, ýalaňaç – «Eşiksiz», «çyplak» manysyndaky *ýalaň* sözi *ýal* kökünden we at ýasaýjy *-aň* goşulmasyndan durýar. *Ýal* sözi, biziňçe, *ýalamak* (ser. *Ýal*) bilen kökdeş bolsa gerek: «daşy ýylmanan, sypyrylan», ýagny «çyplak». Häzir *ýalaň* sözi

köplenç «aýakýalaňaç» manysynda ulanylýar: *Garyp aýakýalaň, kendir guşakdyr* (Magtymguly). *Ýalaň* sözünüň yzyna -aç goşulyp, ondan «eşiksiz» (çuw ýalaňaç) sözi ýasalypdyr.

Ýalaňy – Ýakylanda köz däl-de, ýalyn emele getirýän çöp-çalamy aňladýan bu söz «ýalamak» manysyndaky *ýal* (*ýala*) sözünden we -aň (deň. *tozan/tozaň*) hem-de sypat ýasaýjy -y goşulmasýndan durýar. Ser. *Ýal*.

Ýalawaç – Gadymy Ýeniseý daş ýazgylarynda «ilçi» manysynda ulanylan *ýalabaç* sözi, biziňçe, «ýalap-ýylmap düzetmek» manysyndaky *ýala* sözünden (ser. *Ýal*) we -waç goşulmasýndan durýar (deň. *oýnawaç, ýelpewaç*). Iki ýurduň arasyndaky oňsuzlygy, harby, syýasy we beýleki dawalary düzedip-tertiplenýänligi üçin, bu wekillere şeýle at berlipdir. Geçmişde türkmenler arasynda hem bu söz ýörgünli bolupdyr. Muny salyrlaryň üç uly bölüminden birine *ýalawaç* diýlendigi, Sarahs etrabynda *Ýalawaç* atly obalaryň bardygy hem tassyklaýar. Galyberse-de, Muhammet pygamberiň (Allanyň ynsanlaryň arasyna iberen wekiliniň) bir ady hem *Ýalawaçdyr*.

Ýalawuç – Il içinde sary garynjalara berilýän bu at *ýala* (*ýalamak, iýmek*) sözünden we -wuç goşulmasýndan ybarat bolup, ol bu zyýanly möjejikleriň gury agaçlary, pürsleri çalt ýalap (iýip) gutarýandygy bilen bagly dakylpdyr.

Ýalazy – Ösümliksiz giň we tekiz meýdany aňladýan bu söz *ýala* sözünden (ser. *Ýal-1*) we köki näbelli -zy goşulmasýndan durýar. *Ýal, ýala* sözi «ýalaňaç», «ýalanan ýaly tekiz, üsti ot-çöpsüzligi üçin ýeliň ýalap geçýän meýdany» ýaly manydadyr.

Ýalçy – Dagyň üstünde ot bitmeýän ýylçyr we tutuş daşdan durýan ýüzüni aňladýan bu söz *ýalpyldamak, ýalbyramak* sözleriniň *ýal* köki bilen asyldaşdyr (ser. *Ýal-2*). Ol *ýal* kökünden we -çy (-çyr) goşulmasýndan durýar.

Ýalçymak [ýalçy:mak] – Altaý, hakas, teleut dillerinde «gönen, bagtly bol» ýaly many aňladýan *ýalçy* sözi *ýalpyldamak*, *ýalbyramak* sözleri bilen kökdeş bolup, *ýal* (ser.) sözünden we -çy goşulmasyndan durýar (Radlow). Bu söz türkmen dilinde seýregräk duş gelip, şiwelerde has ýörgünlidir. Mysal. *Gyssanan gyz äre baryp ýalçy:maz* (nakyl). *Ýalçy* sözünden *ýalçynmak*, *ýalçytmak* ýaly sözler ýasalypdyr.

Ýaldyrak – Uly Köpek ýyldyzlar toplumyna degişli iň ýagty ýyldyzy (Siriusy), şeýle-de şu ýyldyzyň dogup, asmanda görünýän döwrüni – 12.VIII–23.IX aralygyny aňladýan bu söz *ýal* kökünden (ser. *Ýal*) we -d (aslynda -yt), -yr we -ak goşulmalaryndan durýar. Ýaldyragyň ylmy ady *Sirius* arap sözünden bolup, ol hem «ýaldyraýjy» ýaly manydadyr.

Ýalkanmak – Bitirilen gowy iş we alada üçin aglaba Allatagala, galyberse-de il-gün tarapyndan edilýän sylag-hormaty, goldawy aňladýan bu söz «sylmak, sypamak» manysyndaky *ýalamak* işliginiň *ýal* kökünden (ser. *Ýal*) we -k (-yk) hem-de -an goşulmalaryndan durýar. Ýene-de ser. *Alkyş*.

Ýalkym – «Öwşün atýan, ýalpyldaýan şöhle» manysyndaky bu söz işligiň *ýal* kökünden (ser. *Ýal*) we -k (-yk) hem-de -ym goşulmalaryndan durýar.

Ýalman – Öň aýaklary gysga, art aýaklary hem-de guýrugy uzyn gemrijini aňladýan *ýalman* sözi onuň ýalmawuzlygy, gören zadyny gemrip zaýalaýanlygy, ýer köwýänligi bilen baglydyr (*ýalma+n*). Türkmen dilinde *atýalman*, *atar* hem diýilýän bu möjejigiň türki dillerde ençeme ady bar: *Goşayak* (*goşa aýak* – türkmen şiweleri), *kosayak* (gazak), *koşayak* (gyrgyz), *kuşayak* (tatar, özbek), *ýalaman* (garagalp.), *kayura* (çuwaş, *kay* – «ters», *ura* – «aýak», ýagny «tersaýak») we ş.m.

Ýalmanmak – Nahardan ät galyp ýuwduňmagy, aşa doýup, dodaklaryňy ýalamagy, tamşanmagy aňladýan *ýalman*

sözi *ýal* («ýalamak») sözünden we *-ma* hem-de *-n* goşulmalaryndan durýar. Kaşgarly *ýalman* sözüni *ýalwan* görnüşinde ulanypdyr.

Ýalňyş – «Säwlik» manysyndaky bu sözün asly *ýaňlyş* bolup, ol *ň* we *l* sesleriniň orunlaryny çalyşmagyndan döräpdir. Bu söz türk we uýgur dillerinde *ýaňlyş* görnüşinde, asylky şekilinde ulanylýar (Radlow). Ol «täze» manysyndaky *ýaňy* sözünden we *-l* hem-de *-yş* goşulmalaryndan durýar (Budagow). Manysy – «ýörelgäni täzeleýiş», «dogry ýoldan başga ýola düşüş», «azaşmak».

Ýalňyz [ýalňy:z] – «Sopbaş, ýeke özi» manysyndaky bu söz *ýalaňaç* sözi bilen kökdeş bolup, *ýalyň* sözünden we *-yz* goşulmasyndan durýar: *ýalyňyz* < *ýalňyz*. VII asyra degişli türk ýazuw ýadygärliklerinde ol *ýalyňus* görnüşinde ýazylypdyr (Malow). Türk dillerde bu sözün ulanylyşy şeýle: *ýalňyz* (türk, azerb.), *ýaňgyz* (başgyrt), *ýalgyz* (gazak, özbek, tatar), *ýalguz* (uýgur), *jalgyz* (gyrgyz, garagalp.). Diňe türkmen dilinde bu sözün ikinji bognundaky *y* sesi uzyn aýdylýar. Belki-de, onuň *ýalyň* öz sözleriniň goşulmagyndan emele gelen bolmagy ähtimaldyr. Bu ýagdaýda *öz* sözünüň *ö* sesi *y* sesine öwrülüp, türkmen dilinde onuň uzynlygy saklanypdyr.

Ýalpak – «Çuň däl» (gap-gaç we suwly ýerler barada) manysyndaky bu söz *ýal* kökünden, *-pa* (*-ma* bilen kökdeş) we *-k* goşulmalaryndan durýar. *Ýal* sözi, biziňçe, *ýaýyl* sözünüň gysgalan görnüşidir.

Ýalta – «Işýakmaz», «temmel» manysyndaky *ýalta* sözi häzir türkmen dilinde ulanylyşdan galan, emma garaçaý, balkar, nogaý dillerinde *jal*, tatar, başgyrt dillerinde *ýal* görnüşlerinde häzirem ýörgünli bolan isimden we işligiň buýruk şeklini ýasaýan *-yt* hem-de at ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar. *Ýal/jal* diýen at sözi ol dillerde «dynç», «hereketsiz» diýen manylardadyr. Sözün ösüş ýoly şeýle: *ýal*+*yt*+*a* < *ýalta*.

Ýalyn – Ýalaňy odun atylanda birden lowlap ýokary göterilýän we ýeliň ugruna töwerege çabraýan ýalpyldyly gyzgyn gazy aňladýan bu söz *ýal* sözünden we *-yn* goşulmasyndan durýar. *Ýal* (ser.) sözi *ýalamak* işligi bilen kökdeşdir. Onuň ýeke özi hem geçmişde işlik hyzmatynda ulanylypdyr: *Ot ýaldy* – «Ot ýalynlady» (Kaşgarly).

Ýama – Eşiğin, köwşüň ýyrtygyna urulýan ýamagy aňladýan bu söz *ýam* kökünden we işlik ýasaýjy *-a* goşulmasyndan durýar. *Ýam* köki *ýapmak*, *ýabşyrmak* sözleriniň *ýap*, *ýab* kökleri bilen asyldaşdyr. Muny käbir türki dillerde (meselem, altaý) *ýapmak* (*ýapynmak*) sözündäki *p* sesiniň *m* sesi bilen aýdylyşy hem tassyklaýar (*ýamynmak*). *P/b~m* ses çalşygy türkmen dilinde-de ýat däl: *ýapaç –ýamaç*, *beýni - meýni*, *baýdal – maýdal* we ş.m. *Ýama* sözünden ýasalan täze sözler: *ýamak*, *ýamamak*.

Ýamaç, ýamyz, ýemdi, ýemşik – Bu sözlere esas bolan *ýam/ýem* diýen söz bir zadyň peselen, egrelip, towlanyp, böwür, bykyn, goltuk emele getiren ýerlerini aňladýar. Meselem, *ýamyz* sözi butlaryň iç ýüzüni, haýwanlaryň ýelniniň töwregini, adamlarda bolsa çatalbanyň iç ýüzüni, gasygy aňladýar. Şonuň üçin türkşynas alymlar *ýamyz* sözünüň aslyny *ýambut* (*ýambuz*, ýagny «buduň iç ýany, iç tarapy») sözleri bilen baglanyşdyrýarlar. Dagyň ýanbaşyny, onuň ekin ekilýän böwürlerini aňladýan *ýamaç* sözi hem *ýam* sözünden we at ýasaýjy *-aç* goşulmasyndan durýar. Ol *ýapaç* sözi bilen hem manydaş we kökdeşdir. Kaşgarlynyň «Diwanynda» we käbir türki dillerde *ýamdu* sözi *ýamyz* ýerine ulanylan hem bolsa, onuň *ýemdi* görnüşi türkmen şiwelerinde ýörgünlidir. Bu sözün asly *ýam* we *tük* («tüý») sözlerinden bolup, ol ýamza biten tüýleri aňladýar. *Ýemşik* sözi hem *ýam* (*ýem*) sözünden *-şik* diýen goşma goşulmadan durýar: *ýem+iş+ik*.

Ýaman – «Erbet» manysyndaky bu söz *ýam* sözünden we at *ýasaýjy -an* goşulmasyndan durýar. *Ýam* sözi, biziňçe, «erbet, gazaply» manysyndaky *ýowuz* sözünüň gadymy *ýawuz* görnüşi bilen kökdeşdir. *Ýawuz/ýabuz* sözünüň *ýaw/ýab* köki *b~m* ses çalşygy netijesinde *ýam* görnüşine geçipdir. *B~m* ses çalşygyna degişli ýene mysallar: *beýni-meýni*, *baýdal-maýdal*, *mahmal-bahmal* we ş.m.

Ýan [ýa:n] – «Tarap, gapdal» manysyndaky bu söz, biziňçe, *ýa* kökünden we at *ýasaýjy -n* goşulmasyndan ybaratdyr: *ýa+n* (deň. *günorta+n*, *uzy+n*, *ýag+yn*). Muny «ýan» manysynda çagataý dillerinde ýörgünli ulanylýan *ýak* (*ýa+k*: *o ýakga* - «o ýana») sözi hem tassyklaýar. Ýene-de ser. *Ýanaw*, *ýanawuç*, *ýanbaş*.

Ýanardag [ýanarda:g] – Ýeriň, köplenç dagly ýerleriň göwsüni ýaryp ýokary atylýan otly, ýalynly gyzgyn maddanyň çykýan ojaklaryna *ýanardag* («ýanýan dag»), gaýnap çykýanlaryna *gaýnag*, läbigiň aşagyndan gümmezekläp, patlap atylýp çykýan ýerlerine *patlawuk* diýilýär. Ýene-de ser. *Patlawuk*, *wulkan*.

Ýanaw [ýa:naw] – Deňizde gämi ýanalýan köprini (desgany) aňladýan bu söz *ýan* (ser.) sözünden we işlik *ýasaýjy -a* hem-de at *ýasaýjy -w* goşulmalaryndan durýar.

Ýanawuç [ýa:nawuç] – I. Päkini çalmak, ýüzüni gylawlandyrmak üçin ulanylýan gaýşy we ş.m. närseleri aňladýan bu söz *ýana* düýp işliginden (ser. *Ýan*), *-a* hem-de *-wuç* goşulmalaryndan durýar, çünki päki şol närselere ýanalýar, çalynýar. 2. Owujyň (ser. *Owuç*) ýarysyny, ýagny bir elni owujyny aňladýan bu söz *ýan* (ser.) we *owuç* sözlerinden emele gelipdir.

Ýanbaş [ýa:nbaş] – But süňküniň çanaklyk bilen birleşýän gapdal tarapynyň ady bolan *ýanbaş* sözi *ýan* (ser.) we *baş* sözlerinden ybaratdyr. Bu sözdäki *baş* «kelle» manysynda däl-

de, *but* omaçasynyň başyny aňladýan bolsa gerek. Söz manysynyň giňelmegi bilen *ýanbaş* sözi dagyň, baýryň *ýanbaşyny*, egin ýeri, bir tarapy çalaja peselip gidýän gyrlary hem aňladýar. Aşgabadýň günbataryndaky *Ýanbaş* diýen oba baýryň *ýanbaşynda* ýerleşendigi üçin şeýle at alypdyr.

Ýandak – Düýäniň söýüp iýýän tikenli ösümliginiň bu ady *ýanmak* işliginiň *ýan* kökünden we *-dak* goşulmasyndan durýar. Ýandak tamdyrtowy, ýalaňy odun hökmünde giňden ulanylýar. Şonuň üçinem uly türkşynaslar L.Z.Budagow we W.W.Radlow dagy *ýandak* sözünü «küýze bişirilende kürede ýakylýan, odun hökmünde ulanylýan ösümlik» diýip düşündirýärler. Kaşgarlynyň «Diwanynda» *ýandak iken* sözi «düýäniň iýýän oty» tarzde teswirlenipdir.

Ýanlyk – Gatyk ýaýylýan deri gaby aňladýan bu sözün asly *ýaýyk*, *ýaýlyk* bolup, ol edebi dilde soňra *ýanlyk* görnüşine geçipdir. Ýene-de ser. *Ýaýyk*.

Ýanmak – «Ýakmak», «köýmek» ýaly many aňladýan *ýan* sözi aslynda *ýa* kökünden we *-n* goşulmasyndan durýan bolsa gerek. Muňa *ýan* sözi bilen manydaş *ýal* (*ýalaw*), *ýak* (*ýakmak*) sözleriniň düzümi hem güwä geçýär: *ýa+l*, *ýa+k*, *ýa+n*. Bu sözlerdäki *ýa* kökünüň manysy onuň ýagtylyk, gyzgynlyk, ýalkym saçýan ot, köz, ýalyn ýaly närseleri aňladýanlygy bilen bagly yüze çykandyr diýip çaklaýarys. Ýöne bu çaklama entek düýpli derňewe mätäç.

Ýaň – Päselden yzyna serpilip eşidilýän sesiň *ýaň* diýen ady ses meňzetmesi esasynda döräpdir. *Ý~j* ses çalşygy esasynda *ýaň* sözünden jaňňyrdaýan içi dilli metal guralyň *jaň* diýen ady hem emele gelipdir. Ser. *Jaň*.

Ýaña [ýaña:] – «Tarapa, ugra, ýana» manysyndaky bu söz baş düşümdäki *ýa:n* sözünden we ýoneliş düşümiň gadymy *-ga* goşulmasyndan durýar. Bu sözde ýanaşyk gelen *ng* sesi *ň*

sesine öwrülipdir, birinji *a* sesindäki uzynlyk hem yzdaky çekimlä geçipdir: *ýa:nga* < *ýaña:*.

Ýañadan [ýañada:n] – «Gaýtadan, ýamaşgan» manysyndaky bu söz *ýaňy* («täze») sözünden we çykyş düşümiň *-dan* goşulmasyndan durýar: *ýañadan* – «täzeden». Aslynda *ýaňydan* bolmaly bu sözün *y* sesi soňra *a* sesine öwrülipdir, yzky *a* sesi hem uzynlyk alypdyr.

Ýañak – Adamyň iki çekgesini, dulugy aňladýan bu söz «tarap, gapdal» manysyndaky *ýan* (*ýa:n*) sözünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. Şol bir sözde *ň~n* ses çalşygy türki diller, şol sanda türkmen dili üçin hem ýat hadysa däl: *tozan-tozaň* (şiwelerde), *palan-palaň*, *gyran-gyraň*, *tozan – tozaň*, *kirşen – kirşeň* we ş.m. *Ýan* sözünüň *a* sesindäki uzynlyk *ýañak* sözünde soňra ýitipdir. Türkmen dilinde *ýa:n* we *ýaň* sözleriniň ikisi-de ulanylýar. Mysal. *Her kim bir ýana çekdi. Ker bir ýaña:, kör bir ýaña:* (nakyl).

Ýaňky – «Häлки» manysyndaky bu söz *ýaň* (*ýaňy*) kökünden we *-ky* goşulmasyndan durýar, ýöne bu sözde *ýaň* (*ýaňy*) köki asylky «täze» manysyny ýitirip, «mundan biraz öňki», «häлки» ýaly many aňladýar.

Ýañlanmak – Sesiň päsgelden yzyna serpilip, ýene özüne gaýdyp gelmegini aňladýan bu söz *ýaň* (ser.) sözünden we *-la* hem-de *-n* goşulmalaryndan durýar: «ýañlanyp, gaýtadan öwrülip gelýän (ses)».

Ýañra – Biderek we köp sözleýän adamy aňladýan *ýañra* sözi *ýañlan* işliginiň *ýaň* kökünden (ser. *Ýaň*) we *-r* (*-yr*) hem-de *-a* goşulmasyndan durýar: *ýaň+yr+a – ýañra*.

Ýaňsy – Göwnüýetmezçilik etmek we üstünden gülmek maksady bilen biriniň sözünü kesä çekip, agzyna öýkünip, gaýtalap aýdylýan kinaýaly sözün *ýaňsy* diýen ady *ýaň* (ser.) sözünden we *-sy* goşulmasyndan durýar. Deň. *ýassy* (wagt) – *ýatsy*.

Ýaňy – Häzir edebi dilde «mundan sähelçe öň» manysynda ulanylýan bu söz aslynda «täze» diýmekdir: *Donuň ýaňysy, dostuň könesi* (nakyl). Türki dillerde onuň şekilleri şeýle: *ýeni* (türk, azerb.), *ýeňi* (uýgur), *ýaňy* (başgyrt, altaý, türkmen), *ýaňa* (tatar, gazak), *ýangi* (özbek), *jaňy* (gyrgyz), *žanga* (garagalp.), *saňa* (ýakut). *Ýaňy* sözi *ýaň/ýan/ýen* kökünden we -y goşulmasyndan ybaratdyr, emma *ýaň/ýen* kökünüň özeni (asly) belli däl.

Ýaňyltmaç – Halk döredijiliginiň bir ugry hasaplanýan ýaňyltmaçlar söz oýnatmagyň bir täri bolup, aýtmasy kyn, dili «ýeniji» meňzeş sözleri çalt aýtmakda geçirilýän ýaryşlarda köp ulanylýar. *Ýaňyltmaç* sözi *ýaňyl* (ser. *Ýalňyş*) diýen düýp işlikden we -t hem-de -maç goşulmalaryndan durýar. Manysy – «ýalňyşdyryjy». Budagow ýaňyltmaja şeýle mysal getirýär: *Sabançada Şaban sopy saman satar, sapan çatar* (*Sabança* – şäher ady) – «Sabançada Şaban sopy saman satar, sapan (azal) sürer».

Ýap – *Gapmak* işliginiň *gap* köki bilen asyldaş bolan *ýap* köki bir zady beýlekisine diräp, söýäp, gapyşdyryp goýmagy aňladýar. Bu sözden dörän käbir sözler: *ýapmak* – çörek ýapmak, üstüni (gapyny) ýapmak; *ýapy* – egin ýer, peselip gaýdýan belentlik, ýanbaş tekizlik; *ýapgyt, ýapaç* – bular-da şol manyda. Şiwelerde *ýapaç* sözi *ýamaç* şeklinde-de aýdylýar. *Ýap* sözünden aýrylyp çykan *ýam* sözi *ýama, ýamak* sözlerine esas bolupdyr. Ser. *Ýama*.

Ýap [ýa:p] – Aryk, kanal ýaly uly akarlardan bölünip aýrylýan kiçi suw ýollaryny aňladýan bu söz «aýyrt», «bölek», «şaha» manysyndaky *ýa:p* sözünden durýar. *Ýap* sözünüň şu manysy türkmen dilinde saklanmadyk hem bolsa, ol çuwaşlarda häzirem derýanyň goluny, arnasyňy aňladýar. *Ýap* sözi *ýaba, ýabak* diýen oba hojalyk gurallarynyň atlarynda-da duş gelýär. Tatarlar ýabagyň dişlerine *ýap* (öç *ýapla sänek* -

«üç dişli ýabak»), çuwaşlar *ýupa* diýýärler. Çuwaşça ýaplaryň, joýalaryň ady-da *ýupa* görnüşindedir.

Ýapaç – 1) Ýapgyt, ýapaşak, egin ýer; 2) ýaplygyp, ýapbaşyp, keçä dönüberen ýaz ýüňi; howut salnan düýäniň örküjindäki ýaplygan ýüňi aňladýan bu söz «eňňit», «pesmer», «aşak» manysyndaky *ýap* sözünden we *-aç* goşulmasyndan durýar. Ýene-de ser. *Ýamaç*. Şu manydaky *ýap* sözünden dörän täze sözler: *ýapy* (ýap+y), *ýapaşak*, *ýalbyldak* (pes heň bilen aýdylýan aýdym), *ýaprak*, *ýapalak* (ýapbaşyk, üsti ýasy tegelek depe), *ýapaşak* we ş.m.

Ýapagy – I. Alty aýlyga çenli bolan erkek gulny (taýy) aňladýan bu söz *ýap* sözünden (ser. *Ýaby*) we *-ak* hem-de *-y* goşulmalaryndan durýar. *Ýap* sözi «ýapyşmak», «çolaşmak», «düyrlenmek» manysyndadyr. W.G....Egorow *ýapagy* sözünü «tüyüni birinji gezek döken (ýagny ikinji ýaşa giden) taý» diýip düşündirýär. *Ýapagy* sözünüň türki dillerde ulanylyşy şeýle: *ýapygan* (Zamahşary), *jabagy* (gyrgyz, gazak), *çabaga* (hakas), *ýupah tiha* («ýapagy taý» - çuwaş), *ubaha* (ýakut) we ş.m. Mongol dilinde ýapaga *daaga(n)* diýilýär. Bu söze Magtymgulydan bir mysal. *Baytal ýapagysyn çekermiş çöle*. 2. Ýaplygyp duran pes hilli ýüňi, şeýle-de tüý düşýän döwründe özi gaçan ýapbaşyk ýüňi aňladýan bu söz ýokardaky bilen kökdeşdir. Kaşgarly *ýabagy* sözünü «ýaplygan ýüň», «çolaşan saç» manysynda getirýär.

Ýaprak – Ösümlikleriň ýaşyl örtügi bolan *ýaprak* sözi *ýap* (ýapmak) işliginden we *-rak* (has anygy *-yr* we *-ak*) goşulmasyndan hasyl bolup, gök otlaryň, agaçlaryň ýapynjasyny aňladýar. Bu söz köne ýazuw ýadygärliklerinde *ýapyrgan* (ýap+yr+gan), *ýapurgak* (ýap+ur+gak) görnüşlerde duş gelýär.

Ýara – Teniň şikes ýeten yeriniň *ýara* diýen ady «böl, kes, çap, deş» manylaryndaky *ýa:r* kökünden we at ýasaýjy *-a*

goşulmasýndan durýar. Bu sözde *a* sesindäki uzynlyk soňra ýitirilipdir. *Ýara* sözi mongol dilinde-de şu görnüşdedir.

Ýaradan – Allanyň türkçe atlarynyň biri bolan bu söz «döret» manysyndaky *ýarat* düýp işliginden we ortak işlik *ýasaýjy -an* goşulmasýndan durýar.

Ýarag – Atýan, çapýan, deşýän, kesýän gurallary aňladýan bu sözün manysy barada iki çaklama hödürlemekçi: 1. «Uruş geýimi» manysyndaky *ýarak* sözünden. Şu manyda ol Orhon boýunda 732-nji ýylda Kültegin bagyşlanyp dikilen daşyň ýüzüne ýazylan ýazgylarda duş gelyär. Kaşgarly *ýarak* sözünü *ýaryk* görnüşde ulanypdyr. *Ýarak/ýaryk* sözi bolsa aslynda «ýagty», «ýalkym» manysyndadyr, çünki metaldan ýasalan söweş geýimleri Günün şöhesine ýaldyrap, lowurdap, şöhle saçýan eken. 2. *Ýarmak* işliginiň *ýa:r* kökünden we *-ak* goşulmasýndan: «ýaryjy gural». Bu ýagdaýda birinji *a* sesindäki uzynlyk soňra ýitipdir.

Ýaramaz – «Ýaman» manysyndaky bu söz *ýara* (göwne ýaramak) düýp işliginden we *-ma* hem-de *-z* goşulmalaryndan durýar. Manysy – «göwne ýaramaýan», «erbet», «ýaman».

Ýaraşyk – «Ylaşyk» manysyndaky bu söz köp manyly *ýara* düýp işliginiň «gelişmek», «göwne ýakmak» manysy bilen bagly döräpdir, *-ş* we *-yk* goşulmalardyr. «Gelşik», «görk» manysyndaky *ýaraşyk* sözi hem ýokardaky manyda ugur alýar. Mysal. *Harby eşik saňa gowy ýaraşýar*. Sözün şu manysy bilen bagly dakylýan *Ýaraş* diýen oglan atlary hem ýörgünli.

Ýarganat [ýarga:nat] – Ganatlary ýukajyk deriden bolup, gije uçýan süýdemdiriji syçanyň bu ady «deri», «eýlenmedik deri» manysyndaky *ýary* we *ganat* sözlerinden ybaratdyr. Türki dillerde onuň ady *ýarasa* (türk, azerb.), *ýarganat* (başgyrt, gazak, türkmen), *ýarkanat* (tatar), *jarganat* (gyrgyz), *körşepelek* (özbek), *şäpirän* (uýgur) we ş.m. şekillerdedir.

Ýargy [ýa:rgy] – Türki dillerde, şeýle-de Daşoguz we Garagalpagystan türkmenleriniň gepleşiginde «ary» (iki adam bolup işledilýän uly byçgy) diýen manyda ulanylýan bu söz *ýarmak* işliginiň *ýa:r* kökünden we -gy goşulmasyndan durýar. Deň. *byç+gy*, *kesgi*, *kowgy*. *Ýar* sözi aslynda «bitin zadyň ýarysy», «ikiden bir» manysydadyr.

Ýarma [ýa:rma] – Dänäniň iri üwelen, döwlen, ýenjilen (ýagny ýaryp, iri böleklere bölünen) görnüşini aňladýan bu söz işligiň *ýar* kökünden we at ýasaýjy -ma goşulmasyndan durýar.

Ýarmaşmak – Aglaba türki dillerde, türkmen diliniň hem Lebap şiwelerinde «dyrmaşmak», «çyrmaşmak» manylarynda ulanylýan *ýarmaş* sözi *ýar* kökünden we -ma hem-de -ş goşulmalaryndan durýar. *Dyrmaş*, *çyrmaş* sözleriniň *dyr*, *çyr* kökleri we *ýar* sözi şol bir köküň dürli öwüşginleridir: *d~ç~ý*.

Ýary – Eýlenmedik derini aňladýan *ýary* sözi «örtük, gabyk» manysyndaky *ýar* kökünden we -y goşulmasyndan durýar. *Ýar* sözi *sar* (ser.) bilen hem kökdeşdir. Ýene-de ser. *Ýarganat*.

Ýarym [ýa:rym], **ýarty** [ýa :rty] – Iki bölünen, ýarylan zadyň her bölegini aňladýan bu sözler *ýar* kökünden we at ýasaýjy -ym hem-de -ty goşulmalaryndan durýar. Üç tarapyňy suw gurşap alyp, diňe kenarynyň ujypsyzja bölegi gury ýer bilen sepişýän adalara-da şu söz bilen bagly at dakylpdyr: *ýarymada* – «doly däl ada».

Ýaryş [ýa:ryş] – Güýç synanyşmak maksady bilen geçirilýän dürli besleşikleri aňladýan bu söz, biziňçe, ilki odun ýarmakdaky güýç synanyşygy aňladyp, soňra ýaryşyň beýleki görnüşlerine geçipdir. Sibirde we Orsyýetiň gündogarynda ýaşaýan türki halklar häzir diňe at çapyşygyna *ýaryş* diýýärler. Kaşgarly hem *ýaryş* sözünü «at çapyşygy» terzde düşündirýär. Söz manysynyň giňelmegi bilen *ýar* sözi gazmagy (ýap, guýy gazmagy) aňlatmaga başlapdyr. Daşoguz welaýatynda bu söz

oba we ýap atlarynda-da duş gelýär: *Galpakýaran, Ýarmyş, Täzeýarmyş.*

Ýas [ýa:s] – «Matam» manysyndaky bu sözi türkşynaslar *ýa's* diýen arap sözünden hasaplaýarlar, emma Hasan Eren ony «ölüm» manysyndaky gadymy türki söz diýip belleýär. Ol öz çaklamasyna majar dilinde şu manyda geasz sözünüň ulanylýandygyny delil getirýär.

Ýasamak – «Bejermek, oňarmak» manysyndaky *ýasa* sözi *ýas* kökünden we *-a* goşulmasýndan durýar. *Ýas* we *ýaz* sözleri aslynda kökdeş bolup, «düzlemek», «ýazmak», «bejermek» ýaly many aňladypdyr. Külteğine bagyşlanan gadymy ýazgylarda *ýasa* sözi «gur», «gurna» manysynda ulanylypdyr. Mongol dilinde-de *ýasa, ýasak* sözleri «düzgün, tertip, kada» ýaly manydadyr. Ýene-de ser. *Ýasy.*

Ýasawul – «Arçynyň buýrugyny berjaý ediji», has soňrak «poliseý», «atly nöker» ýaly manylary aňladan bu gadymy türki söz «düzgün», «tertip», «düzgünü berjaý etdiriji» manysyndaky *ýasa (ýasamak)* sözünden we *-çy/-çi* ornuna ulanylan *-wul/-gul* diýen mongol goşulmasýndan durýar. Bu söz *ýasaul, ýesaul* görnüşinde slawýan we Ýewropa dillerine-de geçipdir. Orus dilinde ol kazaklaryň atamandan soňky emeldarynyň wezipe adyny bildirýär.

Ýasga – Balkan we Daşoguz welaýatlarynda saý suwlary, şeýle-de dag, gyr gerişleriniň geçmek üçin amatly pesrāk ýerlerini aňladýan bu söz *ýasy* sözünüň *ýas* kökünden we *-ga* goşulmasýndan durýar. Balkan sebitleriniň ilatyny agyzsuwy bilen üpjün edýän süýji suwly köle we onuň kenarynda gurlan şäherçä hem *Ýasga* diýen at dakylpdyr, çünki gündogarynda kölün çuňlugy 1,5 m.-den geçmeýär.

Ýasgynjak – «Ýelbegeý» (dony, çäkmeni ýeňini geýmezden egne atmak) manysyndaky bu söz Kaşgarlynyň *ýahsyn (Er kaftan ýahsyndy)* şekilinde, ýokardaky manyda

ulanan sözündendir. Ol «ýagyryny», «egin» manysyndaky *ýah/ýag* sözünden we *-syn* (deň. *Suwsun*) hem-de *-jak* goşulmalaryndan durýar.

Ýasmyk – Türkmen dilinde ekinlere zyýan berýän ýasyja porsy möjegi, şeýle-de dānesi ýasy jōweni, kābir türki dillerde bolsa merjimegi (noýbapisint dāneli ekini, orusça ady *çeçewisa*) aňladýan bu söz «ýasy» manysyndaky *ýas* sözünden (ser. *Ýasy*) we *-myk* goşulmasýndan durýar.

Ýassy – Garaňky gatlyşandan giç agşama çenli bolan wagty aňladýan *ýassy* sözi *ýatmak* işliginiň *ýat* kökünden we *-sy* goşulmasýndan durýar (deň. *ýasy*, *geňsi*, *porsy*). Manysy – «ýatylýan wagt»; «ýatmazdan öň okalýan namaz».

Ýassyk – Ýatanda başyň aşagyna goýulýan nārsāni aňladýan bu sözün manysyny iki hili düşündirmek mümkin: 1. *Ýatmak* işliginiň *ýat* kökünden we *-syk* goşulmasýndan ybarat bolup, ýanaşyk gelen *t* we *s* sesleriniň orunlaryny çalyşmagyndan şeýle şekile geçipdir: *ýat+syk* < *ýastyk*. Hytaýda ýaşaýan salar türkmenleri ýassyga *ýatuh* diýýärler. 2. *Ýassyk* sözünüň türki dillerde şekilleri şeýle: *ýastyk* (türk, başgyrt, nogaý, özbek, tatar), *ýastyg* (azerb.), *jastyk* (gazak, gyrgyz), *ýastuk* (uýgur), *dastyk* (altaý, garagalp.), *syrtyk* (tywa), *sytyk* (ýakut, *syt* – «ýat»), *satar* (çuwaş) we ş.m. Görnüşi ýaly, salarlaryň *ýatuh* sözünden başga, türki dilleriň hiç birinde derňelýän sözün düzüminde *ýat* dāl-de, *ýas* sözi ulanylypdyr. Bu bolsa başyň aşagyna goýulýan daýanjyň ýasy (we ýumşak) nārsedigi bilen bagly at alan bolmagynyň ähtimallygyny görkezýär. Eger şeýle bolsa, onda *ýassyk* (*ýastyk*) sözi «ýasy» sözünüň *ýas* kökünden we *-tyk* goşulmasýndan emele gelipdir. Deň. *goltuk*, *kindik*, *übtük*, *kürtük*. *-tuk* goşulmasynyň goşma goşulma bolmagy-da mümkindir: *-t* (*-yt*) + *-yk*.

Ýasy – «Boýy pes we üsti tekiz» manysyndaky bu söz *ýazy* sözünüň *ýaz* kökünden (ser. *Ýazy*) we *-sy* goşulmasyndan durýar: *ýaz+sy* < *ýazsy* < *ýasy* (deň. *geňsi*, *porsy*). Goşulmanyň dymyk *s* sesiniň täsiri bilen *z* sesi soňra *s* sesine öwürülýär: *ýassy*. Türkmen şiwelerinde *ýasy* sözi iki *s* bilen aýdylýar. Ýene-de ser. *Ýasamak*.

Ýaş [ýa:ş] – Bu sözün manylary: 1. Ter, gök, suwly (ösümlük hakda). 2. Çaga, ýetginjek. «Ömür senesi, ýyl» manysy *ýaş* sözünüň şu manysy bilen baglydyr. 3. Göz *ýaşı*, çyg. Bularyň birinjisi (ösümlügiň gök-ýaşyl ýapragy, *ýaşı*) sanalan many öwürşginleriniň esasy we ilkinjisi bolup, söz manysynyň giňelmegi bilen ondan beýleki manylar aýrylyp çykypdyr (Radlow, gazak dilçileri).

Ýaşmak – 1. Gyňajyň agzyň üstüni ýapýan burçuny aňladýan bu söz «gizle, ýygşyr» manysyndaky *ýaş* (ýaşyr) kökünden we *-mak* goşulmasyndan durýar. Kaşgarly *ýaş* sözüne *Tewe münüp, koý ara ýaşmaz* («düýe münüp, goýnuň arasynda gizlenip bolmaz») nakylyny mysal getirýär. 2.«Batmak» (Gün barada) manysyndaky bu söz *ýaş* sözünüň ýokarky manysy bilen bagly döräpdir.

Ýaşyl [ýa:şyl] – Gök otuň, ýapragyň we onuň bilen meňzeş nârseleriň reňkini bildirýän bu söz *ýaş* sözünden (ser. *Ýaş-1*) we *-yl* goşulmasyndan durýar (deň. *gyzyl*, *çagyl*, *aýyl* – şibe sözi, manysy «çeki»). *Ýaşyl* sözünüň manysy – «gök ýaprak reňki».

Ýaşyt [ýa:şyt] – «Bir ýylda doglan; deň-duş» manysyndaky bu söz *ýaşa* işliginiň *ýaş* kökünden we *-yt* goşulmasyndan durýar. Deň. *öwüt*, *gurt*, *ýogurt*, *umyt*, *geçit*, *içit* we ş.m.

Ýat [ýa:t] 1 – «Huş, oý, pikir» manysyndaky *ýat* sözi pars dilinden türki dillere geçipdir.

Ýat [ýa:t] 2 – «Keseki, özge, nätanyş» manysyndaky bu söz, biziňçe, *ýawa* sözünden we *-t* goşulmasyndan durýar (şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *bulut, çabyt, uçut, gorkut, gurt.....*). *Ýaw* sözi *ýaban, ýabany* sözleriniň *ýab/ýaw* köki bilen asyldaşdyr. Uygurlar *ýawa* sözünü «sähraýy», «ýabany» manysynda ulanýarlar (Radlow). Diýmek, *ýat* sözünüň ösüş ýoly şeýle: *ýawa+t < ýaat < ýa:t*. Bu sözden ýasalan täze sözler: *ýadyrgamak, ýatlaşmak, ýatlyk*.

Ýatlyk [ýa:tlyk] – Atadan başlap, 9-njy neberäni (ata-ogul-agtyk-çowluk-ýuwluk-gowluk-geňlik-taňlyk-ýatlyk) aňladýan bu söz «keseki», «nätanyş» manysyndaky *ýat* sözünden we *-lyk* goşulmasyndan durýar.

Ýaý [ýa:y] – Agajyň berk we ýogyn çybyklaryndan ýörite taýýarlanan kirişli gadymy ýaragy aňladýan bu söz aslynda *ýa* kökünden we *-ý* goşulmasyndan ybaratdyr. *Ýa* köki *ýaz* (ýazylyýan, has dogrusy, ýygrylyp-ýazylyýan) we *ýaý* (ýaýylyýan) sözleriniň düzümine-de gatnaşýar, onuň zyndaky *-ý* bolsa *-gak/-ýak* goşulmasynyň gysgalan görnüşidir. Orus türkşynaslary *ýaý* sözünüň ir eýýamda *ýagak* görnüşde-de ulanylandygyny belleýärler: *ýagak < ýaýak < ýaý*. Bu sözün aslynyň *ýa* bolandygyna göz ýetirmek üçin XI asyr «Oguznamasyndan» bir mysal getirýäris: *Uýkuda bir altyn ýa kördi*. Indi bu sözün türki dillerdäki şekillerine-de üns beriň: *ýaý* (azerb., türk, türkmen, özbek), *ýäýä* (başgyrt), *ýuwa* (gazak), *ça* (gyrgyz), *çäýä* (tatar), *ýa* (uýgur), *saa* (ýakut), *saadak* (altaý, garagalp.).

Ýaýdanmak – «Ikirjiňlen» manysyndaky *ýaýdan* sözi *ýaý* kökünden we *-la* hyzmatyndaky işlik ýasaýjy *-da* hem-de *-n* goşulmalaryndan durýar. Ýazuw ýadygärliklerinde *ýaýdan* sözi *ýaýkan*, Kaşgarlynyň «Diwanynda» bolsa *ýaýkal* görnüşlerinde duş gelyär. Bu sözlerdäki *ýaý* sözi *çayka* sözünüň *çay* köki

bilen asyldaş bolup, ýaýkyldamagy, göçme manyda hem tasanmagy (ýagny ikerjiňlenmegi, alasarmyklygy) bildirýär.

Ýaýla [ýa:ýla] – «Öri» manysyndaky bu söz ýaz sözünden we *-la* goşulmasyndan durýar: ý~z (deň. *ayak* – *azak*). Ýaýla sözünüň asly *ýaýlagdyr*. Magtymguly ony *ýaýlah* görnüşinde getirýär: *Köňül isläni dek ýaýlahlary bar*. Ser. *Ýa:ýmak*.

Ýaýmak – A sesi gysga aýdylýan *ýaý* işligi ýaz (*ýazmak*) sözi bilen asyldaş bolup, ý~z ses çalşygy netijesinde dürli many öwüşginlerine eýe bolan sözdür. *Ýaý* kökünüň manysy: 1) «seç, dagat, pytrat; 2) jar et; 3) ýaz, ger». Ýene-de ser. *Ýazmak*.

Ýaýmak [ýa:ýmak] – A sesi uzyn aýdylýan *ýa:ý* sözi hem aslynda gysga çekimlili *ýaý* bilen bir kökden döräp, meňzeşräk many aňladýar. Bu söz ýaz we *ýa:z* sözleri bilenem kökdeşdir, käbir tapawutlara seretmezden, manysy hem birdir: «topbak närsäni dagatmak, pytratmak, ýazmak». Bu sözden dörän sözler: (gatyk) *ýa:ýmak*; (hamyr) *ýa:ýmak*; (saç) *ýa:ýmak*; (ýaýlada) *ýa:ýlamak*; *ýa:ýla* we ş.m.

Ýaýramak – «Pytra, darga» manysyndaky *ýaýra* sözi işligiň *ýaý* kökünden we *-yr* hem-de *-a* goşulmalaryndan durýar. *Ýaý* kökünüň özi hem *ýaýra* bilen manydaşdyr.

Ýaýyk [ýa:ýyk] – Sözlüklerde «şiwe sözi» diýlip bellenen bu söz gatyk ýaýylýan deri gabyň adydyr. Ol *ýaý* sözünden we *-yk* goşulmasyndan durýar. Bu söz soňra *ýaýlyk* we *ýanlyk* görnüşlerine geçipdir.

Ýaz [ýa:z] – «Bahar» manysyndaky *ýa:z* sözi *ýaýmak* işliginiň *ýaý* köki bilen asyldaş bolup, gyş öýünden çykyp, ýazylyp-ýaýlyp ýaşalýan möwsümi aňladýar. *Ýa:z* sözünde *a* sesi soňra uzynlyk alypdyr. Altaý dilinde häzirem ýaza *ýaý* diýilýär. Bu söz gadymy türki Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärliklerimizde-de (VII-VIII asyrlar) *ýaý* şeklinde ulanylypdyr. Ser. *Ýa:ý, ýaýla*.

Ýazmak – *Ýaý/ýa:ý* sözleri bilen kökdeş bolan *ýaz* sözünüň esasy manysy «tekiz», «düz» bolup, ol *ý~z* ses çalşygy netijesinde döräpdir. Bu sözden ýasalan täze sözler we aňladýan manylary: 1. *Düşek ýazmak* – düýrlenip goýlan düşegi ýere tekiz ýazmak; *ýygyrdyny ýazmak* – ütüklemek; *hat ýazmak* – tekiz kagyzyň ýüzüne harplary ýazyp çykmak we ş.m.

Ýazuw – «Ýazgyny», «haty» aňladýan bu söz «tekiz, endigan» manysyndaky *ýaz* sözünden we *-uw* goşulmasýndan ybaratdyr (ser. *Ýazy*), çünki hat tekiz närseleriň (kagyzyň, deriniň, gabygyň) tekiz ýüzüne ýazylypdyr.

Ýazy – «Giň düzlük», «sähra» manysyndaky bu söz *ýaz* sözünden we at ýasaýjy *-y* goşulmasýndan durýar. *Ýaz* sözi «tekiz, ýazgyn, düz» diýmekdir.

Ýazyk [*ýa:zyk*] – «Günä», «etmiş», «ýalňyşlyk» ýaly manylary aňladýan bu söz *ýa:zmak* işliginiň *ýa:z* kökünden we *-yk* goşulmasýndan durýar. Ol türkmen, türk, tatar, başgyrt, gyrgyz, altaý, gazak dillerinde günäni, etmişini aňlatsa-da, azerbaýjan, gumuk we nogaý dillerinde «garyp», «bagtsyz» manysyndadyr. *Ýa:zmak* işliginiň bir manysy «barýan ugruňy üýtgetmek», «azaşmak», «ters ýola düşmek» bolup, derňelýän söze onuň hut şu manysy esas edilip alnypdyr.

Ýedigen – Asmanyň demirgazyk tarapynda ýerleşen iki sany ýyldyzlar toparynyň (Uly we Kiçi Ýedigeniň) ady türki dillerde şeýle şekillerdedir: *Ýedigen* (türkmen), *Jezigen ýultuz* (Salar türkmenleri), *Ýedigir/Ýediger/Ýedigen* (türk), *Ýettegen, Çettegen* (altaý, teleut), *Çedi-Han/Çedi syllyz* (tywa) we ş.m. Bu iki toparyň hersi 7 ýyldyzdan ybaratdygy üçin, olara şeýle at berlipdir. *Ýedigen* sözünüň *gen* bölegi *künç* sözünüň *kün* bölegi bilen asyldaş bolup, ol «burç, күнч» manysyndaky gadymy türki sözdür («7 burç emele getirýän ýyldyzlar»).

Türkmen maşgalalarynda 7-nji ogluň *Ýedigen* atlylary hem bar.

Ýegen – Aýal doganyň çagalaryny aňladýan bu garyndaşlyk adalgasy türk dillerde şeýle şekillerdedir: *ýegen* (türk, türkmen), *ýeyen* (başgyrt), *žiyen* (gazak, garagalp.), *žiyän* (özbek), *jeyen* (gyrgyz), *deýen* (altaý), *çeyen* (hakas), *çeyen* (tywa, şor), *siýen* (ýakut). Gadymy türk ýazuw ýadygärliklerinde bu söz *ýegin*, *ýegen*, *ýigan* görnüşlerinde duş gelýär. Külteğine bagyşlanan ýazgylarda *ýigun* görnüşindäki bu sözi S.M. Malow «garyndaş (agtyk?)» diýip düşündirýär. Häzirki türk dillerde *ýegen* sözi gyz dogandan ýa gyzyňdan doglan çagalara (ýegenlere we agtyklara) degişlidir. Garagalpak dilinde *žiyen* sözi diňe bir aýal däl, eýsem erkek doganyň çagalaryny hem aňladýar. Başgyrtlar bu sözi diňe «agtyk» manysynda ulanýarlar. *Ýegen* sözünden *ýegençer* (türkmen), *ýeyensär* (başgyrt), *siýençer* (ýakut) sözi ýasalypdyr. Şu getirilen maglumatlary jemläp, biz *ýegen/ýigen* sözünüň *ýeg/ýig* kökünü «ýaş, ýaşkiçi» manysyndaky söz hasaplaýarys, *-en* – at ýasaýjy goşulma. *Ýeg/ýig* köki *ýigit* sözünde-de duş gelýär. Bu çaklamamyzy *ýegen* sözünüň geçmişde we häzirki käbir dillerde «agtyk» manysynda ulanylýandygy tassyklaýar.

Ýegişmek, ýegşem – «Ýapyryl, бүкүл, egil» manysyndaky *ýegiş* sözi *ýeg* sözünden we *-iş* goşulmasýndan durýar. *Ýeg* köki *eg* sözünüň bir görnüşidir. Günbatar Türkmenistanda gerşiň, dag ulgamynyň üstünden geçmek üçin pesrāk ýerlerine *ýegşem* ýa-da *egşem* diýilýär. Bu söz *ýeg/eg* sözünden we *-iş* hem-de *-em* goşulmalaryndan emele gelipdir. *Baleýşem* diýen demir ýol menziliň ady (onuň *eýşem* bölegi) sözün hut şu manysy bilen baglanyşykly döräpdir: «bal ýaly süýji suwly guýynyň ýanyndaky egşem». Ýene-de ser. *Ýeň*.

Ýek – «Ýaman, erbet» manylaryndaky bu söz *ýekirmek*, *ýek ýigrenmek* ýaly sözleriň düzüminde, nusgawy edebiýatda we halk döredijiliginde köp duş gelýär: *Ýylanyň ýek göreni narpyz, olam hininiň agzynda gögär* (nakyl). Türki dilleriň orta asyr sözlüklerinde *ýek* sözi «şeýtan», «iblis» diýlip düşündirilýär. Ýene-de ser. *Ýigrenmek*.

Ýeke – «Bir» manysyndaky bu söz parslaryň *ýek* («bir») sözünden we at ýasaýjy *-e goşulmasyndan* durýar.

Ýekedaban [ýekeda:ban] – Esasan gyzan demri ýenjip süýmek üçin ulanylýan uly we agyr çekijiň ady bolan bu söz *ýeke* («uly» manysynda, bu söz barada ser. *Ýekegapan*) we *daban* (ser.) sözlerinden durýar. *Daban* sözi bolsa bu guralyň demre degýän ýeriniň adamyň ýa-da düýäniň dabanyňa meňzeşligi bilen baglydyr.

Ýekegapan– Ýabany doňzuň erkegini aňladýan bu söz türki dillerde *gaban* (azerb.), *kaban* (uýgur, kuman, çagataý), *kaman* (gyrgyz), *kaban*, *žalgызak* (garagalp.), *ýekegapan* (türkmen) görnüşlerde duş gelýär. Türkmen dilindäki *ýekegapan* sözi *ýeke* we *gapan* sözlerinden durýar. *Ýeke* sözi «äpet», «daýaw», «ýogyn» ýaly manylardadyr (bu ýabany haýwanyň agramy 300 kg ýetýär). *Ýeke* sözi şu manyda türk dilinde duş gelýär: *ýeke hanjar* – «uly hanjar» (Radlow). *Gapan* sözi «gapagan» (gapýan, dişleýän, has dogrusy, gyýak dişleri bilen topulan jandaryny ýarýan) manysynda bolsa gerek. Bu söz *kaban* görnüşinde orus diline-de geçipdir.

Ýeken – Suwly ýerlerde ösüp, boýra, gara öýe durluk örmekde ulanylýan bu ösümligiň ady *ýek* kökünden we at ýasaýjy *-en* goşulmasyndan durýar. *Ýek* köküniň asly *çiy* (*çig*) bolup, ol maýyşgak baldagyndan sebet, çypda örülýän ýekene meňzeş ösümligiň adydyr (ser. *Çyg*, *çeye*). Şiwelerde *ýeken* sözi aslyna has ýakyn *ýegen* görnüşinde-de ulanylýar. Türk

dillerdäki *ç(j)~ý* ses gezekleşmesini hasaba alsak, bu sözüň ösüş ýoly şeýle: *çig* < *ýig* < *ýeg* < *ýek* (*ýek+en*).

Ýektaý [ýekta:ý] – Ýeke gat ýa-da içliksiz ýukajyk donuň *ýektaý* diýen ady parsalaryň *ýek* («bir, ýeke») we *ta* («gat», «gasyn») sözlerinden durýar.

Ýel, ýelmek – Gadymy türki dillerde hem at («şemal», «öwüsgin»), hem işlik («öwürmek») hyzmatynda ulanylan bu sözüň iki manysy-da türkmen diline mahsusdyr. *Ýelmek* işligine köne türkmen edebiýatyndan mysallar: *Dünyä görmey tutgun galsaň bir künçde, Bady paý dek Ýer ýüzüne ýeldim tut* (Magtymguly). Döwürdeş şahyrlaryň goşgularyndan mysal: «Gyz perzendiň nesibesi ýelende, Rysgy alys menzillere saçylýar». «Sähel sörtük ýele peşmek deý ýelme» (K.Ylýas). Ýel işliginden ýasalan täze sözler: *ýelbegeý*, *ýelgamak*, *ýelgin*, *ýeldirgemek*, *ýelek*, *ýelken*, *ýelk* (ýasamak), *ýelmaýa*, *ýelpewaç* we ş.m.

Ýelbegeý – Ýeňlenilmän egne atylýan daş eşiği aňladýan bu söz *ýel* sözünden, *-be* we *-geý* goşulmalaryndan ybarat bolup, «ýelpeýän», «ýelpeýji» diýen manydadyr.

Ýeldirgemek – «Kem-käs aklyňdan azaşmak» manysyndaky bu sözüň *ýel* kökünü Kaşgarly «jady, doga», *ýelwi* sözünü hem «jadygöý» manysynda ulanypdyr, «al-arwahyň alyna düşen» manyda bolsa *ýelpin* sözünü getiripdir. *Ýeldirge* işliginiň *ýel* köki hem «al-arwah, jyn» manysyndadyr, *-dir* we *-ge* bolsa goşulmalardyr. Manysy – «jynlanmak, däliremek».

Ýele – Tarap aňladýan bu söz «şemal» manysyndaky *ýel* sözünden we at ýasaýjy *-e* goşulmasýndan ybarat bolup, ýeliň gelýän tarapyny aňladýar. Bu sözüň garşylygy ygadyr (*y:ga*, *y:k* sözünden).

Ýelebakar – Ýeliň ösýän ugruny we tizligini bildirýän bu guralyň ady *ýelgowan* (azerb.), *ýelkowan* (türk), *žilkuar* (tatar),

želbakkys (gazak), *ýelebakar* (türkmen) görnüşlerde ulanylyp, ol bu abzalyň ýeliň ugruna tarap öwrülýänligi bilen bagly dakylpydyr (Borjakow).

Ýelek – Guşuň perini aňladýan bu söz «şemal» manysyndaky *ýel* sözünden we *-ek goşulmasyndan* emele gelip, «howany iteriji, kowujy» ýaly many aňladýar. Söz manysynyň giňelmegi bilen *ýelek* sözi Daşoguzda dürli matadan guralyp tikilen iki gapdaly dilik oýma ýakaly çaga eşigini (kirligi), Nohurda bolsa aýallaryň başyna atýan bürenjegini we aşagyndan ýel geçip duran ýaglygyny hem aňlatmaga başlapdyr. Ýeňsiz penjek ýaly eşikleriň *ýelek* diýen ady ençeme türki dillere mahsus bolup, ol ir eýýamda *ýelet* (*ýilet*, *žilet*) görnüşinde arap, soňra ispan, fransuz, ondan hem orus diline geçipdir.

Ýelim – Bir zady beýlekisi bilen ýapyşdyryjy suwuklygyň ady bolan bu söz *ýelek* (ser.) sözi bilen kökdeşdir (*ýel* – «şemal», «öwüsgin» diýmekdir), *-im* – goşulma. Kaşgarly *ýelim* sözünü «tüy, per we ş.m. nárseleri ýapyşdyryjy şepbik» diýip düşündirýär. Balykdan we ösümlüklerden alnyp, ilki ýelek, ýüň ýaly ýumşak nárseleri ýelmemekde ulanylandygy üçin, oňa şeýle at berlipdir.

Ýelin – Ene jandarlaryň süýt ýygnanyp, daşa çykarýan (sagylýan, emilýän) synasyny aňladýan bu söz *ýel* sözünden we *-in* goşulmasyndan durýar. *Ýel* sözi, biziňçe, *selkildemek*, *sel-pildemek* sözleriniň *sel* köki bilen asyldaşdyr (ser. *Sel*). Diýmek, bu sözden ýasalan *ýelin* sözi sagylýan malyň süýtli ýelni has aşak sallanyp, ýörände iki tarapa hallanlaýandygy, selkildeýändigini bilen baglanyşykly döräpdir. Kaşgarly *ýelnedi* işligini «ýelne süýt ýygnanyp, aşak sallandy» tarzda düşündirýär.

Ýelinse – Sagylýan maly çagasy emmezligi üçin, onuň ýelnine geýdirilýän haltanyň *ýelinse* diýen ady *ýelin* (ser.)

sözünden we *-se* goşulmasyndan durýar. Deň. *ýürekse, boýunsa, gabsa*.

Ýelk – *Ýelkildemek, ýelk ýasamak* ýaly söz we söz düzüminde duş gelýän *ýelk* sözi *ýel* (ser.) kökünden we *-ik* goşulmasyndan ybarat bolup, «çalt ýöremek, ýüwürmek» ýaly many aňladýar.

Ýelken – Ýeliň güýji bilen gaýygy ýöredýän berk matanyň *ýelken* diýen ady *ýel* sözünden we *-ik* hem-de *-en* goşulmalaryndan ybaratdyr: *ýel+ik+en* < *ýelken*. Manysy – «ýeligýän», «ýeliň badyna çişýän», «ýeliň güýji bilen hereket edýän».

Ýelmaýa [ýelma:ýa] – Halk döredijiliginde köp duş gelip, üstüne müneni ynýtman, bökdürmän, göz açyp-ýumasy salymda niýetlenen ýerine aşyrýan bu hyýaly düýäniň ady «ýüwürük, çalt ýöreýän» manysyndaky *ýel* (ser.) we *maýa* («düýe») sözlerinden durýar.

Ýelpeze – Türk we käbir beýleki dillerde «ýelpewaç» manysynda ulanylýan bu söz *ýel* kökünden (ser. *Ýel*), *-pe* (*-be/-me* goşulmasynyň bir görnüşi) we gelip çykyşy näbelli *-ze/-se* goşulmalaryndan durýar. *Ýelpeze* sözi «Ýelpezelendi» diýen halk aýdymynyň adynda-da duş gelýär. *Ýelpeze* sözünüň yzyndaky *peze* (*paze*) sözünü pars sözi hasaplaýanlar hem bar.

Ýem – Özbaşdak ulanylmaýandygyna seretmezden, *ýemir, ýempik, ýemrik, ýemiş, ýemşer* ýaly sözleriň düzüminde duş gelýän *ýem* sözi («ýemşik») aslynda *ep* sözi bilen kökdeşdir: *m~p: ep < em < ýem*.

Ýemik – Ýaşyna ýetmedik çagalaryň maňlaýynyň üstündäki süňki gatap ýetişmedik ýumşak ýerini aňladýan bu söz *ýemişmek/ýemşermek* işliginiň *ýem* kökünden we *-ik* goşulmasyndan ybaratdyr, çünki ýaş bäbegiň ýemigi ýüregiň urşy bilen bagly münküldäp durýar. *Ýem* köki, *ep* (*epmek*) köki bilen asyldaşdyr (*m~p*). Ol ýeňil eplenýän, maşşarýan zatlar

barada ulanylýar: Galaýy *yemşerdi/eplendi*. Kaşgarly *yemik* sözünü *ümük* görnüşinde getiripdir.

Ýemşen – Dagda bitýän gyrymsy ösümligi we onuň datly miwesini aňladýan *yemşen* sözi *iýmiş* (ser.) sözünüň gadymy *yemiş* görnüşinden we *-en goşulmasyndan* ybarat bolsa gerek (bu miweli ösümligiň orusça ady *boýaryşnik*). Baraba türkleri ýemşene *yabyşkan* diýýärler. Şundan ugur alyp, onuň adyny *yapyşgan* sözünüň üýtgän görnüşi hasap edýänler hem bar: *yabyşgan* < *yamyşgan* < *yemşen*.

Ýene – «Gaýtadan, täzedan» manysyndaky bu söz *ýen* sözünden we *-e goşulmasyndan* durýar. *Ýen* sözi *ýaňy* («täze») bilen asyldaşdyr. Moýunçura bagyşlanan gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde *ýene* sözi *yana* görnüşinde ýazylypdyr (Malow).

Ýeň – Eşiğiň tutuş goly örtýän we eginden aşak eňýän böleginiň *ýeň* diýen ady *eg/eň* sözünüň bir öwüşginidir. Türkmen şiwelerinde *egin* sözi *eňin* görnüşinde-de aýdylýar. *Eňin* sözünüň *eň* kökünüň öňünden *y* sesiniň artdyrylmagy bilen *ýeň* sözi emele gelipdir. Ýene-de ser. *Ýegişmek*. Tamdyra nan ýapylanda, el bişmez ýaly, tirsege çenli geýilýän galyň gollugyň *ýeňçe* diýen ady hem *ýeň* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-çe goşulmasyndan* durýar.

Ýeňil – «Agyr däl» manysyndaky bu sözün türk dillerdäki şekilleri şeýle: *ýüngül* (azerb.), *ýiňil* (başgyrt), *jeňil* (gazak, gyrgyz, garagalpak garaçay), *jiňil* (tatar), *ýeňil* (türkmen, gumuk, çagataý, özbek), *döňil* (altaý), *samal* (çuwaş). «Tefsirde» bu söz *ýöňül*, *ýügül* (Borowkow), Kaşgarlynyň «Diwanynda» bolsa *ýenik* görnüşlerde ulanylypdyr (*ýenik neň* – «ýeňil zat»). Şu deňeşdirme-sanawa esaslanyp, biz çuwaş dilçisi W.G.Ýegorowyň pikiri bilen ylalaşýarys: *ýeňil* sözi *ýüň* sözünüň türk dillerdäki *ýüň*, *ýün*, *ýin*, *ýen* görnüşlerinden we *-il goşulmasyndan* durýar. Manysy – «ýüň ýaly, pamyk ýaly».

Altaý türkleriniň guw-kiži bölegi *ýeňil* ýerine *ýegeç* sözünü ulanýarlar. Bu sözde *ň~g* (*ýeň-eg*) ses çalşygyndan başga-da, -*il* goşulmasyna derek -*eç* ulanylypdyr.

Ýeňiş, ýeňmek – «Üstün çykmak» manysyndaky bu sözleriň *ýeň* köki, biziňçe, *öň* sözünüň ses öwüşginidir. Diýmek, *ýeňiş* – «öňdeligi gazanyş», *ýeňmek* hem «öňdäki orna çykmak» manysyndadyr. Ýene-de ser. *Öň*.

Ýeňňe – Häzir «aganyň gelni» manysyndaky bu sözün türk dillerde ulanylyşy şeýle: *ýenge* (türk, azerb., gazak, özbek, uýgur), *ýingä* (başgyrt), *jeňe* (gyrgyz), *jeňge* (garagalp.), *jiňgä* (tatar), *çeňge* (tywa), *denge* (altaý), *nige* (hakas), *ýeňňe* (türkmen). Eýuboglu bu sözi iki hili düşündirýär: 1. «Täze» manysyndaky *ýeňi* (ýaňy) sözünden: «öýe täze gelen gelin», 2. Gelniň ýanynda gelen ýeňňesi, ýagny öýe täze gelen gelniň ýanynda bolup, oňa däpleri we edim-gylymlary öwredýän gelin. Biziňçe, ikinji pikir dogry bolsa gerek: «üsti bürenjekli täze gelniň ýeňinden tutup, ony nika öýüne getirýän gelin»: *ýeň+ge*.

Ýeňse – Türk dillerde bu sözün görnüşleri şeýle: *ense* (türk, özbek), *änsä* (azerb.), *ýeňse* (türkmen, garagalp.), *ýilkä* (başgyrt), *ýelke* (gazak, özbek), *ýälkä* (uýgur), *jelke* (gyrgyz), *jilkä* (tatar), *ýitke* (altaý). Görnüşi ýaly, türk diller derňelýän sözde *en/eň/ýeň* we *ýel/ýil* köklerini ulanýan iki uly topara bölünýär. *En/eň/ýeň* köki *eg* sözi bilen asyldaş bolup, ol ýeňsaniň iki tarapa we aşak-ýokaryk aňsatlyk bilen öwrülüp, eglip bilýänligi bilen baglydyr (Eýuboglu), -*se* bolsa goşulmadyr (deň. *gabsa*, *ýelinse*, *boýunsa*). *Ýil/ýel* köki hem, biziňçe, «çalt hereketlenmek, tiz öwrülme» manysyndadyr (ser. *Ýel*). Diýmek, kelläniň arka tarapynyň *eňse/ýeňse* we *ýilke/ýelke* diýen atlary «ýeňil eglip-ýazylýan, çalt öwürüm edýän» ýaly manyda ýüze çykypdyr.

Ýerhoz [ýerho:z] – Arahisiň türkmençe ady bolan bu söz *ýer* we *hoz* sözlerinden emele gelip, bu ekiniň hasylynyň ýeriň aşagynda ösüp ýetişýänligi bilen baglanyşykly döräpdir.

Ýertut [ýertu:t] – Tudana çalymdaş we tagamdaş gyzyly miwe getirýän otjumak ekini hem-de onuň hasylyny aňladýan bu söz *ýer* we *tut* sözlerinden durýar. Türki dillerde onuň atlary şeýle: *çilek* (türk), *çiyäläk* (azerb.), *ýir çilägi* (başgyrt), *çir çilägi* (tatar), *jer jiilek* (altaý), *kulpynay* (gazak, gyrgyz), *kulubnäý* (özbek), *kyzyl bölçürgän* (uýgur), *klubnika* (garagalp., orus sözi) we ş.m.

Ýesir [ýesi:r] – Uruş-galmagalda garşydaşlardan tutulyp, zor bilen äkidilen adamy aňladýan *esir* diýen arap sözi «bag, sargy» sözünden bolup, «goly baglanyp getirilen» diýen manydadyr. Türkmen dilinde *esir* sözi *ýesir* görnüşine geçipdir.

Ýetim [ýeti:m] – «Enesiz-atasyz, hossarsyz» manysyndaky bu sözün köki arapçadyr. Arapça we türkçede onuň manysy birdir.

Ýetmiş – ser. *Altmys*.

Ýez – Amyderýanyň kenarlaryna mahsus bolan ýekene meňzeş, emma ondan has pes boýly (50-60 sm), ýapraklary hem örän gür ösýän ösümligiň *ýez* diýen ady *ýeken* (ser.) sözünüň *yeg* kökünüň biraz üýtgän görnüşidir: *yeg-ez*. *Ýez* sözüni Kaşgarly *ýiz* şeklinde ýazýar.

Ýigit – Ýetginjeklikden saýlanan oglanlary aňladýan we türki dillerde *ýigit*, *ýeget*, *jigit* görnüşlerinde ulanylýan bu sözi türkşynaslar gadymy türk şazadalaryna dakylan *tegin/tigin* diýen lakam-adyň *tegi/tigi* sözi we köplügi aňladýan *-t* goşulmasy bilen baglanyşdyrýarlar (Kononow). Ýöne bu sözün *yig* kökünüň «kiçi, ýaş» manylarynda bolmagy hem mümkindir. Ser. *Ýegen*.

Ýigrenmek – «Ýaman görmek» manysyndaky bu işligiň *ýigren* diýen düýp sözi *ýek* sözünden we *-ir* hem-de *-en* goşulmalaryndan durýar. «Erbet», «ýaman» sözleri bilen manydaş bolan *ýek* sözi soňra *ýig* görnüşine geçipdir (*ýe~i, k~g*); *ýek+ir+en* < *ýegren* < *ýigren*.

Ýigrimi – «Iki onluk» manysyndaky bu söz türki dilleriň Altaý birligi döwründe döräp, *iki* we *arban* («on») sözleriniň goşulyşyp bitişmeginden emele gelipdir: *iki arban* < *ikerben* < *ikirmen* < *ikirmi* < *ýigrimi*. *Arban* sözi häzirem 10 manysynda mongol dillerinde ulanylýar (Hasan Eren). Ikinji çaklama görä, *ýigrimi* sözi *ekiz* sözünden we «on» (10) manysyndaky *miş* sözünüň gysgalan *mi* görnüşinden ybaratdyr. *Ekiz* sözünüň *e* sesi soňra *i* sesine geçip, öňünden *y* sesi artdyrylypdyr, *z~r* ses çalşygy esasynda *z* sesi hem *r* sesine öwrülipdir: *ekiz miş* < *ekirmiş* < *ikirmi* < *ýigrimi*. Şeýlelikde, *ýigrimi* «iki on» diýmekdir.

Ýilik – Omaça, oňurga ýaly süňkleriň içindäki ýylmanak we ýagjymak suwuklygyň *ýilik* diýen ady *ýil* kökünden we *-ik* goşulmasyndan durýar. *Ýil* sözi *ýülük*, *ýylan*, *ýylmyldamak* ýaly sözleriň *ýül*, *ýyl* kökleri bilen asyldaş bolup, suwlyp, ýülnüp, ýylnyp akmagy aňladýar. Ýene-de ser. *Ýülük*.

Ýirmek, ýyrtmak – Bu asyldaş sözleriň *ýir/ýyr* kökleri esgini we ş.m. närseleri iki tarapyndan tutup bölmegi, sökmegi aňladyp, ses meňzetmesi esasynda döräpdir, *-t* – işligiň ýükletme derejesiniň goşulmasy.

Ýoby [ýo:by] – Gürrüňi kesä çekmegi, oýnamagy, üstden gülmegi aňladýan bu sözi Kaşgarly *ýap/ýup* görnüşinde ýazyp, manysyny «al, hile» diýip düşündirýär: *Ol any ýoplady* – «Ol ony oýnady, hile etdi». Magtymgulydan hem bir mysal: *Özi bilmez nadan ýobulap öter*. *Ýobo* sözi tungus-manjur dillerinde-de «degişme, henek» manysyndadyr. Ýene-de ser. *Ýomak*.

Ýod [ýo:d] – Bugunyň reňki bilen baglanyşykly at alan himiki, dermanlyk önümiň *ýod* diýen ady ýunan dilinde «mawy» manysyny aňladypdyr. Bu söz bize orus dilinden geçdi.

Ýogalmak [ýo:galmak] – «Ýitmek», «ölmek» manysyndaky *ýogal* düýp işligi *bar* sözünüň garşylygy bolan *ýok* sözünden we *bolmak* işliginiň gadymy *ol* kökünden durýar: *ýok olmak* < *ýogalmak*.

Ýogla – Deňizde 0 (nol) derejä (bala) deň bolan ýelsiz, asuda howany aňladýan bu söz *ýok* sözünden we *-la* goşulmasyndan durýar. Altaýlar *ýo:kla* sözünü *ýokta* görnüşinde, «ýuwaşa, köşeş» manysynda ulanýarlar. Diýmek, *ýogla* (*ýoglak*) diýen deňizçilik adalgasy «ýelsiz», «ýeli ýok howa» diýen manydadyr. Bu sözde *o* sesi soňra uzynlygyny ýitiripdir. Şeýle howada Aýyň ýagtysyna suwuň agaryp görünýänligi üçin, kenarýaka ilat beýle howa *ak ýogla*, oruslar bolsa *serebrýanyý ştil* («kümüş ýogla») diýýärler.

Ýogsa – Garşylyk we şert aňladýan bu baglaýjy kömekçi *ýok* sözünden we şert işliginiň gadymy *erse/ise* sözünden gysgalan *-sa* goşulmasyndan durýar: *ýok ise* < *ýogsa*. Bu söz türkçe *ýoksa*, başgyrtça *ýugiha*, tatarça *ýugisä* görnüşinde aslyna ýakyn ulanylýar.

Ýogurt – Gatygyň ikinji ady bolan bu söz *ýogur/ýugur* sözünüň *ýog/ýug* kökünden we *-ur* hem-de *-t* (aslynda *-ut*) goşulmalaryndan durýar. *Ýugur* sözi diňe bir mäjumlamagy däl, eýsem suwuk zady goýaltmagy, gatyrmagy hem aňladýar (*gatyk* sözünüň manysyna üns beriň). Baryp «Diwanda» *ýogurt* görnüşinde duş gelýän bu söz orus diline-de türk dillerden geçipdir.

Ýogyn [ýogy:n] – *Inçäniň* garşylygy bolan *ýogyn* sözünüň ýazuw ýadygärliklerindäki we türk dillerdäki şekilleri şeýle: *ýogan* (gadymy türk, uýgur, Zamahşary), *ýogun* (türk, azerb.,

Kaşgarly), *ýugon* (özbek, «semiz» manyda), *joon* (gyrgyz), *žuan* (gazak, garagalp.), *ýuwan* (nogaý), *ýyuan* (başgyrt), *ýuan* (tatar), *ýoon* (altaý), *sukane* (çuwaş), *suon* (ýakut) we ş.m. Çuwaş dilçisi W.G.Ýegorow *ýogun* sözünü *ýog/su* sözünden we *-un* goşulmasyndan, *ýog* sözünü hem *ýa:g* kökünden hasaplaýar. Onuň pikirçe, *ýogyn* sözi «semiz», «endamyny ýag tutan» manysyndadyr. Biziňçe, *ýogyn* sözi gadymy türki dillerde «belent, beýik» manylarynda ulanylan *ýok/ýog* sözünden (ser. *Ýokary*) we *-yn* goşulmasyndan durýar. Bu sözün ikinji bognundaky çekimli diňe türkmen dilinde uzyn aýdylýar (*ýogy:n*). Onuň döreýşi şeýle: käbir dillerde *ýog* kökünden emele gelen «ýogna» manysyndaky *ýoga/ýogy* işligi ulanylypdyr. Şol işligiň yzyna *-yn* goşulyp hem türkmen dilindäki *ýogyn* sözi döräpdir: *ýogy+yn* < *ýogy:n*. Gadymy türki dilde *ýogan* görnüşinde duş gelýändigini nazara alsak, onda bu sözi «pil» manysyndaky *ýagan* (ser.) sözüne syrykdirmek hem mümkindir.

Ýokary – «Beýik, belent» manysyndaky bu söz *ýok* sözünden we ýoneliş düşümiň gadymy *-garu* goşulmasyndan durýar: *ýokgary* < *ýokary*. «Diwanda» we beýleki ýazuw ýadygärliklerimizde *ýok* sözünüň bir Manysy – «belent, beýik» diýlip bellenýär: *Ol any tagka ýoklatty* – «ol ony daga çykardy». Türk dilinde *ýokuş*, azerbaýjanlarda *ýohuş*, uýgurlarda hem *ýokla* sözi «ýokary görterilmek» manysyndadyr.

Ýoksul [*ýo:ksul*] – «Garyp», «hiç zady ýok» manysyndaky bu köne sözün türki dillerdäki görnüşleri şeýle: *ýoksul* (türk, türkmen, uýgur), *ýuksyl* (özbek), *ýohsul* (azerb.), *çoh* (hakas), *suk* (çuwaş), *çok* (şor), *ýoktu* (altaý), *ýoksuz* (uýgur) we ş.m. Bu sözleri düzýän *ýok* (*ýoh*, *çok*, *suk*) sözünüň bir özi-de Altaýda ýaşayan türki halklaryň dillerinde garyby we garyplygy aňladypdyr. Käbir dillerde şu manyny aňlatmak üçin *ýok* sözünüň

yzyna *-ly* (*ýoktu*), beýleki birnäçesinde hem ýoklugy bildirýän *-syz* goşulmasy goşulypdyr: *ýoksuz* (uýgur) – «hiç zady ýok garyp». Türki dillere mahsus bolan *z~l* ses çalşygy netijesinde *-syz* goşulmasy hem käbir dillerde *-syl/-sul* görnüşine geçipdir: *ýoksuz* – *ýoksul*. Diýmek, *ýoksul* sözi *ýok* sözünden we ýoklugy aňladýan *-suz* goşulmasynyň *-sul* görnüşinden durýar. Manysy – «hiç zatsyz».

Ýol [ýo:l] – «Köçe, ýoda, ýörelýän ugrur» manysyndaky *ýol* sözi Kaşgarlynyň «Diwanynda» we «Kutadgu-biligde» *ýula-ýola* görnüşde ulanylyp, manysy hem «uzyn şem», «taýagyň ujuna berkidilen alaw», «uzyn boglan gamşyň bir ujjy ýakyllyp edilýän yşyk» diýlip düşündirilýär. Türkmen şiwelerinde şeýle ýagtyltgyçlara *çom* diýilýär, hatda Daşoguz ülkesinde çomuň ýagtysyna gazylan bir ýaba *Çomýap* diýen at hem dakyllypdyr. Biziňçe, ir eýýamda garaňkyda şeýle yşygyň yzy bilen ýörelýän ugra *ýola/ýol* diýlip, soňra bu söz häzirki manysyny alypdyr.

Ýolukmak [ýo:lukmak] – «Duşuşmak, sataşmak» manysyndaky bu söz *ýol* («ýol-ýoda») sözünden we işlik ýasaýjy *-uk* goşulmasyndan durýar (deň. *howluk, gözüük*). Manysy – «ýoluňy üstünden düşürmek».

Ýom – *Em-ýom* diýen tirkeş sözün düzüminde duş gelýän *ýom* sözi gadymy türki dilde «jady», «doga-tumar», «zikir», «okama» ýaly dörlü manylary aňladypdyr. Çuwaş dilinde bu söz *im-sam*, mongollarda bolsa *dom* şeklinde ulanylypdyr.

Ýomak – «Şorta söz», «ýiti degişme» manysyndaky *ýom* sözi *ýob* (ser. *Ýoby*) köki bilen asyldaş bolsa gerek. Bu sözler degişmäni, gürründeşiň sözünü kesä çekmegi, henegi, sebsetdini aňladýar. *Ýom-ýob* sözlerindäki *m~b* ses çalşygy türkmen (türki) dillere mahsus hadysadyr: *baýdal-maýdal, beýni-meýni, bögür-möňňür* we ş.m. *Ýomak* sözünde *o* sesi soňra

gysgalypdyr. Käbir türki dillerde *yomak* sözi «erteki», «matal», «hekaýat» manylarynda-da ulanylýar.

Ýona [ýo:na], **gapdal**, **tokum**, **balyşdek** – Bu manydaş sözler gaňňanyň agajy eşegin endamyna batmaz ýaly, onuň iki tarapyndaky ýasy tagtalarynyň aşagyna goýmak üçin keçeden dörtburç edilip, rejelenip tikilen galyň ýassygyň adydyr. Bu sözleriň gelip çykyşy şeýle: *ýona* – *ýon* sözünden we *-a* goşulmasyndan ybarat bolup, arkaña (biliňe) goýulýan närise» diýen manyny aňladýar. *Ýon* sözi gyrgyz we käbir beýleki türki dillerde «bil» («bi:l»), «atyň arkasy» diýen manydadyr (Radlow). Türkmen dilinde-de oňurganyň arkasyndaky ete *ýon eti* diýilýär. Kaşgarly *ýona* sözünü *ýonag* görnüşinde ulanypdyr. **Gapdal** – gaňňanyň aşagyna, eşegin biliniň iki gapdalyna goýulýan ýassyklar; **tokum** – bu-da şol manyda mongol dilinden geçen sözdür; **balyşdek** – Lebap şiwelerinde «ýona» manysyny aňladýan bu adyň *balyş* sözi türki dilleriň gypjak toparynda «togalak ýassyk» diýmekdir, *-dek* goşulmasynyň köki we hyzmaty belli däl. Derňelen sözleriň ählisi türkmen dilinde we şiwelerinde häzirem ýörgünlidir.

Ýorga, **ýortmak** – Bu sözlere esas bolan *ýor* köki *ýör* işligi bilen asyldaşdyr, emma *ýöremek* sözi bökmän, ylgaman, asuda ädimlemegi aňlatsa, *ýor* sözi aglaba atly, onda-da çalt ýöremegi, çapmagy bildirip, manysy *ýöremek* sözünüňkiden biraz tapawutlanýar. *Ýormak* işligi altaý, teleut, uýgur dillerinde şu manyda häzirem ýörgünli, hatda teleutlar «syýahatçy, gezende» manysynda *ýorykçy* sözünü ulanýarlar, emma türkmen dilinde *ýor* sözi özbaşdak duş gelmän, diňe ýokarda agzalan sözleriň düzüminde saklanypdyr. *Ýor* sözünü Kaşgarly hem ulanypdyr: *Aga бүктür үзе ýordym* – «Dagyň gaýa-jülgelerini gezdim». Bu sözden ýasalan *ýorga* sözi mongol dilinde *dziruga* görnüşindedir, onuň *-ga*, şeýle-de *ýort* sözünüň *-t* bölekleri goşulmadyr. Türkmen diliniň sözlüklerinde

yorga sözi at çapyşynyň bir täri hökmünde teswirlenýär, emma *yorga* – tekiz, üstüne müneni ynjytman we çalt ýöreyän aty, *yort* sözi bolsa, tersine, atyň, eşegiň böküp, silkinip, üstüne müneniň içini sanjydan doldurýan ýöreyşini aňladýar. Şu gyzgynlyklaryna üns beriş: «*Günüň bir gün bolsa-da, yorga münüp öt*». «*Ýorta almas* (ýagny ýortmagy bilmez) *ýol bozar, aýda bilmes – söz*» (Budagow).

Ýorgan, ýormak – Edebi dilde häzir özbaşdak ulanylyşdan galyberen *ýor/ýör* sözi öň «örtgi», «daşy syralan (syrdalan) närise», «tuty» ýaly many aňladypdyr. Muny bu sözleriň manysyndan aňmak bolýar: *ýorgan* – ýüň, pamyk, ýelek ýaly ýumşak närseleriň daşyna mata örtülip (ýörmeläp) edilen ýapynja; *ýorka* - göz almasynyň önüni örtýän ýuka barda; *ýormak* – düşüşi düşündürmek, örtüginini aýyrmak. Ýene-de ser. *Ýörme*.

Ýorka – Etiň ýukajyk bardasyny, çeynemesi kyn bolan çeyä, maýyşgak ýerlerini aňladýan bu söz şiwelerde aslyna ýakyn *ýarka* görnüşinde ulanylyp, ol «deri» manysyndaky *ýary* sözünüň gysgalan *ýar* böleginden we *-ka* goşulmasýndan durýar. Deň. *gowka, külke, arka*.

Ýorunja – Mal iýmiti hökmünde ösdürilýän üç ýaprakly ot (latynça ady *trifolium*) geçmişde käbir halklarda (meselem, osmanly türklerde) pal atmakda we düşý ýormakda ulanylypdyr. Şonuň üçin hem W.W.Radlow, Redgauz, K.Menges ýaly türkşynaslar bu otuň *ýorunja* diýen adyny *ýormak* işligi bilen baglaýarlar. *Ýor* sözünüň yzyndaky *-unja, -unçga* (*-un+uç+ga*. Deň. *garynja*) bolsa ýasaýjy goşma goşulmadyr.

Ýowar – Edara, gurama, kärhana ýa-da goňşy-golama, garyndaşa köpçülik bolup meýletin edilýän kömegi aňladýan bu sözün asly parsçadyr. Manysy - «kömek, ýardam».

Ýowşan – Ýiti ysly otjumak ösümligiň *ýowşan* diýen ady türki dillerde *ýapşan/ýypşan, ýawşan* şekillerinde ulanylyp, ol

«ys» manysyndaky gadymy türki ýyp sözünden (Kaşgarly) we -yş hem-de -an goşulmalaryndan durýar: ýyp+yş+an < ýywşan < ýowşan. Manysy – «ys saçýan». Orta asyr ýazuw ýadygärliklerimizde ýawşan sözi «Sähra syçanyňy hininden çykarmak üçin tütedilýän ot» diýlip düşündirilýär (Attuhfatuz). Ýyp köki barada ser. Ýypar. Käbir türki dillerde, şeýle-de Lebapda we Maryda ýowşana şybak hem diýilýär. Bu söz hem ýyp sözünüň şyp öwüşgininden we at ýasaýjy -ak goşulmasýndan ybarat bolup (ý~ş), ýowşan sözi bilen manydaşdyr.

Ýowuz – «Ýaman, erbet» manysyndaky bu söz ýow («ýagy») kökünden we at ýasaýjy -uz goşulmasýndan durýar. Şu бүçүwdäki sözlere ýene mysallar: ýalňyz, bogaz, gowuz, semiz.

Ýoz – «Gysyr» manysyndaky ýoz sözi Kaşgarlynyň «öçür» (haty öçür), «ýok et» manysynda ulanan ýoz sözünden emele gelipdir. Manysy – «çagasy düşen mal». Ähtimal, ýok (uýgurlarda ýo we ýok) hem-de ýoz sözleriniň ýo bölekleri şol bir kökden gaýdýan bolmaga çemeli. Şeýle bolsa, ýoz sözi ýok sözünden we işligiň ýükletme derejesiniň -uz (asly -ut) goşulmasýndan ybarat bolupdyr. Onuň ösüş ýoly şeýle: ýo:kuz < ýoguz < ýo:z < ýoz.

Ýörme [ýö:rme] – Täze soýlan dowaryň öýken, bagyr, ýürek, arassalanan garyň we jylka et ýaly närselerini el bilen maýda dograp, duz, burç, sogan bilen garyp, içegä ýa-da içýaga dolap, daşyny hem ýüplük bilen sarap, kellebaş çorbada bişirilýän datly tagama Halaçda ýörme, Burdalyk we Garabekewülde hem şöhat diýilýär. Onuň ýörme diýen ady ýörmemek (daşyny sarap berkitmek) bilen bagly bolup, ol «Aňlamaza ýarma-da bir, ýörme-de» diýen atalar sözünde duş gelýär. Türki dillerde bu sözüň ulanylyşy şeýle: ýürmä (başgyrt), ýürkpe (uýgur), ýörgöm (altaý), jörgöm (gyrgyz),

žörgem (gazak), *jürme* (çuwaş), *sarma* («daşy saralan» – türk), *zürme*, *züräm* (mongol) we ş.m. *Ýörme* sözi türki dillerden Kawkaz halklarynyň dillerine-de geçipdir: *zormä* (oseti), *žurma* (gürji), *jörüme* (kabarda), *jerme* (ubyh) we ş.m.

Ýuka [ýu:ka] – *Galyň* sözünüň garşylygy bolan we baryp Orhon-Ýeniseý ýazgylarynda *ýuýga*, Kaşgarlyda *ýupka*, häzirki türk dillerde bolsa *ýuka*, *ýufka*, *župka*, *ýuwga* görnüşlerde duş gelyän bu söz «ýakyn» manysyndaky *ýowuk/ýawuk* sözünden (ser. *Ýakyn*) we *-a* goşulmasyndan *dur-ýar*: *ýowuk+a* < *ýowka* < *ýu:ka* (Habiçew). Manysy – «iki tarapy biri-birine degip duran». *Ýuka* sözünüň *ýuw* (ýuwmak) köki bilen bagly bolmagy hem mümkindir: *ýuw+uk+a* < *ýuka*. Manysy – «ýuwlup-ýuwlup galyňlygy giden, inçelen».

Ýul, ýulak – Gadymy türkmen dilinde («Diwanda»), häzir bolsa Hytaýda ýaşayan salar türkmenleriniň gepleşiginde bu sözler «bulak», «suwy ýuwaşjadan syzyp (ýylan ýörän ýaly ýylmyldap) çykýan çeşme» manysyndadyr, *-ak* bolsa goşulmadyr. Bu *ýul* sözi *ýal*, *ýyl* (ser. *Ýal-1*) sözleri bilen asyldaşdyr, muny çuwaş dilinde «bulak» manysynda *jal* sözünüň ulanylyşy hem tassyklaýar. Stawropol türkmenleri *ýyl* kökünden ýasalan *ýylga* sözünü «akyn ugry», «käl» manysynda ulanýarlar. Türkmen dilinde dereleriň, baýyrlaryň suw akyp daraw-daraw eden ýerleriniň *jylga* diýen ady hem *ýylga* sözünüň bir öwüşginidir (*ý~j*).

Ýum – «Togalak» (şar) manysyndaky bu söz ençeme täze sözüň döremegine esas bolupdyr: *ýumak* (*ýum+ak*), *ýumalak*, *ýumalanmak*, *ýumruk*, *ýumry*, *ýumurtga* we ş.m. *Ýum* sözi aslynda *dum*, *dom* (*dommarmak*), *tom* (*tommak*), *tüm* (*tümmi*) sözleri bilen hem kökdeşdir.

Ýumak – Ýüplügiň, ýüpüň togalak saralan görnüşini aňladýan bu söz *ýum* (ser.) sözünden we *-ak* goşulmasyndan durýar. Ilkibaşda bu söz top şekilli togalak närseleriň ählisiniň

ady bolup, türkmen dilinde soňra diňe ýüplük ýumaklaryny aňlatmaga başlapdyr. Hytaýdaky salarlar häzirem «top, pökgi», «togalak», «şar» manysynda *ýumak* sözünü ulanýarlar.

Ýummak – Esasan, göz (agyzy) *ýummak* söz düzüminde ulanylýan bu söz şekil meňzetmesi esasynda döräpdir: *ýum* diýende-de agyz ýumulýar. Çuwaş dilinde *ýum* sözi *ýamak* görnüşinde bolup, ol birden düşen şöhle zerarly gözüň gapylmagyny aňladýar (Ýegorow).

Ýumrangazyk – Türkmen şiwelerinde alakanyň ýörgünli ady *ýumran* ýa-da *ýumrangazyk* bolup, onuň türki we mongol dillerindäki şekilleri hem-de ýaýrawy şeýle: *ýomran* (başgyrt, tatar), *ýumran* (Zamahşary, uýgur), *ýumrankozik* (özbek), *zuram* (mongol), *zumbaran* (*dumbaragan* sözünüň gysgalan görnüşi, burýat), *dabara* (ýakut) we ş.m. Bu atlaryň *ýumran/ýomran* we *zumbaran/dumbaran* görnüşleriniň ählisi *ýumral* işliginden emele gelen *ýumran* sözünden bolup, ol şu gemrijiniň gazyk ýaly *ýumralyp*, iki aýagynyň üstünde dim-dik durşy bilen bagly dörän atdyr. Ýene-de ser. *Alaka, alaňňyrt*.

Ýumruk – Eliň düwlen penjesini aňladýan bu söz *ýum* (ser.) kökünden we *-ur* hem-de *-uk* goşulmalaryndan durýar: *ýum+ur+uk* < *ýumruk*. Şiwelerde bu sözüň *ýumurduk* görnüşi hem duş gelýär.

Ýumşak – *Gaty* sözünüň garşylygyny aňladýan bu söz *ýum* kökünden we *-uş/-yş* hem-de *-ak* goşulmalaryndan durýar. *Ýum* sözi *ýüň* sözi bilen asyldaşdyr. *Ýüň* sözi teleut dilinde *ýum*, al-taýlarda *dym* görnüşlerde, «ýüň» we «ýelek» (guşuň ýelegi, peri) manylarynda ulanylýar. Ynha, şu «ýüň, ýelek» manysyndaky *ýum* sözi *ýumşak* sözüne esas bolupdyr. Ýene-de ser. *Ýüň*.

Ýumurtga – Guşlaryň we pyşbaga ýaly käbir haýwanlaryň tohumyny aňladýan bu söz aglaba türki dillerde *ýumurta/ýumurtga*, ýakut dilinde *symyyt* (ýagny *ýymy:t*), özbek we uýgur dillerinde *tuhum* görnüşlerinde ulanylýar. *Ýumurtga* sözi

«togalak» manysyndaky *ýum* (ser.) sözünden we *-ur*, *-t* hem-de *-ga* goşulmalaryndan durýar. *Tuhum* sözi aslynda *dogum* sözünüň bir görnüşi bolup, ol «dogmak», «döremek», «nesil» manysyndadyr.

Ýumuş – Tabşyrygy aňladýan *ýumuş* sözi *ýum* sözünden we *-uş* goşulmasyndan durýar (Habiçew). *Ýum* sözi diňe bir eliňi ýummak däl, eýsem «iş, sargyt» manysynda-da ulanylýar. Bu sözünň şol manysy «ylgamak», «çalt hereket etmek», «iş dessine ýerine ýetirmek» manysyndaky *ýumlukmak* sözünde saklanypdyr.

Ýurt [ýu:rt] – Türkmen dilinde «öýörün» we «watan, diýar» ýaly manylary aňladýan *ýurt* sözi beýleki türki dillerde *žurt* (gyrgyz), *çurt* (hakas, tywa), *surt* (ýakut), *durt* (altaý) ýaly görnüşlerde ulanylyp, «gara öý», «howly», «mülk», «oba», «goş», «duralga», «mesgen», «watan» ýaly biri-birine ýakyn manylary aňladýar. A.N.Kononow bu sözi *ýörmek* işliginden hasaplap, «çarwa ilatyň ýöreyän, göçüp-gonýan ýeri» ýaly manyda ýüze çykandygyny belleýär. Emma *ýurt* sözünüň altaý dilinde *durt* görnüşinde («duralga», «mesgen», «ýaşalga» manysynda) ulanylýandygyny, olarda «ýaşaýyş» ýerine-de *dur-ta* sözünüň ýörgünlidigini nazara alsak, onda *ýurt* sözünüň aslynyň *durt* (*dur-ut*) bolmalydygyny, onuň *dur* kökünüň hem «durmak» işligindendigini, yzyna at ýasaýjy *-t* (*-yt*) goşulmasy kabul edendigini çaklamak mümkindir. Işliklerden şeýle tär bilen ýasalan atlar başga-da köp: *öwüt*, *geçit*, *ýogurt*, *ýygyrt*, *salgyt*, *gurt* we ş.m. Şeýlelikde, *durt* diýen gadymy türki sözünň başky *d* sesi *ý* sesine öwrülip, onuň *u* sesi hem türkmen dilinde soňra uzynlyk alypdyr: *durt* – *ýurt* – *ýu:rt*.

Ýuwa – Çöl soganyňy (gazaklarda *ýuwa* we soganyň ikisini-de) aňladýan *ýuwa* sözi gadymy türki dillerde «awy, zäher» manysynda ulanylan *uw/ýuw* sözündendir (*awy* sözünüň ses öwürşiginidir), *-a* bolsa goşulmadyr. Bu at sogan we *ýuwa*

pyçak bilen dogralanda, olardan çykýan efir ýagynyň gözi awuşadýanlygy bilen baglydyr. Ýene-de ser. *Sogan*.

Ýuwan – Şor sözünüň garşylygy bolan bu söz *suw* sözünüň *ýuw* görnüşinden we *-an* goşulmasyndan ybarat bolup, «duzy ýuwan» manysyndadyr.

Ýuwaş – «Ümsüm, sessiz-üýnsüz, pes» ýaly manylarda bolan bu sözüň asly, biziňçe, *ýab/ýap* kökünden we *-a* hem-de -ş goşulmalaryndan durýar (türki dillerde bu söz *ýabaş*, *ýawaş* görnüşlerinde duş gelýär – Radlow). *Ýap/ýab* köki «pes», «örtülen, ýapylan» ýaly manydadyr (deň. *ýapy*, *ýapalak*, *ýapyrylmak*). Kaşgarlyda *ýawa* sözi «asuda», *ýawaş* hem «mylaýym, ýumşak» diýlip düşündirilýär.

Ýuwardha – Her bir zady ýuwdup bilýän hyýaly mahlugy, aždarhany aňladýan bu söz *ýuwut* düýp işliginden we *-ar* hem-de *-ha* goşulmalaryndan durýar, *-ha* goşulmasy *aždarha* sözünüň *ha* bölegi bilen meňzedilip goşulypdyr.

Ýuwmak – Hapany suw bilen aýyrmagy aňladýan *ýuw* sözi aslynda *suw* sözi bilen kökdeşdir. *Ýuw-suw* sözlerindäki *ý~s* ses çalşygy türki dillere, şol sanda hut türkmen diline-de mahsusdyr. Deň. *ýelkilde* – *selkilde*, *ýapyş-sapyş/sepiş*, *ýagyrny-sagry* we ş.m. *Suw* sözi geçmişde hem at, hem işlik hyzmatynda ulanylypdyr. Bu sözüň işlik görnüşinden *ýuw* sözi döräpdir.

Ýuwmarmak – Günäni, ýalňyşlygy aklajak bolmagy, üstüni basmarlamagy aňladýan *ýuwmarla* sözi *ýuw* (ser.) kökünden we *-mar* hem-de *-la* goşulmalaryndan durýar. Şu biçüwdäki sözlere ýene mysallar: *basmarla*, *owmarla*.

Ýuwutmak – Çeýnelen, ownudylan iýmiti bokurdakdan aňry geçirmegi aňladýan bu söz *ýuw* kökünden we *-ut* goşulmasyndan durýar. *Ýuwut* sözi agza atylýan iýmiti tüýkülik bilen mäjumlap suwaltmagy, ölemegi aňladýar.

Ýülmek – «Ýylmanak» manysyndaky bu söz işligiň *ýül* kökünden durýar. *Ýül* sözi *ýülünmek*, *suwulmak*, *ýylmyldamak* ýaly sözleriň köki bilen manydaş bolup, tutanda eliň taýyp duran ýagjymak, taýpy närseleri aňladýar. Meselem, *ýilik*. *Ýül* sözi «päki» manysyndaky gadymy türki *ýülgü/ýüligü* sözüne hem esas bolupdyr (Kaşgarly).

Ýüň – «Tüý» manysyndaky *ýüň* sözünüň türki dillerdäki şekilleri şeýle: *ýüň* (özbek, türkmen), *ýuň* (uýgur), *ýün* (türk, gazak), *ýön* (başgyrt), *yon* (tatar), *žün* (gazak, garagalp.), *jün* (gyrgyz), *ýun* (azerb., nogaý, gumuk), *suň* (ýakut), *dum/dym* (altaý), *sam* (çuwaş). *Ýüň* sözi *ýumşak* sözünüň *ýum* köki bilen asyldaş bolup, ol «mylaýym, ýeňilden çeyä» ýaly manydadyr. Ser. *Ýumşak*.

Ýüp – «Bag, tanap» manysyndaky *ýüp* sözi türkmen dilinden beýleki türki dillerde *ip* (türk, azerbaýjan, özbek), *ýip* (gazak, başgyrt), *žip* (garagalp.), *çip* (gyrgyz, tatar), *jip* (uýgur) görnüşlerde ulanylýar. Aslynda bu söz *iy* kökünden we at ýasaýjy *-ip* goşulmasyndan ybaratdyr. Deň. *gurp-gur+up*, *gorp*, *gulp*, *ýalp* (*ýalpyldy*) we ş.m. *Iý* köki *ik*, *işmek* (*iy+iş+mek*) sözleriniň düzüminde-de duş gelip, towlamagy, бүkdürmegi aňladýar (ser. *Ik*, *işmek*). Şeýlelikde, *ýüp* sözünüň ösüş ýoly şeýle: *iy+ip* < *ýip* < *ýüp*. *Ýüp* sözünden emele gelen täze sözler: *ýüplük* – «inçejik ýüp, sapak», *ýüpek* – pilden alynýan iňňän inçe, berk we owadan sapak. Bu söz soňra şu ýüplükden dokalan matany hem aňlatmaga başlapdyr.

Ýüpek – Pilden alynýan süýümi aňladýan *ýüpek* sözi *ýüp* (ýüplük) sözünden we *-ek goşulmasyndan* durýar. Ser. *Ýüp*.

Ýürek – Janly-jandarlaryň dynuwsyz işleýän esasy synasynyň *ýürek* diýen ady *ýör-ýöre* işliginiň gadymy *ýür* görnüşinden we *-ek* (aslynda *-e* we *-k*) goşulmasyndan durýar. Manysy – «ýöreyän», «dyngysyz işleýän». VII asyra degişli türkmen ýazuw ýadygärliklerinde *ýör* sözi *ýür* görnüşinde

ulanylypdyr (Malow). *Ýür* sözünü *yör* görnüşinde ulanýan käbir dillerde (başgyrt, tatar dillerinde we türkmen şiwelerinde) *ýürege ýörek* diýilýär.

Ýüwse – «Oýmak» manysyndaky bu söz Kaşgarlyda *ýüksek*, türki dillerde *üskük* (azerb.), *ýüksük* (türk), *ýüwse* (türkmen), *süütük* (ýakut), *oýmak* (gazak, garagalp., özbek, türkmen, uýgur), *oýmok* (gyrgyz, altaý), *uýmak* (başgyrt) şekillerde duş gelýär. *Ýüwse* sözünüň asyl köki *ýüskük/üskükdir*. *Ýüz/üz* sözi gadymy dillerde «bogun» manysynda ulanylypdyr. Soýotlar bogna *ýüs*, altaý we teleutlar hem barmagyň bognuna ötürilýän *ýüzüğe ýüstük* (Radlow), hakas we tywalar *çüstük* diýýärler. Ynha, şu *ýüs* sözünüň yzyna oguzlar *-tük* däl-de, özleriniň *-kük* goşulmasyny goşup, *ýüskük* sözünü ýasapdyrlar. Ortadaky *s* we *k* sesleriniň orunlaryny çalyşmagy netijesinde bu söz *ýüksük*, soňra *ýügsü* < *ýügse* < *ýüwse* görnüşlerine geçipdir. *Ýüwse* sözi ilki oýmagy däl-de, tikin tikilende inňäni itermek üçin gaty gaýyşdan edilen *ýüzük* şekilli närsäni, soňra gyrkylygyň barmaga batmazlygy, eli gabartmazlygy üçin *ýüň*-den owlup, basylyp edilýän we barmaga ötürilýän keçe halkajyklary hem aňlatmaga başlapdyr. Metal oýmaklar döränden soň, käbir dillerde oňa-da gadymy gaýyş *ýüwseleriň* ady geçipdir. Ýene-de ser. *Ýüzük, oýmak*.

Ýüz – Her bir närsäniň *ýüz* tarapy, üstüni, düz *ýüzüni* aňladýan bu söz, biziňçe, *üs/üst* (bir zadyň üsti) sözi bilen asyldaşdyr. Muny *ýüz* («adamyň ýüzi») we *ýüz* («üst») manylaryndaky şekildeş sözleriň ikisiniň-de azerbaýjan dilinde *üz* görnüşinde ulanylyşy tassyklaýar. *Ýüz, ýüp, ýylan* ýaly sözleriň *y* sesiniň sözün başynda düşüşi (*üz, üp, ylan*) türkmen şiwelerine mahsus hadysadyr. Ýene-de ser. *Üzük*.

Ýüzbaşy – Geçmişde *ýüz* nökeriň baştutanyna *ýüzbaşy* diýlipdir. Kaka etrabynda *Ýüzbaşy* diýen oba-da bar.

Ýüzük – Eliň barmaklaryna ötürilýän şaý-sepiň *ýüzük* diýen ady «bogun» (barmagyň bogny) manysyndaky *ýüz* sözünden we *-ük* goşulmasyndan durýar. Gündogarda ýaşayan türk halklaryň dillerinde bu *ýüz* sözi *ýüs, jüz, çüs, çus* şekillerde ulanylýar. W.W.Radlow soýot dilinde bogna *ýüs*, altaý, teleut dillerinde barmagyň bognuna ötürilýän şaý-sepe *ýüstük* diýilýändigini belleýär. Hakas, tywa dillerinde *ýüzügiň* ady *çüstükdir*. *Çüstük* ýerine *çüskük* sözünü ulanýan türkler hem bolupdyr. Ýnha, şu sözi *ýüs/ýüz, -tük* goşulmasyny hem *-gük/-ük* görnüşlerinde ulanýan oguzlaryň dilinde baryp Kaşgarlynyň döwründen hem öň *ýüzük* sözi emele gelipdir. Manysy – «barmagyň bognuna ötürilýän şaý». Ýene-de ser. *Ýüwse*.

Ýylan [ýyla:n] – Suwlup ýöreyän zäherli we zähersiz (zäheri hem inňän gymmatly derman bolan) bu süýrenijiniň ady «taýmak», «suwulmak» manysyndaky *ýylmak* işliginiň *ýyl* kökünden we *-an* goşulmasyndan durýar (Budagow). Mysal. *Ýaşyl otlaň içinde, Ýaşyl ýylan suwuldy* (A.Atabayew). Ýene-de ser. *Ýal*. *Ýyl* sözi şu manyda häzir özbaşdak ulanylmaýar, emma ol türk dillerde ýörgünlidir.

Ýylanbaş [ýyla:nbaş] – Haýsydyr bir suw (deňiz) möjejiginiň galdyryan akja balykgulagy ýylanyň kellesini ýada salýandygy sebäpli şeýle at alypdyr. Ol göz-dilden goramak üçin hem-de bezeg şaýy hökmünde çagalara dakylýar we peçizde zyňlyp oýnalýar.

Ýyldam – «Ýüwruk» manysyndaky bu söz *ýel* sözünden (ser. *Ýel*) we *-da* hem-de *-m* goşulmalaryndan emele gelip, «ýel ýaly çapmak» manysyndadyr. Türki dillerde *ýyldam* sözi *yeldem* görnüşinde-de ulanylýar. Ýene-de ser. *Ýel, ýelmek*.

Ýyldyrym – Bulutly asmanda ýüze çykýan ýiti ýagtylygyň ady bolan bu söz *ýyl* (ser. *Ýal*) sözünden we *-t, -yr* hem-de *-ym* goşulmalaryndan durýar. *Ýyldyrym* we *ýyldyz* sözleri kökdeşdir: *r~z* (deň. *semiz-semre, göz-gör, gaz-garym...*).

Ýyldyz – Gijesine ýyldyraşyp görünyän asman jisiminiň ady bolan bu söz «şöhle saçmak, öwşün atmak» manysyndaky *ýyl* sözünden (ser. *Ýal*-2) we *-d* (*-t*) hem-de *-yz* goşulmalaryndan ybaratdyr. *Ýyldyz* we *ýaldyr* (*ýaldyra*) sözleri hem kökdeş, hem manydaşdyrlar (*z~r*).

Ýylky – «Gylýal», «gylýal sürüsi» ýaly iki manyda ulanylýan bu söz gadymy türki eýýamda «sürini» (aglaaba gylýal sürüsini) aňladypdyr. Hut şonuň üçinem käbir türki dillerde bu sözün diňe «süri» manysy saklanypdyr. Şundan ugur alyp, G.Wamberi *ýylky* sözünüň *ýyl* kökünü «jem», «topbak» diýip düşündirýär. Eger şeýle bolsa, *-ky* goşulmadyr. Deň. *gowky*, *byçgy*, *gyrgy* we ş.m. Biziňçe, *ýyl* kökünüň *ýygyl* sözünüň gysgalan we uzyn *y* sesiniň soňra gysga *y* sesine geçen görnüşi bolmagy mümkindir. Manysy – «süri», «ýygyn» (Habiçew). Bu ýagdaýda *ýylky* sözünüň *-ky* bölegi goşulmadyr. Deň. *gülki*, *ürki*, *gowky*, *byçgy*, *gyrgy*.

Ýylmak – Sözlüklerde beýle işlik ýok, emma on çemesi adalganyň döremegine gatnaşýandygyndan ugur alsak, türki dillerde şeýle söz bar we bolupdyr. Manysy – «suwulmak», «süýnüp-sarkmak», «ýylyp hereket etmek», «ýylmyldamak», «ýülmek», «sypalamak», «endamyňa hoş ýakmak» we ş.m. Bu işligiň gatnaşmagynda täze dürän sözler: *ýylan* (manysy: «ýylmyldaýan», «suwulýan»), *ýylym*, *ýyluw* (buzuň üstünden ýuwaşja akýan suw; suw almak üçin buzy deşip edilen oýuk), *ýalaň*, *ýalaňaç* (tutanda eliňden sypyp duran, eşiksiz), *ýalan* (tutaryksyz aýdylýan gep, çypdyrma), *ýyly* (mylaýym suw, howa, eşik), *ýylmanak*, *ýylmamak*, *ýylmyldamak*, *ýylak* (ýumşajyk, mylaýym ot), *ýülük* (omaçanyň içindäki ýagjymak ýylmyk suwuklyk), *ýylgyn* (maýyşgak baldakly ösümlik), *ýylçyr*, *ýylpaz* (şiwe sözi. Manysy – «sypjyk», «ikiýüzli», «mekir adam») we ş.m.

Ýypar – Gadymy türki dillerde hoşboý ys saçýan närselere (güle, müşk haltaly kabarga diýen Sibir sugunyna we ş.m.) *ýypar* diýlipdir. Kaşgarlyda *ýyp* sözi «ys» (*ýyplyg* – «ysly»), «Kutadgu-biligde» bolsa *ýyd/ýyz* sözi «ys», «hoşboý ys» manysynda ulanylypdyr. Diýmek, *ýypar* *ýyp* sözünden we at ýasaýjy *-ar* goşulmasyndan durýar. Bu söz *Ýypar*, *Ýypargül* diýen gyz atlarynda-da duş gelýär.

Ýyrtyjy – Wagşy haýwany aňladýan bu söz *ýyrt* işliginden we *-yjy* goşulmasyndan durýar. Aslynda *ýyrt* sözi hem *ýir/ýyr* kökünden we yükletme derejesiniň *-t* goşulmasyndan ybaratdyr: *ýyr+t+yjy* < *ýyrtyjy*.

Ýyryş – *Ýyrşarmak* işliginiň *ýyryş* diýen düýp sözi gadymy *ýyr* kökünden we *-yş* goşulmasyndan durýar. Kaşgarlynyň «Diwanynda» we «Kutadgu-biligde» *ýyryş* sözi ýylgyranda ýa-da syrtaranda ýaldyrap görünýän dişleri aňladypdyr: *Er ýyryşdy* (ýyrşardy, dişlerini görkezdi).

Zabyrды – Çalt hereket etmek, ýöremek, dyrmaşmak netijesinde çykýan sesi aňladýan bu söz *zab* (*zap*) ses meňzetmesinden we *-yr* hem-de *-dy* goşulmalaryndan durýar.

Zada [za:da] – *Asylzada, begzada, şazada* ýaly sözleriň ikinji bölegini düzýän *zada* sözünüň asly parsça bolup, ol «doglan, dörän», «perzent» manysyndadyr. Mysal. *Hyzmat kylsaň bolsun bir asylzada, Ata-baba senden beýik begzada* (Magtymguly).

Zagara – Jöweniň unundan edilen hamyrdan (tötekden) bişirilen çöregiň ady bolan *zagara* sözi jöweniň gadymy *jugara* diýen adynyň biraz üýtgän görnüşidir (*j~z*): *jugara* < *zagara*.

Zagpyran [zagpyra:n] – Sary reňk öndürilýän oňat ysly ösümligi (şafrany) aňladýan bu söz araplaryň *za* ‘*fera:n* sözündendir. Nusgawy edebiyatda saralan ýüz zagpyrana meňzedilýär: *Gyzyl ýüzüm zagpyran dek soldurma* («Gül-Senuber»).

Zakgun [zakgu:n] – «Awy»; «örän aý» manysyndaky bu söz araplaryň *zäkgum* sözündendir. Dini taglymata görä, bu söz dowzaha düşenlere iýdiriljek zäherli miwäniň adydyr.

Zakyja [za:kyja] – Kiçijik gara garganyň ady bolan bu söz onuň çykarýan sesi bilen bagly dörän *zak* sözünden we kiçeltmekligi bildirýän *-ja* goşulmasyndan emele gelipdir. *Zak* sözi pars dilinde *zag* görnüşinde ulanylýar.

Zalym [za:lym] – «Sütemçi, horlaýan, zulum ediji» manysyndaky bu sözün asly arapçadyr.

Zaman [zama:n] – «Wagt, döwür, eýýam» manylaryndaky bu sözün asly arapçadyr. Türkmen dilinde *Zaman* sözi erkek ady hökmünde-de ulanylýar.

Zamun [za:mu:n] – «Kepil», «girew» manysyndaky bu söz araplaryň *za:mi:n* sözünüň biraz üýtgän görnüşidir.

Zat [za:t] – «Döremek, dogulmak» manysyndaky arap sözünden bolan *zat* sözi türkmen dilinde «närsä», «baýlyk», «goş» ýaly manylary aňladýar.

Zaýa [za:ýa] – «Harap, isrip» manysyndaky bu söz araplaryň *zayä* sözündendir.

Zebur [Zebu:r] – Dawut pygambere iberilen we ýahudy (ýewreý, jöhüt) dinine ynanýanlaryň keramatly kitaby saýylýan bu dini taglymatyň *Zebur* diýen ady arap dilinde «ýazmak, göçürmek» manysyndaky *zeberä* sözündendir. Manysy – «ýazgy», «hat». Nusgawy edebiýatda-da bu söze duş gelýäris: *Zebur okap, halka nesihat kyldy* («Görogly»).

Zehin [zehi:n] – «Ýiti akyly, ukyp» manysyndaky bu sözün asly araplaryň *zihn* sözündendir.

Zelel – «Zyýan» manysyndaky bu söz *zarar* diýen arap sözünüň biraz üýtgan görnüşidir.

Zemmer – Gum, çäge ýaly närseler ýüklenip, iki adam bolup görterilýän dört tutawaçly guralyň ady bolan bu söz parsalaryň *zenber* sözündendir. Manysy iki dilde-de meňzeş (orusça *nosilki*).

Zemzen – Uzynlygy 1,5 metre çenli ýetýän bu äpet süýrenijiniň *zemzen* diýen ady, biziňçe, *semiz* sözünden we *-en goşulmasyndan* ybarat bolup, «semregen», «semreýän», has anygy «çişýän» diýen manydadyr, çünki ýagysyna üstüni gapyl basdyran zemzen, gaçyp gutulyp bilmejegine gözi ýetse, dessine göwresini çişirmek bilen bolýar. Çişen zemzene taýak we urgy kär etmeýär. Zemzeniň şiwelerdäki ýörgünli ady *geçemerdir*, çünki ol meýdanda süýtli geçiniň yzky aýaklaryny guýrugy bilen duşap, ony emýänligi üçin, şeýle at alypdyr. Zemzen emen geçisiniň emjeklerini haraplaýar.

Zen – «Aýal», «ýassykdaş» manysyndaky bu sözün asly parsçadyr. Onuň yzyna köplügi aňladýan *-an* goşulan *zenan*

(«aýallar») sözi türkmen dilinde «aýal-gyz» diýen umumy düşünjäni aňladýar.

Zeň – Posy (poslan demri) we onuň garamtyl-goňur reňkini aňladýan bu sözüň asly parsçadyr. Söz manysynyň giňelmegi bilen ol ilki pars, soňra arap we türki dillerde *zeňni* görnüşine geçip, «hebeşi» (Hebeşistanyň esasy ilatynyň ady) manysynda ulanylmaga başlaýar. Hebeşiler negrlerdir. Häzir *zeňni* sözi negrleriň umumy adyny hem aňladýar.

Zeňni – 1. «Hebeşi» we «negr» manysynda. Ser. *Zeň*. Türkler (şol sanda türkmenler) garaýagyz adama *zeňni*, *berzeňni* («has gara») diýipdirler. Hatda gara malyň piri hasaplanýan mukaddes şahsyň *Zeňni baba* diýen ady hem onuň garaýagyzdygy üçin soňra dakylan lakamdyr: *Bahaweddin*, *Mirkülal*, *Zeňnibabany görsem* (Magtymguly). Aşgabat şäheriniň günorta böleginiň *Berzeňni* diýen ady hem şu ýerde käriz gazan şahsyň lakamydyr. 2. *Üzeňni* sözüniň gysgalan görnüşi. «Merdiwan» manysynda. Ser. *Üzeňni*.

Zer – «Altyn, tylla» manysyndaky pars-täjik sözi türkmen diline iki närsäniň ady hökmünde kabul edilipdir: 1. Altyn, gyzył. 2. Altyn reňkli sapak bilen nagyşlanan mata.

Zerçöw – Täjigistanda, Wahş derýasynyň ýakasynyda ýaşayan türkmenleriň dilinde ýörgünli bolan bu söz täjikleriň *zer* («altyn») we *şüstän* («ýuwmak») işliginiň *şu* kökünden emele gelip, «altyn ýuwyýan» diýen manydadyr. Ir eýýamda türkmenler bu ýere gelip, altyn ýuwup almak bilen meşgullanypdyrlar. Olar bu hünärlerini hut ýaňy-ýakynlara çenli dowam etdiripdirler.

Zerdaly [zerda:ly] – Nusgawy edebiýatda we türkmen şiwelerinde «erik» (miwe) manysynda ulanylan bu söz parsalaryň *zerd* («sary») we *alu* («miwe») sözlerindendir. Manysy – «sary miwe». Mysal. *Zerdaly saýasynda Mätäji taryp etse*.

Zerduşt – Dünýädäki iň gadymy dinleriň biri, adamzat jemgyýetiniň ösüşine, iudaizm, hristianlyk we yslam dinleriniň kemala gelmegine önjeýli ýardam beren zoroastrizm dininiň hakyky ady bolan *zerduşt* sözi Eýranda ýaşan gadymy *zend* halkyýetiniň *zara-t 'hustra* («altyn ýyldyz»: *zar* – «altyn», *t'hustr* – «ýyldyz») sözlerindendir (Budagow). Taryhçylar (A. Ýazberdiýew) bu diniň ilki dörän ýeriniň Türkmenistandygyny belleýärler.

Zergär [zergä:r] – Altyn, kümüş bilen iş salyşýan ussanyň kärini aňladýan bu söz parsalaryň «altyn» manysyndaky *zer* (ser.) sözünden we kesp-kär bildiriji *-ger* goşulmasyndan durýar: *zerger* – «altyn-kümüşçi ussa». Sözlüklerde *zergä:r* görnüşinde ýazylsa-da, bu sözün asly zergerdir. Türkmenabat şäheriniň ýakynyndaky demir ýol menziliň adynda-da onuň *Zerger* görnüşi kabul edilipdir.

Zeý – Syzyp ýygnaýan ýerasty suwuň köpelmegi bilen yeriniň ýüzüne çykýan şor suwuň *zeý* diýen ady parsalaryň «damar» (suwuklyk akýan turba) manysyndaky *zeh* sözündendir. Bu sözden ýasalan «aryk gazýan» manysyndaky *zehkeş* diýen pars sözi türkmen diline *zeýkeş* («zeý suw akdyrylýan ýap») manysynda kabul edilipdir: Bu sözün *keş* bölegi «çekmek» manysyndaky *keşiden* diýen pars işliginiň köküdür.

Zeýtun [zeýtu:n] – Günorta ýurtlarda, şol sanda Garrygala, Etrek sebitlerinde ösýän peýdaly ösümligi we miwesini aňladýan bu söz «ýagly» manysyndaky *zeýtun* diýen arap sözündendir. Zeýtunyň miwesinden ýag alynýar we şeýle iýilýär. Bu miwäniň orus dilindäki *maslina* diýen ady hem «ýagly» diýmekdir.

Zäher – «Awy» manysyndaky bu sözün asly parsalaryň *zhr* sözündendir.

Zähmet – «İş, alada, gulluk» we «azap, dert, ezyet» many-laryndaky bu sözüň asly arapçadyr. Manysy iki dilde-de birdir. Mysal. *Çendan ki jepa tygy zähmetlerini görmüş* (Gaýyby).

Zähre – Öt haltasyny we onuň çykarýan öte aýj suwuklygyny aňladýan bu sözüň asly parsça bolup, ol «awy» manysyndaky *zähr* sözünden we at ýasaýjy -e goşulmasyndan durýar. Bu söz türki dillerde *säpra* (uýgur), *safro* (özbek), *safra* (türk), *sehre, seher* (çuwaş), *säfra* (azerb.) we *öt* (aglaba türki diller), *üös* (ýakut) görnüşlerde ulanylýar. «Gaty gorkmak» manysyndaky *zähresi ýarylmak* söz düzümi hem pars dilindäki *zähreým teräkid* söz düzüminden türki dillere geçipdir: *ödü koptu* (türk), *waçe hapre* (çuwaş) we ş.m.

Zäk [zä:k] – Dürli himiki jisimleriň birikmesinden emele gelen ýiti ajymtyk turşy mineraly aňladýan bu sözüň türki dillerdäki görnüşleri şeýle: *şap* (türk), *zäk* (türkmen), *zäý* (azerb.), *asywtaş* (başgyrt), *aşuwdaş* (gazak), *ajyk taş* (gyrgyz), *aşutas* (garagalp.), *aççiktaş* (özbek), *açutaş* (tatar), *zämçä* (uýgur) we ş.m. Görnüşi ýaly, aglaba dillerde zägiň ady «ajy daş» diýen manydadyr. Biziňçe, *zäk/zäý* sözi parsalaryň «ajy, şor suw» manysyndaky *zäh/zeý* sözi bilen asyldaş bolsa gerek. Pars dilinde bu söz *zag* we *zaç* görnüşlerindedir. Söz manysynyň giňelmegi bilen *zäk* sözünden *zäkleme* adalgasy emele gelip, ol gowy reňk almagy üçin matany ýa ýüplügi *zäk* erginine ýatyrmagy aňladýar. *Zäk* agzyň içinde döreýän ýaranyň (owulmanyň) we käbir beýleki keselleriň garşysyna em hökmünde hem ulanylýar.

Zäldirik [zä:ldirik] – ser. *Üzärlik*.

Zigirrik – Oňurganyň aşakda gutarýan, haýwanlarda bolsa guýruga sapýan ýerini aňladýan bu söz «türre» manysynda bolup, ol *düw* (düwün) sözünüň *zig* öwüşgininden we *-ir* hemde *-ik* goşulmalaryndan durýar: (**z~d/t**). Türräniň ýumralyp

(«düwölüp») durandygy üçin ol şeýle at alypdyr. Aslynda *türre* sözi *zigirrik* sözi bilen kökdeşdir *zigirrik: tügürrik/türre*.

Zikge – Eredilen metaly (altyny, kümşi, bürünji...) galypa guýup, iki tarapyna (kähalatda daş-töweregine-de) hat, surat, dürli belgiler basylyp tagmalanýan pullaryň *zikge* diýen ady araplaryň «tagmalaýyş» manysyndaky *sekke* sözündendir. Pul zikgelenýän jaýa-da *zikgehana* diýilýär.

Zil – Saz çalnanda barmaga, deprege ýa-da käbir saz gurallarynyň gýralaryna dakylp, goşmaça owaz beriji kiçijik jaň ýa halkajyk ýaly närseleri aňladýan *zil* sözi ses meňzetmesinden döräpdir. Mysal. *Ýedi kiriş, ýetmiş perde, Sazy birdir, zilleri kyrk* (Şabende).

Zinjek – Ýandak, buýan ýaly käbir otjumak ösümlikleriň tohumy ýerleşen kösüginä aňladýan bu söz *zinç* (ser. *Zynç*) sözünden we *-ek goşulmasyndan* durýar. Manysy – «owunjak tohumdan dykyp doldurylan kösük». Mysal. *Günüň howry ýuka tenin gyzdysa, Zinjekli buýandyр bagy kelleriň* (Lebaply näbelli şahyryň goşgusyndan).

Ziňkildemek – Tisginmegi aňladýan bu söz *ziňk* diýen ses we şekil meňzetmesinden, *-il* hem-de *-de* goşulmalaryndan emele gelipdir. Aslynda *ziňk* we *seňk* (*seňkilde*) sözleri kökdeşdirler: *z~s*.

Ziňňirt – Ýabany towşanyň erkeginä aňladýan bu söz şekil meňzetmesi esasynda döräpdir: *ziň* (*ziň-ziň*) – ýöremegi, ýorgalamagy aňladýan söz, *-ir* we *-t* – goşulmalar.

Zire [zi:re] – Ownuk we yslyja tohumy üçin ýörite ekilýän *zire* diýen otuň ady türk dilinde *çörekotu*, beýleki ençeme türki dillerde *zira*, *zire* görnüşlerindedir. *Zire* sözünüň asly parsçadyр (orusça *tmin*). Manysy – «ownuk», «däne». Ziräniň dānesi hoşboý ys berýänligi üçin, nahara atylýar, çörek-köke önümleriniň ýüzüne sepilýär. Lebapda bu söz gyz ady hökmünde-de ulanylýar: *Gülzire, Áyzire, Ziregül*.

Zirk – Dagda bitýän örän turşy miweli ösümligi aňladýan bu sözün asly parsçadyr. *Zirk* sözi *sirke* sözi bilenem kökdeşdir (z~s).

Zogata – 1) Kätmeniň sap ötürilýän deşigini we şol deşige ötüriljek inçeräk sapy gymyldamaz ýaly berkitmek üçin, sapyň daşyna geýdirilýän gaýyş ýa rezin halkany, 2) Galtagyň tutuş agaçdan edilen tigriniň ortasyndan geçirilýän agaç okuny aňladýan *zogata* sözünüň *zog* köki, biziňçe, *sok* (sokmak, sokulmak) sözünüň biraz üýtgän görnüşi bolsa gerek, çünki kätmeniň sapy-da, tigriniň oky-da deşige sokulyp berkidilýän nárselerdir. Ýöne *zogata* sözünüň yzyndaky *-ata* böleginiň köki näbelli. *Zog/zok* kökünden *zokga/sokga* (sogrulmak) sözi döräpdir. Ol deşige ötürilen narsäni birden çekip çykarmagy aňladýar.

Zolak [zo:lak] – Dilkaw ýeri, matanyň ýüzündäki ýol-ýol çyzmyklary aňladýan bu söz *zol* kökünden we *-ak* goşulmasyndan ybaratdyr. *Zol* sözi *ýol* sözi bilen asyldaşdyr: z~ý (deň. *azak-ayak*, *çazan-çayan* – «içýan»).

Zom [zo:m] – Aslynda bu söz işlik manysynda özüni öňe çykarmagy, özüni köpe somlamagy aňladyp, söz manysynyň giňelmegi bilen «gödeksi, dyzmaç, hötjet, kejeňek» ýaly manylarda ulanylmaga başlapdyr. Mysal. *Mollany a:m ýeňer*, *a:my – zom* (nakyl). Bu sözden dörän täze sözler: *zo:meki* – «gödek, dyzmaç», *zomamak*, *zomp/zompa* – «duýdansyz, birden», *zompy* we ş.m. Biziňçe, *somalmak*, *somlamak* işlikleriniň *som* köki hem *zom* bilen asyldaşdyr, ýöne soňkuda *o* sesi uzynlygyny ýitiripdir.

Zomamak [zo:mamak] – «Öňe çyk», «somla» manysyndaky *zoma* sözi *zom* (ser.) kökünden we *-a* goşulmasyndan durýar.

Zowzuldamak – «Oda-köze düşmek, elenmek» manysyndaky *zowzulda* sözi ses we şekil meňzetmesi esasynda döräpdir.

Zöhre – Ýaldyrak ýyldyzynyň (Wenera planetasynyň) ady bolan *Zöhre* sözi araplaryň «ýaldyraýan, ýalpyldaýan» manysyndaky *zähärä* sözündendir.

Zülpe, zülpe – Aýal-gyzlaryň iki çekgesinden towlap goýberýän gulgagynyň ady bolan *zülpe* parslaryň *zülfe* sözünüň biraz üýtgän görnüşidir. Söz manysynyň giňelmegi bilen *zülpe* sözünüň yzyna -e at ýasaýjysynyň goşulmagyndan dörän *zülpe* sözi gapynyň zynjyrlý ildirgijini aňladýar (bu sözde uý halkaly zynjyr gulgaga meňzedilýär). *Zülpe* sözünden we -ün goşulmasyndan dörän *zülpeün* diýen deňizçilik adalgasy gäminiň ýelken we beýleki närseleriniň gaňragyny ildirer ýaly uý halkaly hyrly çüýi bildirýär (Borjakow).

Zülpükar [zülpüka:r] – Hezret Alynyň meşhur gylyjynyň ady bolan bu söz *zu-l-fykar* diýen arap sözündendir: *zu-* we *l-(el-)* – käbir sözleriň önünden gelýän goşulmalar, *fykar* – «oňurga». Manysy – «iki oňurgaly (has dogrusy, oňurgany iki bölýän) gylyç», «iki agyzly gylyç».

Zürrük – Aşagy gaba, ýokarsy çüri zatlary aňladýan bu söz *süýri* sözi bilen kökdeşdir. Asly *zür/sür* («süýri») + *ük* (goşulma).

Zyba [zy:ba] – «Owadan, görmegeý» manysyndaky bu sözüň asly parsçadyr (*ziba*). Manysy iki dilde-de bir. Ol *Zybagül*, *Zybagözel* ýaly gyz atlarynyň düzüminde-de duş gelýär.

Zynç – «Berç, berçigen» manysyndaky bu söz käbir şiwelerde *zinç* görnüşinde-de ulanylýar. *Zynç/zinç* sözünüň *zyn/zin* köki *syntgy*, *synçgylawuk* sözleriniň *syn* köki bilen asyldaş bolup, bir zady depip, gysyp, dykyp berçikdirmegi aňladýar, kökүн zyndaky -ç bolsa goşulmadyr. Deň. *çekiç*, *öwüç*, *möwç*. Nohurlylar tuduň göbegine (tut agajynyň şaha aýran ýa zaýаланан yerinden çykýan kömelekpisint uly, goňur närsä) *zinç* diýýärler.

Zynjyr – Biri-biriniň içinden geçirilip kebşirlenýän demir halkalaryň ulgamyny aňladýan bu söz parslaryň *zenjir* sözündendir.

Zyňmak – Bir zady dazyrdadyp uzaga oklamagy, atmagy aňladýan bu söz *şuw* manysyndaky *zyň/zyg* ses meňzetmesinden emele gelipdir: *zyňladyp (şuwladyp) taşlamak*. Şiwelerde *zyň* sözi *zyg* we *zygla* görnüşlerinde-de ulanylýar. Ýene-de ser. *Taşlamak, oklamak*.

Zyra-zyra [zy :ra-zy :ra] – «Çylgym-çylgym, hatar-hatar, gasyn-gasyn» ýaly many aňladýan bu tirkeş sözün *zy:r* köki *sy:r* (*sy:rmak, sy:ra*) köki bilen asyldaşdyr (*z~s*), *-a* – goşulma. Mysal. *Ýel çäge aklaňynda zyra-zyra nagyş emele getiripdir*.

Zyýan [zyýa:n] – «Zelet, zeper» manysyndaky bu söz türki dillere pars dilinden geçipdir. Ol sözi oruslar hem *izýan* görnüşinde öz dillerine kabul edipdirler.

PEÝDALANYLAN ÇEŞMELER

Arazkulyýew S., Atanyýazow S., Berdiýew R., Saparowa G. Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. – A.: Ylym, 1977.

Atanyýazow S. Türkmen adam atlarynyň düşündirişli sözlügi. – A.: Türkmenistan, 1992.

Atanyýazow S. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi. – A.: Ylym, 1980.

Attuhfatuz zakiýatu fillugatit turkiýa (Türkiý til – kipçok tili hakida noýob tuhfa). – Toşkent: Fan, 1968.

Bazarowa D.H. K etimologii nekotoryh drevne-týurkskih nazwaniý ptis. – Sow. týurkologiýa. – 1975. – № 4.

Borjakow Ş. Türkmen diliniň deňiz we derýa leksikasynyň sözlügi. – A.: Ylym, 1989.

Borowkow A.K. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII ww. – M.: IWL, 1963.

Budagow L.Z. Srawnitelnyý slowar turesko-tatarskih nareçiy. T.I. A-F. – Spb, 1869; T.II. K-I. – Spb, 1871.

Clauson G. An Etimological Dictionary Pre-thirteenth-century Turkish. – Oxford, 1972 (bu barada syn: A.Şerbak. – Sow. týurkologiýa, 1972. – №6.

Dal Wladimir. Tolkowyý slowar žiwogo welikoruskogo ýazyka. T.I – IV. – M., 1955 (1880-1882-nji ýyllarda Sankt-Peterburgda çap edilen 2-nji neşirden göçürme).

Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. 3. Baskı. Cilt I-III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992; cilt IV – «Endeks», 1991.

Dmitriýew N.K. Stroy týrkskih ýazykow. – M.: IWL, 1962.

Drewnetýrkskiý slowar (DTS). – L.: Nauka, 1969.

Eren Hasan Türk dilinin etimoloji sözlüğü. 2-Baskı. – Ankara, 1999.

Eýuboglu Ismet Zeki. Türk dilinin Etimoloji sözlüğü. Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş ikinci basım. – Ankara, 1998.

Ärâb we fars sözlâri lügâti (Azerbaýjan klassik ädâbijyatyny ohumag üçün). – Baky: Az. SSR Elmlär akademiýasy nâşrijjaty, 1966.

Farhangi zaboni tojiki (az asri X to ibtidoi asri XX). Du jild. Slowar tadjikskogo ýazyka. X – naç. XX w. W dwuh tomah). – M.: SE, 1969.

Fasmer M. Etimologičeskiý slowar russkogo ýazyka T.I. – IV. – M., 1964-1973.

Garajaýew Ç. Türkmen dilinde harby leksika. – A.: Ylym, 1989.

Gurbandurdyýew G. Ýyldyzlar barada söhbet. – A.: Magaryf, 1992.

Gurbanow Ö., Tokgaýew T., Şammakow S., Eminow A. Türkmenistandaky haýwanlaryň atlarynyň üç dilli sözlügi (türkmençe, rusça, latynça). – A.: Ylym, 1997.

Habiçew M.A. Imennoýe slowoobrazowaniýe i formoobrazowaniýe w kumanskih ýazykah. – M.: Nauka, 1989.

Habiçew M.A. Karaçeyewo-balkarskoýe imennoýe slowoobrazowaniýe (opyt srawnitelno-istoričeskogo izučeniýa). – Çerkessk: Karaçayewo-çerkesskoýe otdeleniýe Stawrapolskogo knižnogo izdatelstwa, 1971.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Türkiye – Azerbaycan – Başkurt – Kazak – Kırgız – Özbek – Türkmen – Uygur Türkçeleri ve Rusça (Kılavuz Kitap). – Ankara: Kültür Bakanlığı. – 1991.

Kazak tiliniñ kyskaşa etimologiyalyk sözdigi. – Almaty: Gylym, 1966.

Kerbabaýew B.B. Ösümlikleriñ türkmen halk we ylmy atlary. – A.: Ylym, 1992.

Kononow A.N. Rodoslownaýa turkmen. Soçineniýe Abul-Gazi hana hiwinskogo. – M. – L.: Izd.-wo AN SSSR, 1958.

Kuryşžanow A.K. Issledowaniýe po leksike Starokypçakskogo pismennogo pamýatnika XIII w. – «Týurksko – arabского slowarýa». – Alma-Ata, 1970.

Malow S.Ý. Pamýatniki drewnetýurkskoý pismennosti. Teksty i issledowaniýa. – M.– L., 1951; **Ýego že.** Ýeniseýskaýa pismennost týurkow. Teksty i perewody. – M. – L., 1952; **Ýego že.** Pamýatniki drewnetýurkskoý pismennosti Mongolii i Kirgizii. – M. – L., 1959.

Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyñ sözlügi. – A.: Türkmenistan, 1988.

Nadžip E.N. Issledowaniýe po istorii týurkskih ýazykow XI-XIV ww. – M.: Nauka, 1989.

Problemy obşnosti ýazykow. – L., 1971.

Radlow W.W. Opyt slowarýa týurkskih nareçij. T. I –IV (8 knig). – Spb, 1893-1911.

Rramstedt G.I. Wwedeniýe w altaýskoýe ýazykoznaniýe. Morfologiýa. – M.: Izd-wo inostr. lit-ry, 1957.

Räsänen M. Versuch eines etimologischen Wörterbuchs der Türksprachen. – Helsinki, 1969.

Rýasýanen M. Materialy po istoričeskoý fonetike týurkskih ýazykow. – M.: Izd-wo inostr. Lit-ry, 1955.

Sami Şemseddin. Temel Türkçe Sözlük. Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-i Türki. Cilt I–IV. – Istanbul: Tercüman, 1991.

Sewortýan E.W. Affiksy imennogo slovoobrazowaniýa w azerbaýdžanskom ýazyke. Opyt sravnitel'nogo issledowaniýa. – M.: Nauka, 1966.

Sewortýan E.W. Etimologičeskiý slowar týurkskih ýazykow – ESTÝ (Obşetýurškiye i mežtýurškiye osnovy na glasnyýe). – M.: Nauka, 1974. -768 sah.; **Ýego že. ESTÝ.** Obşetýurškiye i mežtýurškiye osnovy na bukwu «B». – M.: Nauka, 1978. -350 sah.; **Ýego že. ESTÝ.** Obşetýurškiye i mežtýurškiye osnovy na bukwu «B», «G» i «D». – M.: Nauka, 1980. -396 sah.; **Ýego že. ESTÝ.** Obşetýurškiye i mežtýurškiye osnovy na bukwu «J», «Ž», «Ý». – M.: Nauka, 1989.-294 sah.

Süleýmenow Olžas. Ýazyk pisma. – Almaty–Rim, 1998.

Şerbak A.M. Nazwaniýa domaşnih i dikih žiwotnyh w týurkskih ýazykah. – W kn. Istoričeskoýe razwitiýe leksiki týurkskih ýazykow. – M.: Izd-wo AN SSSR, 1961. – 82-172 sah.

Şerbak A.M. Oguzname. Muhabbat-name. Pamýatniki drevneuýgurskoý i starouzbekskoý pismennosti. – M.: IWL, 1959.

I. Garlyk, Garahanly ýadygärlikleri, XI-XIII asyrlar.

II. Altyn Orda, XIII-XIV asyrlar.

Şerbak A.M. Sravnitel'naya fonetika týurkskih ýazykow. – L.: Nauka, 1970.

Tenişew E.R. Stroý salarskogo ýazyka . – M.:Nauka, 1976.

Türkmençe-rusça sözlük (gysgaça TRS). – M.: SE, 1968.

Türkmen diliniň sözlügi. Türkmenistan YA-nyň habarçy agzasy M.Ý. Hamzaýewiň umumy redaksiýay bilen. – A.: Türkmenistan YA-nyň neşirýaty, 1962.

Vambery Hermann. Etimologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. – Leipzig, 1878. –XXIV+228 sah.

Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy (Giriş. Taryhy fonetika). – A.: Magaryf, 1992.

Ýegorow W.G. Etimologičeskiý slowar çuwaşskogo ýazyka. – Çeboksary, 1964.

GÖRKEZGIÇ

(Köki anyklanan sözleriň sanawy)

Sözler elipbiý tertibinde ýazyldy. Köki anyklanan söz sözlük makalasynyň baş (reýestr) sözi bilen adybir bolsa, ol sözüň diňe özi getirildi, köki başga bir makalanyň düzüminde derňelen ýagdaýda ol sözüň yzyndan kese çyzykdan soň şol makalanyň adyna salgylanma berildi.

A

Abraý
Adamas – ser. Almaz
Adna – ser. Anna
Agaç
Agdyk – ser. Agyr
Agöýli
Agram – ser. Agyr
Agras – ser. Agyr
Agşam
Agta
Agy
Agyl
Agyr
Agyzdyryk

Ahar
Ahyra
Ajar – ser. Ahar
Aka – ser. Eke
Akgum
Akmak
Alaçyk
Alahöwren
Alaka
Alaňka – ser. Alaka
Alaňnyrt – ser. Alaka
Alaşa
Albasdy
Alkyş

Alma
Almaz
Alp
Altmyş
Altyn
Altyn Orda
Alyn
Anda – ser. Anna
Ant
Aňňyrmak
Aňry
Apelsin
Apgyrt
Arassa
Araşan
Arça
Arçamak – ser. Arassa
Arçman – ser. Araşan
Arçyn
Ardym – ser. Ädim
Argaç
Arkan – ser. Urgan
Arlyk – ser. Arassa
Arpyşdak
Arslan
Arşyn
Artmak – ser. Arassa
Aruw – ser. Arassa
Ary

Aryk
Asyýa – ser. Degirmen
Aşyr
Atabeg
Atal
Atalyk
Ataman
Atan – ser. Azman
Atbakar – ser. Hudaýaty
Atdar
At güýji
Atlyk
Atoglan
Atyr
Aý
Aýa
Aýak
Aýal
Aýazbaba
Aýbogdaş
Aýdym
Aýdyň
Aýmak
Aýna – 1
Aýna – 2 – ser. Anna
Aýran
Aýtgy
Azman
Azyk

B

Babaly	Ba:lyk
Babyl	Balzammyr – ser.
Bag	Balçybyn
Bagşy	Banka
Bagyrtlak	Barak
Bahary	Barhan
Baka	Barmak
Bakam	Barsagelmez
Bakan – ser. Bakam	Basaga
Bakar	Basamak
Bakdajy – ser. Bakar	Basgançak – ser.
Bakyr	Merdiwan
Bal – 1	Basmaçy
Bal – 2	Bassyрма
Bala	Basuw
Balaban	Başga
Balaman – ser. Balaban	Başpetik
Balbal	Başsaka
Balçybyn	Batar
Baldyr	Batgak
Baldyz – ser. Bala	Batyr
Balgabak	Baýdak
Balkan	Baýram
Balkaş	Beçge
Balkyldamak – ser. Bal-2	Beçgi – ser. Beçge
Balsiňek – ser. Balçybyn	Bedene
Balta	Beglik
Balyşdek – ser. Ýona	Bek
Balyk	Berk – ser. Bek

Bekçi
Beket
Bekewül
Bekle – ser. Böwet
Bel
Belek – ser. Bel
Belen
Belik
Berçin
Berdejiz
Berekella
Bertik
Berzeňňi
Beýçe
Beýle
Bezeme
Bezemek
Bezirgen
Bäbek
Bäbenek
Bäri
Biçen – ser. Biçmek
Biçmek
Bike
Bildir
Bile
Bilezik
Bir
Bişikçi – ser. Hudaýaty
Bitik
Bitikçi – ser. Bitik

Biý
Biýa
Biýlew
Biz
Bi:z
Bodul
Boga
Bogak
Bogalyk
Bogaz-1
Bogaz-2
Bogmaç – ser. Boga
Bogun – ser. Boýun
Bogy
Bomba
Bor
Boran
Borana
Borç
Bordaky
Bordaň
Bortuldak
Bosaga
Bossan
Bota
Botakesek
Botdarmak – ser. Bodul
Boý
Bo:ý
Boýa
Boýçy

Boýun
Boýuntyryk
Bökde – ser. Böwet
Böke
Bökelek
Bölüg
Bör – ser. Bâri
Börek
Böri
Börtme
Börtmeç
Börtmek – ser. Bertik
Börük
Böten
Böwet
Buga
Buganak
Bugdaý
Bugra
Bugurçy – ser. Bugra

Bujak
Bukja
Bul
Bulak – ser. Bal-2
Bulamak
Bulan
Buldurmak – ser. Bal-2
Buljum – ser. Bal-2
Bulut
Burda
Burkmak
Burma
Burun
Burundyk
But
Buza
Buzaw
Byçgy
Bytbyldyk – ser. Bedene

Ç

Çabga
Çabyt
Çadyr
Çadyrmum
Çag
Çagan
Çagaryk
Çagat – ser. Çagan

Çagba – ser. Çabga
Çagşyk – ser. Çagan
Çagyrym – ser. Çakrym
Çakga
Çakgy
Çakmak
Çakryk
Çakrym

Çakyldak – ser. Çakga
 Çakyr
 Çalgy-1
 Çalgy-2
 Çalma
 Çalmak
 Çalmar
 Çaly – ser. Çalmar
 Çan – ser. Çanak
 Çanak
 Çañ – ser. Jaň
 Çañňalak – ser. Çañňyl
 Çap – ser. Çabyt
 Çapraç – ser. Merdiwan
 Çapraz – ser. Merdiwan
 Çara
 Çarbag
 Çarçuwa
 Çardere
 Çarşak
 Çarwa
 Çaryk
 Çasaran
 Çat
 Çatal – ser. Çat
 Çatan
 Çatma
 Çaw
 Çawuş – ser. Çaw
 Çayjogap
 Çaykel
 Çayla
 Çaytarmak

Çayteýi
 Çeburek
 Çeçek
 Çekiç
 Çekildek
 Çekir
 Çekirdek – ser. Çekildek
 Çekirtge
 Çelpek
 Çemçe
 Çeňňek
 Çeňňel
 Çeper
 Çepras
 Çerik – ser. Çermek
 Çermek
 Çermemek – ser. Çermek
 Çeten
 Çetin – ser. Çit
 Çetir
 Çeye
 Çeýnemek
 Çäkmen
 Çärdek
 Çäýnek
 Çig
 Çigildem
 Çigin
 Çigit
 Çile
 Çilep – ser. Çilik
 Çilik
 Çilim

Çilmek – ser. Çilik
 Çille
 Çisni – ser. Çiy
 Çit
 Çitenek – ser. Çit
 Çitik – ser. Çit
 Çitim – ser. Çit
 Çiy
 Çoça – ser. Jojuk
 Çog
 Çogmak – ser. Çoh
 Çokaý
 Çokmar – ser. Çoh
 Çokrak
 Çokrama
 Çokul – ser. Çoh
 Çolak
 Çolpy
 Çoluk
 Çomak
 Çomry
 Çomuç
 Çorba
 Çowdary
 Çozma

Çömüç – ser. Çemçe
 Çöpçi
 Çöpkäre
 Çöpmöjek
 Çöpsyrdy
 Çugul – ser. Şugul
 Çuňňul
 Çuwal
 Çüý
 Çyban
 Çybyk
 Çybyn
 Çyg
 Çykan
 Çykmak
 Çykykçy – ser. Çykmak
 Çylşyrymly
 Çymçyk
 Çypjyk – ser. Çymçyk
 Çypmak – ser. Çyban
 Çyrla
 Çyrpy
 Çytmak – ser. Çit
 Çyý – ser. Çiy
 Çyýan – ser. Içýan

D

Daban
 Dalda
 Damak
 Damana

Damar
 Damja
 Damla – ser. Damja
 Dammak – ser. Damja

Daň
Daňlak
Darak
Darbaz
Darga
Dartmalyk
Dargamak – ser. Dary
Dawa
Daýy
Daýza – ser. Daýy
Deger-1
Deger-2
Degirmen
Degiş
Degre
Demir
Demirgazyk
Demren
Deňiz
Depe
Depel
Derek
Deresygyr – ser. Bulan
Deridaş
Derňemek
Ders – ser. Tezek
Derýa
Däde
Däl
Däli
Däli dünýä – ser. Dünýä

Dikildaş
Dil
Dilbaş
Diň
Diňkaw
Diremek
Diri
Diş
Diýmek
Dodak
Dogan
Dogry
Dok
Dokamak
Dokuz
Dolak
Dolmak
Dolun
Doly
Domalan
Don
Doň – ser. Döň
Doňuz
Dowar
Dowça
Dönen
Dönejin – ser. Dönen
Dördül
Döň
Dörtgöl – ser. Dördül
Döwmeç

Dul
Du:l
Dulamak
Duluk
Duman
Durluk
Durna
Dury
Duşak – ser. Duzak
Duşman
Dükan
Dümew
Dünýä
Düňdermek
Düňňür
Dürbi
Dürs
Dürtgüç
Düşdüş

Düşek
Düwlen
Düwme
Düwün – ser. Çigin
Düwünji
Düýbek
Düýe
Düýebakar – ser.
Hudaýaty
Düýn
Düýrmek
Düz
Düzetmek
Dykyz
Dynç – ser. Dyý
Dyrnak
Dyý
Dyz

E

Ebetey
Egin
Eginbaş
Egir
Egis
Egsik
Egşem
Eje
Ekdi

Eke
Ekiz
Ekizdepme
Eklemek
Ekmek
El
Elek
Elli
Elwan

Em
Emçi – ser. Em
Emel
Emgek
Emjek
Emzik – ser. Emjek
Ençeme
Eñek
Eñmek
Eñter
Epçil – ser. Ebeteý
Epgek
Eprik
Erdem
Erik
Erin
Eriş
Erk
Erkeç
Erkek
Erñek

Erte
Erteki
Erteñ – ser. Erte
Ertir – ser. Erte
Eselmek
Esetmek
Esgi
Est
Eşek
Eşik
Eşitmek
Etmek
Eý
Eýe
Eýer
Eýermek
Eýgermek
Eýle
Eýlemek – ser. Etmek
Eýmenmek

Ä

Äbermek
Ädim
Äk – ser. Äñ
Äkelmek
Äkitmek
Älem

Älemgoşar
Äñ
Äpbermek
Ätbermek – ser.
Äpbermek
Ätmek – ser. Ädim

G

Gabak	Gardal – ser. Ýona
Ga:bak	Gaplaň
Gabyk	Gapy
Gaçar	Gapyrga
Gaçymak	Gar
Gadagan	Garabugdaý
Gadak	Garabugra
Gadalmak	Garagum – ser. Akgum
Galam-1	Garakçy
Galam-2	Garawul
Galamak	Garaýag
Galampyr	Garbak
Galaýy	Garçygaý
Galdyrmaköpri	Gardaş – ser. Garyndaş
Galkan	Garga
Galpak	Gargy
Galtaman	Garkynmak
Galyň	Garlawaç
Galyp	Garnak
Gamak	Garnamak
Gamçy	Garpamyk – ser.
Gamyş	Aýazbaba
Gan	Garpyz
Ganat	Gary
Ganaw – ser. Kanal	Garyn
Gaňňa	Garyndaş
Gaňraw	Garynja
Gapak	Garyş
Gapan	Gatlakly – ser. Gatlama

Gatlama
 Gatyk
 Gatyr
 Gawun
 Gaýçy
 Gaýgy
 Ga:ýmak – ser. Gaýyk
 Gaýnag – ser. Ýanardag
 Gaýra
 Gaýrak – ser. Gaýyr
 Gaýtarmak – ser. Gaýyr
 Gaýtawul – ser. Gaýyr
 Gaýtmak – ser. Gaýyr
 Gaýyr
 Gaýyş – ser. Gaýyr
 Gaýyşmak – ser. Gaýyr
 Gaz
 Gazan
 Gazet
 Gazyk
 Geçit
 Gedom
 Gejim
 Gelegurt
 Gelin
 Gemirçek
 Genç
 Genje
 Geňeş
 Gerege
 Geriş

Getir
 Gezek
 Gägirmek
 Gämi
 Gäp
 Gäwüş
 Giçgiýew
 Gil
 Gizle
 Gizlin – ser. Gizle
 Golak – ser. Çolak
 Golaý
 Golçak – ser. Goljuk
 Gol çekmek
 Goljuk
 Goltak
 Gonak
 Gonuk – ser. Gonak
 Goňşy
 Gopuz
 Gorgan
 Gortma
 Goşak
 Goşmak
 Goşun
 Gotan
 Gotar – ser. Gotan
 Gotur
 Gowaça
 Gowşut
 Gowurma

Gowuşmak
Goza
Göbek
Göbelek – ser. Göbek,
Kömelek
Gök
Göklem
Göksoltan
Gölermek
Gömme
Göreş
Görä
Görk
Görmek – ser. Göz
Göter
Gözel
Guajak
Gulaç
Gulak
Gulluk
Gum
Gumalak
Gunduz
Gurbaga
Gurlawuk
Gurmak
Gursak
Gurt
Gu:rt
Guşak
Guşgun

Gut
Gutarmak
Gutulmak
Guw
Guýruk
Guzaý – ser. Güýz
Guzybut – ser. Kömelek
Guzygaryn – ser.
Kömelek
Gübser
Güjük
Gül – ser. Gil
Gülber
Gülpuşta
Gümrük
Gün
Gündeş
Gündiz
Güneş – ser. Gün
Güni – ser. Gündeş
Gürrüň
Güýe
Güýz
Gyjak
Gylaw – ser. Gylyç
Gylawuz
Gylçyk
Gylyç
Gylyk
Gynamak
Gyňyr

Gyraw
Gyrgy
Gysga
Gysyr
Gysrak
Gyýak

Gyzamyk
Gyzlarguş – ser.
Hüýpüýpik
Gyzyletene
Gyzylgum – ser. Akgum
Gyzylsuw

H

Habar
Haçan
Hažžyk
Hažlawuk – ser.
Alahöwren
Hakguk
Hakyk
Halk
Hamagar
Hamşah
Hamyr
Hamyrmaýa
Hapyrturşy – ser.
Hamyrmaýa
Han
Hantagta
Hanyrn
Hamgyrtma – ser.
Ekizdepme
Haramyna
Haraz – ser. Degirmen
Harçeň – ser. Leňneç

Haşyrdawuk – ser.
Alahöwren
Hat
Haýsy
Hekik
Hele-müçük
Hemme
Hepbik
Hepek
Hin
Hoh
Hop
Howly – ser. Agyl
Howut
Hölekýaý
Höwür
Höwürte
Hudaýaty
Hudaýdüýe – ser.
Hudaýaty, çöpmöjek
Hun – ser. Gan
Hünji

Hüpük
Hüthüt – ser. Hüýpüýpik
Hüwi

Hüýpüýpik
Hyrlý

I

Ibermek
Içeri
Içýan
Ig
Igde
Ige
Ik
Ikatýok
Il
Ilat – ser. Il
Ilçi
Ileri
Ilki
Iman
In
Inçe
Inek – ser. Inen
Inen
Inji

Injik
Inmek
Iňňe
Iňňeçi
Iňrik
Irmek
Islemek
Işbil
Işik
Işgek – ser. Işik
Işmek
Işşek
It
Itmek
Iým
Iýmiş – ser. Iým
Iýmit – ser. Iým
Iýşme
iýşmek – ser. Işik

J

Jabjynmak
Jady
Jadygöý – ser. Jady

Jaglak
Jahan
Jahyl

Jakarryk – ser. Çakryk
Jakryk – ser. Çakryk
Jalbar
Jam
Jan
Jansyz
Jaň
Jar-1
Jar-2
Jaz
Jebe
Jebeçi – ser. Jebe
Jenjel
Jennet
Jeňňel
Jeren-1
Jeren-2
Jähek
Jähennem
Jigde – ser. Igde
Jiger
Jigi
Jikjiki
Jilt

Jir
Jogap
Jojuk
Jokjoky
Jokrama
Jomart
Jora
Jorap
Joýa
Jögi
Jöwen
Jöwher
Jugary – ser. Jöwen
Jülge
Jüýje
Jyga
Jyk
Jykjyk
Jykyr
Jylaw
Jylga – ser. Jülge
Jyn
Jyzbyz
Jyzlan

Ž

Žirafa

K

Kak
 Kakamak – ser. Kak
 Kanal
 Karta
 Kaşgaldak
 Kaşyk
 Kebelek
 Kekeç
 Kekil – ser. Kekeç
 Kernaý
 Kerpiç
 Kesel
 Kesewi
 Kesyörän – ser.
 Alahöwren
 Kesmek
 Ket
 Ketek
 Keteni
 Keyik
 Käbe
 Käkilik
 Käriz
 Kätmen
 Kiriş
 Kirmek
 Kirpi
 Kirpik
 Kişmir – ser. Hudaýaty

Kitap
 Kitirdewük
 Koh – ser. Hoh
 Kok
 Kök
 Köke
 Köken – ser. Kök
 Köklemeç – ser. Kök
 Kölege
 Kömeç
 Kömek – ser. Üme
 Kömelek
 Kömür
 Köp
 Köpjek
 Köpmek
 Köpri
 Köpük
 Köz
 Körek
 Köremek
 Köýnek
 Küde
 Küme
 Kürek
 Küremek – ser. Kürek
 Küren
 Kürmek
 Kürte

Kürüm
Küýze

Kyn
Kyrkaýak

L

Labyrды
Laçyn
Lagman
Lagym
Lagyrды
Lakaşa
Lakga
Lakgy
Lakyrды
Lar

Las
Legen
Leglek
Leñkebut
Leñne – ser. Leñneç
Leñneç
Läheñ – ser. Lakga
Loňkuldı
Lowurdy

M

Mahmal
Mal
Manty
Maña
Maňňal
Maral
Maşak
Mata
Mawıy
Maýak – ser. Baýdak
Maýmyn
Maýsa
Mejlis

Mekan
Mekdep
Mekejin
Mekgejöwen
Menje
Meñzeş
Merdiwan
Mergen
Merjen
Merkez
Mermer
Metin – ser. Bitik
Metjit

Meýdan
Meýim – ser. Täk
Mährigöýe
Mälemek
Mäme
Minara
Misgär
Molla
Monjuk
Mory
Möhre

Möjek
Möññürmek
Möý
Mugallym
Munmak – ser. Muñ
Muñ
Murt
Müger – ser. Müñer
Müñer
Mymyk
Myñar – ser. Müñer

N

Nabat
Naçar
Nagym
Nagyş
Nah
Naždak
Nakyl
Nama
Namart
Namaz
Namys
Nan
Nar
Narban – ser. Merdiwan
Nardywan – ser.
Merdiwan
Nary – ser. Aňry
Nas

Naýza
Ne
Nebit
Nejasat
Nejis – ser. Nejasat
Neşir
Netije
Näçe
Näme
Närse
Näzçäge – ser. Akgum
Näzligum – ser. Akgum
Niçik
Nika
Nire
Nogta
Nygтамak

O

Oba	Onçakly
Odanmak	Oň
Odun	Oňat
Oglan – ser. Ogul	Oňmak – ser. Oň
Ogry	Oňurga
Ogşamak-1	Oňurmak
Ogşamak-2	Opgun
Ogşuk	Or
Ogul	Oraça
Oguldryk – ser. İşbil	Oral
Oguz – ser. Ogul	Oramak
Ojak	Oraşan
Ok	Oraz
Okara	Orda
Okdurylmak	Orpa
Okgun	Orta
Oklamak	Orun
Oklaw	Os – ser. Ys
Olja	Otag
Oltaň	Otar
Olum	Oturmak
Om	Owa
Omaç	Owadan
Omaça	Owal
Omça	Owdy
Omurmak	Owkalamak
Omuz	Owkat
Onbaşy	Owlak

Owmaç
Owmak
Ownuk
Owsar
Owsun
Owuç
Owurt
Owuz
Oýa

Oýkamak
Oýluk
Oýmak
Oýuk
Oýun
Oýunjak
Ozal
Ozan
Ozmak

Ö

Ödemek
Ög
Ökde
Ökje
Ökünmek
Öküz
Ölçemek
Öleň
Ömrüzaýa
Ömür
Öň
Öňnil
Öňnin
Öpmek
Ör
Ördek
Öre
Örgün
Öri

Örk
Örken – ser. Urgan
Örklemek
Örküç
Örmeçek
Örnek
Ört
Örtmek
Örtmek
Ösmek
Ötmek
Öweç
Öweý
Öwez
Öwmek
Öwrenmek
Öwüt
Öý
Öýdemek

Öýkelemek
Öýken
Öýkünmek
Öýle
Öýlenmek
Öýmek

Öýtmek
Öz
Özek
Özge
Özgermek

P

Pada
Padyman – ser. Pada
Pagta
Palaw
Palçyk
Palta
Pamyk – ser. Pagta,
Mymyk
Papak
Para
Parlamak
Partlama
Paşburun
Paşmak
Pata
Patlak
Patlawuk
Patyşa
Paýapyl
Paýtagt
Pelitek
Peri

Perizat
Pet – ser. Ahar
Petek
Petek – ser. Bitik
Pete-pet
Petik
Peýda
Peýga – ser. Pyýada
Peýlemek
Piçen – ser. Biçmek
Piket – ser. Beket
Pişek
Pişge
Pişik
Pişme
Piti
Pitik
Polat
Poramak – ser. Burun
Porruk
Porsuk
Porsy

Porsyguş – ser.
Hüýpüýpik
Porsygüzen
Port
Pota
Pökene
Pökgi
Pudak
Pul
Pükge
Pür
Pürçük

Pyçak
Pyçgy
Pyçyk
Pygamber
Pyky
Pyňkyrmak
Pyşbaga – ser. Baka
Pyşga
Pyşyrdy
Pyýada
Pyýala

R

Rabat
Rahat
Radio
Raketa
Rakyp
Raýat
Rende
Reňk
Repide
Resul

Ret
Reýhan
Robot
Rowa
Rowaç
Röwşen
Rubagy
Rubap
Rum
Rysk

S

Sabamak
Sabyn
Saç

Sa:ç
Saçak
Saçakçy

Sag
Sagalmak
Sagat
Sagdak
Sagmak
Sagry
Sagyr
Sahna
Sakarbarak – ser.
Kaşgaldak
Sakaw
Sakgyz
Sakyrta
Sal
Salam
Saldaw
Salgyt
Salkyn
Saman
Samramak
San
Sanaç
Sançmak
Sandal
Sandyk
Sanjy
Saňa
Saňsar – ser. Sarsaň
Sap – ser. Çabyt
Sapak
Sapan

Sapaňça
Sapmak
Sar
Sardaba
Sargan
Sargyt
Sarkyt
Sarsaň
Sarygat – ser. Çasaran
Satan
Sataşmak
Satmak – ser. Sataşmak
Sawçy
Saý
Saýlaw
Saz
Sazak
Sazan
Sebet
Seçgi
Seçme
Segsen
Sekirtme – ser. Çekirtge
Sekmek
Sel
Selçen
Selin
Selmelek – ser.
Mährigöýe
Sen
Seňse

Sepgil
Serçe
Serdar
Seresap
Seretmek
Sergi
Sergin
Serhet
Serpaý
Serpik
Seýrek
Sil
Silkmek
Silmek
Sim
Simap
Sirke
Siz
Sogan
Sogap
Soguljan
Sogulmak
Sokmak
Sokur
Soky
Som
Sonar
Sopy
Sowgat
Sowut
Sozma

Sökel
Sönmek
Söweş
Söwüş
Söwüt
Söýünji
Sözen
Subaý
Supra
Surnaý
Susak
Susmak
Suwat
Suwluk
Suwsun
Suwuk
Suwlugan
Suwur
Sübse
Sülçi
Sülgün
Sülük
Sümme
Sümmek
Sünçmek
Sünk
Süpürgi – ser. Sübse
Sürçek
Sürçmek
Süren
Sürgüç

Sürgün
Sürme
Sütük
Süýek – ser. Süňk
Süýji
Süýriburun
Süýt
Syçan
Syçramak
Sydyrtmak
Sygmak
Sygyr
Syhak
Syk – ser. Sygmak
Sykylyk
Sylag
Symrug
Synçgylawuk
Synmak

Syňrak
Sypal
Sypamak
Sypat
Syr
Syrat
Syra:t
Syrça
Syrdam
Syrkaw
Syrkmak
Syrkyramak
Syrmak
Syratlan
Syryk
Syý
Syýasat
Syzmak

Ş

Şa
Şabram
Şabyrды – ser. Şabram
Şagalaň
Şaglawuk
Şah
Şahandaz
Şahmal
Şahy

Şahyr
Şakgyldak – ser. Çakga
Şaldyr
Şalkar
Şalpar
Şaly
Şaman
Şamar
Şamçyrag

Şapbat
Şapyrdyk
Şara
Şarikli ruçka
Şarpyk
Şarşary
Şasupa
Şaşmak
Şatlama
Şatyr
Şatyr-şutur
Şaý
Şaýy
Şejere
Şeker
Şekerek
Şelek
Şelpe
Şemal
Şemhal
Şemme
Şepbik
Şerap
Şerbet
Şereket
Şetdaly
Şeýle
Şeýtmek
Şilliň

Şindi
Şire
Şireje
Şirin
Şirni
Şitil
Şiwe
Şofýor
Şogap
Şoh
Şorta
Şowhun
Şöhlat
Şugul
Şübhe
Şüdürim
Şüle
Şüwelen
Şybşyk
Şybyk
Şybyrdamak
Şykga
Şynas
Şypa
Şypbyk
Şypyrma
Şyrdak
Şyrla – ser. Çyrla

T

Tabak	Tarakan
Tabyrdy	Tarhan
Tagar – ser.	Tarlaň
Torba	Tarpa-taýyn
Tagma	Taşlamak
Tagt	Tawus
Tagta – ser.	Taýak
Tagt	Taýçanak
Tahýa	Taýhar
Takyr	Tazy
Takynamak	Tegek
Talamak	Tegelek
Talhan	Tekiz
Tam	Teletin
Tamada	Tele-tut
Tamarka	Telewizor
Tamdyr	Telpek
Tamdyrlama	Temen
Tamga – ser. Tagma	Temençegaryn – ser.
Tana	Iňneçi
Tanamak	Temmäki
Tanyş – ser. Daň	Tenmek
Taň	Teňňe
Taňka	Terbaş
Taňňyr	Terk
Tapbat – ser. Epgek	Ters
Tapçan	Tezek
Tapmaça	Täk
Tapyrdy – ser. Tabyrdy	Tigir

Tijemek
Tikeç
Tiken
Tikmek
Tilki
Tin – ser. Teñňe
Tiňke – ser. Diň
Tire
Tirkemek
Tirsek
Tirýek
Tisginmek
Titremek
Togalak
Togdary
Togrul
Togsan
Tohum
Toka
Tokaý
Toklutaý – ser. Togdary
Tokly
Tokmak
Tokum – ser. Ýona
Tokurtga
Tolkun
Tomalak – ser. Doňuz
Tommak
Tommarçak
Tommuk
Tomzak

Top
Topalak
Topalaň
Topar
Topaz
Toplamak
Toprak
Topulmak
Topur – ser. Toprak
Tor
Torba
Torgaý
Torguş – ser. Torgaý
Torsuk
Torum
Tosun
Totuýa
Tow
Towşan
Towuk
Toý
Toýnak
Toýun
Tozan
Tölemek
Töňňe
Töre
Töwerek
Tug
Tugrak
Tullamak – ser. Tulum

Tulpar
Tulum
Tumaga
Tumak
Tumar
Tumşuk
Tupan
Turaç
Turmak
Tussag
Tutmak
Tutuş
Tuty
Tuw
Tuwa
Tuwak
Tuwulga
Tükenmek
Tülemek

Tüm
Tümen
Tümeý
Tümmek
Tümmül
Tün
Tünek
Tüňçe
Tüpeň
Tüsse
Tütün
Tüwelek
Tüweley
Tüwi
Tüý
Tüýdük
Tüýnük
Tüýs
Tyrryk

U

Uçan
Uçgun
Uçgur
Uçma
Uçmah – ser. Uçma,
Uçmah
Uçuk
Uçurym
Uçut

Uguç
Ugur
Uja
U:ja
Ujypsyz
Ujyz
Uk
Ukuryk
Uky

Ula
Ulag
Ulgam
Ullakan
Ulus
Uly
Umyt
Un
Unamak
Unaş
Unutmak
Urba
Urkaçy
Urpak
Urug
Uruş
Ury
Ussa

Uşak
Utanmak
Utmak
Uwlamak
Uwlunmak
Uwulma
Uýa
Uýalmak
Uýamak
Uýan
Uýluk
Uýmak
Uýuk
Uz
Uzak
Uzatmak
Uzyn

Ü

Übtük
Üç
Üçek
Üke
Üle
Ülke
Ülker
Ülñi
Ülpüldi
Ülüş

Üm
Üme
Ümsüm
Ümür
Üñüş
Üpürjik
Ürkmek
Ürpek
Üsgürmek
Üst

Üşgülewük
Ütelgi
Ütmek
Ütük
Üwe
Üwremek
Üý
Üýn
Üýrmek
Üýşetmek

Üýşmek
Üýtgetmek
Üze
Üzeňňi
Üzärlik
Üzňe
Üzre – ser. Üze
Üzük
Üzüm

W

Wada
Waglamak
Wagşy
Wagt
Wagyr
Wakyrdy
Warsaky
Watan
Waý

We
Welaýat
Wesme
Wezipe
Wulkan
Wyždan
Wyžžyk
Wyşy-wyşy
Wyžzyldy

Y

Ybryk
Ygal
Yk
Ylalaşmak
Ylgamak
Ylgar

Ylym
Ymsynmak
Ymtylmak
Ynak
Ynanmak
Ynjalmak

Ynjy
Yññyrjak
Yñranmak
Yrak
Yrym
Ys
Yslam
Ysmanak
Yssy
Yssylyk

Ysyrga
Ysyntma
Yş
Yştan
Yşgyn
Ywa
Yz
Yza
Yzgar

Ý

Ýaba
Ýabak – ser. Ýaba
Ýaby
Ýabzal
Ýadamak
Ýag
Ýagaç – ser. Agaç
Ýagan
Ýagdag
Ýaglyk
Ýagma
Ýagmyr
Ýagşy
Ýagty
Ýagy
Ýagyry
Ýagyrynny
Ýagyz

Ýahna
Ýaka
Ýakalaşma
Ýakmak
Ýakut
Ýakyn
Ýal
Ýa:l
Ýalak
Ýalama
Ýalan
Ýalany
Ýalawaç
Ýalawuç
Ýalazy
Ýalçy
Ýalçymak
Ýaldyrak

Ýalkynmak
Ýalkym
Ýalman
Ýalmanmak
Ýalňyş
Ýalňyz
Ýalpak
Ýalta
Ýalyn
Ýama
Ýamaç
Ýaman
Ýamyz – ser. Ýamaç
Ýan
Ýanardag
Ýanaw
Ýanawuç
Ýanbaş
Ýandak
Ýanlyk
Ýanmak
Ýan
Ýaňa
Ýaňadan
Ýaňak
Ýaňky
Ýaňlanmak
Ýaňra
Ýaňsy
Ýaňy
Ýaňyltmaç

Ýap
Ýa:p
Ýapaç
Ýapagy
Ýaprak
Ýar – ser. Jar-2
Ýara
Ýarag
Ýaramaz
Ýaraşyk
Ýarganat
Ýargy
Ýarma
Ýary
Ýarym
Ýaryş
Ýaz
Ýasamak
Ýasawul
Ýasga
Ýasgynjak
Ýasmyk
Ýassy
Ýassyk
Ýasy
Ýaş
Ýaşmak
Ýaşyl
Ýaşyt
Ýat
Ýa:t

Ýatlyk
Ýaý
Ýaýdanmak
Ýaýla
Ýaýmak
Ýa:ýmak
Ýaýramak
Ýaýyk
Ýaýyn – ser. Lakga
Ýaz
Ýazmak
Ýazuw
Ýazy
Ýazyk
Ýedigen
Ýegen
Ýegişmek
Ýegşem – ser. Ýegişmek
Ýek
Ýeke
Ýekedaban
Ýekegapan
Ýeken
Ýektaý
Ýel
Ýelbegeý
Ýeldirgemek
Ýele
Ýelebakar
Ýelek
Ýelim

Ýelin
Ýelinse
Ýelk
Ýelken
Ýelmaýa
Ýelmek – ser. Ýel
Ýelpeze
Ýem
Ýemdi – ser. Ýamaç
Ýemik
Ýemşen
Ýemşik – ser. Ýamaç
Ýene
Ýeň
Ýeňil
Ýeňiş
Ýeňmek – ser. Ýeňiş
Ýeňňe
Ýeňse
Ýergapak – ser. Kömelek
Ýerhoz
Ýertut
Ýesir
Ýetim
Ýetmiş – ser. Altmyş
Ýez
Ýigit
Ýigrenmek
Ýigrimi
Ýilik
Ýirmek

Ýoby
Ýod
Ýogalmak
Ýogla
Ýogsa
Ýogurt
Ýogyn
Ýokary
Ýoksul
Ýol
Ýolukmak
Ýom
Ýomak
Ýona
Ýorga
Ýorgan
Ýorka
Ýormak
Ýortmak – ser. Ýorka
Ýorunja
Ýow – ser. Ýagy
Ýowar
Ýowşan
Ýowuk – ser. Ýakyn
Ýowuz
Ýoz
Ýörme
Ýuka
Ýul
Ýulak
Ýum

Ýumak
Ýummak
Ýumrangazyk
Ýumruk
Ýumşak
Ýumurtga
Ýumuş
Ýurt
Ýuwa
Ýuwan
Ýuwaş
Ýuwdarha
Ýuwmak
Ýuwmarmak
Ýuwutmak
Ýülmek
Ýüň
Ýüp
Ýüpek
Ýürek
Ýüwse
Ýüz
Ýüzbaşy
Ýüzük
Ýygmak – ser. Sygmak
Ýygy – ser. Sygmak
Ýylak – ser. Ýylmak
Ýylan
Ýylanbaş
Ýylangözçykaryjy – ser.
Hudaýaty

Ýyldam
Ýyldyrym
Ýyldyz
Ýylgyn – ser. Ýylmak
Ýylky

Ýylmak
Ýypar
Ýyrtmak – ser. Ýirmek
Ýyrtyjy
Ýyrys

Z

Zabyrды
Zada
Zagara
Zagpyran
Zakgun
Zakyja
Zalym
Zaman
Zamarryk – ser. Kömelek
Zamun
Zat
Zaýa
Zebur
Zehin
Zelet
Zemmer
Zemzen
Zen
Zeň
Zeňni – 1.
Zeňni – 2 - ser. Merdiwan
Zer
Zerçöw

Zerdaly
Zerduşt
Zergär
Zeý
Zeýtun
Zäher
Zähmet
Zähre
Zäk
Zäldirik
Zigirrik
Zikge
Zil
Zinjek
Ziňkildemek
Ziňňirt
Zire
Zirk
Zogata
Zolak
Zom
Zomamak
Zowzuldamak

Zöhre
Zülp
Zülpe – ser. Zülp
Zülpükar
Zürrük
Zyba

Zynç
Zynjyr
Zyňmak
Zyra-zyra
Zyýan

MAZMUNY

Sözbaşı.....	8
Giriş.....	14
Sözlük.....	20
Peýdalanan çeşmeler	452
Görkezgiç.....	457

Soltanşa ATANYÝAZOW

**TÜRKMEN DILINIŇ SÖZKÖKI
(ETIMOLOGIK) SÖZLÜGI**

**Teh redaktor S. Abaýew
Çeperçilik redaktory A. Muhammedow
Sahaby bezän D. Mämijikow
Korrektor D. Gökleňowa**

Çap etmäge rugsat edildi 01,09,2004 ý.

Ölçegi 60x84 ¹/₁₆.

Çap kagyzy 31.

Ofset kagyzy.

Ofset çap usuly.

Nusgasy 20 000 sany.

Bahasy ylalaşyk boýunça.

Sargyt №2125.

A-14582

Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi,
744000, Aşgabat, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşı şaýoly, 18.

Türkmen döwlet neşirýät gullugy,
744004, Aşgabat, 1995-nji (öňki Galkynyş) köçesi, 20.

Türkmenistanyň Metbugat merkezinde çap edildi.